

# HAZAI VÁLLALKOZÓK

A KLEMENT  
JUDIT

# HŐSKORBAN

A BUDAPESTI GŐZMALOMIPAR VÁLLALKOZÓI  
A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN



SZÉCHENYI TERV

T Á L E N T U M   S O R O Z A T

HAZAI  
VÁLLALKOZÓK  
A  
HŐSKORBAN

SOROZAT-  
SZERKESZTŐK

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ  
SONKOLY GÁBOR

T Á L E N T U M   S O R O Z A T • 1 5 .

HAZAI  
VÁLLALKOZÓK  
A | KLEMENT  
JUDIT  
HŐSKORBAN

A BUDAPESTI GŐZMALOMIPAR VÁLLALKOZÓI  
A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

ELTE EÖTVÖS KIADÓ • 2012

TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003

„Európai Léptékkal a Tudásért, ELTE – Kultúrák közötti párbeszéd alprojekt”

A projekt az Európai Unió támogatásával,

az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.



Nemzeti Fejlesztési Ügynökség  
www.ujsechenyiterv.gov.hu  
06 40 638 638



A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

© Klement Judit, 2012

ISBN 978 963 312 127 6

ISSN 2063-3718



Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente

Borító: Váraljai Nóra

Tördelőszerkesztő: Heliox Film Kft.

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.

# TARTALOM

A HŐSKOR ÉS AZ Ő VÁLLALKOZÓI .. .. .	7
I.   A MALOMIPAR GAZDASÁGI JELENTŐSÉGE	14
1. A malomipar a történészek szemével .. .. .	14
2. A fővárosi malomipar üzleti eredményei .. .. .	34
II.   A KUTATÁS .. .. .	56
1. Gőzmalmok Pesten, Budán .. .. .	56
2. A forrásoktól az elemzésig .. .. .	69
III.   MINEK NEVEZZELEK? NAGYPOLGÁR – GAZDASÁGI ELIT – VÁLLALKOZÓ .. .. .	78
1. Nagypolgár .. .. .	78
2. Gazdasági elit .. .. .	94
3. Vállalkozó .. .. .	98
IV.   MALOMVEZETŐK .. .. .	107
1. Tisztségek egy malomvállalkozásban .. .. .	108
2. A malomiparban eltöltött idő .. .. .	113
3. Karrierutak egy malomvállalatban .. .. .	119
4. Karrierutak és pozíciók több malomvállalatban .. .. .	125
5. Malomvezető családok .. .. .	140

V.	TULAJDONOS VÁLLALKOZÓK .. .. .	155
	1. A gőzmalom-alapítók .. .. .	155
	2. „Nagyrésztvényesek” .. .. .	163
	3. Érdekeltség több malomvállalatban .. .. .	182
	4. Malomrésztvényes családok .. .. .	186
VI.	VÁLLALKOZÓI TÍPUSOK A FŐVÁROSI MALOMIPARBAN .. .. .	191
VII.	KITEKINTÉS: VÁLLALKOZÓI HÁLÓZATOK A FŐVÁROSI MALOMIPARBAN .. .. .	211
6	1. A Hengermalom .. .. .	212
	2. A Gizella .. .. .	239
	TANULSÁGOK .. .. .	267
	FORRÁSOK .. .. .	271
	HIVATKOZOTT IRODALOM .. .. .	275
	ÁBRÁK, TÉRKÉPEK, TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE .. .. .	288
	MELLÉKLETEK .. .. .	292

# A HŐSKOR ÉS AZ Ő VÁLLALKOZÓI

A magyar történetírás mostohán bánik a vállalkozókkal. Miként a történelem-tankönyvek lapjain alig kapnak helyet vállalkozók, úgy a szakmunkák is ritkán és elvértve foglalkoznak velük, sőt, még az utcanévtáblákon sem igen köszönnek vissza. Weisz Manfréd, Ganz Ábrahám és talán még Haggenmacher Henrik vagy Wahrmann Mór is a kivételek, az ismertebb nevek közé tartozik, de jóval kevesebben tudnának bármit is mondani Neuschloss Ödönről, Krausz Mayer-ről, Kollerich Pálról, Burchard-Bélaváry Konrádról vagy Freiszleder Nándorról. Valamennyire az is köztudott, hogy a magyar malomipar a dualizmus korában világhírű volt. Messze földön keresett terméknek számított a magyar fehér liszt, s még a századfordulón is Minneapolis után Budapest volt a második legfontosabb malomipari centrum a világon. De mégis kik alapították ezeket a világhíres gyárakat? Kik vezették? Kik működtették a vállalkozásokat? Nem kapunk felelős képet, ha a gazdaságról szólva nem beszélünk azokról is, akik alakították azt?

Márpedig nemigen beszélünk róluk. 1945 előtt sem elsősorban a történetírók érdeklődtek irántuk, bár a szellemtörténet uralta korszakban alkotva ez kevésbé is volt elvárható. Vagy újságírók írtak róluk – a két világháború között virágzott a vállalkozói portré műfaja –, vagy maguk a cégek rendelték meg saját, jubileumi kiadványaikat.<sup>1</sup> 1945 után aztán már készült néhány komolyabb és a vállalkozók történetével is foglalkozó valódi szakmunka,<sup>2</sup> de a kiteljesedő marxista történetírásba egyre nehezebben fért bele a vállalkozókról szóló történetírás. Még a vállalat fogalmát is törölték a szaknyelvből, és sajátos kelet-európai változatban – *business history* gyanánt – üzemtörténet-írásról beszéltek és azt kívánták művelni.<sup>3</sup> Aztán az 1990-es évektől úgy tűnt, megelégnélhet az érdeklődés a vállalkozók és

.....  
<sup>1</sup> A portréirodalom reprezentánsai 1945 előtt: KÓSA 1922; RADNÓTI 1923; RADNÓTI 1925; KÓSA 1927; RADNÓTI 1929; KÜGYI VIRÁG 1930; KÜGYI VIRÁG 1931; VÉCSEY 1931; KÜGYI VIRÁG 1934; D. GYAPAY 1932; KÓSA 1940. Jubileumi kiadványokra néhány példa a Hengermalomról készült kötet: *Emlékirat* 1890; vagy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankról készült munkák: PÓLYA 1892; LAMOTTE 1941.

<sup>2</sup> Néhány fontos példa erre: BERLÁSZ 1957; SÁNDOR 1959; HANÁK–HANÁK 1962.

<sup>3</sup> INCZE (szerk.) 1979.



vállalkozásaik iránt a történész szakma és az olvasóközönség részéről egyaránt,<sup>4</sup> de végül nem így történt. Tagadhatatlan, hogy nem erősítették a téma iránti pozitív érdeklődést a privatizáció időszakát kísérő, hirtelen meggazdagodott vállalkozók alakjai, a nehezen élő és a vállalkozást gyakran feladó kényszervállalkozók történetei vagy az azvilághoz kötődő vállalkozókról felbukkanó hírek. Ezek a „vállalkozók” legfeljebb a bulvársajtó hangos, de gyorsan változó figyelmét kötötték le, de nem erősítették hazánkban a vállalkozás kultúráját. Kijelenthetjük, hogy a vállalkozók továbbra sem központi szereplői a magyar történetírásnak.<sup>5</sup>

Az itt következő munka ugyanakkor nem arról kíván szólni, miért nem „szeretjük” a vállalkozókat, vagy miért nem volt és lett népszerű e téma. Bár ezeknek a kérdéseknek az eszme-, kultúr- és társadalomtörténeti gyökerei jól nyomon követhetők, és a jövőben mindenképpen megírásra váró, izgalmas téma ez is. Jelen írás magukat az „elfeledett” vállalkozókat akarja megmutatni és bemutatni, de nem általában vagy csak a legnagyobbakat kiválogatva, hanem a gazdaság egy metszetének szereplőiről teljes képet nyújtva. E kötetben egy konkrét hely és egy adott ágazat vállalkozóiról kínálok tablót: a helyszín Pest-Buda, amit 1873 után már hivatalosan is Budapestnek hívhatunk; az ágazat pedig a malomipar, amely az első vezető iparág volt Magyarországon.

A magyar malomipar mint téma sokféle megközelítésben kerülhet elő (helytörténet, technikatörténet, gazdaságtörténet). Az itt következő munka társadalomtörténeti, még konkrétabban vállalkozótörténeti nézőpontból kívánja vizsgálni a fővárosi malomipart a hosszú 19. század második felében. A valóban csúcstechnológiával dolgozó első magyar húzóágazatban résztvevő aktorok, szereplők lesznek a vizsgálat tárgyai. Azok, akik megalapították, majd irányították a nagy fővárosi gőzmalmokat, és akik tulajdonosok vagy részvényesek voltak az élelmi-szeripar ezen ágazatában Budapesten, az I. világháború előtt. Nem lesz tehát arról szó – vagy legfeljebb érintőlegesen –, hogy az emberi táplálkozásnak „milyen meghatározó terméke” a malmok által előállított liszt, s fejlődése ezért az ember alapvető táplálkozási igényeiben gyökerezik, sem pedig arról, hogy ebből adódóan „a malomipar egyidős az emberiség történetével”.<sup>6</sup> És ugyancsak említés szintjén kerülnek elő a magyar malomipar világhírű újításai, amelyek akár eredeti formájukban is megtekinthetők az érdeklődők számára az egykori Concordia

<sup>4</sup> Bácskai Vera 1989-ben írta: „Mire ez a könyv elkészült, a vállalkozás, a vállalkozói mentalitás napjaink egyik leggyakrabban tárgyalt kérdésévé vált...” (BÁCSKAI 1989: 5)

<sup>5</sup> Fontos kivételek persze akadnak, így a 19. századra nézve mindenképpen kiemelendők Halmos Károly vagy Kövér György munkái, vagy a Sebők Marcell szerkesztette kötet. (SEBŐK [szerk.] 2004)

<sup>6</sup> *Malomipari Múzeum* 1988; MOLNÁRFI 1970: 291.

gőzmalom épületében – egyelőre még – működő Malomipari Múzeumban,<sup>7</sup> és működésük elve megismerhető a technikatörténeti összefoglalókból.

E kötet a fővárosi malomipar szereplőiről kíván szólni. Mivel a malomipar a 19. század vezető iparága volt, sőt „nemzeti iparágnak” tekintették a millenium idején, sokféle befektetőt, érdeklődőt vonzott, a korabeli üzleti világ aprajánagyja kapcsolódott hozzá valamilyen fokon. A malomipar tehát egy olyan vizsgálatra ad lehetőséget, amin keresztül ez az üzleti szféra és szereplői igen széles körben válnak láthatóvá. A malomipar tekinthető úgy is, mint egyfajta mintavétel a korabeli vállalkozók közül, csak itt nem a vagyon, a hitelképesség vagy a döntési befolyás a vállalkozók kiválasztásának kritériuma,<sup>8</sup> hanem a malomiparhoz való kötődésük. Hogy mégsem csupán az élelmiszeripar egy kis, partikuláris szegmense mutatja meg magát a malomiparon keresztül, ezt kívánja bizonyítani ez a kötet.

Pest-Buda/Budapest mint helyszín szinte magától értetődő választás volt, hiszen a fővárosban jöttek létre az ország legnagyobb őrlőkapacitású és legmodernebb gőzmalmai. Budapest gabonakereskedelmi központként az itt életre hívott Gabonacsarnokkal, majd Áru- és Értéktőzsdével, a Duna vize és a kiépülő, Pestre tartó vasútvonalak kedvező feltételeket jelentettek a malomipari centrummá váláshoz az 1850-es, 1860-as évektől. A fővárosi nagy gőzmalmok az egész vizsgált korszakban külön egységet képeztek az ország élelmiszeriparában,<sup>9</sup> kezdetben azért, mert valóban nem volt párjuk vidéken, később, amikor már több vidéki gőzmalom is utolérte a fővárosiak technikai színvonalát, a két csoport közötti érdekellentét miatt (is). A fővárosi kereskedelmi gőzmalmok csoportja ennek megfelelően nem egy történelmi koncepció által kialakított egység, hanem létező, s a korabeli közgondolkodásban is élő kategória volt.

A vizsgált korszak kezdetét e gőzmalmok alapításai jelentik. Az 1860-as évtizedben szinte egymás után építették fel a Duna mentén a gőzmalmokat, vagy alakították át és fejlesztették tovább a már meglévőket. A fővárosi gőzmalmok története a Hengermalom alapításával indult 1839-ben, majd az 1850-es években felépült négy további gőzmalom Budán. Fővárosi malomiparról ugyanakkor csak az 1860-as évtizedtől beszélhetünk, amikor a négy budai malmot átvette egy-egy részvénytársaság, és berendezéseiket átépítették, s mellettük további, nagy őrlési

<sup>7</sup> [http://www.concordia.hu/bm/malomipari\\_muzeum](http://www.concordia.hu/bm/malomipari_muzeum). Sajnálatos módon a múzeum jövője a neki helyet adó ingatlan tulajdonosa miatt napjainkban veszélybe került.

<sup>8</sup> A legnagyobb vagyonúak listájának összeállítása a két világháború között is érdekelt az embereket: ZENTAI 1936, 1941, 1943. A 19. századi vállalkozók vizsgálatok Lengyel György a döntési kompetencia alapján vett mintát (LENGYEL 1989a), míg Kövér György a budapesti vállalkozásokból a hitelképességük alapján emelte ki vizsgálata alanyait (KÖVÉR 1999).

<sup>9</sup> Budapest statisztikai különállását a korabeli malomipari statisztikák is tükrözik, bár eltérő logika szerint prezentálják azt. Vö. JEKELFALUSSY 1885; *Magyarország malomipara 1894-ben; A magyar szent korona országainak malomipara az 1906. évben.*

kapacitású gőzmalmok kezdték meg a működésüket a Duna bal partján, korszerű technológiát alkalmazva és kereskedelmi célból piacra termelve. Az 1873-as válság után már kevesebb malomvállalat alakult, de még 1880-ban is épült új gőzmalom a városban, illetve már működő társaságok is hoztak létre új gőzmalmokat, például 1906-ban a Ferencvárosban épített gőzmalmot a Királymalom Rt., vagy 1909-ben kezdte meg új gyártelepének kialakítását a Pesti Hengermalom Rt. Lágymányoson. A vizsgálat időbeli végpontjaként az I. világháború kitörésének évét jelöltem meg, mivel 1914 második felével teljesen új gazdasági viszonyokhoz kellett alkalmazkodnia a malmoknak. Hiába nem működött még a Haditermény Rt. – vagyis még nem vonták állami felügyelet alá a termelést, nyersanyag-beszerezést, értékesítést –, az üzlet már 1914-ben megváltozott. Jól érzékelteti mindezt az Első Budapesti Rt. igazgatóságának jelentése az 1914. évi üzletévről:

10

„A háború, amely a közgazdaság minden terén majdnem megoldhatatlannak látszó kérdéseket vetett fel, iparunkat is nehéz helyzetekbe sodorta; a jutakartell zsákszállítási szerződésének felfüggesztése, aminek következtében kénytelenek voltunk zsákokat sohasem sejtett magas árakon beszerezni; a vasúti forgalom és a hajózás megnehezítése, amely lehetetlenné tette, hogy a szükséges nyersanyagot megkapjuk és hogy a vevőközönségünket kiszolgáljuk; készleteink lefoglalása itt és egybűtt; alkalmazottaink nagy részének behívása; gondoskodás róluk és hozzátartozóikról; az összes üzemhez elkerülhetetlenül szükséges anyagok megdrágulása, és sok egyéb zavar, amivel egyszerre szemben álltunk.

De az összes kérdés között a legnehezebb mindenkor a nyersanyag beszerzésének kérdése volt és e tekintetben a nagyméltóságú kormány részéről a gabonakészletek takarékos felhasználása érdekében elrendelt új őrlési rend, mely tiszta búza- és rozsliszt használatát megtiltotta és pótlóanyagokkal (árpaliszt, tengeriliszt, burgonya stb.) való keveréséről intézkedett, sem volt képes javulást, sőt még megkönnyebbülést sem előidézni, sőt új költséges egyezkedéseket involvált vevőinkkel, kik rendes budapesti típusú lisztet vásároltak, mely kötések törlése vált szükségessé.<sup>10</sup>

A malom részvényeseinek szóló igazgatósági panaszáradat, amelynek célja feltehetően a részvényesek osztalék-várakozásainak jelentős mérséklése is volt, igen meggyőzően ábrázolja a világháborúval jelentkező nehézségeket. A vizsgált időszak ennek megfelelően a 19. század második felétől az I. világháború kitöréséig tart, ami egyben a magyarországi kapitalizmus kialakulásának és felfutásának kora, valóban a hazai vállalkozások hőskora.

Munkám során arra vállalkoztam, hogy összegyűjtöm a fővárosi gőzmalmok alapítóit, tulajdonosait, részvényeseit (tulajdonosi adatbázis) és a legalább

<sup>10</sup> Az Első Budapesti Gőzmalom Rt. igazgatóságának éves jelentése 1914-ről az 1915. március 1-i éves közgyűlésre előkészítve. (BFL XI. 1005. Titkársági iratok, 5. doboz)

cégvezetői pozícióval rendelkezőket (pozicionális adatbázis) 1914-ig, vagyis létrehozok egy gőzmalomipari vállalkozói adatbázist Budapestre nézve. A forrásadottságoknak megfelelően maximális teljességre törekvő pozicionális és tulajdonosi adatbázis elemzésének célja pedig az volt, hogy malomipari vállalkozói típusokat rajzolhassak meg, vagyis típusokba rendezhetővé válják a malomipari szerepvállalás, s ezáltal pontosabb képet kaphassunk a fővárosi malomipar résztvevőiről, rajtuk keresztül pedig a korszak vállalkozóiról is. Módszertanát tekintve az itt következő mű leginkább egy történeti-szociológiai alap kutatás kíván lenni, melynek középpontjában a malomiparbeli jelenlétük miatt érdekes egyének és családok állnak.

1997/98-ban, még egyetemistaként vettem kezembe az első cégbírószági iratcsomót, és nagyon hamar magával ragadott ez a dinamikus, a gazdasági változásokhoz alkalmazkodni képes fővárosi vállalkozórét. Azóta érdekel, hogyan működtek ők az üzleti világban, hogyan használták üzleti, családi és társas kapcsolataikat, hogy új szereplőként milyen helyet tudtak elfoglalni, kiküzdeni, kiérdemelni maguknak a magyar társadalomban. Rajtuk keresztül lehet majd igazán megfejteni azt is, hogyan működött a 19. század közepétől kialakuló magyar kapitalizmus a mindennapokban. Ezekhez a nagyszabású problémakörökhöz szeretnék én is hozzájárulni e kötettel, amelynek alapját az ELTE BTK-n megvédett PhD-disszertációm jelentette.

A kötet első fejezete a malomipar gazdasági jelentőségét kívánja bemutatni, egyfelől azt az álláspontot, ahogyan a történészek beszéltek és beszélnek róla, másrészt azt a képet, ami magukból a számokból, az üzleti eredményekből kiolvasható a fővárosi gőzmalomiparra nézve. A második fejezet a kutatás kiindulópontjaival ismerteti meg az olvasót, kezdve magukkal a vállalkozásokkal, a fővárosi malomvállalatokkal (telephely, alapítás ideje, cégforma stb.), hiszen ezeknek a cégeknek a szereplői kerülnek majd górcső alá, és folytatva a kutatás forrásadottságainak bemutatásával, egyben vázolja az elemzési lehetőségeket és szempontokat. A harmadik fejezet azért készült, hogy részletesebben kifejtsem, miért vállalkozóként beszélek a kötet szereplőiről, s milyen más fogalmak (nagy polgár, gazdasági elit) kerülhetnének még használatba, s mi szól mégis használatuk ellen.

A negyedik fejezettől a vizsgálat eredményeinek összegzése kezdődik, előbb a fővárosi gőzmalomokban pozícióval rendelkezők, a malomvezetők elemzésével, majd az ötödik fejezetben e malomok tulajdonosainak részletes bemutatásával. Mivel igen nagy létszámú lett az adatbázis, részmintákon keresztül igyekszem bemutatni azt. A fővárosi malomiparban pozícióval rendelkezőknek az egy malomvállalatnál, illetve egyféle tisztségben eltöltött átlagos időtartamát a teljes pozicionális adatbázis (602 fő) alapján vizsgálom meg, de a többi kérdéshez nagyobb segítséget jelentettek a legfeljebb néhány százfős részminták. Ezek

lehetőséget adtak ugyanis, hogy megvizsgálhassam a malomiparban befutható karrierek típusait, magyarázatot kereshessek arra a jelenségre, amikor egy személy több malomvállalatban is pozícióval rendelkezett a korszakban egy időben vagy időben egymás után, illetve amikor egy család tagjai mutatták ugyan ezt. Külön részmintát képezve elemzem a malomalapítókat, kísérletet teszek a malomipar nagyrészvényeseinek kimutatására, megvizsgálom a több malomban is részvényvel rendelkezőket és azokat a családokat, amelyeknek több tagja is malomrészvényes volt.

A hatodik fejezetben a vizsgálat eredményeként felmutatható gőzmalomipari vállalkozói típusokat veszem majd számba. A részminták elemzésének tanulságait hasznosítva igyekszem felvázolni azokat a vállalkozói csoportokat, amelyek a vizsgált személyek és családok malomipari szerepvállalásai alapján kirajzolódnak. Egy kvázi prozopográfia készül itt, hiszen bár nem az egyes személyek életének adatai alapján áll össze a kollektív életrajz, de a malomiparon belüli azonos „életút” rendezi őket egy-egy csoportba. A malomipari kollektív életrajzukban lesznek hasonlóak az egy típusba sorolt személyek és családok, s ennek kapcsán lesz majd valójában megvizsgálható a kérdés, hogy vajon tényleg vállalkozók, sőt speciálisan malomipari vállalkozók voltak-e az adatbázisba került személyek. A történeti-szociológiai megközelítés legfontosabb előnye, hogy egy nagyobb sokaságból homogén, illetve többletjelentést hordozó csoportok emelhetők ki a segítségével. Igyekeztem én is kihasználni a módszerben rejlő lehetőségeket, és közelebb kerülni a malomiparban jelenlevők teljes köréhez úgy, hogy csoportokba rendezve értelmezem alakjukat. A vizsgálat során ugyanakkor a célnak tekintett típusalkotás mezo szintjéről időről időre tovább kell lépnem az egyének, családok és konkrét vállalatok mikro szintje felé, hogy ezzel is körvonalazzam és megerősítsem a lehetséges típusokat. Végül a hetedik fejezet, mintegy már kitekintésként is, ezt a mikrovizsgálati szintet mutatja be annak érdekében, hogy két konkrét gőzmalom-vállalkozás (Gizella, Hengermalom) és vállalkozói családjaik (megyeri Krauszok, Fuchs–Burchard família) kapcsán ismertessem azt a jelenséget, amit a történeti-szociológiai vizsgálat felszínre hozott, nevezetesen hogy a 19. századi hazai kapitalizmus egyik leglényegesebb mechanizmusa a családi hálózatok működtetése volt.

Az elemzéseket néhol szövegbe illesztett táblázatok, ábrák, esetleg térképrészletek kísérik, amelyek a gondolatmenetek jobb követhetőségét hivatottak elősegíteni; de terjedelmes melléklet-apparátus is található a kötet végén, ami pedig az adatok nagyobb tömegét tudja bemutatni, nem törve így meg az olvashatóságot.

2010-ben lehetőségem volt megírni a fővárosi gőzmalomipar ágazattörténetét a Holnap Kiadó gondozásában megjelent *Gőzmalomok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században* című könyvemben. Az ágazattörténet céljának megfelelően átfogta az iparág történetének minden elemét: a technikatörténettől

a gazdaságtörténeten át a várostörténetig és a hétköznapok történetéig. Jelen munka a 19. századi fővárosi gőzmalomipar vállalkozótörténetét nyújtja, az ágazattörténetnek ez csupán egy kis szelete, de, mint látni fogjuk, a malomipar keletkezése és működtetése szempontjából ez a legfontosabb vizsgálati terep. Ezen túl pedig magáról a magyar kapitalizmus születéséről és kezdeti időszakáról is sokat elmond.

Végezetül szólnom kell arról, milyen hosszú folyamat előzte meg jelen könyv megszületését, s főleg milyen sokan segítették az évek során a munkámat. A fővárosi gőzmalomokat közel másfél évtizede kutatom már. A kutatás alatt végig mellettem állt és áll ma is Kövér György (ELTE BTK), aki már a malomipar témakörében készült egyik szakdolgozatom, majd az e kötet alapjának számító PhD-disszertációm témavezetője volt. Mindig fordulhattam kérdéseimmel Halmos Károlyhoz (ELTE BTK), akitől nagyon sokat tanultam mind diákként, mind tanártársként. Fontos gyakorlati segítséget kaptam az első levéltári bukdácsolásaimtól kezdve a Budapesti Fővárosi Levéltár munkatársaitól, mindenekelőtt Kalmár Ellától és Gajáry Istvántól. Remek műhelyekben tanulhattam, úgy mint a Gyáni Gábor és Kovács I. Gábor vezette mentalitástörténeti szakirányon az ELTE akkori Szociológiai Intézetében (ma már Társadalomtudományi Kar), és a ma is működő Gazdaság- és Társadalomtörténeti Doktori Programban az ELTE Bölcsészkarán (vezetője ma is Kövér György). Igazi szakmai közösségre leltem a *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* szerkesztőségében, ahol az alapítás, 1999 óta dolgozom. Munkámat mindig támogató érdeklődés kísérte az Atelier Tanszék tudományos műhelyében, ahova 2003 óta tartozom (akkori vezetője Granasztói György volt, ma Sonkoly Gábor). Fontos segítséget jelentett tudományos munkámban a Habsburg Kutatások Közalapítvány kilenc hónapos kutatói ösztöndíja 2005–2006-ban, valamint az Oktatási Minisztérium kilenc hónapos Deák Ferenc ösztöndíja 2007–2008-ban, továbbá az ELTE BTK-n TÁMOP finanszírozásban elnyert tudományos munkatársi státusz 2010–2012 között. A kötetet 2012 tavaszán már az MTA BTK Történettudományi Intézetének munkatársaként fejeztem be. Köszönöm a tanácsokat, javaslatokat, amiket a szöveg egy-egy részéhez kaptam Cieger Andrástól, Halmos Károlytól, Keller Márkustól, Kovács Ákostól, Szabari Verától, Szűcs Zoltán Gábortól. S nem feledkezhetek meg a családomról sem, akiknek külön köszönöm szerető támogatásukat!

# I. A MALOMIPAR GAZDASÁGI JELENTŐSÉGE

14

Lássuk hát közelebbről is, miért volt olyan fontos ágazat a malomipar a magyar történelemben. Az ágazat jelentőségének bemutatásához előbb a történészek által képviselt véleményeket tekintem át, majd a vizsgálat alá vont fővárosi malomipari vállalkozások tényleges üzleti mutatóit elemezve a jelentőségükről már a számok is beszélni fognak.

## I. 1. A MALOMIPAR A TÖRTÉNÉSZEK SZEMÉVEL

Mivel a malomipart a magyar iparosodás első húzóágazataként értékeli a szakirodalom, ezért nem csak élelmiszertörténeti összefoglalókban találkozhatunk vele, hanem valamennyi, a korszak gazdaságát tárgyaló műben bizonyos fokú szerepet kap a malomipar említése. A kitüntetett helyzetből következően e fejezet sem hagyhatja figyelmen kívül az iparosodás általánosabb tárgyalását. Először tehát röviden áttekintem, milyenek ítélték a magyar iparosodás – és a Monarchia iparosodásának – folyamatát a történészek, s eközben hogyan értékelték a magyar malomiparnak az ország iparosodásában betöltött szerepét. A második részben pedig a malomipar történetét, kialakulásának feltételeit és a neki tulajdonított eredményeket veszem sorra a történelmi elemzések fényében.

Sokféle fogalommal nevezték már meg azt az időszakot, amelynek elején a premodern, preindusztriális vagy feudális gazdaság és társadalom áll, eredményeként pedig a modern, tőkés vagy kapitalista gazdaság és társadalom, tulajdonképpen a mai társadalmak és gazdasági rendszer előzménye jön létre. Az iparosodás, ipari forradalom, modernizáció, tőkés átalakulás, piacosodás stb. fogalomhalmazból – bár ma is használatos valamennyi – az iparosodás bizonyult a legidőtállóbbnak.<sup>1</sup> A 18–19. századi gazdasági-társadalmi átalakulás témáját mára

.....

<sup>1</sup> Jól reprezentálja a fogalmak egymás melletti használatát: DIEDERIKS et al. 1995: 193–271. Cameron egyenesen (a magyar fordítást idézve) „téves kifejezésnek” nevezi az ipari forradalmat (CAMERON 1998: 206–208).

könyvtárnyi irodalom taglalja számos vizsgálati szempontot felvetve: keresték az átalakulás mozgató elveit, születtek leírások a kezdő és a végpont jellegzetességeinek feltárására, vállalkoztak a folyamat átfogó értékelésére és egy-egy kiemelt dimenzióból való vizsgálatára is.<sup>2</sup> Külön a gazdasági folyamat (az iparosodás) értelmezésére is több átfogó elmélet született, bár a legfiatalabb is megvan már vagy harmincéves. Ezek között kell megemlítenünk Rostow szakaszelméletét, amely az iparosodás folyamatát szakaszokra bontva értelmezte; Gerschenkron elmaradottsági elméletét, amely szerint az iparosodásnak több útja is lehetséges, így a belső tőkefelhalmozás szerepét átveheti a bankrendszer vagy az állam is; vagy Wallerstein világrendszer-elméletét, amelyben a kapitalizmus világrendszere a korábbi világbirodalmakat váltotta fel, s az országokat, fejletteket és függőket egy rugalmas rendszerben fogja össze.<sup>3</sup> Jóllehet a 21. század eleji történetírás jóval kisebb érdeklődést mutat a 18–19. századi átalakulás globális értelmezése és elemzése iránt, nem lebecsülendő eredményekre bukkanhatunk a mostanában publikált részelemzésekben is növekedésről, beruházásról, vállalati működésről. Ezek az írások elméletek helyett inkább az iparosodásról kialakult gazdaságtörténeti képet árnyalják tovább, például az Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozásában (lásd később).

Az iparosodás folyamatának magyar változatát gyakran illették kritikával. Bár a 19. század második felének jelenségéről van szó, már a 20. század második évtizedében született róla egy átfogó és lesújtó értékelés ifj. Leopold Lajos tollából.<sup>4</sup> Leopold összefoglalóan színlelt kapitalizmusnak nevezte el a Magyarországon lezajlott gazdasági átalakulást. Véleménye szerint a magyar kapitalizmus csupán egy idegen képlet igazi belső logika, (weberi) kapitalisztikus szellem nélkül. A színlelés oka az ország függő helyzete, ami az exportra és külföldi hitelekre utalt voltából alakult ki.<sup>5</sup> A színlelés jelenségét pedig a gazdaság számos pontján felfedezi, így a mezőgazdasági termelékenység gyengeségében, „az ok nélküli városok” létében, az ipari munkásság föld utáni vágyában, a „tőkekoncentráció bénaságában” Budapest és vidék viszonylatában, az állam túlzott gazdasági szerepvállalásában. Leopold gyakorlatilag a kapitalizmust előkészítő fejlődés hiányát

.....  
Az iparosodás és a gradualista növekedés melletti eredményeket idézi: KÖVÉR 2007: 56–63. Hozzá kell per-  
sze tenni, hogy a felsoroltak nem teljesen szinonim kifejezések, például a modernizáció a gazdaság és a tár-  
sadalom átalakulását egyaránt lefedi, a tőkés átalakulás ezzel szemben kizárólag gazdasági folyamatra utal.

<sup>2</sup> Az átalakulás feldolgozásának fent említett, különböző nézőpontjainak szemléltetésére a teljesség legkisebb  
igénye nélkül: WEBER [1904/1905] 1995; MARX [1867] 1978; JÁNOSY 1979; TÖNNIES [1887] 1983; ORTEGA  
[1926] 2003; POLÁNYI [1946] 2004; HABERMAS 1993.

<sup>3</sup> ROSTOW 1963; GERSCHENKRON 1984; WALLERSTEIN 1983 – a legújabb magyarul megjelent összefoglalás-  
ban WALLERSTEIN 2010.

<sup>4</sup> LEOPOLD [1917] 1988.

<sup>5</sup> „A kivitelle s hitelre utalt állam kénytelen jogéletét az import-államok és hitelező-államok jogéletével  
közös nevezőre hozni.” (LEOPOLD [1917] 1988: 326).



hangsúlyozta: „felemás, erőltetett tőkés rend burjánzik fel országszerte, mely idegen bankóval kezdte, nem a honi rézkrajcáron.”<sup>6</sup>

Jelentősen más kiindulópontonról, a marxi ipari forradalmat a magyar gazdasági átalakulásban hiába keresve jutott – ugyanakkor hasonlóan – kritikus értékelésre az 1945 utáni gazdaságtörténések egy része is. A magyar iparosodás deficitjének okát ők abban látták, hogy az ország a Monarchián belül „gyarmati” helyzetben volt. A Monarchia erősen negatív megítélése (és 1848 értékelése) kapcsán aztán az 1960-as években kibontakozott a magyar gazdaságtörténet egyetlen meghatározó vitája a magyar iparosodásról. Az iparosodási folyamatnak a vitában kifejtett értékelése során a résztvevők a malomipar (élelmiszeripar) iparosodásbeli szerepéről is véleményt formáltak. A szakfolyóiratok hasábjain is folytatott eszmecsereben két oldal állt markánsan szemben egymással, a „szubjektivizmus” (amely más tényezőket is figyelembe vesz) és az „objektivizmus” (gazdasági determinizmusban gondolkodók).<sup>7</sup> Az egyik oldal<sup>8</sup> (pl. Tolnai György, Simon Péter) a hagyományos, az 1950-es évekre jellemző választ képviselte. Eszerint a közös vámterület megakadályozta Magyarország önálló tőkés fejlődését. Az önálló, vagyis belső, szerves átalakuláson alapuló tőkés iparfejlődés alapját a paraszti ipar képezhetne volna, ebből nőhetett volna ki a magyar textilipar, amely dinamizálta volna az egész gazdaságot, megvalósítva a magyar ipari forradalmat.<sup>9</sup> Ezt a folyamatot tette lehetetlenné a szabadságharc leverése utáni (neo)abszolútizmus a közös vámterület bevezetésével. A vámunió révén Magyarország függő helyzetbe került. (Ezt a függő helyzetet nevezték még az 1950-es évek elején gyarmatinak, gyarmati jellegűnek, félgymarmatinak, s az 1960-as évekre honosodott meg a függő vagy függőségi helyzet terminus.<sup>10</sup>) A függőségből adódóan Magyarország a Monarchia ipari országainak felvevőpiaca lett, bontakozó textilipara „megfulladt” az erősebb osztrák és cseh konkurencia szorításában. Az ország kénytelen volt berendezkedni a mezőgazdasági cikkek exportóri szerepére, így lett felfutó ágazat az élelmiszeripar. Az élelmiszeripar viszont az ágazat jellege miatt<sup>11</sup> nem tölthette

<sup>6</sup> LEOPOLD [1917] 1988: 353.

<sup>7</sup> A két oldal nevezte el így egymást, és szóhasználatukban előfordult az „optimizmus” és „pesszimizmus” ellentétpár is szembenállásuk érzékeltetésére. Vö. KÖVÉR 1992a. A vita részleteire is kitér: KÖVÉR 2007: 47–49, 16. lábjegyzet.

<sup>8</sup> Vö. TOLNAI 1963; TOLNAI 1981.

<sup>9</sup> A marxista történetírás terminológiájának megfelelően következetesen az ipari forradalom terminust használták.

<sup>10</sup> Sándor Vilmos már 1958-ban ezt a szóhasználatot javasolta: „a dualista soknemzetű állam függőségi rendszere” kifejezéssel „megszabadulhatnánk attól a dualizmus korával kapcsolatosan lépten-nyomon kísértő problémától, amit az okoz, hogy Magyarország függősége Bécsből és a cseh tartományoktól közgazdasági vonatkozásban rendkívül hasonlított, sőt egyes irányokban azonos volt a félgymarmati függőség valódi formáival, e »gyarmati vonások« mellett azonban egészen különbözött azoktól”. (SÁNDOR 1958: 110)

<sup>11</sup> Az élelmiszeripar és a textilipar közötti, általuk hangsúlyozott fő különbségek: kevesebb értéket ad a feldolgozott nyersanyag értékéhez, kisebb a munkásigénye, kisebb az ipari tőkefelhalmozás a működése során.

be azt a funkciót, amit nyugaton a textilipar, nem lehetett egy önálló gazdasági átalakulás alapja: „A mezőgazdasági ipar megléte a függő országban egyáltalán nem szünteti meg, sőt aláhúzza annak mezőgazdasági jellegét, s gazdasági függőségét.”<sup>12</sup> A függő helyzet nemcsak iparcikkék importjában mutatkozott meg, hanem a tőkeimportban is, ami az önálló gazdasági működést még inkább konzerválta.<sup>13</sup> A 19. század második felének magyar gazdasága e vélemény fényében azt a szerepet töltötte be, amit a függőségi elméletek a gyarmatoknak vagy a harmadik világnak tulajdonítanak: a magyar gazdaság adta az alapját a Lajtán túli területek ipari forradalmának. E szerzők tehát elismerik ugyan az élelmiszeripar felfutását, de tagadják annak az egész gazdaságra hatni képes dinamizmusát; a gazdasági-társadalmi átalakulást számukra egyetlen út testesíti meg (a politikai függetlenségben a paraszti iparból kinövő textiliparon keresztüli ipari forradalom), s mivel ez Magyarországon nem érvényesülhetett, nem is beszéltek valódi magyar ipari forradalomról.

A másik oldal (Berend T. Iván, Ránki György, Katus László,<sup>14</sup> Hanák Péter<sup>15</sup>) szerint Kelet-Európa tőkés fejlődése annak történelmi gyökerei, öröksége miatt sajátos utat képvisel, semmiképpen nem várható el, hogy a nyugat-európaihoz hasonló legyen.<sup>16</sup> Kelet-európai specialitás, hogy a feudális viszonyok felszámolását nem iparosodás,<sup>17</sup> hanem a mezőgazdaság tőkésedése követi, amit támogat a kiépülő hitelrendszer és a közlekedési hálózat. A gazdasági növekedés csak külföldi tőke importjával indulhat meg, hiszen a belső felhalmozás nem elegendő hozzá. Az állam szerepe közvetett marad, például a tőkeimport támogatójaként; az éledező tőkés gazdaságot pedig ágazati egyoldalúság jellemzi. Elismerik, hogy a történelmi örökség miatt az ipari forradalom Kelet-Európában nem idézett elő olyan totális változásokat, mint nyugaton, de ettől ezt még egy lehetséges fejlődési útként értékelik, vagyis elutasítják az „egyetlen fejlődési út”-konceptiót.<sup>18</sup>

<sup>12</sup> TOLNAI 1981: 696.

<sup>13</sup> A tőkeimport „a függő gazdaság zsákutcába vitele, a növekedésben, bővített formában is függővé, önmagában életképtelenné konzerválása” (TOLNAI 1981: 702).

<sup>14</sup> Katus László életútinterjújában röviden kitér e vitára és saját 1967-es hozzászólására (KATUS 2007: 162, 164).

<sup>15</sup> Saját történelmi megközelítésükről, módszereükről ad átfogó leírást HANÁK 1973 és HANÁK 1974. Hanák az ideológiamentességüket, adatközpontúságukat hangsúlyozza. Kovács András viszont rámutat, hogy az 1956 örökségként született és vállalt ideológiamentesség, dogmatizmussal való szembefordulás nem jelentett szemléletihiányt: „Hosszú távú fejlődési trendekre építő determinizmus, a történelem sajátos politikátlanitása, a gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés szétválasztása, felvilágosult paternalizmus – íme a hatvanas évek történetírásának szemléleti háttere: nyíltan is megjelenő ideológiai elemek, illetve ezek hallgatólagos következményei.” (KOVÁCS András 1991: 138)

<sup>16</sup> BEREND–RÁNKI 1968.

<sup>17</sup> Megfogalmazásaikban egyaránt használják az ipari forradalom és az iparosodás fogalmát. Ipari forradalom alatt ugyanakkor annak tág felfogását képviselik, vagyis forradalmi tartalmú, hosszú történelmi periódusként értékelik, amely nemcsak a gazdaság, de a társadalom átalakulását is eredményezte.

<sup>18</sup> Vö. BEREND 1965; KATUS 1967.

Ennek fényében módosul a magyar helyzet megítélése is. Magyar történelmi örökség, hogy 1867 tükrözi 1848 ellentmondásosságát, befejezetlenségét: a kiegyezés alapján létrejövő Monarchiában még mindig egyszerre vannak jelen a polgári államszervezet elemei és a feudális maradványok; további történelmi tényezőként értékelik, hogy Magyarország egy soknemzetiségű birodalom része volt. A feudális maradványok miatt az átalakulás eleve nem lehetett teljes, egy soknemzetiségű birodalom pedig, mivel meghatározóak voltak a helyi sajátosságok, nem eredményezhetett olyan szoros piaci kapcsolatot a részei között, mint egy nemzetállam.<sup>19</sup> A soknemzetiségű Monarchia „közös piacán” Magyarországnak, agrárország lévén, a mezőgazdasági cikkek termelése jutott feladatul, ezt a szerepet látta el a feldolgozott élelmiszercikkek exportja, vagyis az élelmiszeripar fel-futása. A tőkés viszonyok kiépüléséhez a belső felhalmozás nem volt elegendő, így a gazdaságnak szüksége volt a jellemzően osztrák tőke beáramlására. A tőkeimport főleg az infrastruktúrába érkezett, míg az élelmiszeripar vezető ágazatát, a malomipart hazai tőke hozta létre. Sőt, ahogy csökkent a gazdaság növekedéséhez szükséges beruházási ráta, úgy lépett egyre inkább előtérbe a belső felhalmozás, s a századfordulóra a befektetések többségének már hazai tőke volt a forrása az egész gazdaságban.<sup>20</sup> A belső beruházások növekvő mértéke szerintük arra utal, hogy a magyar gazdaság képes volt, bizonyos idő elteltével, saját lábára állni, s ennek bizonyítékát látják a növekedési mutatókban is.<sup>21</sup> Ez viszont cáfolja, hogy az élelmiszeripar ne lehetne vezető ágazat az átalakulásban, valamint, hogy az önálló politikai státusz szükséges előfeltétele lenne az iparosodásnak. Szerintük Magyarország, a Monarchia részeként, elindult a tőkés átalakulás útján, sajátos körülmények között ugyan, de dinamikusan. A Monarchiát, illetve a közös vámterületet, ha nem is gátló, de legfeljebb torzító, fékező, ám egyre csökkenő hatású gazdasági tényezőként értékelték.<sup>22</sup>

A Monarchia „közös piacának” magyar gazdaságbeli szerepéről, sőt az állam makrogazdasági szerepéről is merőben új ítéletet alkotott az 1983-ban angolul megjelent művében John Komlos a kliometria jegyében.<sup>23</sup> Alaphipotézise, hogy megkérdőjelezi az állami gazdaságpolitikának általában tulajdonított dinamizáló hatást,<sup>24</sup> s állítása igazolására, a kvantitatív történetírásnak megfelelően, minden gazdasági elem hatását számszerűen igyekszik kimutatni. A számítások

<sup>19</sup> Vö. RÁNKI 1968.

<sup>20</sup> Vö. BEREND–RÁNKI 1966.

<sup>21</sup> Vö. KATUS 1967.

<sup>22</sup> Vö. RÁNKI 1968.

<sup>23</sup> Magyarul a mű 1990-ben jelent meg (KOMLOS 1990), de már korábban olvasni lehetett alaptételeit: KOMLOS 1983. Komlos művének magyarországi fogadtatásáról: RÁNKI 1988; KÖVÉR 1992a.

<sup>24</sup> „Vizsgálódásaim oda vezettek, hogy a gazdaság hatásait a személytelen piacmechanizmus terminusaival fogalmazzam meg [...] Röviden: én a gazdaság növekedésének motorját nem a kormánypolitikában, hanem a piaci erők egymásra hatásában találtam meg.” (KOMLOS 1990: 25)

eredményeként azt állapítja meg, hogy a magyar gazdaságra nézve a legjelentősebb dinamizáló hatást Ausztria fejtette ki, s hatása már az 1820-as évektől érzékelhető volt. A magyar iparosodás előtt nem az intézményrendszer átalakítása (jobbágyfelszabadítás, vámunió, majd vámszövetség bevezetése) nyitotta meg az utat, hanem Ausztria piaca.<sup>25</sup> Komlos szerint Magyarország számára nemcsak hasznos volt a közös vámterület, de a „búza-textil házasság” sokkal több előnnyel járt a Lajtán innen, mint azon túl.

Az elmúlt negyedszázad gazdaságtörténeti eredményei számos további ponton segítettek elő, hogy realisabb képet alkothassunk a Monarchia gazdasági hatásáról Magyarország iparosodására nézve.<sup>26</sup> Scott M. Eddie külkereskedelmi statisztikai elemzései révén a két ország kereskedelmi kapcsolatait és annak időbeli változását követhetjük nyomon,<sup>27</sup> például azt, ahogy a magyar mezőgazdasági termékek, így a magyar liszt is a századfordulóra egyre inkább kiszorult a vámkülföldi piacokról, és mindinkább függött az osztrák piactól. Michael Pammer az osztrák magántőke magyarországi szerepvállalását tárta fel hagyatéki leltárak alapján, s kimutatta, hogy az osztrákok a magyar állampapírokban, banki értékpapírokban és esetleg még a vasúti vállalkozásokban láttak leginkább befektetési lehetőséget, de a magyar iparban nem, s különösen nem a magyar malomiparban.<sup>28</sup>

A Monarchia gazdasági egységének megléte is többszörösen megerősítést nyert, David F. Good áruipacokra vonatkozó számításai alapján, Kövér György áru- és tőkeforgalomról írt értékelése szerint vagy újabban Marc Flandreau elemzését alapul véve a pénzügyi integrációról.<sup>29</sup> Flandreau vizsgálata újra alátámasztotta Komlos véleményét, hogy a Monarchia Magyarország számára egyértelműen kedvező volt.<sup>30</sup> Az integráció időbeli fokozódására hívta fel a figyelmet Katus László, s annak egy konkrét megnyilvánulási formáját, az osztrák–magyar

<sup>25</sup> „Arra a következtetésre jutottunk, hogy a Habsburgok jogara alatt Magyarországot gazdaságilag nem hogy nem zsákmányolták ki; ahelyett az osztrák gazdasághoz fűződő különleges kapcsolat jóvoltából a magyar gazdaság komoly előnyökre tehetett szert. Ausztria elérhető piacot biztosított mezőgazdasági termékei számára, ami pedig ennél is fontosabb, Ausztria volt a szakképzett munkaerő és tőke nélkülözhetetlen forrása.” (KOMLOS 1990: 224)

<sup>26</sup> A Monarchia megítélésének történetirásáról legújabban lásd KÖVÉR 2007.

<sup>27</sup> EDDIE 1982; EDDIE 1996.

<sup>28</sup> PAMMER 1998. „The flour industry, »Hungary’s most important manufacturing sector until World War I«, left almost no traces in the inventories of Austrian private fortunes: only two persons in the sample owned securities of the flour industry, which underlines again the role of domestic investments in this branch.” (PAMMER 1998: 160)

Magyar részről az osztrák befektetések vizsgálatára nézve lásd: KÖVÉR 1992b.

<sup>29</sup> GOOD 1984; KÖVÉR 1997a; FLANDREAU 2006.

<sup>30</sup> „[T]he Habsburg union was a good deal for Hungary [...] this article’s main finding is that strong cooperative forces were at work in the period under study.” (FLANDREAU 2006: 26)

vaskartellt vizsgálta Pogány Ágnes.<sup>31</sup> A malomipar ehhez képest persze igen alacsony fokú integráltságot képviselt mind a magyar, mind a Monarchia összmalomiparát tekintve, de erről majd később.

A Monarchia iparosodásának értékeléséről szólva még egy lényeges témát kell érintenünk: a Monarchia gazdaságának növekedési eredményeit. A téma több évtizedes vizsgálata alapján, amelyhez újabban Max-Stephan Schulze szolgáltatott eredményeket,<sup>32</sup> leszögezhető, hogy bár Ausztria tetemes előnnyel indult az iparosodási folyamatban, Magyarország jelentősen gyorsabb növekedést produkált a dualizmus első időszakában, különösen az 1870-es és 1880-as években, míg Ausztria valóban a depresszió jeleit mutatta az 1873-as gazdasági válság után. Magyarország növekedési üteme ugyanakkor a századforduló után megtorpant, s az osztrák növekedés ekkor már meghaladta a magyart. Összességében Magyarország a korszakban a közepes ütemben fejlődő országok közé sorolható, míg Ausztria inkább a gyenge fejlődési ütemet felmutatók sorába tartozik. A Monarchia fejlődésének különböző megítéléseit összefoglalva jegyzi meg Kövér György: „a Monarchia eljutott a növekedéstől a vánszorgásig”.<sup>33</sup> Ausztria–Magyarország iparosodása tehát elmaradt a nyugat-európai fejlődéstől, de számos ponton mutatta az integráció jelét: így vagy úgy, de a Monarchia gazdaságilag működött, fennmaradása egyértelműen nem a gazdasági tényezőkön múlt.<sup>34</sup>

A Monarchia gazdasági eredményeinek értékelésével szemben a magyar malomipar történetéről alig állnak rendelkezésre újabb keletű történészi szakmunkák. Természetesen valamennyi gazdaságtörténeti összefoglaló mű – s ilyenek születtek a közelmúltban is – hosszabb-rövidebb terjedelemben megemlékezik a magyar iparosodás első húzóágazatáról vagy vezető iparágáról, ám ezek érthetően csak rövid áttekintéseket adnak.<sup>35</sup> A nagymalomipar gazdaságtörténetére nézve az alapokat Sándor Vilmos tette le még az 1950-es években. Az ő munkája minden marxista ideológiai alapozottsága ellenére ma sem nélkülözhető.<sup>36</sup> Készült továbbá egy élelmiszeripar-történeti összefoglaló mű 1986-ban,<sup>37</sup> és talál-

<sup>31</sup> KATUS 1989; POGÁNY 2005.

<sup>32</sup> A korábbi eredményeket is összefoglalja SCHULZE 2000; és a magyar vizsgálatokkal is ütközteti azokat KÖVÉR 2007.

<sup>33</sup> KÖVÉR 2007: 63.

<sup>34</sup> „The eventual break-up of the Austro-Hungarian Empire was by no means »written on the wall.«” (FLANDREAU 2006: 26) „[A Monarchia n]em felbomlott, hanem felbontották.” (KÖVÉR 2007: 64) „Sem a makrointézmények és a gazdaságpolitika, sem a piac szerkezete és ciklikus mozgása nem determinálta előre az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását. A centrifugális és centripetális gazdasági erők egyensúlyának változása a dualista Monarchia egész periódusát jellemezte.” (KÖVÉR 1997a: 313)

<sup>35</sup> Egy reprezentatív sor az összefoglalókból: BEREND–RÁNKI 1955; KATUS 1978; KATUS 1979a; KÖVÉR 1982; KÖVÉR 1998a; 1998b; KAPOSÍ 2002.

<sup>36</sup> SÁNDOR 1959. A budapesti nagymalomiparról szóló mű előzményei megtalálhatók: SÁNDOR 1954: 64–89.

<sup>37</sup> A malomiparról szóló összefoglalót Kirsch János készítette: KIRSCH 1986. Később külön is megjelent a 19. századi malomiparról szóló rész: KIRSCH 1995.

hatunk történeti áttekintéseket egy-egy vidéki régió malomiparára nézve<sup>38</sup> vagy a téma műszaki sajátosságairól,<sup>39</sup> sőt néhány malom történetéről is.<sup>40</sup>

De miben is látják a malomipar jelentőségét? Miért kell a magyar iparosodásról szólva szükségszerűen beszélni a magyar malomiparról? „Magyarországon az ipari forradalom először azokban az iparágakban bontakozott ki, amelyek a nyersanyagbőség révén komparatív előnyökkel, a fejlett ipari országok kereslete révén széles és dinamikus piacokkal rendelkeztek, s amelyek biztos és nagy profitot ígérve befektetésre vonzották a külföldi és a hazai tőkét. Ilyenek voltak mindenekelőtt az élelmiszeriparok, amelyek nálunk a modern iparosodás vezető ágának funkcióját töltötték be. Malomiparunk már az 1860–70-es években világviszonylatban az élre került.”<sup>41</sup> „A hazai iparfejlődés sikerágazata kétségteljesen a malomipar lett, mert szinte teljes egészében a hazai tőkés vállalkozás felfutásának köszönhette prosperitását.”<sup>42</sup> Az élelmiszeriparon belül is „kiemelkedett a malomipar, amelynek működése az ipari output csaknem felét adta. [...] A gőzmalmok gyors terjedése Budapestet a századfordulóra a világ legnagyobb malomipari központjává tette, ekkor azonban Minneapolis megelőzte.”<sup>43</sup> E három idézet tulajdonképpen össze is foglalja, miben áll a malomipar jelentősége gazdaságtörténeink szerint, és azt is, milyen feltételek kellettek felfutásához: az iparágához szükséges nyersanyag bősége, az eladáshoz külső piac megléte, jelentős export, világszínvonalú termelés, profitábilis befektetési lehetőség, hazai vállalkozók. Tekintsük tehát át a történeti munkákban idézetteket részleteiben is.

A malomipar volt az első olyan ágazat, amely a magyar iparosodásban a modern, gépesített nagyipari termelést képviselte. A nagyipari termelés előfeltétele a gőzgép alkalmazása volt, hiszen lehetővé tette a malom folyamatos és nagy teljesítményű működését. A vízi- és hajómalmokat a folyók, patakok befagyása, a szélmalomokat a szélcsend akadályozta a termelésben, a szárazmalmok teljesítménye pedig messze elmaradt a gőzgéppel működőképtől. Az első gőzmalmot 1836-ban Sopronban állították üzembe, egy 24 lóerős gőzgéppel.<sup>44</sup> A 19. század folyamán állandóan nőtt a malomiparban a gőzmalmok száma: 1873-ban 472 gőzmalom működött az országban, 1906-ban már 1908. Ezzel párhuzamosan csökkent a vízi-, szél- és szárazmalmok száma, tehát nőtt az ágazaton belül a gőzmalmok aránya az 1873-as és a korszakban utolsó, 1906-os malomipari statisztika

<sup>38</sup> Pl. DÓKA 1989; SZŰCS 1989; HORVÁTH 1993; FÜZES 1996.

<sup>39</sup> Pl. Ganz-Danubius 1928; PONGRÁCZ 1967.

<sup>40</sup> Pl. SZŰCS 1978; TAKÁTS (GAJÁRY) 1988. (Ebből van talán a legkevesebb. Sajnos még a malmok is kevés esetben adtak ki jubileumi kiadványt, ilyen kivételt jelent a Hengermalom vagy a debreceni István Gőzmalom.)

<sup>41</sup> KATUS 1979a: 1007.

<sup>42</sup> KÖVÉR 1998b: 317.

<sup>43</sup> KAPOSÍ 2002: 241, 242.

<sup>44</sup> KIRSCH 1986: 91.

között kb. 2%-ról 11,5%-ra.<sup>45</sup> Vagyis az ágazati felfutás ellenére a malmok kis hányadát képviselték a gőzmalmok, s ezek között is tovább szűkülne a kör, ha a nagyteljesítményre képes malmokat keresnénk. A malmok többsége a 20. század elején is helyi szükségletre termelt, jellemzően vámörléssel.<sup>46</sup> A vámbelföldi, vámkülföldi exportban a nagyteljesítményű kereskedelmi, vagyis eladásra termelő gőzmalmok vettek részt, e vállalatok eredményeit és kialakulásuk feltételét vizsgálták a gazdaságtörténészek is, ennek megfelelően pontosabb, ha nem általában malomiparról, hanem nagymalomiparról beszélünk a továbbiakban, vagyis a nagy őrlőkapacitású gőzmalmokról.

A nagymalomipar kialakulását, majd felfutását jó néhány gazdasági tényező segítette elő. Ezek közül az egyik a jó termések idején nagy mennyiségben rendelkezésre álló mezőgazdasági nyerstermék, a magyar gabona volt. A magyar mezőgazdaság a 19. század folyamán is megmaradt az ország legnagyobb jelentőségű ágazatának: az agrárnépesség a lakosság többségi részét képezte,<sup>47</sup> és a mezőgazdasági termékek a magyar exportban az egész század során meghatározóak maradtak. A nagymalomipar könnyen illeszkedett bele ebbe a gazdasági struktúrába: felfutásának hatására a mezőgazdasági exporton belül megnőtt a liszt aránya, a liszt átvette a búza exportbeli szerepét.<sup>48</sup> A magyar mezőgazdaság intenzív és (főleg) extenzív növekedéséből és strukturális sajátosságaiból adódóan a korszakban végig nőtt a malomipar alapanyagának, a szemes terményeknek a termelése.<sup>49</sup>

Nemcsak a nyersanyag volt adott a nagymalomipar számára, hanem a megfelelő piac is kialakult hozzá. Európa a demográfiai átmenet korát élte, felgyorsult a népesség növekedési üteme, az iparosodás eredményeként pedig felduzzadt a városi népesség.<sup>50</sup> Ennek köszönhető „[a] magyar gyárjellegű malomipar kiemelkedő jellemvonása, hogy kialakulásával egyidejűleg rögtön exportképessé vált.”<sup>51</sup> 1851-től ráadásul a ciszlajtán piacok vámmentesen elérhetőek lettek a bevezetett vámunió révén. A birodalom többi részének piaca, illetve a vámkülföld

<sup>45</sup> MOLNÁRFI 1970: 298. A malomstatistikák történeti-statisztikai elemzését végezte el Molnárfi Tibor 1863-tól 1964-ig.

<sup>46</sup> A vámörlést végző malmok nem vették a gabonát, hanem bárki bevihette megőröltetni a termését, a szolgáltatásért cserébe pedig a megrendelő az örlemény egy részével fizetett. Voltak malmok, amelyek egyszerre végeztek vámörlést és kereskedelmi őrlést is. Kereskedelmi őrlésnél a malom vette a megőrölt gabonát, s a termelt örleményt maga vagy kereskedők révén értékesítette.

„A vegyes üzemmódú [vagyis a vámörlést és kereskedelmi őrlést is végző – K. J.] malmokat most figyelmen kívül hagyva is megállapítható, hogy még a századfordulón is a magyar gabonatermés több mint 40%-a (a búzának csak egyötöde) a piaci csatornák érintése nélkül juthatott el a fogyasztókhoz.” (KÖVÉR 2002: 300)

<sup>47</sup> 1860-as évek végi 80%-ról 1910-re 62%-ra csökkent. KATUS 1979b: 1146; HANÁK 1978: 432.

<sup>48</sup> EDDIE 1982; GUNST 1987.

<sup>49</sup> VÖRÖS Antal 1976; a mezőgazdasági fejezetet Katus 1978-os összefoglalásában is Vörös Antal írta (KATUS 1978); OROSZ 1979; GUNST 1987; 1995; 1996.

<sup>50</sup> Vö. a magyar népesség növekedése: KATUS 1979b: 1119.

<sup>51</sup> SZÜCS 1978: 12.

kereslete hatására alakult át a mezőgazdasági termelés szerkezete, megnőtt benne a búza szerepe, és futhatott fel a malomipar a megnövekedett búzatermelés mellett. A magyar népességnövekedés – jóllehet hazánkban is végbement a hosszú 19. század harmadik harmadában a demográfiai átmenet – nem lehetett ilyen hatással a malomipar teljesítményére, hiszen mint tudjuk az 1880-as évekről, a magyar fogyasztást nem a nagymalmok által legnagyobb mennyiségben előállított búzalisztból készült kenyér dominálta: a búzakenyér-fogyasztást Keleti Károly a teljes kenyérfogyasztásnak kb. 31%-ára tette.<sup>52</sup> „A teljes erejével búza-exportra [és lisztexportra – K. J.] törekvő Magyarország népességének legelterjedtebb kenyere ebben az időben nem búzából, hanem rozsból és kétszeresből készült. [...] Magyarországon ez időben a búza kereskedelmi szerepe nagyobb élelmezési szerepénél, [...] inkább valuta, mint fogyasztási cikk.”<sup>53</sup>

A búza és liszt kereskedelmi szerepének betöltését segítette elő a szállítás feltételeinek jelentős megváltozása Magyarországon. A szállítás modernizálása<sup>54</sup> a dunai gőzhajózás megindulásával kezdődött az 1830-as években, de a vasút hozta meg az igazi fordulatot. Az 1870-es évek elejéig megépültek a főbb vasútvonalak, majd az 1880-as évektől kiépültek a helyi érdekű vasutak is az országban. A vasút legfontosabb előnye a szállítási idő csökkenésében állt. A magyar gabona valamivel korábban ért meg nyugat- és közép-európai társainál, így mind a magyar nyerstermék, mind a magyar liszt némi időelőnyvel jelenhetett meg a nyugat-európai piacokon.<sup>55</sup> Bár ez a helyzeti előny a tengerentúli gabonák európai megjelenésével eltűnt, a magyar állam az eredetileg magánbefektetők által épített vasútvonalak megvásárlásával és a távolsági teherszállítás költségeinek csökkentésével (tarifapolitika) igyekezett kárpótolni ezt a veszteséget. A magyar vasúthálózat sűrűsége a századfordulóra már közelített a nyugat-európai színvonalhoz.

Az előfeltételek – helyesebben az iparosodás általános előfeltételei – közé tartozik az is, hogy a magyar gazdaság intézményrendszeréből fokozatosan eltűntek a „feudális”, hagyományos gazdasági elemek. A kapitalista gazdaság jogi kereteinek kialakítása már a reformkorban elindult: 1840. évi XVI. tc. (a kereskedőkről), XVII. tc. (gyáralapítás szabadsága), XXII. tc. (a csődről); 1848-as törvények, rendeletek: céhek fenntartása mellett a szabad munkavállalás bevezetése, közteherviselés, úrbér, tized, ősiség eltörlése; 1853–1854. évi úrbéri pátens, kárpótlási és földtehermentesítési nyílt parancs; 1859. évi nyílt parancs az iparrendtartásról

<sup>52</sup> KELETI 1887a. „A Duna vonalát a Vácnál tett déli fordulat előtt meg kell hosszabbítanunk az ország keleti határáig, s csak a mi e képzelt vonal alá délnek esik, az mondható nagyobb mérvben búzakenyér-fogyasztó vidéknek, de még ez se valami szélesen, hanem csak aránylag keskeny szalagban vonul a Tisza mentén a Duna dél felőli határáig.” (KELETI 1887b: 334)

<sup>53</sup> TIMÁR–VERESS 1970: 250, 251.

<sup>54</sup> KATUS 1979a: 976–987; KATUS 1996.

<sup>55</sup> Az agrárlexport hatását vizsgálja a magyar vasúthálózat kialakulásában: ERDŐSI 1986.



(iparszabadság); 1872. évi VIII. tc. (ipartörvény, amely kimondja a céhek eltörlését); 1875. évi XXXVII. tc. (kereskedelmi törvény) stb. Mindezek révén a 19. század közepén Magyarországon lehetővé vált a szabad vállalkozás, és a gazdasági működés egyre inkább szabályozott és modern mederbe került.

A magyar nagymalomipar felfutásának fontos eleme volt az a technológiai fölény, aminek köszönhetően a konkurencia megjelenése ellenére a századfordulóig kitarthattak sikerei. A magyar gőzmalmok hamar használni kezdték az úgynevezett magasórlés technológiáját. A 18. század végén kialakított francia őrlési módszer, amit a 19. század elején Alsó-Ausztriában fejlesztettek tovább, lehetővé tette, hogy az őrlésből többféle finomságú lisztet nyerjenek és ráadásul kevésbé romlékony formában, mivel így a gabona őrlés közben kisebb fokú nedvesítést igényelt. A gabonát magasan vezetett őrlőkövek között őrlték meg – innen az őrlés elnevezése –, háromszor-négyszer is újra felöntve azt, majd többször osztályozva az őrleményt. Az eljárásban fontos szerepet kapott a gabona előkészítése és a tisztítás fokozatos gépesítése is. A tisztítás műveleteinek fokozódó gépesítése eredményezte egyébként a többemeletes malomépületeket. Ezt a módszert alkalmazták és fejlesztették tovább a magyar malmok.<sup>56</sup> A gabona többszöri őrlése és osztályozása miatt a magasórlés itteni változatát *monture infinie* (végtelen őrlés) néven emlegették a franciák.<sup>57</sup> Ez a technológia ugyanakkor nem volt különleges, kialakult belőle egy amerikai őrlési eljárás is. A magyar és az amerikai gabona keménysége miatt különösen alkalmas volt a magasórlésre, őrlési módszereik közel álltak egymáshoz, ellentétben például a némettel vagy az angollal, ahol a gabonaszemek kisebb keménysége miatt inkább a félmagas őrlés terjedt el, ami nem eredményezett olyan tisztaságú és olyan sokféle lisztet.<sup>58</sup>

A magyar technológiai fölény valójában a hengersizék továbbfejlesztésével alakult ki. Az őrlőköveket felváltó hengersizék svájci találmány volt az 1830-as évekből, Magyarországon elsőként a pesti Hengermalom alkalmazta. Mivel az eredeti konstrukció igen sérülékeny, javítása pedig költséges volt, sokáig nem követték más gőzmalmok a Hengermalom példáját. Az eredetileg vasból készült hengersizék porcelánból való gyártását egy másik svájci mérnök vetette fel az 1870-es évek elején, ebben látta meg a fantáziát Mechwart András, a Ganz-gyár akkori igazgatója. A Ganz-gyár megvette a porcelán hengersizék gyártási jogát 1874-ben, és néhány éves fejlesztés eredményeként kidolgozták a kéregöntésű öntöttvas hengerpárokából álló hengersizéket, ami jobb őrlési minőséget, nagyobb őrlési hatáskört biztosított és kisebb karbantartási igényű volt, mint elődei. A budapesti nagy

<sup>56</sup> A magasórlés ellentétét nevezték simaórlésnek vagy Magyarországon parasztórlésnek is. A malomipar technológiájára lásd: SÁNDOR 1959; KIRSCH 1995. Az ágazat technikatörténetének összefoglalására lásd továbbá: KLEMENT 2010: 58–75.

<sup>57</sup> SÁNDOR 1959: 385.

<sup>58</sup> PERREN 1990; *Report* 1880: 12/572.

gőzmalmok 1880-ig mind áttértek a Ganz-féle hengersizék alkalmazására. A külföldi molnárok ide jártak tanulmányozni a „magyar őrlésnek” nevezett eljárást, amit például az Egyesült Államokban igen hamar alkalmazni is kezdtek.<sup>59</sup> Sándor Vilmos a budapesti nagymalomipar kialakulásának zárópontját látta a hengersizék bevezetésében: „Az új hengersizék bevezetésével 1880-ig a budapesti nagymalomiparban lezáródott az ipari forradalom és a kibontakozás szakasza.”<sup>60</sup> A magyar malmok technológiai előnyének másik forrását Haggemacher Károly találmanya, a síkszita jelentette. Az 1887-ben szabadalmaztatott berendezés az őrlemény tisztításában hozott fordulatot: csökkentette a fajlagos szitafelületet és a géptér helyigényét, miközben növekedett az osztályozás határfoka.<sup>61</sup> A hengersizék és a síkszita volt a két leglátványosabb technikai vívmány, de korántsem számítottak kivételeknek. A nagymalomiparban állandó fejlesztések folytak az őrlés, tisztítás, osztályozás terén, Haggemacher Henrik gőzmalom-tulajdonos például több őrlési fejlesztését is szabadalmaztatta.

A magyar nagymalomipar központja az 1860-as évektől Pest-Buda lett: Pesten jöttek létre a legnagyobb őrlőkapacitású exportmalmok az országban. A jelenség összefüggött azzal, ahogy a város fokozatosan átvette Győrtől az országos terménykereskedelem központi szerepét. Az 1840-es években még egyértelműen Győrben koncentráldott a legtöbb gabona, a pesti kereskedők Sziszekre is több gabonát szállítottak ekkor, mint Pestre, de az 1860-as évek elejétől Pest került központi helyzetbe.<sup>62</sup> Az 1850-es években megerősödött a pesti kereskedők csoportja, ezt mutatják az általuk alapított intézmények is, mint a Pester Lloyd Társulat megalapítása 1851-ben, amely 1854-től indította el saját lapját, a *Pester Lloydot*, vagy a Kereskedelmi Akadémia felállítása 1857-ben. 1854-ben Pesten a pesti kereskedők hozták létre a Gabonacsarnokot, amely az árutőzsde elődeként a terményvásárlásnak adott szabályozott kereteket. Az Áru- és Értéktőzsde tíz évvel később, 1864-ben szintén Pesten nyitotta meg kapuit, szintén a pesti kereskedők

<sup>59</sup> „From the new process [értsd: magasőrlés – K. J.] some millers went a step further, and adopted the Hungarian gradual-reduction system, an extension of the principles of the new process, with all its intricate mechanical details, and, it cannot be denied, with great success.” (*Report 1880: 5/565*) „The principle of the process, introduced into this country during the past four or five years, were taken from the practice of Hungarian millwrights. Many American millers have visited the cluster of mills at Buda-Pest, the principal home of Hungarian milling, where the wheat is of a very similar nature to our northwestern varieties, and the process is now used in largest mills of Minneapolis.” (*Report 1880: 12/572*)

<sup>60</sup> SÁNDOR 1959: 388.

<sup>61</sup> Haggemacher az 1870-es évek eleje óta dolgozott a találmányán, és fokozatosan tökéletesítette azt a szabadalomig. „Megjelenése annak idején külföldön is, például a német molnárok között valóságos beszerzési lázat idézett elő, mielőtt még szerkezeti kivitele a használhatóság kellő fokát elérte volna. Ennek visszahatásaként sok malomból eltávolították. Idővel azonban a gyárak annyira tökéletesítették a szerkezetét, hogy a malomipar nélkülözhetetlen berendezésévé vált.” (SÁNDOR 1959: 385) Haggemacher Károly műszaki munkásságára lásd: PÉNZES 1967.

<sup>62</sup> BÁCSKAI 1986; VÖRÖS Károly 1963.

kezdeményezésére. Az 1850-es évek közepén kezdődött el a pesti rakpart feltöltése a mai Vámház tér környékétől a Lánchíd felé, és az évtized végén megépült Pest első kiépített kikötője is a Lánchíd pesti oldalán. Ám a (gőz)hajózás feltételeinek biztosításánál is fontosabb volt a vasútvonalak kiépülése, különösen az 1861-ben átadott Buda–(Pragerhof)Trieszt vonal, amellyel a tenger felé kapott a város összeköttetést, és a Tiszavidéki Vasút hálózata, amely gabonatermő területekkel kötötte össze Pestet. A terménykereskedelem Pestre tolódása tovább erősítette a pesti kereskedők gazdasági erejét, akik, jó befektetési lehetőséget látva az élelmiszeriparban, például malomipari vállalkozások alapítói lettek. S ahogyan Pest Győr fölé kerekedett a terménykereskedelemben, úgy lett a város malomipara fokozatosan jelentősebb az alsó-ausztriainál. A városegysítés időszakára már egyértelműen Budapest volt az ország gazdasági központja minden tekintetben, fejlődött a város közlekedése, új kikötőket, hidakat és vasúti pályaudvarokat építettek, megépültek a közraktárak és az elevátor.

A rendelkezésre álló és jó minőségű nyersanyagbázison, a kínálkozó kereslet mellett, a jogi intézményrendszer meglétével és a megfelelő szállítási feltételekkel a háttérben fontos technikai vívmányok kifejlesztése és alkalmazása révén alakult ki és futott fel tehát a magyar nagymalomipar, aminek központja Budapest lett. Ez a kép közel egységesen rajzolható meg a gazdaságtörténeti áttekintésekből. Abban is egyetértenek a szakmunkák, hogy a malomiparnak az ország iparosításában betöltött szerepe korlátozott maradt, bár e tény értékelésében már akadnak hangsúlybeli különbségek a gazdaságtörténészek között – annak megfelelően, ahogy az iparosodást és Magyarország helyzetét a Monarchiában látták. Sándor Vilmos egyenesen történelmi tévedésként értékelte a malomipar felfutását.

„A spontánul kialakult üzleti lehetőség alapján a pesti tőkésék a malomipart – a tőkés iparosításnak e valójában mellékutóját – a fő út, a textilipar helyébe a hazai nagyipari fejlődés fő útjaként elfogadták. Az így kialakult álláspontjuk súlyosan érintette a még befejezetlen és le nem zárt polgári forradalom további sorsát; mert a malomipar melletti kiállítás a közös vámterület elfogadását, s az Ausztriával való gazdasági közösség fenntartását foglalta magában [...] s ezáltal gazdasági vonatkozásban objektív érdekeivel ellentétben, közös platformra került a birtokos osztállyal, megkönnyítette [...] az 1867. évi kiegyezést. A gazdasági fejlődésnek arra a vágányára állt rá, amelyet csak egy agrár Magyarországon futhatott. Mentségül szolgálhat – *amennyiben történelmi tévedés menthető* – hogy kb. két évtized alatt a termelési viszonyokban és a gazdasági életben bekövetkezett átalakulás a kortársak előtt sokkal mélyebbnek és átfogóbbnak, eredményeiben sikeresebbnek tetszhetett, mint amilyen a valóságban volt.”<sup>63</sup>

<sup>63</sup> SÁNDOR 1959: 353–354. (Kiemelés – K. J.) Az érvelés Tolnai majdani álláspontját vetíti előre.

De nem csak a textilipart az ipari forradalom egyetlen útjának tekintő marxista nézőpontból ítélték a malomipar jelentőségét kis hatásúnak az ország iparosodására nézve. Hasonló következtetésre jutott Hanák Péter, Ránki György vagy Katus László is. A malomiparnak nem volt olyan munkás- és szakmunkás-igénye, mint a textil- vagy a gépiparnak, tehát felfutása nem járt együtt a társadalom foglalkozási szerkezetének átalakulásával.<sup>64</sup> A malomipar technikatörténeti szempontból is korlátozott hatással bírt, mivel a malom – Hajnal Istvánt idézve – egytagú üzem, vagyis a gyártási folyamat nem tagolható olyan különálló részekre, mint a textiliparban a fonás, szövés, kikészítés, így nem is fejt ki akkora hatást más iparágakra, mint tette azt a textilipar. A malomipar hatása emellett is elvitathatatlan ugyanakkor a malomgépek gyártása révén a gépiparra, még ha csak meghatározott mértékű keresletet is jelentett, és közvetett hatással volt a mezőgazdaságban a szemnyerés gépesítésére (cséplőgépek) és a vasútvonalak kiépítésére is.<sup>65</sup> Az iparosodásra, a foglalkozási szerkezet változására, más iparágak fejlődésére nem gyakorolt tehát döntő befolyást a malomipar,<sup>66</sup> de az ország exportjában a dualista időszak alatt végig nagy jelentőséggel bírt. 1867–1871 között a teljes magyar export kb. 10%-át, 1882–1886 között kb. 12%-át (vámalföldön kb. 10%-át, vámkülföldön több mint 17%-át), 1909–1913 között 14%-át adta a liszt. Ezzel az ipari termékek között végig a legnagyobb hányadot képviselte.<sup>67</sup>

A malomipar hosszú távú jelentőségét a gazdaságtörténészek sokkal inkább abban látták, hogy hazai vállalkozók befektetéséből épült ki: külföldi tőke nem játszott benne számottevő szerepet. Ebben valamennyi szerző egyetért, bár e tény prezentálásában megint csak vannak különbségek az ideológiai háttérnek megfelelően. Az osztályharcos érvrendszer szerint írók külön kiemelik, hogy a „magyar burzsoázia” a malomipar fejlesztésében egyfajta „érdekközösségbe” került nemcsak a „magyar nagybirtokos osztállyal”, de az „osztrák burzsoáziával” is. A nagybirtok közvetlen értékesítési lehetőséget látott benne, az osztrák burzsoázia pedig az ipari termelés önköltségeinek leszorítását remélte az olcsó kenyér révén, ezért adott „szabad utat a magyar malomiparnak” az osztrák ellenében. Aztán a 19. század végén jelentkező ellentétet – e beszédmód szerint – ennek az érdekközösségnek a felbomlásával magyarázták.<sup>68</sup> (Persze nagy kérdés,

<sup>64</sup> KATUS 1979a: 1010 skk.

<sup>65</sup> KÖVÉR 1982: 204–206.

<sup>66</sup> KÖVÉR 2002: 301.

<sup>67</sup> KATUS 1979a: 998; EDDIE 1982: 419.

<sup>68</sup> BEREND–RÁNKI 1955: 250 sk; SÁNDOR 1959: 395–397; SZŰCS 1978: 40 skk. Az osztrák burzsoázia támogatását Sándor Vilmos az Osztrák Nemzeti Bank hitelpolitikájában is igazolva látta: „az Osztrák Nemzeti Bank, amely a magyarországi gyáripár fejlődését hitelpolitikájával általában nem segítette, a pesti malmoknak állandó hitelkeretet biztosított és ehhez a Rothschild-ház másik pesti bankja, a Magyar Általános Hitelbank is csatlakozott. A budapesti malomipar tekintetében tehát a magyar burzsoázia érdekei megfelelték a magyar birtokos osztályok és az osztrák burzsoázia érdekeinek.” (SÁNDOR 1959: 397)

hogyan az osztrák burzsoázia a század végén miért nem akart többé olcsó kenyeret, vagyis miért engedte, hogy a búza- és lisztárak a nyugat-európainál jóval nagyobb mértékben növekedjenek.<sup>69</sup>)

A budapesti nagymalomipar teljes alapítói körével eddig csak Sándor Vilmos foglalkozott. Bár írásában inkább áttekintést, mint szisztematikus vizsgálatot találunk a vállalkozókra, alapítókra nézve, Sándor a pesti terménykereskedő (pénzkereskedő) réteggel azonosította a budapesti nagymalmok alapítóit: a kereskedő tőkésék a malomiparon keresztül váltak nagyipari tőkéssé. „Nem akadt Pesten és Budán egyetlen olyan kereskedőház sem, amely legalább egy malom alapításában ne vett volna részt. A malomalapító kereskedőknek körülbelül 150 főnyi társaságában megtalálhatók a későbbi magyar fináncoligarchia tagjai. [...] A terménykereskedelem Budapestre koncentrálódása és a malomiparnak ezzel szoros kölcsönhatásban lejátszódó gyors fejlődése alapján, az 1850-es évek végétől 1880-ig terjedő időszakban bontakozott ki a magyar burzsoáziának a pénztőke-felhalmozásban viszonylag legerősebb terménykereskedő – pénzkereskedő rétegéből a magyar nagyipari burzsoázia szűk, de legjelentősebb csoportja.”<sup>70</sup> A 150 fős csoport toposza más munkában is visszaköszönt később: „A pesti kereskedőtőkésék mintegy 150 főnyi csoportja hozta létre a budapesti nagy malomipart, de később e malomalapító terménykereskedők neveivel találkozunk más iparágakban is.”<sup>71</sup>

Ha számszerűen nem is mindig jelenik meg, de gyakorlatilag egyetértés van a tekintetben a történelmi munkák között, hogy a budapesti nagymalomipar a pesti kereskedők tőkéjén növekedett fel. A nagy- és középbirtokos réteg elvértve, a külföldi tőke pedig egyáltalán nem kapott benne szerepet, bár Sándor a Magyar Általános Hitelbank malomipari megjelenését közvetve az osztrák tőke „behatalásaként” értékelte. A földbirtokosok és a külföldi befektetők hiányát Sándor Vilmos egyenesen a pesti kereskedők törekvésének eredményeként állította be: „A pesti burzsoázia a magyar birtokos osztályok tagjait nem is igyekezett bevonnai a biztos és nagy profitot ígérő budapesti malmok alapításába. [...] A pesti kereskedő burzsoázia 1867 után nem is tartotta kívánatosnak az osztrák nagytőke részvételét a nagymalmok alapításában. Ezt azzal indokolta, hogy a kiegyezés előtt az osztrák nagytőke nem akart vele közösen iparvállalatokat létesíteni.”<sup>72</sup> A birtokosokkal tehát nem kívánták volna megosztani a profitot,

<sup>69</sup> Vö.: „1906 és 1910 között a búzaárak 32, a lisztárak 35%-kal voltak magasabbak az előző öt év átlagánál, míg Nyugat-Európában csak 10–15%-os volt az áremelkedés”. (KATUS 1978: 387)

<sup>70</sup> SÁNDOR 1959: 392–393, 394–395. Sándor Vilmos 1959-es írása a budapesti nagymalomipar teljes bemutatására törekedett, a technikai fejlődés, a statisztikák, a vállalkozók, a malmok egyedi története és gazdasági eredményei mind bizonyos fokig bemutatásra kerültek benne. A malomalapítók is csak egy részterületet képviselnek az írásban.

<sup>71</sup> KATUS 1979a: 1004–1005. Azért nevezem toposznak, mert eddig egy vizsgálat sem mutatta ki tételesen az említett 150 főnyi csoportot.

<sup>72</sup> SÁNDOR 1959: 396.

az osztrákokon pedig egyszerűen bosszút álltak a pesti kereskedőtökések 1867 után. (Mivel e kötet egyik előzetes célja éppen abban áll, hogy a budapesti nagymalomipar vállalkozói, befektetői körét a maga teljességében feltárja, az alapítók csoportjára még visszatérünk, de annyi megjegyzés talán most is megengedhető, hogy egy vállalkozás alapításakor, jóllehet létezik a társak kiválasztásának mechanizmusa, valójában csak azok közül lehet választani, akiknek van pénze és szándékukban is áll befektetni azt egy adott vállalkozásban.)

A szakirodalom abban is közös álláspontot látszik képviselni, hogy a malomipari befektetést egyöntetűen jövedelmezőnek ítélik a dualizmus időszakában. Mérő Katalin az egyetlen kivétel, aki a részvényárfolyamok vizsgálatokor más következtetésre jutott.<sup>73</sup> A malomrészvények árfolyama a Mérő által összeállított minta átlagos árfolyama alatt maradt a teljes vizsgált időszakban, kivéve az 1876 és 1880, 1883 és 1885 közötti éveket, valamint az 1887-es és 1888-as esztendőt. Elemzésének az is fontos tanulsága, hogy a malomrészvények „árát nemcsak az általános konjunkturális helyzet, hanem az adott évi termés és a gabona várható értékesítési lehetőségei is meghatározták”.<sup>74</sup> Mérő Katalin célja a részvényárfolyamok és a gazdasági konjunktúrák kapcsolatának bemutatása volt, emiatt nem is elemzi külön a malomiparra vonatkozó adatait. (A fővárosi vállalkozások üzleti eredményeiről szól a következő, I.2. fejezet.)

A historiográfiai áttekintés nem lenne teljes a budapesti nagymalomipar – a szakirodalom által eddig vázolt – korszakainak bemutatása nélkül. E tekintetben is Sándor Vilmos volt az első, aki korszakokkal ábrázolta a malomipar történetét.<sup>75</sup> A budapesti malomipar történetének első korszakát az 1839–1849 közötti évek jelentik Sándornál: ez a „kapitalizmus uralmát megelőző időszak”, amellyel a Pesti Hengermalom Rt. megalakulása miatt foglalkozik külön. Mint ő is írja, mind a vállalatforma (részvénytársaság), mind a telephely (Lipótváros), mind a technológia (hengerszék) tekintetében a Hengermalom messze a többi gőzmalom előtt járt. A pest-budai malomipar kezdeti kibontakozását Sándor Vilmos az 1850–1862 közötti időszakra tette. Ekkor a gőzmalmok jellemzően a budai oldalon épültek fel és egyéni vállalkozásként működtek. A malomipari vállalkozások eleve önálló ipari vállalkozásként indultak, nem pedig céhes kismalmokból jöttek létre.<sup>76</sup> Ebben az időszakban nőtt meg Pest szerepe a terménykereskedelemben. A következő, 1862–1867 közötti időszak jellemzője Sándornál, hogy a meglévő malmok részvénytársasággá alakultak, az újonnan alapítottak pedig eleve ezt a vállalati formát képviselték. Telephelyként ekkor került előtérbe

<sup>73</sup> MÉRŐ 1987. A szerző a banki részvények árfolyamához viszonyította a többi iparvállalat részvényét. (Ezúton köszönöm Halmos Károlynak, hogy felhívta figyelmemet e tanulmányra.)

<sup>74</sup> MÉRŐ 1987: 1245.

<sup>75</sup> SÁNDOR 1959. Az ő korszakolását követi még: SZŰCS 1978; KIRSCH 1986.

<sup>76</sup> KIRSCH 1995: 95 skk.

a Külső-Lipótváros, Sándor szerint jellemzően telekspekulációs célból: „Azok a tőkések, akik az 1860-as években a malmokat és más üzemeket a Lipót-külvárosba telepítették, számoltak azzal, hogy a nem nagyon távoli időben a város északi irányú terjeszkedése eléri telkeiket, melyeknek értéke ezáltal a vételár sokszorosára fog emelkedni.”<sup>77</sup> Sándor korszakolásában az utolsó szakasz 1867-től 1880-ig tartott, s ezt az időszakot a budapesti nagymalomipar kibontakozásának nevezte. A malomipar ekkor vészelt át első jelentős válságát az 1870–73-as években (rossz termésű évek és európai krachból következő hitelválság), de tartós visszaesést még nem mutatott. A válság eredményeként a kisebb versenytársak eltűntek, kialakult a budapesti kereskedelmi malmok szűk grémiuma, amely az országos liszttermelést is uralni tudta. A termelés ekkorra végképp a fővárosra koncentrált. A nagyok pozícióját erősítette a hetvenes évek végének háborús konjunktúrája is. Az ekkoriban újonnan létesülő malmok telephelye a Ferencváros lett. Megváltozott a malmok üzletpolitikája is, hiszen míg korábban – Sándor Vilmos szerint – a liszt- és terményspekuláció jellemezte, az 1870-es évek második felétől megjelent a nyílt és titkos tartalék képzésére törekvés. A hengersizék általános elterjedésével pedig befejeződött a budapesti nagymalmok kibontakozása.

Bár Sándor Vilmos csak 1880-ig kíséri nyomon a budapesti nagymalomipar történetét, azért rámutat a malmok és bankok között „már ekkor” jelentkező személyi kapcsolatokra, előrevetítve a „fináncsőke” megjelenését. A Rudolf Hilferding által 1910-ben publikált fináncsőke-elméletet a 1945 utáni marxista történetírás előszeretettel alkalmazta. Az elmélet szerint a 19–20. század fordulóján a kapitalizmus új szakasza kezdődött el, amikor a bankok mind nagyobb befolyásra tettek szert az iparvállalatok felett azok tőkeszükséglete miatt: a folyamat eredményeként a banktőke és az ipari tőke összefonódott.<sup>78</sup> Ezért beszélt – előrevetítve a tételt a 19. század végére – Sándor Vilmos is fináncoligarchákról, s ezt a tézist készítette elő a személyi összefonódások felsorakoztatásával az írásában. A fináncsőke-tézis alapján a Berend–Ránki szerzőpáros a 20. század eleji malomipar 65%-át már a fináncsőke befolyása alatt állónak tartotta, s a három legnagyobb fináncsőkés csoportnak a malomiparban a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Hazai Bank köré csoportosulókat tekintette 1955-ben.<sup>79</sup> Ez a vélemény még a jóval későbbi munkákban is visszaköszönt.<sup>80</sup>

<sup>77</sup> SÁNDOR 1959: 368. Ennek némileg ellentmond e malomvállalatok tartós működése, lásd II.1. fejezet: 15. ábra.

<sup>78</sup> A hilferdingi tézis újjáéledése volt jellemző az 1970–1980-as évekre, amikor több tanulmány is a nagyvállalatok banki alárendelődését vizsgálta (LENGYEL 2007: 25).

<sup>79</sup> BEREND–RÁNKI 1955: 255.

<sup>80</sup> „A fináncsőkés csoportok kiélezett versenyt folytattak azért, hogy érdekkörükbe vonjanak egyes nagyobb iparvállalatokat. [...] A malomiparban a tőke koncentrációja és összefonódása a banktőkével a századfordulót követően folytatódott.” (KIRSCH 1986: 107)

A bank–ipar kapcsolat ma már jóval árnyaltabb megítélés alá esik a nemzetközi szakirodalomban,<sup>81</sup> a bankok malomipari szerepvállalása sem bizonyítja az egyértelmű bankdominanciát. Tomka Béla kutatásai szerint ugyan a malmok hitelállománya a századfordulón valóban növekedést mutatott, de az igénybe vett külső források nem feltétlen voltak banki eredetűek, és a malmok belső tőkefelhalmozó-képessége sem romlott számottevően – bár, ha volt is növekedés, az nem az állótőkében, hanem a leírásokban és tartalékokban mutatkozott meg. Ráadásul a malmok üzletpolitikájában is jelentős különbségek voltak kimutathatóak.<sup>82</sup> A Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank 1910 és 1917 közötti ipari érdekeltségeit vizsgálva Harmai Gábor sem tudta bizonyítani a banki dominanciát.<sup>83</sup> A bankok malomipari jelenléte tehát nem kérdéses, csak a szerepük súlya került finomításra az újabb szakirodalomban.

A finansztőke tézisével némileg már előre is szaladtunk az 1880 utáni évekre. Mivel erre az időszakra nézve nem készült a korábbihoz hasonló részletes korszakolás, így az 1880-tól az I. világháborúig tartó időszakról a különböző történeti művekben olvashatókat összefoglalva tekintem át. Az 1880-as évektől a magyar malomipar gazdasági feltételei alapvetően változtak meg. Európa-szerte teret nyert a protekcionista vámpolitika, ami egyet jelentett az agrárvámok megjelenésével és fokozatos emelkedésével, vagyis mind a nyersanyag külföldi vásárlását, mind a liszt külföldi exportálását megdrágította a vám. Emellett fokozatosan betört az európai piacra a tengerentúli gabona és liszt, amely még a növekvő agrárvámokkal együtt is olcsóbb tudott maradni, mint magyar versenytársa.<sup>84</sup> A tengeren túlról Észak-Amerikából (USA, Kanada), Dél-Amerikából (Argentína), Indiából érkezett gabona az európai piacokra, sőt az orosz gabona is magyar társa piaci esélyeit rontotta. A lisztexport tekintetében az európai piacokon az Egyesült Államok liszttermelése lett a magyar liszt legnagyobb konkurense. A Minneapolis környéki malmok az 1880-as évektől jelentősen növelték őrlési kapacitásukat.<sup>85</sup> Minneapolis felfutását megalapozta az ekkorra művelés alá vont óriási nyugati földterületek gabonatermelése, a kiépített vasútvonalak az Egyesült Államokon belül, illetve a gőzhajó-forgalom Európa felé, valamint a liszttermelés gyakorlatilag teljes automatizálása, amely folyamatos üzem mellett alacsony termelési költséget eredményezett.<sup>86</sup> A magyar gabona és liszt az

<sup>81</sup> A nemzetközi szakirodalomról ad áttekintést TOMKA 1999: 21–41.

<sup>82</sup> TOMKA 2003.

<sup>83</sup> HARMAI (é.n.)

<sup>84</sup> SÁNDOR 1954: 300–308; KATUS 1978: 293–296.

<sup>85</sup> „By 1882 Minneapolis was already producing 3 million bushels of flour annually. By 1885 the output had risen to 5 million and by 1890 over 7 million.” (CHANDLER 2002: 253) (1 bushel gabona = 27,215 kg – K. J.)

<sup>86</sup> „The »new process« mills [értsd: a hengersizéket alkalmazó malmok – K. J.], as they were known, produced high quality flour in high volume and at low unit cost.” (CHANDLER 2002: 251)



1880-as évektől kezdett kiszorulni a vámkülföldi piacokról, e termékek legfontosabb felvevője egyre inkább kizárólag a Monarchia lett.<sup>87</sup>

A feltételek megváltozására a malmok is érzékenyen reagáltak, jelentős mértékű beruházásokba kezdtek, hogy korszerűbb berendezésekkel növeljék a termelékenységet, és főleg hogy csökkentsék a termelés költségeit.<sup>88</sup> Az időről időre jelentkező túltermelés orvoslására, amit a malmok állandó kapacitásnövelése és piacuk beszűkülése okozott, a budapesti nagymalmok a termelés kölcsönös korlátozásával próbálkoztak, több-kevesebb sikerrel. Ekkor indult meg az a tendencia is, hogy a fővárosi malmok vidéki malmokat vásároltak fel, sőt később a budapesti malmok között is több fúzióra került sor. Vállalati koncentráció a termelés decentralizálódásával.<sup>89</sup> A megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodást bizonyos fokig az állam is támogatta: 1885-ben rendeleti úton bevezették az őrlési forgalom intézményét. Az őrlési forgalom lehetővé tette az olcsó, de a magyar gabonához képest kevésbé jó minőségű balkáni gabona vámmentes behozatalát, amennyiben a malom 100 kg vámmentes gabona után képes volt 70 kg liszt exportálását igazolni. A vám elengedése a termelés költségeinek csökkentését és a magyar liszt versenyképességének (időleges) megőrzését eredményezte a szakirodalom szerint, bár vannak ezzel ellentétes álláspontok is.<sup>90</sup> Tény, hogy a malmok és a malomipari szakemberek lelkesen üdvözölték az őrlési forgalom intézményét.<sup>91</sup> Az állami segítség a szállítási költségek csökkentése terén is érvényesült, Baross Gábor vezetése alatt kezdődött el az állami tulajdonba vett vasutakon az egységes tarifarendszer kidolgozása, amely a nagy távolságba indított teherszállítás terén kedvezőbb tarifát kínált. Csakhogy az őrlési forgalmat 1896-ban először korlátozták,<sup>92</sup> majd 1900-ban eltörölték; a tarifarendszer pedig összességében

<sup>87</sup> KATUS 1978: 384–385.

<sup>88</sup> Mindezt csökkenő hozamok mellett: KÖVÉR 2002: 304. Ezt a jelenséget nevezte Kövér György „előremenekülésnek” (KÖVÉR 2002: 306).

<sup>89</sup> THERNESZ 1995.

<sup>90</sup> Az ellentétes álláspont szerint az őrlési forgalomnak nem volt számottevő hatása, vagyis eltörlése sem jelentett drámai fordulatot. Lásd Gärtner Henrik írását és őt idézve Kövér Györgyöt (GÄRTNER 1910; KÖVÉR 2002: 301).

<sup>91</sup> Néhány példát idézve: FEKETE 1900, BACHER 1911, Varsányi Emil feljegyzése (BFL XI. 1005 7. doboz). Velük szemben az úgynevezett agrárius oldal persze támadta ugyanezt az intézményt, mint ami túlzott előnyöket biztosít a malomvállalatoknak, sőt kárt okoz a gabonatermelő gazdáknak, mivel a rosszabb minőségű, vámmentesen behozott balkáni gabona helyett a malmok valójában a jó minőségű, magyar gabonából készült lisztet exportálják, így nyomva le a hazai gabonaárakat – szól az agrárius érvelés. Lásd például: BAROSS 1894. Az agrárius oldal álláspontjának összefoglalására: VÁRI 2009: 474–487.

<sup>92</sup> A korlátozás a malmokat arra kényszerítette, hogy 100 kg-nyi vámmentesen importált gabona után 100 kg-nyi lisztet exportáljanak. Ez természetesen csökkentette az őrlési forgalom rentabilitását. Már a korlátozás ellen is felszóltak a nagymalmok, az eltörlés ellen pedig évekig harcoltak. Még az I. világháború vége felé is arról beszéltek a malomipar képviselői, hogy a háború után első intézkedésként az őrlési forgalmat kell visszaállítani: HÖNICH 1917.

a vidéki malmok számára kedvezőbbnek mutatkozott, mint a fővárosiaknak.<sup>93</sup> Az agrárváltsággal megerősödő agrárius körök a határidőüzlet eltörlését is el kívánták érni a század végén. A határidőüzlet a tőzsdei áruvásárlás egy fajtája volt, amikor meghatározott lejárattal együtt előre kötöttek vásárlási szerződéseket, vagyis az adásvételt nem kísérte az áru tényleges mozgása, ezért nevezték az ilyen ügylet tárgyát „papiros búzáknak” az agráriusok. A határidőüzlet segítette a kereskedőt, hogy az áringadozás ellen biztosíthassa magát. Ennek eltörlését végül nem, csak a szigorítását érték el az agráriusok,<sup>94</sup> és szintén nekik kedvezett, hogy 1906-ban újra növelték a gabona vámtételét, ami tovább drágította a malmok számára a termelést.

Az I. világháború kirobbanásáig a budapesti nagymalmok kapacitás-kihasználása folyamatosan romlott,<sup>95</sup> a minőségi liszt exportja leépült, a nagy gőzmalmok termékeikkel végképp vámbelföldre szorultak.<sup>96</sup> A vámbelföldi piac és ennek igényei ugyanakkor inkább a vidéki malmoknak kedveztek: míg a fővárosi malmok stagnáltak, a vidékiek növelték termelésbeli arányukat.<sup>97</sup> A malomipar konjunkturális időszaka a századfordulóra véget ért.<sup>98</sup> A gazdaságban a vezető szerepet a cukoripar, a vas- és gépgyártás, valamint néhány új iparág – a vegyipar és a villamosipar – vette át.<sup>99</sup> Az I. világháború kitörése után szinte azonnal bevezették a gabona- és lisztpiac kötött gazdálkodását, az árakat maximálták, a gabonából kinyerhető liszt mennyiségét „kiörlési százalékban” határozták meg, és csak adott örlemények előállítását engedélyezték. A háború végére a malmok elszegényedtek, műszaki állapotuk leromlott,<sup>100</sup> a két világháború közötti időszakban pedig már nem tudták visszaszerezni korábbi piacaikat és piaci szerepüket.<sup>101</sup>

<sup>93</sup> A fővárosi malmok nevében erre panaszkodik például FEKETE 1900: 20.

<sup>94</sup> KÖVÉR 1998a; KÖVÉR 1998b: 365–366. A „papiros búza” elleni érvek összefoglalására lásd például: RUHLAND 1904.

<sup>95</sup> 1900 után jellemzően 45–60%-os kapacitással dolgoztak csupán a budapesti malmok. BEREND–RÁNKI 1955.

<sup>96</sup> Farkas Ferenc 1913-ban a magyar lisztexport visszaszorulását három tényezővel magyarázta: 1. megnőtt a belső fogyasztás, 2. elterjedt a magyar malomtechnika, 3. az élelmiszerdrágaság miatt az emberek rosszabb minőségű termékkel is beérik, a drágább, de jobb minőségű magyar liszt helyett (FARKAS 1913).

<sup>97</sup> Lajtán túli terület képes volt felvenni a teljes magyar lisztproduktumot, sőt még importra is szorult: „az Osztrák–Magyar Monarchia teljes fogyasztását az 1890-es évek közepétől a magyar kivitel már nem is volt képes fedezni” (GUNST 1987: 263).

<sup>98</sup> Bár a hanyatlás makroperspektívából, pl. örlési eredményekből még egy ideig nem látszott, mikro-nézetből, a vállalat felől szemlélve ugyanakkor az 1880-as évek végétől megragadható volt: a malmok hitelkerete elkezdett csökkenni az Osztrák–Magyar Banknál. Lásd: KÖVÉR 2002: 298–306. (*A budapesti malomipar felemelkedése – a központi bank információi tükrében*) Ugyanezt a mikro-nézetet mutatja Mérő Katalin részvényárfolyam-elemzése is (MÉRŐ 1987).

<sup>99</sup> KATUS 1978: 351–358.

<sup>100</sup> THERNESZ 1995.

<sup>101</sup> Vö. POGÁNY 2003; KLEMENT 2010: 122–140.

A szakirodalomból tehát – némileg kiegészítve a korabeli véleményekkel is – ez a részletesen vázolt kép olvasható ki a malomipar történetére nézve. Ezzel érdemes szembevetni a vállalkozások üzleti eredményeiből kirajzolható történetet, hogy a malomipar gazdasági jelentőségének kérdését egy másik irányból próbáljuk megközelíteni.

## I.2. A FŐVÁROSI MALOMIPAR ÜZLETI EREDMÉNYEI

34

A fővárosi malomipar üzleti eredményeinek vizsgálata nézőpontbeli váltást jelent. Az előző fejezetben bemutatott, jellemzően makroszemléletű gazdaságtörténet, vagyis a nemzetgazdaságról és annak ágazatairól szóló történet helyett itt a válalatok jelentik a kiindulópontot. Azt a gazdaságtörténeti makro-megközelítés is egyértelműen kimutathatta az ágazat örlési és export-adatai alapján, hogy a magyar liszt vámkülföldi exportcikkből fokozatosan vámbelföldi árucikk lett a 20. század elejére, s hogy a malmok fejlődésének egyértelműen gátat szabott az 1880-as évektől megjelenő protekcionizmus, valamint az európai piacokra betörő olcsó amerikai liszt. A vállalatok története felől közelítve ugyanakkor már az is megvizsgálható, hogy mikor kezdődhetett el a fővárosi malmok hanyatlása, mekkora volt ez a visszaesés a megelőző időszakokhoz képest, milyen ütemben zajlott le a változás, s ennek fényében vajon valóban az örlési forgalom 1900-as eltörlése volt-e a fővárosi malomipar számára (is) a kegyelemdőfés.

Ezekre a kérdésekre csak a vállalatok üzleti eredményei alapján lehet választ találni, amely megközelítés a malomipar általánosan elismert gazdasági jelentősége ellenére ritkán került történeti munkák homlokterébe. Kövér György, Mérő Katalin és Tomka Béla előző fejezetben már idézett írásai jelentik a legfontosabb kivételeket, a 19. századi magyar malomipar vállalattörténeti feldolgozásának első lépéseit.<sup>102</sup> Jelen fejezetben<sup>103</sup> e vállalattörténeti vizsgálatok nyomvonalán szeretnék magam is haladni, amikor a fővárosi malomvállalatok üzleti eredményei bemutatásához a vállalattörténet egyik legkézenfekvőbb és tömegesen fennmaradt forrásából, a nyilvános vállalati mérlegekből indulok ki. Az eredmények tudományos igényű prezentálásához elengedhetetlen a mutatók kiszámolási módjának részletes ismertetése és a mérlegolvasás alapjainak kifejtése, de a gazdasági mutatók ezután következő ábráiról már könnyen leolvashatóak lesznek

<sup>102</sup> KÖVÉR 2002: 298–308 (*A budapesti malomipar felemelkedése – a központi bank információs tükrében*); MÉRŐ 1987; TOMKA 2003.

<sup>103</sup> A fővárosi malomvállalatok üzleti eredményeinek vizsgálatára épít két további tanulmányom: KLEMENT 2009; KLEMENT 2011.

a válaszok. Ezt a célt hivatott szolgálni az is, hogy az ábrák, bár minden vizsgálat alá vont vállalat adatát tartalmazzák pontszerűen, a jobb átláthatóság érdekében az általános trendet vonaldiagramként mutatják majd.

Az elemzés alapját a fővárosi kereskedelmi gőzmalmok publikált mérlegei képezik, amelyeket a Mihók-féle *Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdasági évkönyv* köteteiből gyűjtöttem ki. A 19. századi vállalatok nyilvános mérlegei levéltári forrásokban (cégbírósági és vállalati dokumentumokban) vagy akár korabeli folyóiratokban is megtalálhatóak, de jelentősen megkönnyíti vizsgálatukat, hogy gazdasági évkönyvek is publikálták ezeket, összefoglalva egy-egy év üzleti eredményeit ágazatonként. Az első magyar gazdasági évkönyv, a Mihók Sándor szerkesztette *Compass* az 1874. évi számától kezdve tartalmazott mérlegeket, ez lett tehát számomra is a vizsgálat első éve. Innen indulva az I. világháború előtti utolsó békeévig kerültek elemzés alá az 1874. március 31-i, az 1876, 1879, 1882, 1886, 1889, 1892, 1896, 1899, 1902, 1906, 1910. és 1913. december 31-i mérlegek, az 1874–1913 közötti negyven évből tehát tizenhárom mintaév.<sup>104</sup> A vizsgálatba bevontam valamennyi budapesti telephelyű és székhelyű malomvállalatot, amely nyilvános számadásra, vagyis éves mérleg közzétételére volt kötelezett a korszakban, tehát részvénytársaságként működött. Ezek közül is minden kiválasztott mintaévre nézve rendelkezésünkre állnak a mérlegadatok a Concordia Gőzmalom Rt., az Első Budapesti Gőzmalom Rt., az Erzsébet Gőzmalom Rt., a Pesti Hengermalom Rt. (1874-et kivéve), a Lujza Gőzmalom Rt., a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt., valamint a Viktória Gőzmalom Rt. esetében. 1896-os megszűnéséig, illetve az Erzsébet Gőzmalom Rt.-be történt beolvadásáig vannak mérlegadatok a *Compassban* a Pannónia Gőzmalom Rt.-ről (6 mintaév, 1874-ben nem közölték a mérlegüket). Az 1906-os alapításától, illetve az elődvállalat részvénytársasággá alakításától kezdve található mérlegadatok a Gizella Gőzmalom Rt.-re (3 mintaév), valamint a Királymalom Hedrich & Strauss Rt.-re nézve (3 mintaév). Különleges esetet jelentenek a Magyar Általános Hitelbank (MÁH) gőzmalmai, amelyek 1897-ig a MÁH kizárólagos tulajdonában voltak: a cégbíróság cégjegyzékeiben így az egyéni cégek kötetében vezették az ezekre vonatkozó cégadatokat a „MÁH egyesült gőzmalmai” cégnév alatt.<sup>105</sup> Bár nem részvénytársasági formában működött, a MÁH bizonyos adatokat közzétett e cégről évente a *Compassban*, majd 1897-ben megalakult a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt., amelyben a MÁH és leányvállalatai lettek a főrészvényesek, és az új cég átvette a „MÁH egyesült gőzmalomok” üzemait, ekkortól itt is minden adat rendelkezésre

<sup>104</sup> *Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdasági évkönyv...* 1874, 1877, 1880, 1883, 1887, 1890/91, 1893, 1897/98, 1900/01, 1903/04, 1907/08, 1911/12, 1914/15.

<sup>105</sup> BFL VII. 3. c. egyéni cégek VII. kötet 192. lap, folytatása: VII. 2. e. egyéni cégek I. kötet, 115. lap; XII. kötet, 144. lap; XVI. kötet, 8. lap.

áll. A folytonosság tehát a főtulajdonoson és a telephelye(ke)n keresztül is megvan. (A Vállalatok történetének áttekintésére részletesen kitérek a II.1. fejezetben.)

A nyilvános mérlegek forrásként való használatával szemben jellemzően két szempontot szoktak felhozni.<sup>106</sup> Egyrészt, hogy a nagyközönségnek szánt mérlegek adatait a vállalat mindig úgy alakítja, „kozmetikázza”, hogy általa a számára legkedvezőbb képet nyújtsa magáról, vagyis a benne szereplő számok nem feltétlenül felelnek meg a valós állapotoknak: bizonyos tételek felül- vagy alulértékeltek lehetnek. A módosítások háttérben állhatott akár a „rejtett” tartalékképzés szándéka is, hiszen a vállalat nyereségének osztalékfizetésre vagy tartalékképzésre való felhasználása tekintetében a részvényes, aki a minél nagyobb osztalékban érdekelt, és a vállalatvezetés, amely a cég likviditását tartja szem előtt, nem feltétlenül állt közös platformon.<sup>107</sup> A másik ellenérv, hogy a publikált mérlegek egy adott nap, az üzletév zárónapjának állapotát tükrözik csupán, így nem is alkotható belőle kép az egész évről, csak arról a napról, amikor készült. Mindkét érv igaz, s a nyilvános mérlegek forrásértékét ezek a tényezők valóban csökkentik, de az ezekből fakadó hiányosságok áthidalhatóak, ha az időben egymást követő mérlegeket nagyobb számban vesszük vizsgálat alá. A számosság révén a statikus, adott napi állapotot tükröző mérlegek képesek a változásokat érzékeltetve dinamikus képet mutatni, miként az eseti kozmetikázások jelentősége is csökkenthető. Természetesen így sem kerülhetnek felszínre a mérlegben alkalmazott ferdtések, hiszen ehhez az adott cég belső (intern) mérlegeit, sőt főkönyveit kellene segítségül hívni, amelyek viszont a legkritikább esetben maradtak fenn, a mérleg-állandóság általános elve azonban önmagában gátat szabott a publikált mérlegek jelentősebb módosításának.<sup>108</sup> A nyilvános mérlegek nagy előnye, hogy tömegesen rendelkezésünkre állnak; nem zárható ugyan ki, hogy apróbb igazításokon átestek „publikálás előtt”,<sup>109</sup> de egy-egy vállalatra vonatkozóan egymással összevethető adatsorok nyerhetők belőlük, bizonyos kérdések megválaszolására tehát mindenképpen alkalmasak.

A nyilvános mérlegek elemzésében az említett tényezőknél nagyobb nehézséget jelent ugyanakkor, hogy a mérlegkészítésre igen nagyvonalú szabályozás

<sup>106</sup> A nyilvános mérlegek forrásértékére lásd: TILLY 1978: 154–155; MOSSER 1980: 25–32; WELLHÖNER 1989: 57–59; FERBER 1979: 247–256; TOMKA 1999: 53–56; TOMKA 2003: 81–84.

<sup>107</sup> A két érdek természetesen hosszútávon összefügg, hiszen egy tartalékokkal rendelkező vállalat a nehezebb üzletekben is képes osztalékot fizetni, míg tartalékok hiányában jobban ki van szolgáltatva az aktuális gazdasági viszonyoknak. A vállalatoknak a részvényesek „kárára” alkalmazott tartalékpolitikáját a századfordulón ennek ellenére sokat ostromozták. Egyes gazdasági elemzők szerint ugyanakkor ezek a „rejtett” tartalékok segítették át, vagy sok esetben ezek mentették meg a cégeket az I. világháború és az azt követő évek viszontagságai közepette (Kuncz Ödön előszava. In: KONKOLY THEGE 1931: 3–5).

<sup>108</sup> A mérleg-állandóság elvéről lásd: MAKAI 1916: 127–128.

<sup>109</sup> Ilyenek például az kifejezetten az üzletév végére tartogatott üzleti tranzakciók, amelyek javíthatják a mérleg képét. A korabeli „mesterséges mérlegbefolyásolásról” lásd: MAKAI 1916: 123–124.

volt érvényes a korszakban.<sup>110</sup> Igaz, hogy egy vállalatot tekintve konzisztensek a mérlegtételek (a mérleg-állandóság elve miatt), még akkor is, ha időközben németről magyarra vált a mérleg nyelve, de két vállalat mérlegének szerkezete még akár egy ágazaton belül is jelentősen eltérhetett. A mérlegkészítési kötelezettséget a részvénytársaságok számára az 1875. évi XXXVII. tc., a kereskedelmi törvény írta elő, de a mérlegkészítés elveinek megállapítását a törvény a vállalatok mindenkor alapszabályára bízta (157. §), illetve annak csak néhány pontját érintette a 199. §-ban.<sup>111</sup> Az egységes mérlegminta, tehát a mérleg szerkezetének előírása Magyarországon még a két világháború között sem került törvényi szabályozás alá. A TÉBE (Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete) ugyan kidolgozott a nagy pénzüzetek számára egy egységes mérlegmintát, amelyet azok önkéntes alapon követtek is, de az iparvállalatok tekintetében még ilyen kezdeményezés sem volt a II. világháború előtt.<sup>112</sup> A fővárosi malom-részvénytársaságok mérlegeinek elemzéséhez tehát a különböző néven szereplő mérlegtételeket a kutatónak kell egységesítenie. A standardizálás áttekintése előtt azonban néhány szót kell ejteni magáról a mérleg „olvasásáról” is.

A publikált mérleg tulajdonképpen egy vállalkozás vagyongkimutatása, a két oldala a vállalat eszközeit/vagyonát/aktíváit állítja szembe azok forrásaival/terheivel/passzíváival, s a mérleg tételei a vállalat által évközben vezetett főkönyvi számlák egyes (összevont) tételeiből kerülnek ki. A kettős könyvelés elvének megfelelően minden piaci egységre a cég külön számlát vezet, s minden számlának van egy bal oldala „tartozik” (amit kapott) felirattal és egy jobb oldala „követel” (amit adott) felirattal. Minden gazdasági eseményt kétszer rögzítenek, az egyik számlán a „tartozik” oldalon, egy másik számlán pedig a „követel” oldalon, ezáltal ha összeadjuk az összes számla „tartozik” oldalát, ugyanazt kell eredményként kapni, mint az összes számla „követel” oldalainak összeadásakor.

<sup>110</sup> Makai Ödön a mérlegkészítésre vonatkozó törvényi szabályozás sajátosságát a „kereskedelmi jog in prima facie ius aequum természetéből” eredezteti, „mely kizárja a törvényhozó aprólékos beavatkozását a gyakorlati magángazdaság tevékenységébe” (MAKAI 1916: 108).

<sup>111</sup> 1875: XXXVII. tc. 157. §. 13. [Az alapszabályokban minden esetre meg kell állapítani] azon elveket, melyek szerint a mérleg kiegészítésének és megvizsgálásának történni kell;

199. §. A mérleg felállításánál következő szabályok szolgálnak irányadóul:

1. a társaság vagyona azon értékben veendő fel, mely az üzleti év utolsó napján az egyes tárgyak értékének megfelel;
2. az árfolyammal bíró papírok legfeljebb azon árfolyamban vehetők fel, melylyel azok az üzleti év utolsó napján bírnak;
3. az első szervezés költségeiből a követelések közzé csak annyi vehető fel, a mennyi azoknak legfőlegb öt évre való felosztása mellett az illető üzleti év után fenmarad;
4. a társasági alaptőke s a netaláni tartalék-alap a tartozások közzé sorozandó;
5. a kétes követelések valószínű értékük szerint veendők számításba, a behajthatatlanok pedig lejegyzendők;
6. a cselekvő és szenvedő állapot összehasonlításából eredő nyereség vagy veszteség a mérleg végén különösen kiteendő.

<sup>112</sup> k.z. 1942: 367.

E könyvelés eredményeként folyamatosan követhető és áttekinthető marad a cég vagyonának változása. Ugyanezt a logikát tükrözi a mérleg két oldala is, a „tartozik” oldalon van a vállalat vagyona (aktíva), a „követel” oldalon pedig mindazok a források (passzíva), amelyekből a vagyon keletkezett. A korabeli tankönyveket idézve minden mérleg leegyszerűsíthető a következő sémára:<sup>113</sup>

Vagyon / Aktíva	Teher / Passzíva
I. üzemi befektetések (ingatlanok, vasutak, felszerelések stb.)	I. saját tőke I.1. alaptőke (részvénytőke) I.2. tartalékok, leírások I.3. nyereség
II. üzemi tőkék (készpénz, készletek, követelések stb.)	II. idegen tőke

38

A két oldal egy-egy főösszege a mérlegfőösszeg, ami helyes mérleg esetén szintén egyenlő.

A fejezet elején feltett kérdések megválaszolásához a mérlegek elemzésekor vizsgáltam a vállalatok nyereségességének/rentabilitásának alakulását, valamint az eladósodásuk és a belső felhalmozásuk mértékét, vagyis elsősorban a mérleg jobb oldalának elemzésére szorítkoztam, s az ennek megfelelő mutatókat használtam a nemzetközi és hazai példák nyomán.<sup>114</sup> A nyereségesség/rentabilitás alakulásának mutatójaként a nyereség saját tőkéhez viszonyított arányát használtam. Az eladósodottság kimutatására az idegen tőke saját tőkéhez képesti arányát, a vállalat hitelezőinek az állótőkéhez viszonyított arányát, valamint a belső finanszírozás érzékeltetésére alkalmas tartalékok, leírások és nyereségek mérlegfőösszeghez, vagyis a teljes finanszírozáshoz, a teherhez képesti arányát alkalmaztam. Végül a belső felhalmozást a tartalékok és leírások állótőkéhez és alaptőkéhez viszonyított arányával vizsgáltam meg. Az arányszámok alkalmazása révén az adatok összehasonlíthatóságát nem befolyásolta, hogy a vizsgált időszakban osztrák értékű (o.é.) forintról koronára változott az elszámolás pénzneme. Az 1892-ben bevezetett aranykorona alapú elszámolásra az üzleti mérlegek 1900-tól tértek át.

<sup>113</sup> MAKAI 1916: 109; KONKOLY THEGE 1931: 6. A mai mérlegek sémái természetesen ennél több elemet tartalmaznak, de ezek a 20. század eleji fogalmak ma is visszaköszönnek: az „üzemi befektetéseknek” például ma megfelelnek a „befektetett eszközök”, az „üzemi tőkéknek” a „forgóeszközök”, és a saját tőke – idegen tőke megkülönböztetés is használatban van ma is.

<sup>114</sup> A mérlegelemzésre lásd: MAKAI 1916: 128–152; TILLY 1978: 154–155; MOSSER 1980: 79–94; WELHÖNER 1989: 59–65; TOMKA 2003: 84–85.

- *rentabilitás* = nyereség / saját tőke
- *eladósodottság 1)* = idegen tőke / saját tőke
- *eladósodottság 2)* = hitelezők / állótőke
- „*eladósodottság 3)* = belső finanszírozás = (nyereség + tartalékok + leírások) / mérlegfőösszeg
- *belső felhalmozás 1)* = (tartalékok + leírások) / állótőke
- *belső felhalmozás 2)* = (tartalékok + leírások) / alaptőke

E mutatók kiszámolásához a következő tételeket kellett kigyűjtenem és elkülönítenem minden társaság esetében:

- *nyereség* (a mérleg jobb oldalán, a saját tőke része);
- *saját tőke* (ami egyenlő a nyereség, tartalékok és leírások összegével);
- *idegen tőke* (ami a mérlegfőösszeg, vagyis a teher és a saját tőke különbségéből adódik, lásd a mérlegsémát feljebb);
- *hitelezők/kötelezettségek* (amely az idegen tőke része);
- *állótőke* (amely a mérleg bal oldalán tulajdonképpen az üzemi befektetések, vagyis az immobil vállalati javak összessége);
- *alaptőke/részvénytőke* (szintén a saját tőke része);
- *tartalékok-leírások* (ez is a saját tőke része, sok malomvállalatnál nem különülnek el, ezért én is együtt kezeltem őket);
- *mérlegfőösszeg/teher* (a kettős könyvelés logikája alapján a mérlegfőösszeg a vagyon értéke és annak teljes finanszírozása is egyben).

A *mérlegfőösszeg (teher)* és az *alaptőke (részvénytőke)* értéke egyszerűen leolvasható a mérlegekből, a többi esetben pedig a következő mérlegtételeket gyűjtöttem össze az adott címke alatt:

- *állótőke* = telek, malom, gyártelep, épületek és fekvőségek, lak- és irodaépületek, gépek, malmi eszközök és berendezések, fuvarozás, iparvágány, kocsik és lovak, malomkövek, gőzgépek és katlanok, raktárépületek, raktártelep;
- *tartalékok-leírások* = tartalékalap, adótartalék, külön tartalékalap, törlesztési alap, törlesztési tartalék, értékcsökkenési számla, áttételi számla, tartalékalap kétes követelésekre, tartalék osztalékra, nyereségtartalék, részvénytőke-leszállítási számla, amortizáció;
- *nyereség* = tiszta nyereség, behajtott kétes követelés, nyereség-áthozat;
- *hitelezők (kötelezettségek)* = elfogadványok, nyitott követelések, különféle hitelezők, kifizetetlen költségek, bizományosok követelései, banki követelések (esetenként a pénzüintézet nevével), tartozás, jelzálog.

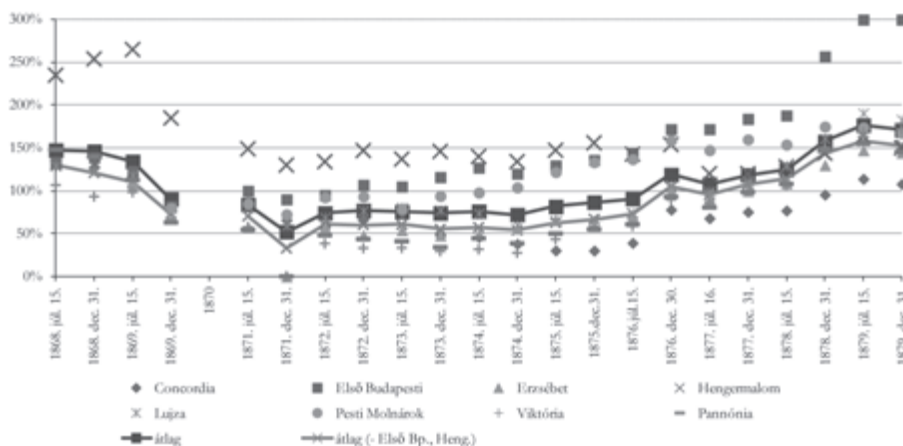


A mérlegtételek alapján kiszámolt mutatók értékeit vállalatonként tartalmazza a Mellékletek 1. táblázata. Jelen fejezetben az ábrákon a már említett könnyebb áttekinthetőség érdekében csak az ágazati trendet<sup>115</sup> mutató átlagokat ábrázolom vonaldiagramként, a vállalati adatok pontszerűen lesznek részei az ábráknak. Lássuk hát az eredményeket!

Mivel a *Compass* első, már mérlegeket is tartalmazó kötete az 1874-es évről közöl adatokat, a korábbi időszakra nézve egy másik – publikált – forrástípust is bevontam: a fővárosi malomipar 19. századi üzleti eredményei ezzel kiegészítve valamivel teljesebb képet mutathatnak. A pest-budai malomvállalkozások többnyire részvénytársasági formában alakultak meg. Tőzsde 1864-től működött Pesten, a tőzsdén alakuló részvényárfolyam tehát egy, a mérlegek elemzését kiegészítő és megelőző mutató lehet. Sajnos csak 1868-tól vannak malomrészvény-adataim, de így is nyerhettem 1874 előtt néhány évet, számszerűsíthető eredményekkel.

40

1. ÁBRA. A budapesti malomrészvények árfolyama 1868–1879  
(árfolyam/névérték)



Forrás: Tőzsdelap 1868–1879, az 1870-es évfolyam adatai hiányoznak.

Jelmagyarázat: Az „átlag” = valamennyi részvényárfolyam-adat átlaga.

Az „átlag (- Első Bp. Heng.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és a Pesti Hengermalom Rt. adatai, vagyis a két kimagasló részvényárfolyamot elért vállalat eredményei nélkül számolt átlag.

<sup>115</sup> „Ágazati trend” alatt az egyes mutatók alapján kapott vállalati eredmények átlagát értem, és éppen azért emelem ki az adatok közül az átlagot, hogy az ábrákról még világosabban leolvasható legyen a fővárosi malomcégek közös története, nem részletezve most az egyes cégek történetét. Mivel egy-egy mutató esetében egy-két vállalkozás a többinél jelentősen jobb eredményeket mutatott, minden esetben számoltam olyan átlagot is, amely mentes az adott szempontból kiemelkedő vállalkozások adataitól.

Minden évből egy évközepe és egy évvégi árfolyamadat került rögzítésre a mérlegvizsgálatokban is szereplő malomvállalkozásokra nézve. (A fővárosi malomvállalatok részvényárfolyamának névértékhez viszonyított arányait részletesen közli a Mellékletek 2. táblázata.) A cégek részvényeinek árfolyamai 1868-tól a következő képet mutatják. (1. ábra)

A szakirodalom egyöntetűen azt hangsúlyozza, hogy a malmok az 1860-as években remek üzleti eredményeket produkáltak. Ez az árfolyamadatokból is sejthető, hiszen minden részvényárfolyam a 100%-os szint, vagyis a névértéke felett állt 1868 júliusában. Az árfolyamok trendje egyöntetűen lefelé indult 1869-ben, egy, az 1868-ashoz képest jóval alacsonyabb szinten mozgott az 1870-es évek közepéig, de megint csak egyértelműen elindult felfelé az 1870-es évek második felében és az évtized végén újra minden részvény névértéke felett teljesített. A számsorokat az 1869-es, úgynevezett „kisválság” és az 1873-as válság segíti értelmezni. Az 1. ábrából kiderül, hogy 1869 és 1873 válságos éve láthatóan megrendítették ugyan a nagy fővárosi gőzmalmok pénzügyi alapjait, egy-kettő egyébként csődbe is jutott, de az ágazatot összességében nem ingatta meg egyik esemény sem. Az 1869-es kisválságnak még nagyobb is volt a hatása a malomiparra, mint az 1873-as nagy válságnak, mivel az 1869-es válságot néhány igazán rossz termésű év kísérte (1871, 1872), ami eleve megdrágította a nyersanyagot, ezáltal pedig a termelést, így csökkentve a cégek külföldi versenyképességét. Ráadásul a legtöbb malomvállalkozás ekkoriban még csak néhány éve működött. (Az egyetlen kivétel a Pesti Hengermalom Rt. volt, de ezt is egy új tulajdonosi kör üzemeltette az 1860-as évek elejétől.) A vállalkozások többsége alig volt túl a malomépület felépítésén vagy egy megvásárolt malomépület felújításán és gépi felszerelésén, ami több százezer forintnyi beruházással járt, és épphogy elkezdtek az üzemszerű működést. A gőzmalmok üzembe helyezése a nagyobb tőkeigényű vállalkozások közé tartozott, így a gőzmalom-vállalkozások üzemeltetésében a kezdeti időszakban fontos szerepet játszhattak a korabeli hitelintézetek is, amelyek ekkoriban gomba módra szaporodtak. (A kiegyezés utáni és az 1873-as válságig tartó időszakot éppen ezért *Gründerzeit*nek hívja a szakirodalom a német *gründen*, vagyis alapítani ige után elnevezve, s arra utalva, hogy ezekben az években jelentősen megnőtt az alapítások száma, az új vállalkozások jellemzően részvénytársasági formában indultak, s többségük pénzügyi intézet volt.<sup>116</sup>) A kisválság idején csődbe jutott malomvállalkozások többnyire épp a saját bankjuk csődje miatt váltak maguk is fizetéseképtelenné: a pénzügyi háttér hullott ki mögülük. 1869 hatása azonban minden cégre kihathatott, a pesti társaságok malomrészvényei estek a tőzsdén, a korábbi jó évekhez képest határozottan érzékelhető volt a visszaesés.

<sup>116</sup> KÖVÉR 1986: 6–24.

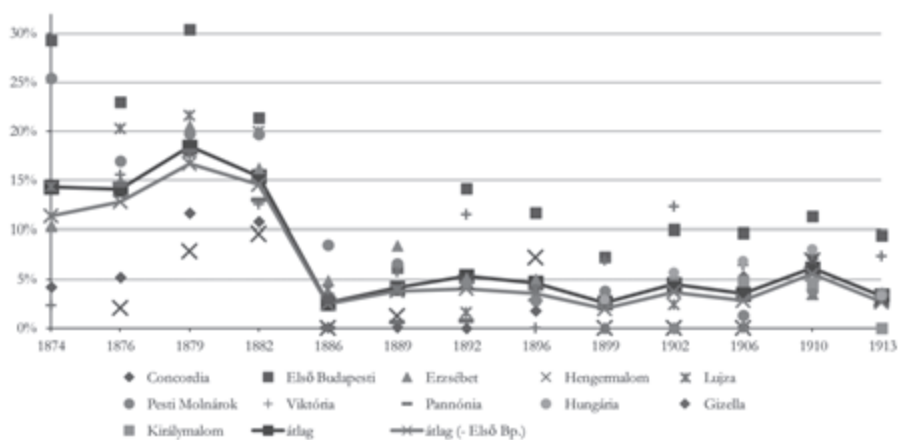
Az 1873-as krachnak már nem volt ilyen drámai eredménye, főleg mivel a részvények árfolyama ekkorra még nem emelkedett számottevően, nem érte el a korábbi szintet, és 1869 hatását még nem heverte ki az ágazat, így az 1873-as krach sem okozhatott akkora visszaesést. (A részvényárfolyamok 1870-es évek első felében mutatkozó visszaesésére Mérő Katalin is rámutatott már az általa számolt átlaghozam alatti teljesítőképességük alapján.<sup>117</sup>) 1869 és 1873 legfontosabb hatása leginkább abban ragadható meg, hogy ezek eredményeként letisztult a malomipari vállalkozások köre, a konjunktúra hátán felfutó vállalkozások közül a valóban piacképesek maradtak talpon. Mivel csak néhány vállalkozás bukott el, az is kijelenthető, hogy eleve az életképesek voltak többségben. S hogy a konjunktúra még mindig tartott ekkoriban, azt az mutatja, hogy egyetlen kivétellel valamennyi csődbe jutott fővárosi vállalkozás malomüzemét megvásárolta és továbbvitte egy már működő és talpon maradt malomvállalkozás. A malomgaratok továbbra is nyelték a gabonát, legfeljebb más társaság üzemeltette őket. (Egy esetben az új tulajdonos maga az egyik hitelező bank, a Magyar Általános Hitelbank lett, ám a bank később sem adott túl budapesti malmain.)<sup>118</sup>

1873 utóhatását a *Compass* mérlegadataiban sem találjuk meg egyértelműen. A nyereség saját tőkéhez viszonyított aránya, vagyis a rentabilitás vizsgálata alapján kijelenthető (2. ábra), hogy az 1870-es évtized – minden válság ellenére – jobb jövedelmezőséget mutat, mint az azt követő évtizedek. Az 1880-as évtized elejétől általános trend lett a malom-részvénytársaságok körében a nyereségesség csökkenése. Bár a vállalati nyereség saját tőkéhez viszonyított értéke különböző módon alakult az egyes társaságoknál, hasonlóan emelkedő ívet mutat a nyereségességük az 1870-es években, majd drasztikus visszaesést az 1880-as évtized elejétől. A csökkenés az 1880-as évtized közepétől megállt, s a vállalatok közötti különbségek mellett is közös sajátossága lett a fővárosi malomcégeknek, hogy az 1870-es évek közepi eredményeiket meg sem közelítették többé. Közlebbi vizsgálatot igényel természetesen, de a 2. ábra alapján hipotézisként megfogalmazható, hogy a malomvállalati nyereségek hanyatlásának megállításában szerepe lehetett az őrlési forgalom 1885-ös bevezetésének, a kedvezmény 1900-as eltörlése viszont láthatóan nem eredményezte a vállalatok nyereségességének általános

<sup>117</sup> MÉRŐ 1987.

<sup>118</sup> Az 1860-as évek közepén tizennygy gőzmalom működött Pest-Budán, ebből öt ingott meg a kis- és nagy válság körüli években. A Budai Király Gőzmalom Rt. valószínűleg az 1869-es válság és az ezt kísérő aszályos évek hatására kerülhetett 1872-ben felszámolás alá, de 1876-tól a Hedrich & Strauss cég üzemeltetésében újra működött. Az Unió Gőzmalom Rt. 1872-ben jelentett csődöt, a felszámolás során Haggemacher Henrik vette meg és működtette tovább a malmot. A Budai Gyárudvar Rt. 1868-ban leégett, az újjáépítés egyik hitelezője az Angol–Magyar Bank volt, amely viszont az 1873-as válságba bukott bele, így került a malom is eladásra, s az Első Budapesti Gőzmalom Rt. tulajdonába. Tényleg az 1873-as krach áldozata lett a Blum-féle Gőzmalom Rt. és a Pesti Árpád Gőzmalom Rt. Ezek kerültek a felszámolás eredményeként a Magyar Általános Hitelbank tulajdonába. (Részletesebben lásd a következő, II.1. fejezetben, 1. táblázat.)

2. ÁBRA. A fővárosi malom-részvénytársaságok nyereségessége 1874–1913 között



Forrás: Mihók-féle *Compass* publikált mérlegei és saját számítás alapján

Jelmagyarázat: Az „átlag” = valamennyi társaság adatainak az átlaga.

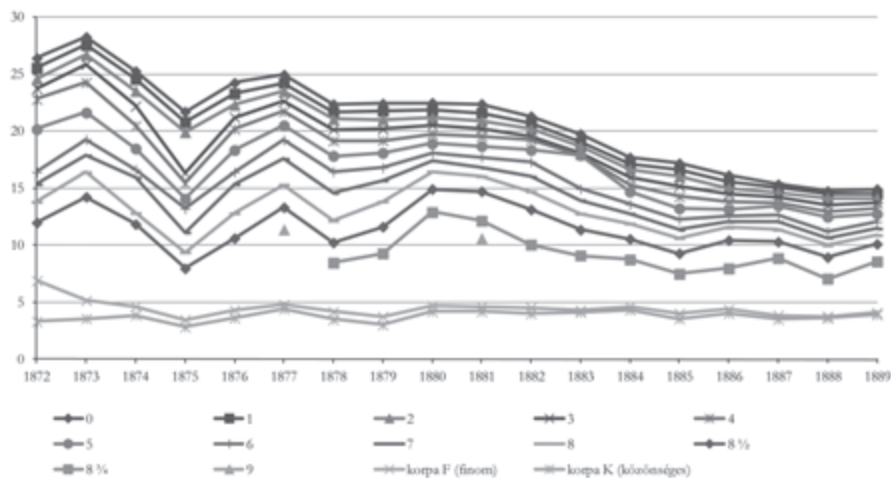
Az „átlag (- Első Bp.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt. adatai nélkül számolt átlag, hogy látható legyen, mekkora a hatása az ágazati nyereségátlagra ennek az egy vállalkozásnak.

hanyatlását, mint ahogy attól riogattak az őrlési forgalom védelmezői. (Talán addigra a cégek már alkalmazkodtak az 1880-as évektől kialakuló, megváltozott piaci körülményekhez, amelyek az 1880-as években még váratlanul és felkészületlenül érték őket, ezért lehetett segítség az őrlési forgalom bevezetése, és maradhatott hatás nélkül annak eltörlése.) A nyereségesség vizsgálata egyértelműen mutatja, hogy az 1880-as évektől kedvezőtlenebb lett a fővárosi malomvállalatok piaci helyzete. A magyarázat a korábban ismertetett agrárválságban rejlik, a nyereség visszaesését a tengerentúli liszt dömpingszerű megjelenése okozta az európai piacokon, ami lenyomta a lisztárakat, s komoly versenyhelyzetet teremtett a fővárosi malomvállalatoknak. Az olcsó amerikai liszttel nem tudtak versenyezni a fővárosi nagymalmok lisztárai a nyugat-európai piacokon. A lisztárak csökkenésének tendenciája világosan leolvasható a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentéseiben közölt budapesti éves átlagárak ábrájáról. (3. ábra) A legdrágább, legfinomabb nullás (o) liszt<sup>119</sup> ára jó 10 o.é. forintot zuhant 17 év alatt.

A mérlegek további elemzéséből kiderül, hogy az 1880-as évektől csökkenő nyereségek óvatosságra intették a malomvállalatokat, legalábbis erre utal, hogy növelni kezdték a saját tartalékaikat. A tartalékok és leírások év végén kimutatott

<sup>119</sup> A lisztfajtákról lásd: KLEMENT 2010: 67–75.

3. ÁBRA. A liszt éves átlagára lisztfajtánként o.é. forintban  
Budapesten 1872 és 1889 között

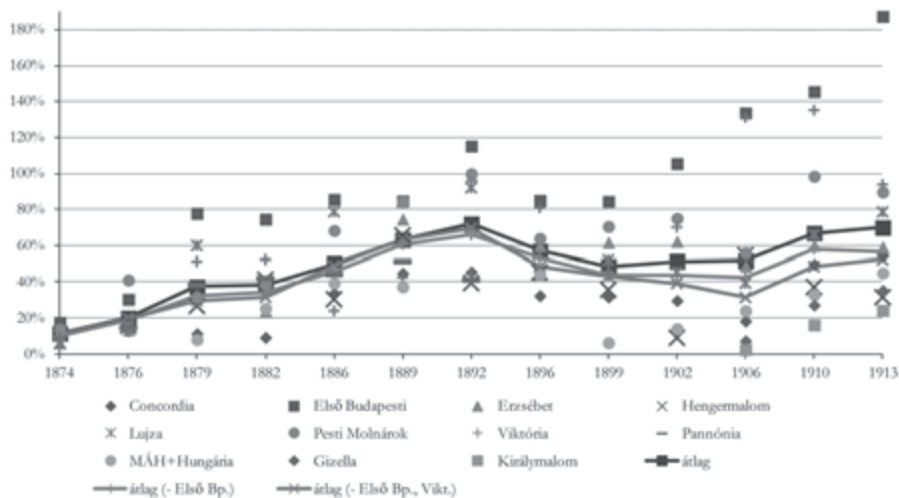


44

Forrás: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései az 1874–1889-es évekre (100 kg, budapesti hajó- vagy vasútállomáson átvett lisztfajták ára, zsákkal együtt.)

összegei az állótőke (épületek, gépi felszerelések értéke) arányában növekvő trendet követnek, bár a belső felhalmozás erősítése már az 1880-as évtized előtt elkezdődött. (4. ábra) A növekedés különösen szembetűnő az 1874-es év alacsony tartalékolási szintjéhez képest. A malomcégek láthatóan közel azonos mértékű tartalékkal rendelkeztek a vizsgált korszak kezdetén, pedig némelyik már jó tíz éve vagy akár több évtizede működött (pl. Hengermalom, Pannónia, Első Budapesti). Az 1870-es évek közepéig minden bizonnyal nem tartották fontosnak a belső felhalmozást a vállalkozások. Ugyanezt mutatja a tartalékok–leírások alaptőkéhez viszonyított aránya is. (5. ábra) Függetlenül attól, hogy mennyi ideje működött már egy vállalkozás, valamennyi 20% alatti szintet mutat a belső felhalmozás tekintetében mind az állótőkéhez, mind az alaptőkéhez viszonyítva. Vagyis a cégek az 1870-es évek közepéig nem érezték szükségét, hogy belső tartalékokat képezzenek. Szerepe lehetett ebben az általában jó üzleti eredményeknek (lásd nyereségesség, részvényárfolyamok), s a kedvező feltételek mellett elérhető külső forrásoknak is. A változást vélhetően az 1873-as válság indította el, amely bár nem érintette számottevően a malomvállalatokat, közvetetten, az általános hangulaton keresztül előidézhette az elővigyázatosabb, tartalékokkal rendelkező üzletvitel bevezetését. (A tartalékképzés 1870-es évektől induló folyamatát már Sándor Vilmos is a fővárosi malomcégek jellemzőjének tartotta.) A tartalékok–leírások

4. ÁBRA. A fővárosi malom-részvénytársaságok belső felhalmozása (1):  
a tartalékok-leírások és az állótöke aránya 1874–1913 között



Forrás: Mihók-féle *Compass* publikált mérlegei és saját számítás alapján

Jelmagyarázat: Az „átlag” = valamennyi társaság adatainak az átlaga.

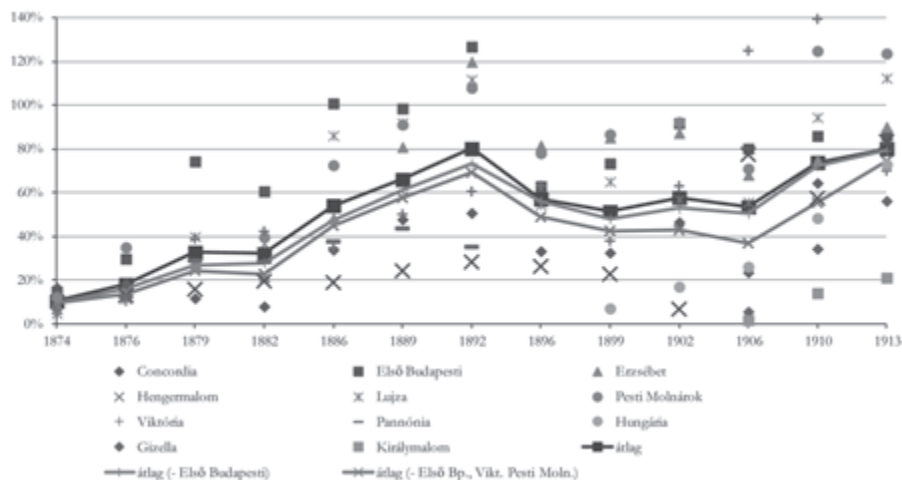
Az „átlag (- Első Bp.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt. adatai nélkül számolt átlag, „átlag (- Első Bp., Vikt.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és a Viktória Gőzmalom Rt. adatai nélkül számolt átlag, hogy látható legyen, mekkora a hatása az ágazati trendre ezeknek a vállalkozásoknak.

növelése általános törekvése lett az 1870-es évtized második felétől a fővárosi malomoknak, s az 1880-as évtizeddel ez a cél csak tovább erősödött, a tartalékképzés leginkább ebben az évtizedben ugrott meg, bár hangsúlyozni kell, hogy ennél a mutatónál is jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes vállalatok között.

A tartalékok-leírások alaptökéhez viszonyított aránya (5. ábra) még világosabban mutatja, hogy a belső felhalmozás folyamata az 1870-es évek közepén indult el, de az 1880-as évtizedtől még inkább nekilendült. Az 1890-es évek elején megtorpant ugyan a tartalékolási ütem, de így is egyértelműen az 1870-es évek közepét meghaladó szinteken mozgott tovább, és a 20. század elején megint újabb lendületet vett. (Ez utóbbi trendet mutatta ki tanulmányában Tomka Béla is.<sup>120</sup>) Jól látszik, hogy az 1905-ben és 1906-ban újonnan alapított részvénytársaságok (Gizella Gőzmalom Rt., Királymalom Hedrich & Strauss Rt.) a nulláról indulva ütemes belső tartalékolásba kezdtek.

<sup>120</sup> TOMKA 2003.

5. ÁBRA. A fővárosi malom-részvénytársaságok belső felhalmozása (2):  
a tartalékok-leírások és az alaptőke aránya 1874–1913 között



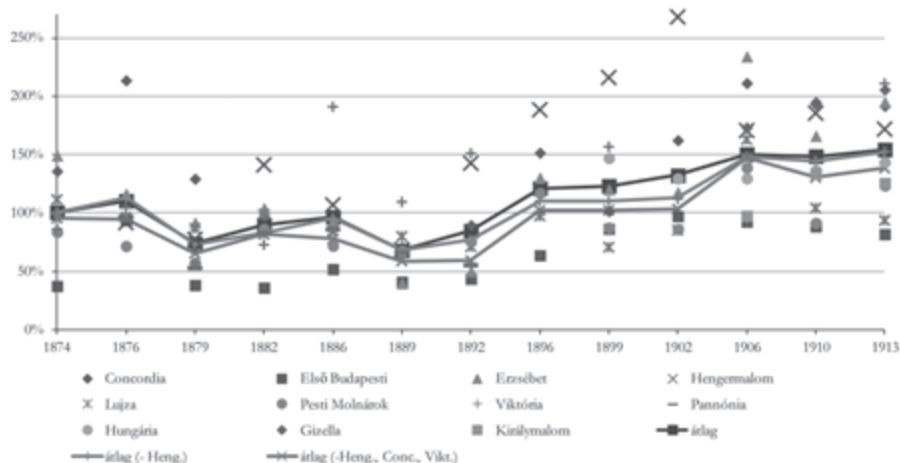
Forrás: Mihók-féle *Compass* publikált mérlegei és saját számítás alapján

Jelmagyarázat: Az „átlag” = valamennyi társaság adatainak az átlaga.

Az „átlag (- Első Bp.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt. adatai nélkül számolt átlag, „átlag (- Első Bp., Vikt., Pesti Moln.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt., a Viktória Gőzmalom Rt. és a Pesti Molnár és Sütők Gőzmalma Rt. adatai nélkül számolt átlag, hogy látható legyen, mekkora a hatása az ágazati trendre ezeknek a vállalkozásoknak.

A tartalékképzés folyamatának bizonyos fokú ellenképét mutatja a malom-cégekben az idegen tőke jelenléte az 1870-es és 1880-as évtizedben. (6. és 7. ábra) Párhuzamosan az 1870-es évtized közepétől kezdődő és az 1880-as évtizedekben nekilendülő belső tartalékolással, ugyanebben az időben némileg csökkent az idegen tőke jelenléte a fővárosi malom-vállalatokban a saját tőkéhez képest, és a hitelezőké az állótőkéhez képest, vagyis a cégek valamivel kevesebb idegen, vállalaton kívüli külső forrást mutattak ki mérlegeikben. A jelenség egyik magyarázata lehet, hogy a malomvállalkozások egyszerűen nem jutottak hozzá az általuk kívánt hitelhez, a másik magyarázat pedig, hogy tudatosan kerültek a hitelek bevonását. Az igazság minden bizonnyal középen lehetett, de jogosan feltételezhetjük, hogy ez a tendencia egy valódi üzletpolitika eredménye is volt. Erre utal legalábbis, hogy a fővárosi malomvállalatok az 1880-as évtized közepéig még nagy hitelkerettel bírtak az Osztrák–Magyar Bank pesti fiókjánál, ami

6. ÁBRA. A fővárosi malom-részvénytársaságok eladósodottsága (1): az idegen tőke a saját tőke arányában 1874–1913 között



*Forrás:* Mihók-féle *Compass* publikált mérlegei és saját számítás alapján

*Jelmagyarázat:* Az „átlag” = valamennyi társaság adatainak az átlaga.

Az „átlag (- Heng.)” = a Pesti Hengermalom Rt. adatai nélkül számolt átlag, „átlag (- Heng., Conc., Vikt.)” = a Pesti Hengermalom Rt., a Concordia Gőzmalom Rt. és a Viktória Gőzmalom Rt. adatai nélkül számolt átlag, hogy látható legyen, mekkora a hatása az ágazati trendre ezeknek a vállalkozásoknak.

a korszakban a Központi Bank volt Magyarországon.<sup>121</sup> A hitelkeretük csökkenése csak 1886/87-től mutatható ki a bank irataiban, holott a belső tartalékolás és a külső források csökkentése már korábban elkezdődött a malomcégeknél a mérlegek elemzésének tanúsága szerint. A Központi Bank hitelkerete aztán az 1890-es évtizedtől újra emelkedni kezdett, Kövér György vizsgálata alapján, épp úgy, ahogy a fővárosi malomvállalatokban az 1880-as éveket jellemző csökkenő idegentőke-jelenlétet az 1890-es évektől megint ütemesebb külső forrásbevonás, vagyis eladósodás követte.

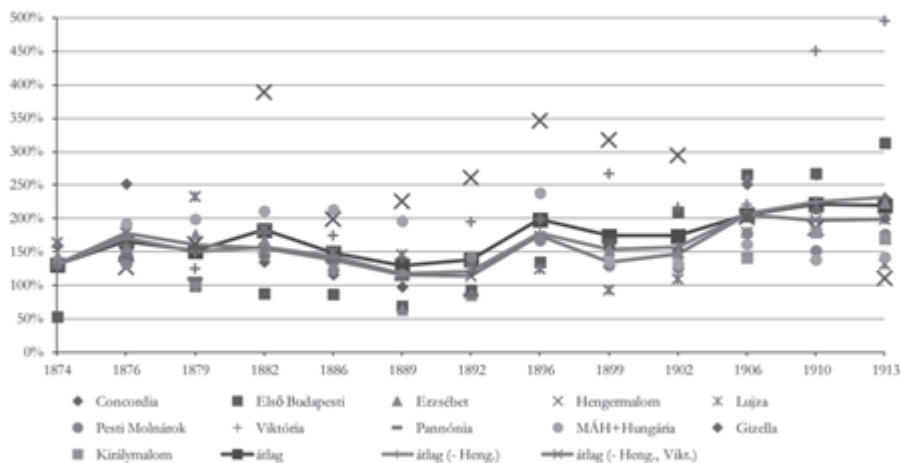
Az idegen tőke saját tőkéhez viszonyított aránya (6. ábra) vállalatonként eltérő mértékben ugyan, de az 1880-as évtized végétől folyamatosan nőtt, a Tomka Béla által a századfordulóra kimutatott fokozódó eladósodási trend tehát egy korábban kezdődött folyamat része volt.<sup>122</sup> Ugyanezt a képet erősíti meg a hitelezők állótőkéhez viszonyított aránya (7. ábra) is, vagyis hogy a vállalat által adott évben

<sup>121</sup> KÖVÉR 2002: 298–308 (A budapesti malomipar felemelkedése – a központi bank információs tükrében).

<sup>122</sup> TOMKA 2003.



7. ÁBRA. A fővárosi malom-részvénytársaságok eladósodottsága  
(2): a hitelezők aránya az állítókéhoz 1874–1913 között



48

Forrás: Mihók-féle *Compass* publikált mérlegei és saját számítás alapján

Jelmagyarázat: Az „átlag” = valamennyi társaság adatainak az átlaga.

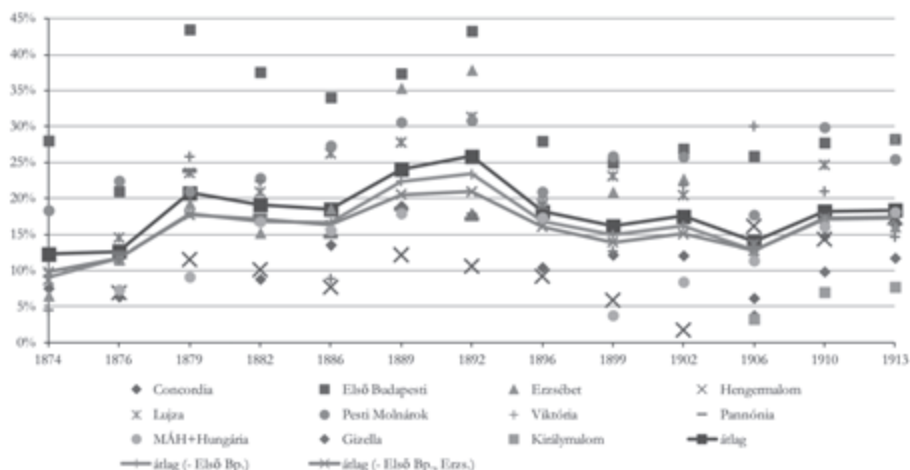
Az „átlag (- Heng.)” = a Pesti Hengermalom Rt. adatai nélkül számolt átlag, „átlag (- Heng., Conc., Vikt.)” = a Pesti Hengermalom Rt., a Concordia Gőzmalom Rt. és a Viktória Gőzmalom Rt. adatai nélkül számolt átlag, hogy látható legyen, mekkora a hatása az ágazati trendre ezeknek a vállalkozásoknak.

vállalt kötelezettségeket milyen mértékben fedte le a cég immobil vagyona. Itt is egy jellemzően emelkedő vonal mutatható ki az 1880-as évtized végétől.

Az eladósodottság ábráinak ellenképét és a belső tartalékolás ívét visszaidéző trendet mutat a malomvállalkozások belső finanszírozási képességének alakulása. A belső tartalékolás növekedésének megindulásával és a külső finanszírozás kisebb visszaesésével együtt az 1870-es évek közepétől növekszik a vállalatok belső finanszírozási képessége. (8. ábra) Ez a képesség a korábbi évtizednél magasabb szinten mozog az 1880-as évtizedben, amikor – mint láttuk – kisebb volt a külső források bevonása a cégek működésébe, majd az 1890-es évtizedtől csökkenni látszik a vállalatok belső finanszírozási képessége, amivel párhuzamosan növekszik a külső források bevonása, s így a cégek eladósodottsága.

Eltételezve most attól a tényről, hogy az egyes cégek fejlődésének konkrét szakaszai befolyással vannak a mérlegük és részvényárfolyamuk alakulására, s ezeket a tényezőket itt nem vesszük számításba, a fővárosi malomvállalkozások együttesen vizsgált mérlegadatai és árfolyamadatai egy koherens képben mesélik el ezen cégek üzleti életének történetét. Jogos a szakirodalom leírása, miszerint

8. ÁBRA. A fővárosi malom-részvénytársaságok belső finanszírozási képességének alakulása 1874–1913 között



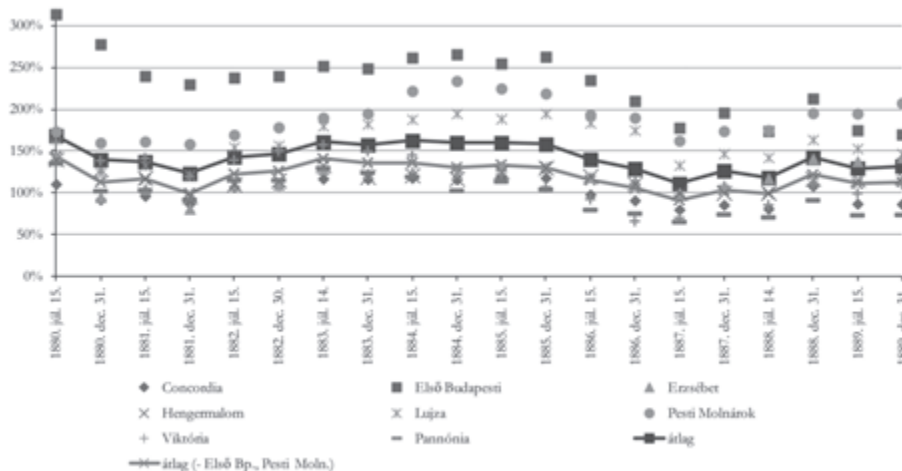
*Forrás:* Mihók-féle *Compass* publikált mérlegei és saját számítás alapján

*Jelmagyarázat:* Az „átlag” = valamennyi társaság adatainak az átlaga.

Az „átlag (- Első Bp.)” = az Első Budapesti Rt. adatai nélkül számolt átlag, „átlag (- Első Bp., Erzs.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és az Erzsébet Gőzmalom Rt. adatai nélkül számolt átlag, hogy látható legyen, mekkora a hatása az ágazati trendre ezeknek a vállalkozásoknak.

a pest-budai malomcégek az 1860-as években erős üzleti vállalkozások voltak, ezt mutatják az évtized végi árfolyamaik is, illetve az a tény, ahogy átvészelték az 1869-es és az 1873-as válságokat. Az 1870-es évtizedet is egy jó nyereséget és javuló részvényárfolyamokat eredményező időszaknak tekinthetjük. Az 1873-as válság hatása leginkább abban érhető tetten, hogy a malomcégek elkezdtek saját tartalékot képezni. Megtapasztalva a rosszabb évek lehetséges keserveit, minden vállalkozás elindult a belső tartalék valamilyen felhalmozásának útján. Az 1880-as évtizedtől más világ köszöntött be: jelentősen csökkent a vállalkozások nyereségessége, tovább növelték belső tartalékaikat, némileg visszafogták a külső források felhasználását, és így növelték belső finanszírozó képességüket. Láthatóan folytatódott a malomvállalkozások üzletpolitikájának az áthangolása, amire most már rá is kényszerítette őket csökkenő nyereségességük. A fővárosi malomvállalatoknak az 1880-as évek közepétől alacsony szinten megrekedő nyereségessége a piaci megítélésükre is kezdett visszahatni, s a Központi Bank, hamar érzékelve a tendenciát, visszafogta a hitelkeretüket. A malomrészvények árfolyama is

9. ÁBRA. A budapesti malomrészvények árfolyama 1880–1889 között  
(árfolyam/névérték)



Forrás: Tőzsdelap 1880–1889.

Jelmagyarázat: Az „átlag” = valamennyi társaság adatainak az átlaga.

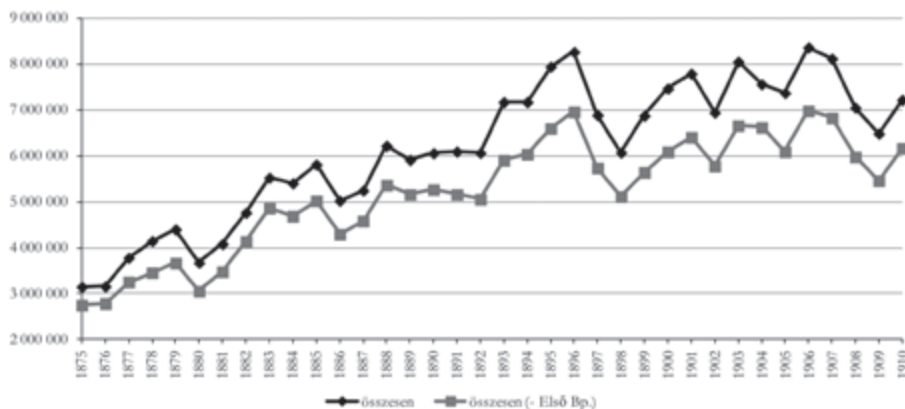
Az „átlag (- Első Bp., Pesti Moln.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és a Pesti Molnár és Sütők Gőzmalma Rt. adatai nélkül számolt átlag, hogy látható legyen, mekkora a hatása az ágazati trendre ezeknek a vállalkozásoknak.

általánosan csökkenő trendet vett fel az 1880-as évek közepétől, de a vállalatok többségének papírja a névérték (100%) felett tudott maradni (9. ábra), és ekkor még a malompapírok is az átlagos hozamok felett teljesítettek a pesti részvénytőzsdén.<sup>123</sup> Az 1880-as évtized végét tehát a kezdődő és erősödő válságjelenségek kísérték, de ekkor korántsem volt még rossznak mondható a helyzet.

Az 1890-es évtizedet viszont már egyértelműen az erőlködés, próbálkozás jellemzi. A cégek igyekeztek szinten tartani a nyereségességüket, megint próbáltak külső forrásokhoz jutni, így újra növekedni kezdett a fővárosi malomvállalkozások eladósodottsága, ezzel párhuzamosan csökkent a belső tartalékolás mértéke és a belső finanszírozó-képességük. A tendenciát az magyarázza, hogy a vállalkozások a válságból a kiutat az előremenekülésben látták: a csökkenő lisztárakra a termelés növelésével reagáltak, amit jól mutatnak a termelési eredmények is. (10. ábra) Minden bizonnyal a termelés fokozása fordította újra a malomcégeket a külső források felé az 1890-es évtizedben, hiszen az 1870-es évtized közepétől felhalmozott belső tartalékok erre már nem lehettek elegendők.

<sup>123</sup> MÉRŐ 1987.

10. ÁBRA. A budapesti gőzmalomok összesített termelési eredményei 1875–1910 között (búza métermázsában)



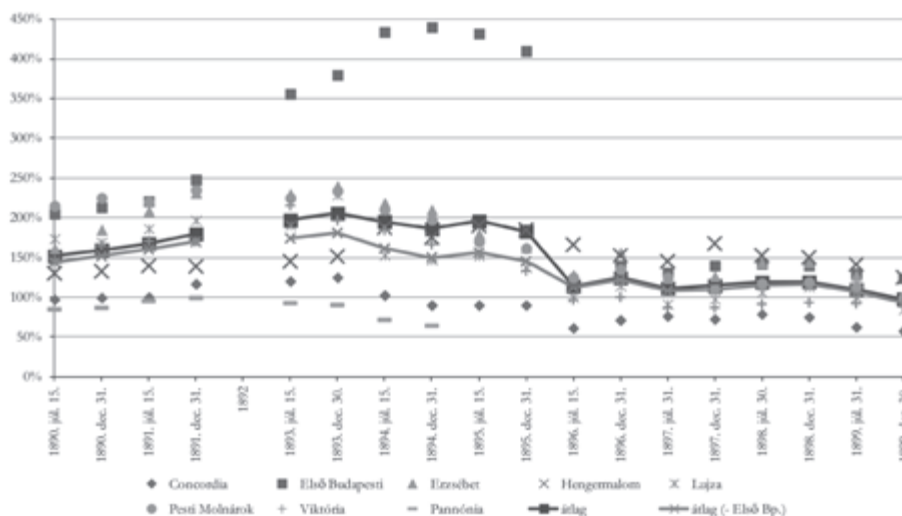
Forrás: Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései 1878–1910; Malomipari statisztika 1894. Jelmagyarázat: Az „összesen” = Concordia Gőzmalom Rt., Első Budapesti Gőzmalom Rt., Erzsébet Gőzmalom Rt., Pesti Hengermalom Rt., Lujza Gőzmalom Rt., Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt., Viktória Gőzmalom Rt., Pannónia Gőzmalom Rt., MÁH-malmok/Hungária Egyesült Gőzmalom Rt., Gizella Gőzmalom Rt. és Haggenmacher Henrik malmainak összesített termelési eredményei. Az „összesen (- Első Bp.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt. adatai nélkül számolt összesített eredmény.

A budapesti malmok össztermelésének növekedése igen dinamikus volt: 1875-ben még 3 148 117 métermázsos (mm), 1910-ben már 7 222 299 mm, 1886-ban, 1906-ban és 1907-ben a 8 milliós határt is átlépte. (A megőrölt gabonamennyiségeket vállalatonként lásd: Mellékletek 3. táblázat.) Az erőlködést azonban a piac kevéssé honorálta. Az 1890-es évtizedet csökkenő részvényárfolyamok kísérték, s a századfordulóra valamennyi társaság árfolyama már csak legfeljebb a névérték (100%) körül mozgott. (11. ábra) Az 1880-as évtized közepe tájától érzékelhető válságjelenségek tehát az 1890-es évtizedre már komolyan rányomták bélyegüket. (Mérő Katalin vizsgálata szerint is ettől az évtizedtől esnek ki a malomtársaságok részvényei az átlag feletti hozamot mutató részvények közül.<sup>124</sup>)

Nem volt túl rózsás az üzleti helyzet, amikor beköszöntött az új évszázad és vele az üzletnek az o.é. forintról korona alapú elszámolásra való átállítása. (Az aranyalapú koronát 1892-ben már bevezették, de az átállás fokozatos volt, 1900-tól a mérlegeket már ebben kellett vezetni.) A rossz indulás ellenére azonban az I. világháború előtti évek újra javuló tendenciát mutatnak. Újra elindult

<sup>124</sup> MÉRŐ 1987.

11. ÁBRA. A budapesti malomrészvények árfolyama 1890–1899 között  
(árfolyam/névérték)



52

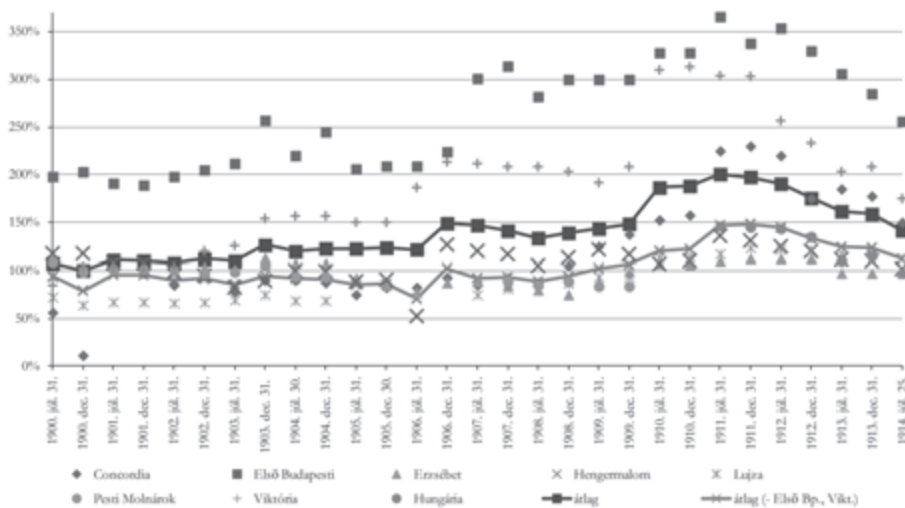
Forrás: Tőzsdelap 1890–1899. (Az 1892-es adatok hiányoznak.)

Jelmagyarázat: Az „átlag” = valamennyi társaság adatainak az átlaga. Az „átlag (- Első Bp.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt. adatai nélkül számolt átlag.

a vállalkozások belső tartalékolása, valamelyest nőtt a belső finanszírozó-képességük, de eközben külső forrásokra is számíthattak, mert tovább növekedett az eladósodásuk is. A részvények árfolyama stabilizálódott, és a háború előtti években újra minden cég papírja a névértéke fölé kúszott, miközben a mezőnyből meredeken kiemelkedett az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és a Viktória Gőzmalom Rt. részvényének árfolyama. (12. ábra)

Az eddigi megfigyeléseket az osztalékadatok is megerősítik. (13. és 14. ábra) Bár az 1880-as évtized előttre kevesebb az adat, de a 13. ábra segít elhelyezni a későbbi évek (14. ábra) osztalékadatait, ezért ezt is közlöm. Eszerint a fővárosi malomvállalkozások részvényei 1880 előtt igen jól jövedelmeztek, bár egy-egy rossz termésű év nagyban rontotta az osztalék mértékét. A korabeli banki betéti kamat 6% volt, így ha egy részvény 6%-os osztalék felett fizetett egy üzletév után, már megérte inkább papírban tartani a pénzt, mint a bankban. 1880 előtt nem volt ritka a 20%-os, 30%-os vagy akár 40%-os osztalék sem egy malomrészvény után. Az 1860-as évek kimagasló, 10% feletti osztalékeredményeit 1869 és 1871 mélypontja követi ugyan, de az 1870-es évtizedben a malompapírok újra emelkedő trendet mutatnak az osztalékfizetés terén, jellemzően megint

12. ÁBRA. A budapesti malomrészvények árfolyama 1900–1914 között  
(árfolyam/névérték)



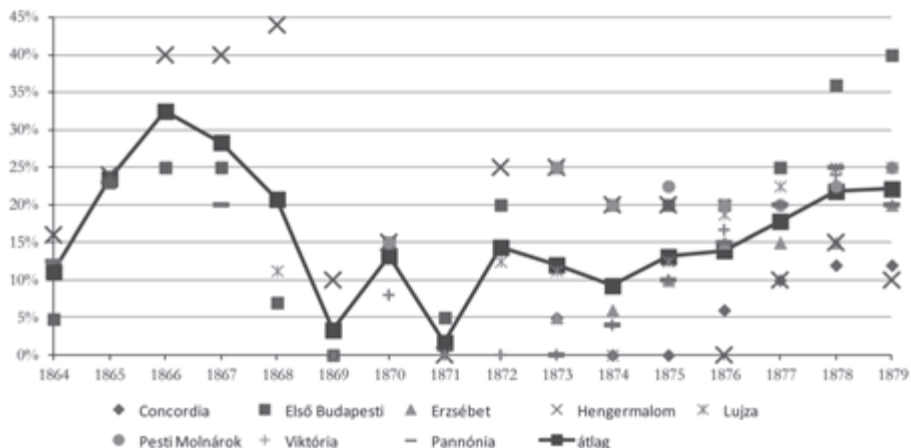
Forrás: Tőzsdelap 1900–1914.

Jelmagyarázat: Az „átlag” = valamennyi társaság adatainak az átlaga.

Az „átlag (- Első Bp., Vikt.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és a Viktória Gőzmalom Rt. adatai nélkül számolt átlag, hogy látható legyen, mekkora a hatása az ágazati trendre ezeknek a vállalkozásoknak.

10% feletti osztalékokkal. Ugyanaz látszik itt is, mint ami a részvényárfolyamon vagy a nyereségadatokon leolvasható volt: az 1870-es évtized még egy igen jó üzleti periódust jelentett a fővárosi malomvállalkozásoknak. Az 1880-as évtized első felét egyre csökkenő osztalékértékek jellemezték, követve a nyereségesség csökkenő mértékét, és mutatva az ágazat romló piaci helyzetét is. Ennek ellenére az 1880-as évtized közepétől a cégek láthatóan igyekeztek évről évre visszatornázni a malomrészvények után fizetett osztalék mértékét, és 6% fölött tartani azt. (A belső tartalékolást a vállalkozások – nem melleleg – osztalékfizetésre is fordították, vagyis a tartalék egy rosszabb üzletév mellett is lehetőséget adott az osztalék mértékének megtartására, kiigazítására.) Az 1890-es évtizedtől viszont megint csökkenő trendet vett az osztalék, és az évtized közepétől már láthatóan a 6%-os lélektani határ is nehezen tartható célá vált. Az 1890-es évtized mindinkább megerősíthette a részvényesekben a véleményt, hogy a malomrészvény egy romló, illetve alacsony kamatozású befektetés, és már csak bizonyos vállalkozások (Első Budapesti Gőzmalom Rt., Viktória Gőzmalom Rt.) papírja nyújt

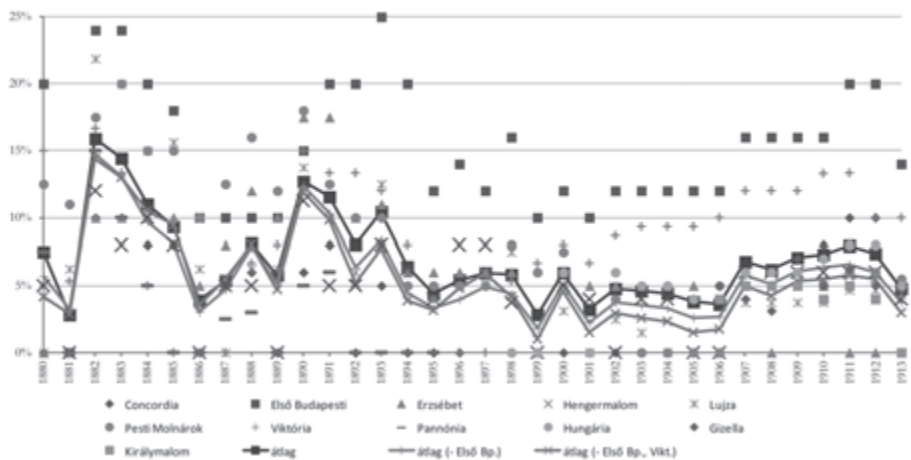
13. ÁBRA. A fővárosi malomvállalatok által fizetett osztalék mértéke 1864–1879 között (osztalék/névérték)



54

*Forrás: Compass, KÖRÖSY 1901, Emlékirat 1890, BFL VII. 2.e. Cg (malomcégek cégbírószági iratai).  
Jelmagyarázat: Az „átlag” = valamennyi társaság adatainak az átlaga.*

14. ÁBRA. A fővárosi malomvállalatok által fizetett osztalék mértéke 1880–1913 között (osztalék/névérték)



*Forrás: Compass, KÖRÖSY 1901.  
Jelmagyarázat: Az „átlag” = valamennyi társaság adatainak az átlaga.  
Az „átlag (- Első Bp.)” = az Első Budapesti Rt. adatai nélkül számolt átlag, az „átlag (- Első Bp., Vikt.)” = az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és a Viktória Gőzmalom Rt. adatai nélkül számolt átlag, hogy látható legyen, mekkora a hatása az ágazati trendre ezeknek a vállalkozásoknak.*

megbízhatóan magas profitot. Innen nézve jelentett pozitív változást az osztalék javuló trendje 1906 után. (Az osztalékatatok értékeit lásd a Mellékletek 4. táblázatában.)

Összességében tehát elmondható, hogy a fővárosi malomvállalkozások az 1860-as és még az 1870-es évtizedben is fénykorukat élték. Eredményeiket visszafogta ugyan, de alapjaikban nem rendítette meg őket az 1869-es és 1873-as válság. Tartós és elhúzódó válságot idézett elő ugyanakkor a fővárosi malomvállalkozások körében az agrárválság, ezen belül is az amerikai liszt élesedő versenye. A visszaesés az 1880-as évek közepétől vált kitapinthatóvá, a cégek akkortól már érezték a hatását, de a piac határozottabban csak az 1890-es évtizedtől tükrözte azt vissza. Tehát a budapesti malomvállalkozások hanyatlása az 1880-as évtizedben éppen csak elindult, az 1890-es évtizedben viszont már mindenki számára közismert tényé vált. A hanyatlás mértékét jól érzékelteti, hogy az addig általában átlag feletti hozamot adó malomrészvények végleg kiestek az elitpapírok közül. De még így is képes volt szinten tartani magát a fővárosi malomipar, és újra bizonyos erősödés jegyeit mutatta a századforduló után, s különösen a világháború előtt. Mindez arra enged következtetni, hogy a vállalkozások alkalmazkodtak, és megfelelő üzleti stratégiával voltak képesek működni az agrárválság korában, az amerikai liszt európai konkurenciájának árnyékában. Az üzleti eredmények ugyanakkor azt is mutatják, hogy az őrlési forgalom eltörlése – a vállalkozások retorikájával ellentétben – nem gyakorolt jelentős befolyást erre az alkalmazkodási képességre. Feltehetően az őrlési forgalom bevezetése segítette a cégeket az alkalmazkodásban az 1880-as évtizedben, az őrlési forgalom eltörlése azonban érdemben nem változtatott eredményeiken. A vállalkozások éppen az őrlési forgalom eltörlése után kezdtek el megint erősödni, köszönhetően a javuló piaci helyzetnek. Az elhúzódó válságból kilábalni ugyan nem tudtak a vállalatok, de azért nem is voltak állandó csődközeli sem, lehetőségeikhez mérten megbízhatóan teljesítettek, viszont a húzóágazat nimbuszát az 1890-es évtizedtől végleg elvesztette a fővárosi malomipar.



## II. A KUTATÁS

56

### II.1. GŐZMALMOK PESTEN, BUDÁN

„A főváros tompán zúgó, zakatoló malomóriásait látva, önkéntelenül fölmerül lelkünk előtt a kalászos rónaság képe, a határtalan rónaságé, melyet magyar népünk ezer év óta munkál és szeret. A verejtékes, nehéz munka gyümölcseiből, a nemes magyar búzából, annyi gép gondos munkája után ezekben és a vidéken szétszórtan fekvő hatalmas malmokban készül s távoli országokba innen kerül gazdaságunk legnagyobb terméke: a liszt. [...] A kitűnő búzatermés életet adott egy erős, valóban nemzeti iparágnak.”<sup>1</sup>

Bár e sorok megjelenésekor, 1901-ben már korántsem volt olyan erős ez a „nemzeti iparág”, a fővárosi malomóriások valóban zúgtak, zakatoltak, volt, amelyik már hatvan éve. Mivel a következőkben e zúgó óriások irányítói, munkatársai, alapítói, tulajdonosai és részvényesei kerülnek elemzésre, és már az előző fejezet is e malomvállalkozások üzleti adatait értelmezte, érdemes áttekinteni, mely gőzmalomok és malomvállalatok működtek Budapesten a dualizmus korában, s mióta.<sup>2</sup> A bemutatást a malmok telephelye, tehát a malomépületek alapján vezetem végig.

Az első gőzmalom Pesten épült fel, a Lipótvárosban az akkori Valero utcában (ma a Balassi B. u. – Stollár B. u. – Falk M. u. – Balaton u. határolja a teleket). Az 1839-ben alapított társaság a Pesti József Hengermalom Rt. nevet kapta, József nádor előtt tisztelegve, de a dualizmus korára már csak Pesti Hengermalom Rt.-ként emlegették. A Hengermalom egyedülálló volt mind a pesti telephelyválasztás, mind a hengerörlés alkalmazása, mind a részvénytársasági cégforma tekintetében. Az 1850-es évtizedben négy gőzmalom kezdte meg az őrlést, de valamennyi a Duna jobb partján. Óbudán, közel a Duna-parthoz (ma: Lajos u.) épült fel 1853-ra Werther Frigyes gőzmalma és 1853/54-re Barber Ágostoné;<sup>3</sup> a Vízivárosban, szintén a Duna-parthoz közel (ma: Fő u.) Blum Jánosé 1853-ban

<sup>1</sup> A Magyar Korona országainak gyáripara az 1898. évben 1901: I\*.

<sup>2</sup> Az összefoglaló SÁNDOR 1959 és a BFL VII. 2. e. Cégjegyzékek alapján készült.

<sup>3</sup> Sándor Vilmos a Barber fiai nevű céghez köti a malmot, de a cégjegyzékben csak Barber és Klusemann név alatt találni céget. Az 1854. március 7-i társasági szerződésen alapuló közkereseti társaság a cégjegyzék

és Berger Lajosé 1860/62-ben. Bár az utóbbi alapítási dátuma már az 1860-as évtizedet vezeti be, telephelyére nézve és egyéni vállalkozásként még az 1850-as évek gőzmalmaihoz hasonlít.

A fővárosi gőzmalom-alapítás évtizedének egyértelműen az 1860-as éveket tekinthetjük. A végig önálló vállalkozásban gondolkodó Haggemacher Henriken kívül az ekkor létrehozott vállalatok részvénytársaságként alakultak meg. 1862-ben építette fel Haggemacher Henrik az első gőzmalomát a Lipótvárosban, a Tüköry védgát mellett (ma: Szent István körút). 1863-ban alapították a Pannónia Gőzmalom Rt.-t, amely szintén a Lipótvárosban épített gőzmalomot az akkori Víz utcában (ma a Kárpát u. – Pannónia u. – Ipoly u. – Victor Hugo u. által határolt telekegyüttes, Újlipótváros). 1865-ban jött létre az Első Budapesti Gőzmalom Rt., amely újra csak a Lipótvárosban, a Hengermalom szomszéd telkére épített fel egy gőzmalomot. Még mindig a Lipótvárosban, de annak már az északi, szintén a Dunához közeli részén (ma: Pesti alsó rkp. a Bessenyei utcánál, Újlipótváros) épült fel Lord Sámuel gőzmalma 1866-ban, amit alig egy év múlva megvett a Viktória Gőzmalom Rt. 1866-ra Haggemacher Henrik második gőzmalma is üzembe került a Lipótvárosban, a Szemere utcában, és megkezdte működését az első ferencvárosi malom is, a Concordia a Soroksári úton, a Concordia Gőzmalom Rt. tulajdonában. Az 1868-ban alakult Unió Gőzmalom Rt. lipótvárosi gőzmalma a mai Katona J. u. – Visegrádi u. kereszteződésében épült fel (ma Újlipótváros), és ugyanebben az évben helyezték üzembe a második ferencvárosi malomot a Soroksári út elején, a Pesti Molnárok és Sütők Rt. gőzmalomát. 1868-ban alapították az évtized utolsó malomvállalatát, az Erzsébet Gőzmalom Rt.-t is, de a vállalat gőzmalma csak 1869-ben kezdte meg működését a Viktória tőszomszédságában.

A következő évtizedekben még alakult néhány malomcég és felépült néhány malom a Ferencvárosban, de a malomépítkezések fénykora elmúlt. Kései alapítása ellenére a nagymalmok sorába tudott emelkedni az 1880-ban felépített Gizella gőzmalom, amely egy közkereseti társaság, a Krausz Mayer és fiai cég tulajdonát képezte. Nem csak kései alapítású volt, de még nem is részvénytársasági formában működött a Pesti Molnárok és Sütők Rt. malmának szomszédságában álló gőzmalom. Szintén a Soroksári úton épült, a Concordia gőzmalomához közel az 1897-ben alapított Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. pesti malomépülete, illetve egy közeli telken állt a Királymalom, amelyet a Hedrich & Strauss cég épített fel itt 1880 körül,<sup>4</sup> eredetileg árpahántolásra, de később búza őrlésére is átalakították – talán azzal egy időben, amikor a malmot megvette, illetve átvette

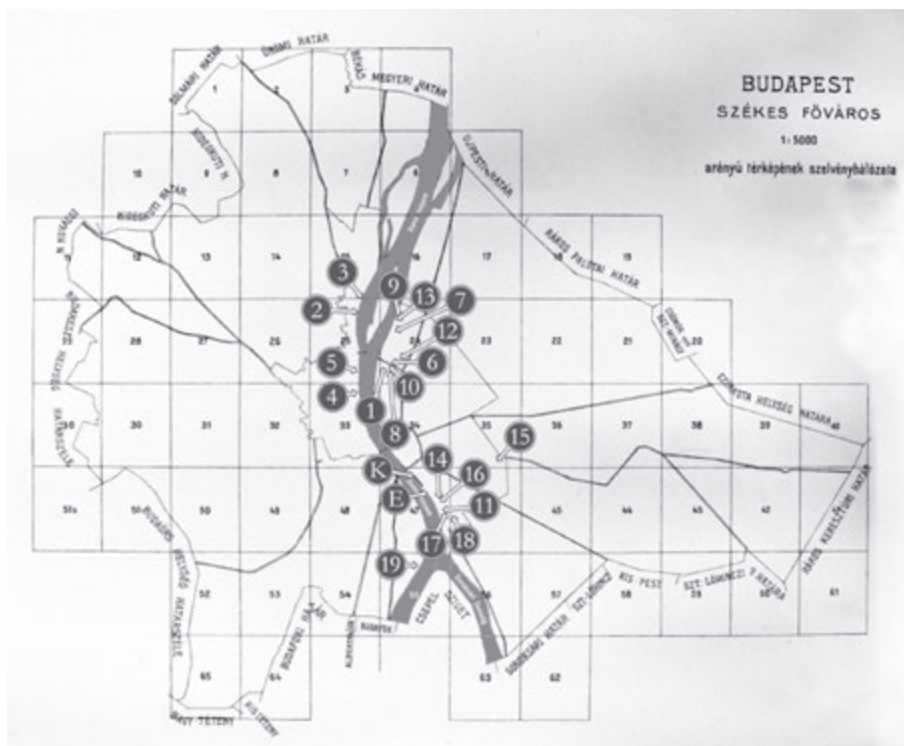
.....  
szerint Barber Ágoston és Klusemann Károly tulajdonában volt. (BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, társas cégek, I. kötet, 5. lap)

<sup>4</sup> A Hedrich & Strauss cég cégbírósi irataiban egy 1889-es címpéldányon szerepelt először telephelyként a Soroksári u. (BFL VII. 2. e. Cg 1877/148.)

a Királymalom Hedrich & Strauss Rt. (A II. világháború után ez a malom lett a Ferencvárosi Malom.) Gondot jelent a malom üzemének megítélése egy másik telephely esetében is. 1872-től működött a Schmidt & Császár cég, amely köleskása-gyárat létesített 1876-ban a Józsefvárosi Szeszgyár utcában. A helyszín látványosan nem illik bele az eddigi gőzmalom-telephelyek sorába, viszont 1935-ben egy VIII. kerületi végzésben ugyanezen a címen mégis „gőzmalmi gyári üzletet”

I. TÉRKÉP. A budapesti gőzmalomok telephelyének áttekintő térképe

58



*Jelmagyarázat:* 1 – Hengermalom (1839); 2 – Werther Frigyes gőzmalma (1853); 3 – Barber-féle malom (1853/54); 4 – Blum János malma (1853); 5 – Berger Lajos malma (1860); 6 – Haggemacher Henrik 1. gőzmalma (1862); 7 – Pannónia (1863); 8 – Első Budapesti pesti gőzmalma (1865); 9 – Viktória (eredetileg Lord Samu malma, 1866); 10 – Haggemacher Henrik 2. gőzmalma (1865/66); 11 – Concordia (1866); 12 – Unió malma (1868); 13 – Erzsébet (1868); 14 – Pesti Molnárok és Sütők malma (1868); 15 – Schmidt & Császár malma (1876); 16 – Gizella (1880); 17 – Királymalom (1880 körül); 18 – Hungária pesti malma (1893); 19 – Hengermalom budai malma (1909/10).

E – az Elevátor épülete (a mai Boráros térhez közel)

K – Közraktárak épületei (a pesti oldalon álltak a mai Czuczor u. végétől a Bakáts u. végéig)

(A térképet Sóvári Péter készítette.)

## II. TÉRKÉP. Lipótvárosi térképrészlet 1895-ből



Forrás: BFL

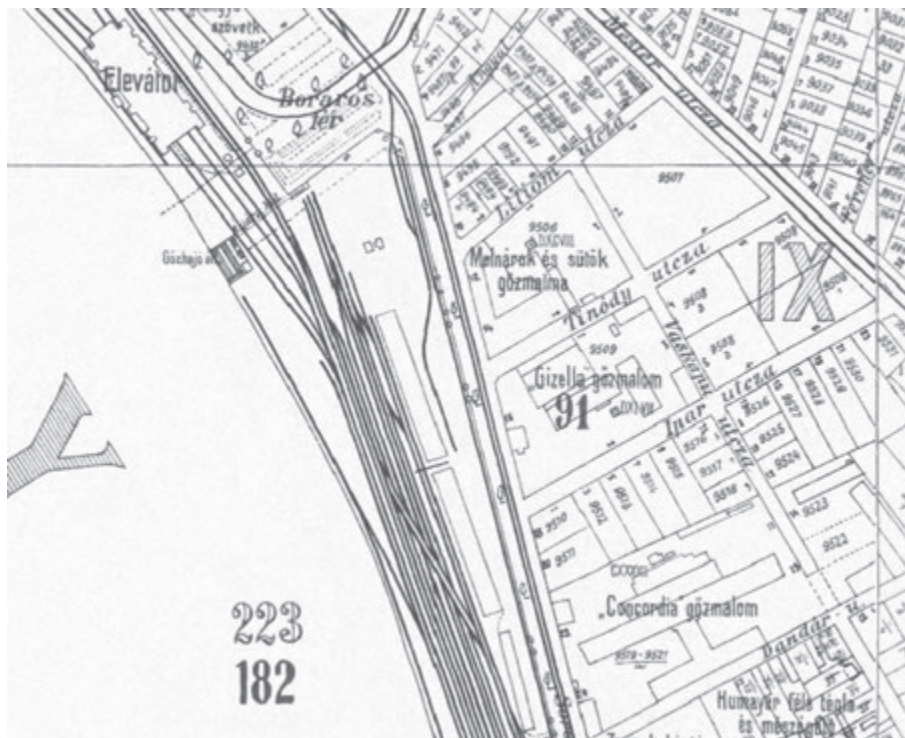
említenek, majd 1945-ben már a Ferencvárosba költözve a cég „Búza-, Rozsmalom, Rizs-, Borsó és Köleshántológyár” megnevezést alkalmaz magára, tehát itt is bővíthetett idővel a termékszerkezet. Mivel mind a Hedrich & Strauss cég, mind a Schmidt & Császár cég alapítói a későbbi, már biztosan gőzmalmi üzem (is) működtető vállalatban is részt vettek, ezért ezeket a cégeket, illetve tagjaikat is figyelembe vettem az adatbázis építésekor.

A fővárosi gőzmalmok térbeli elhelyezkedését mutatja az I. térképvázlat, a Budapestről készült 1908-as térkép<sup>5</sup> szelvényáttekintő rajzát alapul véve. A számok a malmok építésének sorrendjét követik. A gőzmalom mellett a Közraktárak és az Elevátor helyét is jelzi a térkép.

<sup>5</sup> Budapest Székesfőváros térképe, 1908. (Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár)

A fővárosi gőzmalmok térbeli elhelyezkedésében működött egy időbeli dinamika. Az 1850-es években Budán/Óbudán jöttek létre gőzmalmok, az 1860-as években a Lipótvárosban, az 1860-as évek végétől pedig már inkább a Ferencvárosban. Két további fontos tanulságot is levonhatunk ugyanakkor a térbeliséget vizsgálva. Egyrészt már az áttekintő térképen is látszik, de a II. és III. térkép még szemléletesebben bemutatja, milyen közel épültek fel egymáshoz a malmok. A II. térképen a Hengermalom (1), a szomszéd telken az Első Budapesti Gőzmalom Rt. pesti malma (8), mögöttük a körút mellett Haggemacher Henrik gőzmalma (a második, 10) és a körút túloldalán Haggemacher Henrik másik malma (eredetileg az Unió malma volt, 12) tűnik fel. A III. térképen, a Soroksári úton szinte láncban áll egymás mellett a Pesti Molnárak és Sütők Rt. malma (14), a Gizella (16) és a Concordia (11). Sőt a Concordiához nagyon közel volt a Királymalom (18) és a Hungária pesti malma (17) is. A Pannónia (7), a Viktória (9) és az

### III. TÉRKÉP. Ferencvárosi térképrészlet 1908-ból



Forrás: BFL

Erzsébet (13) malmok hasonló közelségben működtek a Lipótváros északi részén (ma Újlipótváros), míg Budán a Lujza (3) és az Első Budapesti budai malma (eredetileg Werther Frigyes malma volt, 2) álltak egymás szomszédságában.

A fővárosi malomvállalatok telephelyét vizsgálva a másik tanulság az, hogy Budapest mennyire körbenőtte néhány malomvállalat telephelyét. A 19. század végére már szinte a belvárosban álló, eredetileg persze a város szélén épült Hengermalom (1) vagy az Első Budapesti malma a Lipótvárosban (8, a körúton belül), illetve a Batthyány tértől karnyújtásnyira magasodó Hittelbank budai malma (eredetileg Blum János malma, 4) erősen kilógtak környezetükből. Nem csoda, hogy a század végén le is bontották a Lipótváros körút melletti malmait. A Hengermalom például 1909-ben új telephelyet kezdett építeni Lágymányoson. A ferencvárosi malmok telephelye ezzel szemben még a két világháború között is ideális volt a város szempontjából. (Itt majd csak az 1960-as évektől megélné a Soroksári úti forgalom miatt vált kérdésessé a malmok jövője.)

A telephelyek áttekintését ki kell egészíteni a malomvállalatok számbavételével is, hiszen egy gőzmalom-üzem több vállalat kezelésében is működhetett az évtizedek folyamán. Az alábbi áttekintő táblázatban a telephely alapján azonosítva, s az I. térképhez is használt sorszámokkal jelölve láthatóak a fővárosi gőzmalomokat üzemeltető cégek a malomépületek szerint. (1. táblázat)

1. TÁBLÁZAT. Malomvállalatok Budapesten telephely szerint 1839-től  
(Zárójelben a malomépületek építésének és a malomvállalkozások/cégek alapításának éve)

	malom	1. tulajdonos	2. tulajdonos	3. tulajdonos	4. tulajdonos
1	Hengermalom (1839)	Pesti Hengermalom Rt. (1839) (A malmot 1911-re lebontották.)	–	–	–
2	Werther Frigyes gőzmalma (1853)	Werther Frigyes (Csódbé ment, a malmot elárverezték 1866-ban.)	Budai Gyárudvar Rt. (1864/66) (Egyes források Budai Gyártelep Rt. néven említik. 1876-tól a cég felszámolás alatt, a malmot eladták 1876-ban.)	Első Budapesti Gőzmalom Rt. (1865/66) (A cég budai malma; az 1930-as években Erzsébet malom a neve, a háború után lebontották.)	–

	malom	1. tulajdonos	2. tulajdonos	3. tulajdonos	4. tulajdonos
3	Barber-féle gőzmalom (1853/54)	Barber és fiai / Barber és Klusemann (A cég felosz- lott, a malmot eladták 1867-ben.)	Lujza Gőz- malom Rt. (1866/67) (1936-ban beolvad a cég az Első Budapesti Gőz- malom Rt-be.)	Első Budapesti Gőzmalom Rt. (1865/66) (Az 1930-as években a malmot lebontották.)	–
4	Blum János malma (1853)	Blum János (A malmot eladta 1867-ben.)	Blum-féle Gőzmalom Rt. (1866/67) (A cég csődbe ment 1873-ban, a legnagyobb hitelező vette át a malmot 1873-ban.)	Magyar Általá- nos Hitelbank (1868) egyesült gőzmalmai (A cég budai malma. A cégformát átalakították 1897-ben.)	Hungária Egyesült Gőzma- lom Rt. (1897) (A cég budai malma 1897- től; 1908 után a malmot lebontották.)
5	Berger Lajos malma (1860/62)	Berger Lajos (Tönkrement, a hitelezők eladták a malmot 1864-ben.)	Első Budai Gőzmalom Rt. (1864), 1865/66- tól Első Buda- pesti Gőzmalom Rt. néven (Eladták a mal- mot 1867-ben.)	Budai Király Gőzmalom Rt. (1867) (Egyes források Budai Király- malom Rt.-ként is említik. 1872-től a cég felszámolás alatt, a mal- mot eladták 1876-ban)	Hedrich & Strauss (1877) (A malmot árpahánto- lónak alakít- tották, 1880- ban leégett.)
6	Haggen- macher Henrik 1. gőz- malma (1862)	Haggen- macher Henrik (1862) (A malmot eladta 1867-ben.)	Pesti Árpád Gőzmalom Rt. (1867) (A cég csődbe ment 1873-ban, a legnagyobb hitelező vette át a malmot 1873-ban.)	Magyar Általá- nos Hitelbank (1868) egyesült gőzmalmai (A cég pesti malma; az 1890-es évek elején a malmot lebontották.)	

	malom	1. tulajdonos	2. tulajdonos	3. tulajdonos	4. tulajdonos
7	Pannónia (1863)	Pannónia Gőzmalom Rt. (1863) (A cég 1896- ban beolvadt az Erzsébet Rt.-be.)	Erzsébet Gőzmalom Rt. (1868/69) (A malmot 1908 körül lebontották.)	–	–
8	Első Buda- pesti pesti gőzmalma (1865)	Első Budapesti Gőzmalom Rt. (1865) (A malmot 1908 körül lebontották.)	–	–	–
9	Lord Samu malma (1866)	Lord Sámuel (A malmot eladta 1867-ben.)	Viktória Gőz- malom Rt. (1867) (A cég 1931-től felszámolás alatt állt, a malom ekkor már nem működött. A háború után lebontották.)	–	–
10	Haggen- macher Henrik 2. gőz- malma (1865/66)	Haggen- macher Henrik (1862) (A malom 1873-ban leégett, de újjáépítet- ték; végül 1899-ben lebontották.)	–	–	–
11	Concordia (1866)	Concordia Gőzmalom Rt. (A malom az 1940-es éve- ktől már nem működött.)	A céget államosí- tották 1948-ban. (A főépület ma is áll.)	–	–



	malom	1. tulajdonos	2. tulajdonos	3. tulajdonos	4. tulajdonos
12	Unió malma (1868)	Unió Gőzmalom Rt. (1868) (1872-ban csődöt jelentett, a malmot eladták 1876-ban.)	Haggenmacher Henrik (1862) (A céget családi részvénytársasággá alakították 1921-ben.)	Haggenmacher Múmalom Rt. (1921) (A céget felszámolták 1936-ban, a malmot lebontották.)	-
13	Erzsébet (1868)	Erzsébet Gőzmalom Rt. (1868) (A cég 1928-tól beolvadt az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-be.)	Első Budapesti Gőzmalom Rt. (1865/66) (A malmot az 1930-as évektől az Első Budapesti malma néven emlegetik. A háború után lebontották.)	-	-
14	Pesti Molnárok és Sütők malma (1868)	Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt. (1868) (A cég 1928-tól beolvadt az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-be.)	Első Budapesti Gőzmalom Rt. (1865/66) (A malmot lebontották a fúzió után.)	-	-
15	Schmidt & Császár malma (1876)	Schmidt & Császár (1872) (Az 1940-es évek elején a malmot lebontották, a cég a Királymalom telephelyére költözött.)	-	-	-

	malom	1. tulajdonos	2. tulajdonos	3. tulajdonos	4. tulajdonos
16	Gizella (1880)	Krausz Mayer és fiai (1867) (A cég családi részvénytársasá- gá alakult 1905-ben.)	Gizella Gőz- malom Rt. (1905)	A céget álla- mosították 1948-ban. (Gizella Malom néven az 1960-as évekig működött a malom. A főépület ma is áll.)	–
17	Király- malom (1880 körül)	Hedrich & Strauss (1877) (A cég részvénytársasá- gá alakult 1906-ban.)	Királymalom Hedrich & Strauss Rt. (1906)	A céget álla- mosították 1948-ban. (Ferencvárosi Malom néven a rendszer- váltásig műkö- dött a malom. Az 1990- es években lebontották.)	–
18	Hungária malma (1893)	Magyar Általános Hitelbank (1868) egyesült gőzmalmai (A cégformát átalakították 1897-ben.)	Hungária Egyesült Gőz- malmok Rt. (1897)	A céget álla- mosították 1948-ban. (Hungária Malom néven működött az 1960-as évekig, az épület ma is áll, védett.)	–
19	Henger- malom budai malma (1909/10)	Pesti Henger- malom Rt. (1839) (A cég 1928-tól beolvadt az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-be.)	Első Budapesti Gőzmalom Rt. (1865/66)	A céget álla- mosították 1948-ban. (Budai Malom néven műkö- dött a rendszer- váltásig, az épület egy része ma is áll.)	–

*Megjegyzés:* A malomvállalatok nevének írásmódja nem egységes a forrásokban és a levéltári fondok-  
ban, állagokban. A Viktória Gőzmalom Rt. néhol Victoriaként, máshol Victória írásmóddal szerepel;  
a Pannónia Gőzmalom Rt. Pannoniaként, a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. Hungariaként stb.



Jellemző a német és magyar cégnévváltozatok keveredése, például Pannonia Gőzmalom Rt., Union Gőzmalom Rt. stb. A kötetben egységesen az e táblázatban használt írásmódot érvényesítem.

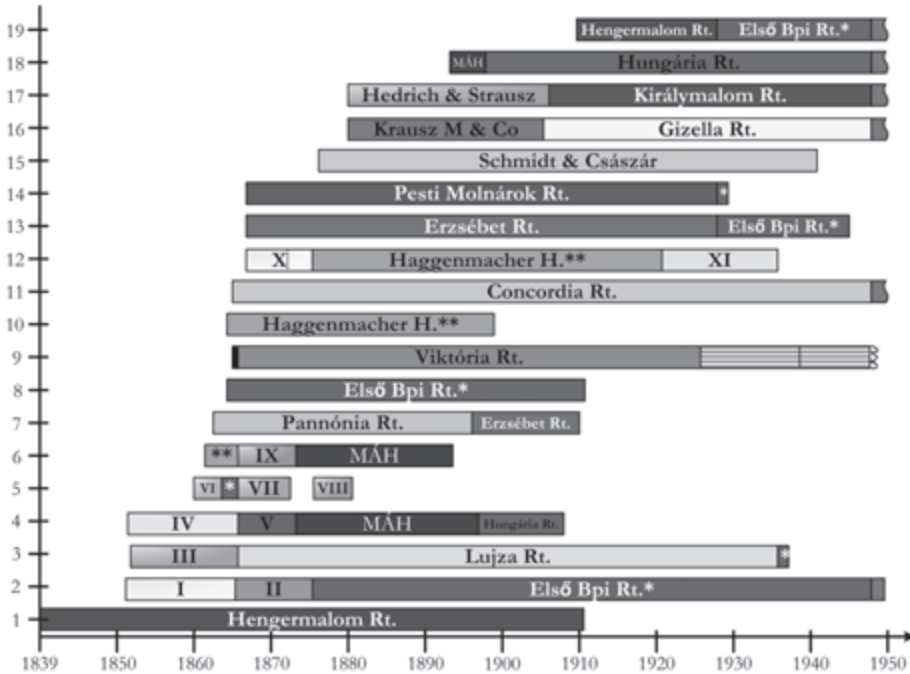
Végigtekintve a fővárosi gőzmalomok keletkezési idején és tulajdonosváltásain, önmagában kirajzolódnak bizonyos hasonló sajátosságokat mutató korszakok. Kétségtől a Hengermalom kezdi a sort, és teljesen önálló történettel bír. A következő korszakot az 1850-es évek budai–óbudai egyéni vállalkozásban épült malmai jelentik, amelybe paramétere miatt beletartozik Berger Lajosnak az 1860/62-ben felépült malma is. Az 1860-as évtized egészen 1873-ig egy következő korszak, a gőzmalom-építés és malomvállalat-alapítás kora, amikor új gőzmalomok épülnek fel immár kizárólag Pesten, a Lipótvárosban és az 1860-as évek második felétől már a Ferencvárosban is, illetve a már meglévő gőzmalomok átvételére, megvételére részvénytársaságok alakulnak. 1873-ra csupán Haggemacher Henrik malmai maradnak egyéni (családi) tulajdonban, az összes gőzmalom részvénytársaságok kezében működik. 1873 után megtörni látszik a malomalapítási dinamika, néhány társaság csődbe megy, mások feloszlanak. Az évtized során megjelenik még az ágazatban néhány új szereplő, de gyakorlatilag 1880-ra „megállapodnak” a fővárosi malomipar szereplői, új belépő már nem lesz. Az ezután felépülő új malomépületeket a már működő cégek építtetik, a fővárosi malomtulajdonosok sorában megjelenő új cégek pedig a korábban is működő vállalkozásokból alakulnak ki.

A budapesti malomipar 1880 utáni történetének lényeges sajátosságára figyelmeztetnek a tulajdonosváltások. A századforduló környékétől kezdődően elindult egy vállalati koncentrációs folyamat: a fővárosi malmok fúziója. A Pannónia 1896-os beolvadása kezdte a sort az Erzsébet Gőzmalom Rt.-be, de a tárgyalások máshol is elindultak, bár az I. világháború előtt még nem eredményeztek tényleges fúziót. Ezekre majd az 1920-as évektől került sor. (A két világháború közötti trendet egyébként az Első Budapesti Gőzmalom Rt. uralta, ami a 15. ábráról is világosan leolvasható. Az Első Budapesti Gőzmalom Rt. magába olvasztotta a Lujza Gőzmalom Rt.-t, az Erzsébet Gőzmalom Rt.-t, a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-t és a Pesti Hengermalom Rt.-t is.)

A koncentráció mellesleg más irányba is folyt a 19. század vége felé: a budapesti malomvállalatok tulajdonosként jelentek meg vidéki gőzmalomokban. A jellemzően részvénytársaságok nyomán megerősített kapcsolat több malomban is tetten érhető, így az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben, az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben, a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. vidékre is kiterjedő malomcsoportjáról már nem is szólva. (Ez a jelenség is folytatódott az I. világháború után.) A koncentráció is az előremenekülés technikáihoz sorolható, hiszen a megvásárolt vállalkozásokkal a cégek piacot is vettek.



15. ÁBRA. A fővárosi malmok és tulajdonosaik az időben



*Jelmagyarázat:* Az „x” tengely az éveket jelöli. Az arab számok az „y” tengelyen a gőzmalomokat jelzik, az I. térképen és az 1. táblázatban szereplő sorszámoknak megfelelően:

1 – Hengermalom (1839); 2 – Werther Frigyes gőzmalma (1853); 3 – Barber-féle malom (1853/54); 4 – Blum János malma (1853); 5 – Berger Lajos malma (1860); 6 – Haggenmacher Henrik 1. gőzmalma (1862); 7 – Pannónia (1863); 8 – Első Budapesti pesti gőzmalma (1865); 9 – Viktória (eredetileg Lord Samu malma, 1866); 10 – Haggenmacher Henrik 2. gőzmalma (1865/66); 11 – Concordia (1866); 12 – Unió malma (1868); 13 – Erzsébet (1868); 14 – Pesti Molnárok és Sütők malma (1868); 15 – Schmidt & Császár malma (1876); 16 – Gizella (1880); 17 – Királymalom (1880 körül); 18 – Hungária pesti malma (1893); 19 – Hengermalom budai malma (1909/10).

A malomtulajdonos cégek neve közül helyhiány miatt néhány jellel szerepel, a többi kiírva:

I – Werther Frigyes (cég); II – Budai Gyárudvar Rt.; III – Barber és fiai / Barber és Klusemann (cég); IV – Blum János (cég); V – Blum-féle Gőzmalom Rt.; VI – Berger Lajos (cég); VII – Budai Király Gőzmalom Rt.; VIII – Hedrich & Strauss (cég); IX – Pesti Árpád Gőzmalom Rt.; X – Unió Gőzmalom Rt.; XI – Haggenmacher Múmalom Rt.;

\* – Első Budapesti Gőzmalom Rt.; \*\* – Haggenmacher Henrik (cég)



Lord Sámuel (cég) (9)  
Állami tulajdonba vett cég



Felszámolás alatti cég, a malmot lebontották  
Állami tulajdonba vett cég, a malmot lebontották

Már a tulajdonok körének áttekintése is utal a bankok ágazatbeli jelenlétére. 1873-tól a Magyar Általános Hitelbank (MÁH) mint egyedüli tulajdonos, majd 1897-től a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. egyik társtulajdonosaként közvetlen bizonnyíték erre, de amint az a további fejezetekből kiderül, még jó néhány malomban megjelentek banki részvényesek a század vége felé haladva. Máskor, ha a részvénytulajdon nem is volt látható, a kapcsolatra utalnak a malom vezetőségében ülő bankárok, így például az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben vagy a Királymalom Hedrich & Strauss Rt.-ben.

Az 1. táblázatnál is szemléletesebben ábrázolja a fővárosi gőzmalomok és az azokat üzemeltető vállalkozások időbeli létezését a 15. ábra. Rögtön szembetűnik az ábráról a Pesti Hengermalom Rt. korai alapítása, „előtörténet”-jellege. Szintén kiugró jelenségként olvasható le róla az 1860-as évek mint a gőzmalom-alapítások évtizede. Az egész korszakban létező 19 malomépület közül 9 ebben az egy évtizedben jött létre. Ám még ennél is fontosabb, hogy az ábra egyértelműen bizonyítja a malomépületek tartós jelenlétét a városban. A legrövidebb ideig létező malom is húsz évig állt. Ezt látva nehezen lehet elfogadni Sándor Vilmos feltételezését, miszerint például a lipótvárosi gőzmalomok alapításában telekspekuláció játszott volna szerepet. Ezekben a fővárosi malomtelepeken évtizedekig malmok álltak, malomüzemek működtek. Négy, a Szent István (akkor Lipót) körúthoz közel eső malmot (6, 7, 8, 10) valóban lebontottak az 1890-es, 1900-as években, telküket eladták, s ma lakóházak állnak rajtuk, de ezt megelőzően az e telkeken álló gyárok is minimum három évtizedig léteztek.<sup>6</sup>

A budapesti gőzmalomok történetét eddig egyetlenként rendszerező Sándor Vilmos korszakhatárai (1839–1849, 1850–1862, 1862–1867 és 1867–1880) tehát néhány ponton mindenképpen módosíthatóak. 1867 helyett inkább 1873 jelentett határpontot a fővárosi gőzmalomok történetében: a kiegyezésnek nem volt hatása a fővárosi malomiparra, 1873-nak valamivel több, ezt már az üzleti eredmények elemzésekor is láthattuk. Az 1860-as évtized kettéválasztása nem indokolt, és szerencsésebb az 1873-as válságon kívül a korszakhatárokat nem egy adott évhez kötni szorosán, hanem inkább egy rugalmasabb évtizedhatárhoz. Ez alapján a malomcégek tulajdonviszonyai és az előző fejezetekben tárgyalt üzleti eredményeik, valamint a malomipar történetének szakirodalmi fényében a fővárosi malomipar történetét a következő korszakokra oszthatjuk:

<sup>6</sup> Ha valóban a telekárakra spekuláltak a tulajdonosok, láthatóan nem siettek az értékesítéssel. Nem mellesleg, egy spekuláns vállalkozó miért építene fel egy költséges gyárat, ha pusztán a telek értékesítése a célja? Sándor álláspontjára: SÁNDOR 1959: 368.

1839-től	„előtörténet”	Hengermalom alapítása
1850-es évek	a gőzmalomipar felfutásának kora	egyéni tulajdonú gőzmalomok alapításának korszaka, helyszín: Buda (Újlak), Óbuda
az 1860-as évektől 1873-ig	a malomalapítások fénykora	részvénytársasági malmok alapítása jellemzően a Lipótvárosban, a korszak végén a Ferencvárosban; kiváló üzleti eredmények, amelyeket megtör az 1869-es, majd az 1873-as válság és a rossz termésű évek
1873-tól az évtized végéig	még mindig virágzás	viszonylag gyors regenerálódás a válság után, még mindig komoly prosperitás, elindul a belső tartalékolás, átállás a hengerszérekekre, még egy-két új belépő az ágazatban
1880-as évtized	a válság első jelei	nyereségesség csökkenése miatt új üzletpolitika: a belső tartalékolás erősödik, a külső források szerepe csökken
1890-es évtized kb. 1905-ig	válságban	előremenekülés: a termelés növelése, ehhez újra külső források igénybevétele, a részvényárfolyamok alacsonyak, malomvásárlások révén piacszerzés
kb. 1905–1914	újra konjunktúrában	a belső tartalékolás erősödik, de külső források is vannak

## II.2. A FORRÁSOKTÓL AZ ELEMZÉSIG

Az előző fejezetben áttekintett cégek vállalkozóinak összegyűjtése a kitűzött vizsgálat első lépése. Ez konkrétan e cégek tulajdonosainak és a legalább cégvezetői pozícióban levő tisztviselőknek, tehát az adott cég képviselőjének jogával felruházott személyeknek az adatbázisba gyűjtését jelenti. A kutatás kiindulópontjaként ebben a fejezetben azt kell áttekinteni, milyenek a vizsgálat forrása-dottságai, meddig terjednek a vizsgálat lehetőségei.

A fővárosi malomvállalkozásokbeli tisztségek betöltőit két alapvető forrás segítségével lehet rekonstruálni: a cégjegyzékek és a *Compassok* segítségével. A cégjegyzékek jelentik a hivatalos forrást, hiszen egy állami intézmény, a bíróság jegyezte fel az adott cégre vonatkozó adatokat.<sup>7</sup> A – modern értelemben vett – hivatalos cégjegyzés az 1840. évi XV. törvénycikkkel vette kezdetét.<sup>8</sup> Ezzel

<sup>7</sup> BFL VII. 3c. VII. 2.e Cégjegyzékek.

<sup>8</sup> 1840: XV. tc. „A váltó-törvénykönyv behozatik.” *Corpus Juris Hungarici*.

a törvénnyel állították fel a magyarországi váltótörvényszékeket, létrehozták a váltótörvénykönyvet, s elrendelték a cégek bejegyzését. A cégjegyzés bevezetése tulajdonképpen következménye volt a törvény elsődleges céljának, „a váltó(hitel) intézményi feltételeinek törvényes biztosításának”.<sup>9</sup> A bejegyzés módjára a következőket mondja ki a törvény:

28. § „A bejegyeztetésérti esedezés írásban, vagy szóval is történhetik, s annak a váltótörvényszék haladék nélkül eleget tenni köteles; e végett az esedezőt, ha tagjai előtt ismeretes, egyedül - ellenkező esetben két, a váltótörvényszéknél ismert, s az esedező személyét szintén ismerő tanu kíséretében, maga elébe rendelendi.”

29. § „Bejegyeztetésekre, a váltótörvényszék különös lapszámokkal jegyzett, és selyem zsinórral, mellynek két vége a törvényszék pecsétjével megerősítettett, körül-vont (paraphirt) könyvet tartand.”

70

A XV. törvénycikk illeszkedett az 1840. évi törvényeknek azon sorába, amelyek a kapitalista gazdasági viszonyok és feltételek megteremtését szolgálták: így például a XVI. tc. „A kereskedőkről”, a XVII. tc. „A gyárok jogviszonyairól”, a XVIII. tc. „A közkeresetre összeálló társaságok jogviszonyairól”, a XXII. tc. „A csődület-ről”. (Ugyanebbe az irányba mutatott az 1851. évi ideiglenes iparrendtartás, majd az 1859-es iparrendtartás is.)

A dualizmus idején az 1875. évi XXXVII. törvénycikk, a „kereskedelmi törvény” szabályozta újra a cégjegyzést, immár kötelező érvényűvé téve azt a „kisipar körét meghaladó” cégekre nézve.<sup>10</sup> A törvény célja a megbízható üzleti viszonyok kialakítása és fenntartása volt, ezt célozta a cégszervezet hivatalos vezetése is. A korábbi cégjegyzéseket a törvény megszüntette, minden már létező céget újra be kellett vezetni a cégjegyzésekbe.<sup>11</sup>

<sup>9</sup> 1840: XV. tc. 27. § „Minden kereskedő, ki könyveinek váltótörvényszék előtt maga mellett is próbát tévő hitelességet kíván tulajdonítani, azon aláírási címet (Firma), melly alatt kereskedését folytatja, az illető váltótörvényszéknél köteles bejegyezni. Ezeken kívül pedig, ki az I. Rész 2-dik fejezete szerint váltójogi kötelezéseket magára vállalhat, azon aláírási címet, melly alatt jövőendőben váltó-leveleit kiadni kívánja, a váltótörvényszéknél bejegyeztetheti.”

35. § „Mindazon személyek, kik akár természetesen, akár ipar vagy kereskedés útján nyerendő közös kereset végett társasági szerződéseket kötnek, ezeket, úgy mint a társasági aláírási címet, a váltótörvényszéknél bejegyeztethetik, sőt, ha könyveiknek váltótörvényszék előtt a fentebbiek szerint bizonyító erőt tulajdonítani kívánnak, bejegyeztetni kötelesek.”

<sup>10</sup> Az 1872: VIII. és az 1875: XXXVII. tc. „kisipar” (értsd kiskereskedelem és kisipar) meghatározásai után 1890-ben egy újabb rendelettel igyekeztek pontosítani a cégjegyzésre kötelezettek, vagyis a „kisipart meghaladó” vállalkozások körét. (A mezőgazdasági, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 2631./1890. sz. rendelete) A kereskedelmi és iparkamarák által vezetett iparigazolvány- és iparendély-nyilvántartások, illetve a fizetett adóösszegek alapján a kamara felszólíthatja az adott céget a cégbírói bejegyzésre, s ezzel a cég kilépett a kisipar, kiskereskedelem köréből.

<sup>11</sup> Az 1875. évi törvénycikk eredményeként tehát az új cégekötetek révén van egy teljes képünk a létező cégekről 1876-ból.

550. § „Ezen törvény hatályba léptétől kezdve új cégjegyzékek fognak nyitvatni. A régebbi cégjegyzékekbe bevezetések csak annyiban történhetnek, a mennyiben ezek valamely korábbi bevezetés törlését célozzák.”

A kereskedelmi törvény különbséget tett egyéni cégek és társas cégek között, s ezeket külön cégkötetetekbe is kellett vezetni. Az egyéni cégek esetén egy tulajdonos volt, s a tulajdonos köteles volt (1875 után) saját nevét cégnévként használni, társas cégéknél pedig több tulajdonosa volt a vállalkozásnak. A társas cégek működhettek közkereseti társaságként, betéti társaságként, részvénytársaságként vagy szövetkezeti formában. Vizsgálatunk tárgyai, a budapesti kereskedelmi gőzmalmok cégformái között egyéni cégek, közkereseti társaságok és részvénytársaságok fordultak elő.

A cégjegyzés módjának szabályozását már nem a kereskedelmi törvény részletezte, hanem a földművelési-, ipar- és kereskedelemügyi, továbbá az igazságügyi miniszterek 26922./1875. sz. rendelete, a fent idézett 1840-es paragrafusok gyakorlatát egyértelműen alapul véve (de például a hiteles tanú szerepét ekkorra átvette a közjegyző).<sup>12</sup> A cégjegyzékek bejegyzései nyilvánosak voltak, bárki megtekinthette azokat, s a bejegyzésekről hiteles másolatot lehetett kérni (7.§). A cégjegyzékbe történt bejegyzéseket pedig közzé is tették a földművelési-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium által kiadott *Központi Értesítő*ben (8. §), a bejegyzések megjelenésük napjától bírtak kötelező érvénnyel (9.§).

A pesti váltótörvénysszék Budapest Főváros Levéltárában található cégjegyzékei 1864-től tartalmazzák bejegyzéseket, így a korábban alakult cégekre nézve esetleges, hogy a megmaradt feljegyzésekből kiderül-e bármi is a pontos kezdetre nézve. 1864-től viszont a cégjegyzékekben megtalálható tulajdonképpen minden, az adott cégre vonatkozó alapadat, amelyek az 1876-tól kezdett új cégjegyzékekben is szerepelnek. A bejegyzések szerkezete ugyanazt a sémát követi 1876 előtt és után: a cég keletkezési ideje, a cég neve, telephelye, birtokosa(i) neve, cégvezető(k) neve. Az adatok hitelessége a cég működése során alapvetően megbízható; ha téves bejegyzésre került sor (egy név elírása vagy például egy igazgatósági tag téves törlése, esetleg bevezetése), annak kiigazítása magának a cégnek a kezdeményezésére rendszerint hamar megtörtént. Jóval bizonytalanabbak az adatok a cégek megszűnésekor, mivel az 1875: XXXVII. tc. nem szabályozta a cégek megszűnésének bejegyzését, s a cégbíróságnak nem állt jogában saját hatáskörben törölni egy céget még akkor sem, ha tudomást szerzett megszűnéséről.<sup>13</sup> A cég

<sup>12</sup> A cégjegyzékek tartalmára, illetve a budapesti cégbíróság levéltári anyagának ismertetésére nézve lásd: N. CZAGA–HALMOS 1989.

<sup>13</sup> N. CZAGA–HALMOS 1989: 128–129.



hivatalos törlése néha csak évek múlva történt meg a cég működésének befejeződése vagy elhalála után.<sup>14</sup>

A cégjegyzék nagy előnye, hogy egy helyen és folyamatos bejegyzésként olvashatók ki belőle egy cég „életrajzi adatai” – hosszú élettartam esetén természetesen több cégjegyzékből –, és hogy minden cégtípusra nézve forrásként használható. A céghez tartozó pozíciók közül a cégjegyzék a cégvezetők körét tartalmazza, vagyis a legalább *per procura* (megbízás alapján) cégjegyzési joggal rendelkezők kerülhetnek bele. Mindenki szerepel a cégjegyzékben, aki (egyedül vagy valakivel közösen) jogosult volt a cég képviselőjére. Részvénytársaságok esetében ugyanakkor ez azt jelenti, hogy a cégjegyzési joggal nem járó felügyelőbizottsági tagság nem került rögzítésre a cégjegyzékekben,<sup>15</sup> holott az éves pénzügyi elszámolások felülvizsgálata végző csoport tagjai pontos rálátással rendelkeztek a vállalat működésére, ezért az általam kitűzött vizsgálati körnek tagjai voltak. Őket teszik láthatóvá a *Compassok*, ezért használtam a pozíciókra vonatkozó forrásként a gazdasági évkönyveket is. A cégjegyzékekben szereplő adatokra alternatív forrás lehet még a *Központi Értesítő*, illetve ekként használhatóak a cégbírósági irategyüttesben fennmaradt vállalati iratok is.<sup>16</sup> A *Központi Értesítő* és a cégjegyzékek teljes átfedésben vannak, hiszen előbbi az utóbbi publikált adatait tartalmazza. A cégbírósági vállalati iratok esetenként bővebb információt is mutathatnak, például a felügyelőbizottsági tagok neve kiderülhet egy-egy fennmaradt mérlegből vagy éves jelentésből, de mivel igen változatos, hogy melyik malomvállalatnál melyik évből maradtak fenn ilyenek, tehát gyakran nem folyamatos a forrás, ezért nem váltja ki a *Compassok* használatát a pozicionális adatbázis összeállításában. A cégjegyzék adatainak ellenőrzésére elsősorban akkor van lehetőség, ha egy

<sup>14</sup> Klasszikus példa erre a Deusch Ig. és fia cég, amelynek a törlése csak 1978-ban történt meg. (KÖVÉR 1997b: 51) A Magyar Általános Hitelbank egyesült gőzmalmai céget 1901-ben törölték a cégjegyzékből, holott a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. már 1897-ben megalakult, s a tisztviselők neve és az üzemtelepek is jelzik a két cég közötti szoros kapcsolatot: a Hungária a MÁH malomk utódcége. (BFL Cégjegyzék, VII. 2.e. egyéni cégek, 16. kötet, 8. lap és társas cégek, 22. kötet, 153. lap) Egy másik példa a Haggenmacher malmoké, ahol id. Haggenmacher Henrik, az alapító 1917-ben halt meg, de a cégjegyzékből egyszerűen nem törölték a nevét. (Igaz, hogy ekkor már csak társtulajdonos volt id. Henrik a cégben, tehát halálával nem szűnt meg a cég működése.) A nevét viselő céget („Heinrich Haggenmacher – Haggenmacher Henrik”) végül 1922 szeptemberében törölték, ezzel párhuzamosan 1921 decemberében az örökösök családi részvénytársaságot hoztak létre a malomvállalat további működtetésére. (BFL Cégjegyzék, VII. 2.e. társas cégek, 38. kötet, 274. lap) A megszűnt cégek cégjegyzékből való törlésének rendszertelenségét ismerte el, s próbálta kezelni egy rendelet 1910/11-ben, amikor elrendelték a nem létező cégek törlését a cégjegyzékből. Ez hasonló *tabula rasa* volt, mint az 1876-os, amikor minden működő céget újra bejegyeztek.

<sup>15</sup> Kivételt jelentenek az 1876 előtt előforduló „vizsgálók”, akiknek feladatköre közel állt a későbbi felügyelőbizottsági tagokéhoz, de cégjegyzési joggal is bírtak, ezért a cégjegyzékekben is megtalálhatóak.

<sup>16</sup> További forráslehetőséget jelent a cégjegyzékek publikált változata, mint amilyen a Battonyai Ödön szerkesztette *Czégek kézikönyve* 1887-ből (BATTONYAI 1887).

cégről külön vállalati iratok is fennmaradtak, vagyis nem a cégbíróság levéltárában, de ez sajnos csak kevés malom esetében mondható el.<sup>17</sup>

A cégbíróság cégjegyzékeiben található adatok megerősítésére és kiegészítésére alkalmas, hasonlóan „folyamatos” források a *Compassok*. A ma is ismert pénzügyi, gazdasági évkönyvek típusa 1873-tól szerepelt a magyar könyvpiacra.<sup>18</sup> A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok folyóiratokban is közzétett éves mérlegét, fontosabb alapadatait és meghatározó tisztségviselőit név szerint felsorolva találhatjuk meg e könyvekben ma is, akkor is. Az ebből nyerhető adatok közvetlenül a vállalattól származtak és a nagynyilvánosságnak szánták őket.<sup>19</sup> Ez is egy folyamatos forrás, vagyis minden évből fennmaradt, viszont csak a részvénytársaságokat tartalmazza. A fent már említett felügyelőbizottsági tagok feltüntetése mellett a *Compassok* előnye még az is, hogy valamivel bővebb vezető magántisztviselői kart tüntettek fel.

Nem csak a cégjegyzési joggal rendelkező cégvezetőket találjuk meg a *Compassok*ban, hanem a vállalat által kiemelt legfontosabb tisztviselőket is. Ráadásul, mivel a *Compassok* a betöltött pozíciót is feltüntetik, míg a cégjegyzék többnyire a cégvezetői jog említésére szorítkozik a pozíció kapcsán, az is kiderül a *Compassok*ból, hogy a cégjegyzékben szereplő, cégjegyzési jogot nyert tisztviselő milyen tisztséget töltött be valójában a vállalatnál, például könyvelő vagy irodavezető volt-e. Mivel úgy tekintettem a *Compassok*ban publikált vállalati adatokra,

<sup>17</sup> A vállalatoknál fennmaradó, úgynevezett „magánforrásokra” hívta fel a figyelmet már 1943-ban egy recenzió szerzője: „Az állami levéltárak sok értékes anyagot tartalmaznak a vállalkozói réteg történetére vonatkozólag. Ez az anyag azonban csak másodlagos forrás lehet. Az állami forrásoknál fontosabbak ebben a vonatkozásban a magánforrások. Itt vannak a vállalatok különböző okmányai és iratai.” (NÖTEL 1943: 243) Persze több esélyünk lenne vállalati levéltárakban kutatni, ha ezek a cégek folyamatosan működtek volna napjainkig vagy a közelmúltig, így csak a Gizella Gőzmalom Rt., a Pesti Hengermalom Rt. és az Első Budapesti Gőzmalom Rt. vállalati irataiból maradtak fenn töredékek.

<sup>18</sup> Német nyelven ekkor már létezett a Leonhart-féle *Compass*, s később magyarul is több kiadó, szerkesztő jegyzett ilyen évkönyvet. A feldolgozásban az első magyar nyelvű *Compass* sorozatára támaszkodtam. Az 1873-tól *Magyar Compass* címen megjelenő évkönyv alcíme az évek során apró módosulásokon ment át, volt *Pénzügyi évkönyv*; *Pénzügyi és közgazdasági évkönyv*; *Pénzügyi, közgazdasági és vasuti évkönyv a magyarországi részvénytársaságok és szövetkezetek számára* stb. 1888-ig Mihók Sándor szerkesztette és adta ki, halála után Ambruster Jakab és G. Nagy Sándor folytatta a szerkesztését. A két világháború között, amikor már jó néhány pénzügyi évkönyv jelent meg évente, a Mihók-féle *Compass* *Nagy Magyar Compass* címen jelent meg Galántai Nagy Sándor szerkesztésében. A következőkben *Compass*ról szólva mindig a Mihók-féle *Magyar Compass* adatait idézem.

<sup>19</sup> A publikált források közé tartoznak még – bár korlátozott érvényességgel bírnak – a különböző Adressenbuch-ok, címtárak, a *Pester Lloyd Kalender* vagy magának a *Pester Lloyd*nak a számai. A pozicionális adatbázis felépítéséhez mindazonáltal jelen vizsgálatban csak a cégjegyzékeket és a *Compassok*at tekintettem át, mivel ezek szisztematikus és folyamatos források. A különböző címtárakat csak a mikroszintű vizsgálatokba vontam be. Így maradt ki a pozicionális adatbázisból például Manno István, aki az 1872-es *Adressenbuch* szerint a Budai Gőzmalom Rt. választmányának volt tagja, de a cégjegyzékekben a neve nem fordult elő egyetlen malomvállalatnál sem, és az *Adressenbuch*-ban feltüntetett vállalatnév ebben a formájában nem is azonosítható egyértelműen, mivel utalhat a Budai Király Gőzmalom Rt.-re vagy a Budai Gyárudvar Rt.-re is. (Bácskai Vera és Horváth J. András szíves közlése alapján.)

mint amit maga a cég fontosnak tartott magáról közölni, ezért az abban feltüntetett tisztviselőket a cég meghatározó tisztviselőiként rögzítettem, s előzetesen nem válogatva közülük, minden *Compass*ban szereplő tisztviselőt felvettem az adatbázisba is. A *Compass*ok révén tehát valamivel bővült a pozicionális adatbázis, ám kizárólag a részvénytársasági malmok tisztviselői körében. Mégsem vélem úgy, hogy a pozicionális adatbázis ezzel egyoldalúan torzult volna, hiszen a szakirodalomból kiindulva a részvénytársasági formában működő vállalatok eleve hierarchizáltabb struktúrával rendelkeztek, mint az egyéni cégek vagy a közkereseti társaságok. Ráadásul a pozicionális adattár összeállításával még nem jellemeztem a benne szereplőket, csak megteremttem a feltételét annak, hogy közülük minél eredményesebben választhassam ki a budapesti malomipar valódi működtetői körét, a valóban meghatározó személyeket. A *Compass* mint kontrollálatlan – vagyis pusztán a cégek önbevallásán alapuló –, nem hivatalos forrás ellenőrzését az jelentette, hogy minden évből rögzítettem az évkönyvekben szereplő adatokat, így a pontatlanságokat az egymást követő évek kötetei alapján korrigálni tudtam. A pozicionális adatbázis tehát az 1864-től rendelkezésünkre álló cégjegyzékek és az 1873 óta közzétett *Compass*ok együttes feldolgozásából állt össze. A két forrás egyidejű alkalmazásával – a részvénytársasági malmok esetében – számos alkalommal sikerült pontosítani a pozíciót és a pozícióban eltöltött időtartamot.

A tulajdonosi, illetve részvényes adatbázis összeállításánál a cégbíróságnál fennmaradt céges, illetve okmánytári iratok, továbbá az önálló vállalati anyagok jelentették a forrást.<sup>20</sup> Mivel utóbbi csak a Gizella Gőzmalom Rt., a Pesti Hengermalom Rt. és az Első Budapesti Gőzmalom Rt. esetében maradt fenn a 19. századra nézve, a malomvállalatok többségénél kizárólag a cégbíróság által megőrzött iratok állnak a rendelkezésünkre, néhány esetben<sup>21</sup> sajnos még az sem. Az egyéni cégek és a közkereseti társaságok esetében egyértelműen meghatározható a tulajdonosi kör, már a cégjegyzékből is. Szerencsés esetben a közkereseti társasági tagok tulajdonlasi arányáról is maradt fenn adat a céges iratokban, mint

<sup>20</sup> Concordia Gőzmalom Rt. BFL VII. 2.e Cg 1050/754, 755, 770, 771; Első Budapesti Gőzmalom Rt. BFL XI. 1005. 1.d, 2.d, 5.d, 7.d; Erzsébet Gőzmalom Társaság BFL VII. 2.e. Cg 1193/714, 715; Gizella Gőzmalom Rt. BFL VII. 2.e 762/1; XI 1011. 1.d, 9.d; Haggemacher Henrik BFL Cg 147; Hedrich & Strauss BFL VII. 2.e Cg 1877/148; Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. BFL VII. 2.e Cg 1529, o. 802/2315, 160; Krausz Mayer és fia BFL VII. 2.e Cg 1876/643, 645, 1880/123; Lujza Gőzmalom Rt. BFL VII.2.e Cg 1224/675, 676, 667, 668; Pannónia Gőzmalom Társaság BFL VII. 2.e Cg 845/1876, 5394; Pesti Hengermalom Társaság BFL VII 2.e Cg 1195/707, 708, 709, XI. 1005. 1.d, 7.d (az Első Budapesti vállalati iratanyagaiban); Pesti Molnárók és Sütők Gőzmalma Rt. BFL VII. 2.e. Cg/ 712, 762, 763; Pesti Victória Gőzmalom Rt. BFL VII. 2.e Cg 1427/620, 621, 622, Cg 40986/6444, 6445; Schmidt & Császár BFL VII. 2.e Cg 27122.

<sup>21</sup> Nem találtam vállalati, cégbírósági iratokat, így csak a cégjegyzékek (és esetenként a *Compass*ok) alapján tudtam dolgozni a következő malmok esetében: Királymalom Rt., Budai Gyárudvar Rt., Pesti Árpád Gőzmalom Rt., Unió Gőzmalom Rt., Blum-féle Gőzmalom Rt., Budai Király Gőzmalom Rt., MÁH egyesült gőzmalmai, Werther Frigyes cég, Blum János cég, Berger Lajos cég, Lord Sámuel cég, Barber és fiai, illetve Barber és Kluseman cég. A cégek tulajdonosainak áttekintését lásd a II.1. fejezet 1. táblázatában.

például a Gizella malmot birtokló Krausz Mayer és fia cég tulajdonosai, Krausz Mayer és Lajos között született társasági szerződések.

Jóval összetettebb a helyzet a részvénytársaságoknál, ahol két forrásból lehet kiindulni: részvénykönyvekből és a közgyűlések előtt letett részvényekből.<sup>22</sup> Részvénykönyvek, vagyis a részvények lejegyzését és a névre szóló részvények birtokosának változását rögzítő könyvek nem maradtak fenn a vizsgált korszak budapesti malmaiból,<sup>23</sup> pedig a budapesti részvénytársasági malomvállalatok a dualizmus idején névre szóló részvényeket bocsátottak ki, a részvények birtoklásában történt változásokat folyamatosan rögzítették az alapszabályoknak megfelelően. (A korszak végén jelent meg, s főleg a két világháború között vált általánossá, hogy a malmok részvényei bemutatóra szóltak.) Részvénykönyvek hiányában már az sem állapítható meg, hogy kik jegyezték le megalakuláskor a vállalat részvényeit, ennek ellenére a legfontosabb alapítók név szerinti köre az alapszabályokból, cégbírósi folyamodványokból kinyerhető, s ezeket külön fogom is elemezni.

A részvényesek csoportjának körülhatárolására részvénykönyvek hiányában a közgyűlések előtt letett részvényes-listák voltak az egyetlen forrásaim. A részvénytársaságok közgyűlésein az a részvényes bírt szavazati joggal, vagyis a döntésekbe beleszólási lehetőséggel, aki a közgyűlés előtt – alapszabályszerűen meghatározott idővel korábban – a vállalat pénztárában vagy a közgyűlési hirdetésben megnevezett pénztintézet pénztárában letétbe helyezte a részvényeit (vagy annak egy részét), s ez alapján a letett részvény mennyiségnek megfelelő szavazatszámmal rendelkezett aztán a közgyűlésen. Az alapszabály rögzítette azt is, hogy hány részvény ért egy szavazatot, illetve gyakran meghatároztak egy maximum szavazatszámot is, aminél többet egy részvényes nem birtokolhatott a közgyűlésen. Aki nem tudott jelen lenni a közgyűlésen, meghatalmazhatott képviselővel egy másik részvényest (családtagot, jogi képviselőt), aki a nevében szavazhatott. A közgyűlés előtti részvényletételi lista szereplői tehát nem feltétlenül voltak azonosak azokkal, akik aztán ténylegesen részt vettek a közgyűlésen. A közgyűlési jelenlétről és képviselőtekről külön listát készítettek, s ez éppúgy a közgyűlési jegyzőkönyv részét képezte, mint az előzetes részvényletételi lista. Szerencsés esetben a közgyűlési jegyzőkönyv részeként mindkét lista fenn is maradt. Az évente, alapszabályszerűen összehívott rendes közgyűlések mellett esetenként előfordultak rendkívüli közgyűlések is. Mivel ezek valamilyen nem szokványos terv, esemény miatt kerültek összehívásra (például alaptőke-emelés), ezeken a közgyűléseken mindig nagyobb arányban jelentek meg a részvényesek. A rendkívüli közgyűlések tehát különösen jó alkalmat jelentenek a kutatónak a tulajdonosi kör vizsgálatára.

<sup>22</sup> Ezek forrásértékéről lásd: KÖVÉR 1989.

<sup>23</sup> Az egyetlen általam fellelt részvénykönyv a Gizella vállalati irataiban található, de már a vizsgált korszakon kívüli, 1917-ből való (BFL XI. 1011. 70. kötet).

A közgyűlésekről készült jegyzőkönyveket a vállalkozásoknak be kellett küldeniük a cégbíróságnak, amely okmánytári részlegében archiválta azokat. Közgyűlési jegyzőkönyvek a vállalati iratoknak is részét képezték, ám mivel kevés malomnak őrizték meg a vállalati anyagát, a részvényesek listáját jellemzően a cégbírósági iratokból (okmánytárból) gyűjtöttem össze.

A részvényes-listák forrásértéke természetesen korlátozott, hiszen gyakran csak a részvények kisebb hányada jelent meg egy közgyűlés alkalmával. Nagyobb részvételi arányok a rendkívüli közgyűlésekre voltak jellemzőek. Az is tagadhatatlan, hogy egy részvényes-lista csupán pillanatfelvételt jelent a vállalat tulajdonosi csoportjáról vagy annak egy részéről, ahogy az éves mérlegek is a vállalat üzleti viszonyairól. Ám miként a mérlegek hosszú időszoron keresztül való elemzése, úgy több év részvényes-listájának vizsgálata is dinamizálhatja a pillanatfelvételeket. Éppen ezért nem választottam mintaéveket, hanem minden fellelhető részvényes-lista adatát feldolgoztam. A mintaévek kiválasztása azért sem lett volna szerencsés, mert igen esetleges, hogy egy malomcég esetében hány évből maradt fenn közgyűlés előtti részvényletételi lista, közgyűlési jelenléti lista és közgyűlési jegyzőkönyv. A fellelt adatok számosságát mutatja a 2. táblázat.

76

2. TÁBLÁZAT. A budapesti részvénytársasági malmok esetében hány évből maradt fenn részvényletételi lista és a közgyűlési jelenlétről lista 1914/15-ig

Malomvállalkozás	A részvényletételi listák száma	A közgyűlési jelenlétről készült listák száma
Concordia	47*	45
Első Budapesti	16	28
Erzsébet	4	4
Gizella	9	9
Hengermalom	37	52
Hungária	19	19
Lujza	41	41
Pannónia	24	24
Pesti Molnárok és Sütők	36	0
Viktória	6**	0

\* A 47-ből egy lista az elsőbbségi kötvények lejegyzését tartalmazza 1895-ből, egy pedig az 1901-es új részvények kibocsátásakor készült. Valódi közgyűlési részvényes-listából 45 db-ot találtam.

\*\* A 6-ból egy lista a még forgalomban levő elsőbbségi harmadrészvényekből mutat meg néhányat. Valódi részvényletételi lista 5 maradt fenn.

A malomrészvényesek névjegyzékeinek vizsgálata alapján nem csak a meghatározó tulajdonosi kört (a malomtulajdonosi magot) kívánom név szerint is bemutatni, a nagyrészvényesek részvénybirtokának időbeli változását követni, de több korábbi szakirodalmi hipotézis is tesztelhetővé válik általa. Megvizsgálható többek között, hogy voltak-e úgynevezett hivatalos gründerek a fővárosi malomiparban, illetve hogy valóban „kikoptak-e” a részvényesek közül az alapítók, s ha igen, mennyi idő alatt. A részvényes-listák elemzésével kimutatható, milyen mértékű malomiparbeli részvénytulajdonnal bírtak a bankok, s vajon a malomrészvényes-névjegyzékek forrásértéke valóban csökken-e az 1890-as évektől, amikortól a „bankok a vállalati részvényeiket jellemzően titkos tárcájukban tartották”<sup>24</sup>

Az adatbázisok vizsgálata előtt azonban még ki kell térni arra a kérdésre, hogy vajon milyen társadalmi kört, csoportot foghat át ez a vizsgálat. Milyen kategória írja le leginkább a fővárosi malomvállalkozások vezető tisztviselőinek és tulajdonosainak körét?

<sup>24</sup> KÖVÉR 1989; N. CZAGA–HALMOS 1989.

### III.

## MINEK NEVEZZELEK?

### NAGYPOLGÁR – GAZDASÁGI ELIT – VÁLLALKOZÓ

78

Egy társadalmi csoport megnevezésének kérdése minden társadalomtörténeti és szociológiai munka első elméleti kérdései között kell hogy szerepeljen. Ez annál is inkább igaz az esetben, mivel már címadáskor döntenem kellett: rögtön az címlapon állást kellett foglalnom arról, hogyan kívánom összefoglalóan megnevezni a vizsgálatom tárgyát képező csoportot. Mivel sem a választást nem tartom magától értetődőnek, sem a kérdést egyszerűnek, ezért a következőkben szeretném bemutatni a kínálgató alternatívákat és az egyes kategóriák tartalmi sajátosságait a szakirodalmak alapján. A fogalmi áttekintés egyben alkalmat nyújt a téma elhelyezésére a polgárosodás kérdéskörében.<sup>1</sup> Az eddigi feldolgozások három fogalmat használtak egy ilyen csoport megnevezésére: (nagy)polgár – gazdasági elit – (nagy)vállalkozó. A három fogalom három diszciplína felségterületére vezet: a „nagypolgár” fogalmával jellemzően a történészek, az „elit” a szociológusok, a „vállalkozóval” a közgazdászok foglalkoztak behatóbban.

#### III.1. NAGYPOLGÁR

Számos más történelmi fogalomhoz hasonlóan a nagypolgárság is egy olyan kategória, amelynek nincs általánosan elfogadott, rögzített tartalma, holott már nemcsak történészeknél, hanem szociológiai szakmunkákban is felbukkan.<sup>2</sup> Sokan használták már sokféleképpen, s rendszerint nem is definiálva, mit értenek alatta, nem érdektelen tehát végigtekinteni a fogalom eddigi használatán.

A „nagypolgár–polgár–polgárosodás–polgári társadalom” fogalmak nem választhatók el egymástól, hiszen mihez képest „nagy” és mennyiben „polgár”

<sup>1</sup> A polgárosodás igen szerteágazó és terjedelmes irodalmának áttekintése éppen ezért nem is elsődleges célom, csak a fogalomhasználaton keresztül látótérbe kerülő művekről szólok. Még így is a (nagy)polgár fogalmának áttekintése lesz messze a legterjedelmesebb a három kategória közül.

<sup>2</sup> LAKI–SZALAI 2004, különösen 31–53. A jelen (III.1. Nagypolgárság) részfejezet historiográfiai áttekintése más kontextusba ágyazva és bővebben tárgyalva megjelent: KLEMENT 2006.

a vizsgálandó nagypolgárság. A magyar polgárosodásról vallott elképzelések önmagukban meghatározták, hogy az egyes társadalmi csoportokról miként vélekedtek a történészek vagy a kortárs elemzők. Éppúgy, ahogy az iparosodásról vagy az ipari forradalomról alkotott általános elméletek befolyásolták, hogy milyenek ítélték a hazai iparosodást/ipari forradalmat. Mindez a polgárosodás esetében abból is táplálkozott (táplálkozik), hogy a polgárosodás szó – Benda Gyula szavait idézve – „nemcsak a múlt és jelen értelmezésére szolgáló tudományos vagy publicisztikai fogalom, hanem a kívánt jövőt magába foglaló politikai jelszó is”.<sup>3</sup> Így nem meglepő a „problematika elhalkulása a tudományos közéletben, átértékelődése a politikai vitákban”<sup>4</sup> az 1990-es évek végén.

A polgárosodás (*Verbürgerlichung*) egy jellegzetesen közép-európai kérdés, hiszen a francia vagy az angol nyelvből maga a szó is hiányzik. A fogalom „jelentésváltozataiért” azonban nem csak a nyelvi különbségek okolhatók, sokkal inkább az általa leírt jelenség összetettsége és értelmezési lehetőségének sokfélesége.<sup>5</sup> A történeti kutatásokat sokáig meghatározta, hogy miként az iparosodásban feltételeztek a gazdaságtörténészek egy modellt, egy minden iparosodó ország által szükségszerűen bejárható utat, a társadalom polgári átalakulásáról is egy modellértékű polgári átalakulás mérceként való tételezésének szemszögéből beszéltek a történészek. A magyar kutatók a nyugati polgárosodással való összehasonlítás nyomán tekintették elmaradottnak, megrekedtnek polgárosodásunkat, „vékonyerűnek” polgárságunkat, „csípőficamosnak”<sup>6</sup> gazdasági fejlődésünket. Ugyanezt a felfogást követve keresték magyar történészek német/osztrák mintára a magyar *Bildungsbürgertumot*, *Wirtschafts-* vagy *Besitzbürgertumot*, többnyire éppen a vállalkozásuk nehézségeire mutatva rá.<sup>7</sup> Az újabb szemlélet ugyanakkor már nem egy feltételezett mintához való hasonlóságokra és különbségekre koncentrált a polgári átalakulás elemzése kapcsán, hanem a sajátosságokra.<sup>8</sup> Ezt hangsúlyozza Halmos Károly, amikor a polgárosodást (*Verbürgerlichung*)

.....  
<sup>3</sup> BENDA Gyula 1991: 170.

<sup>4</sup> CSITE 1997: 117.

<sup>5</sup> GYÁNI 2002: 98–102.

<sup>6</sup> HANÁK 1962b: 214; HANÁK 1962a.

<sup>7</sup> A jelenséget érzékletesen írják le Benda Kálmán szavai: „Társadalomtudományunk idegen irodalmon, idegen látásban nevelkedett, és sokáig nem is tudta, merről, hogyan közelítse meg a magyar problémákat. A magyar fejlődést nem értette meg. Múltunkban elsősorban a nyugati vonásokat kereste, s ha nem talált rájuk, véleménye legtöbbször elmarasztaló volt. Nemegyszer kellett megállapítania, hogy olyan jelenségek, amelyek szomszédaink fejlődésében lényegesek voltak, hozzánk érkeve elhalványodtak, jelentéktelenné zsugorodtak, hogy a Lajtán túl életerős intézmények itt gyakran éppen hogy csak tengették árnyékéletüket.” (BENDA Kálmán 1941: 335–336. A tanulmányra Halmos Károly disszertációja hívta fel a figyelmem.) A *Besitzbürgertum* hazai azonosítására lásd: HALMOS 2006. A nyugati és közép-európai, illetve hazai jellemzők összevetése vezet Hanákot is társadalomképe megalkotásakor: HANÁK 1997.

<sup>8</sup> Ilyen nézőpontból foglalja össze a bielefeldi eredményeket Kocka (KOCKA 2000).



„nemesedésként” (*Veradeligung*) írja le, vagy Tóth Zoltán, amikor a „rendi normát” elemezve közelít a kialakuló polgári társadalom megértéséhez.<sup>9</sup>

A polgár–nagypolgár fogalmakat alapvetően a történeti munkák emelték be a szókészletünkbe. Nem a történészek találták ki, de az ő vizsgálataik fejtették ki annak tartalmát. Az állítás igazolásához röviden áttekintem az 1945 előtti lexikonok, statisztikák és társadalom-leírások polgár, nagypolgár fogalmait, illetve a társadalom felső rétegének leírásához használt kategóriáit, hogy aztán, áttérve az 1945 utáni történészek szóhasználatára, bemutassam a fogalom tartalmait és térnyerését.

A szó természetesen létezett a 19. században is, de egyrészt a „régí”, város-hoz kapcsolódó értelemben, másrészt a honpolgár, állampolgár tartalommal.<sup>10</sup> Az iparosodás eredményeként megjelenő „új polgár” fogalma viszont kevésbé létezett a 19. századi ember fejében. A lexikonok és enciklopédiák szócikkeit vizsgálva Halmos Károly megállapította, hogy 1873 és 1931 között a „civilizáció” és „polgárosodás”, később pedig a „burzsoá”, „burzsoázia” fogalma uralja a lexikonokat.<sup>11</sup> A „polgár” vagy „nagypolgár” kifejezések még a két világháború közötti lexikonokban is ritkán jelentek meg. A „bourgeois” vagy „bourgeoisie” szócikkek többnyire a francia fogalom fordításában<sup>12</sup> vagy a marxi, osztály alapú fogalomhasználat ismertetésében<sup>13</sup> merültek ki, esetleg suta társadalmi elhelyezésbe bocsátkoztak – szintén marxista alapon.<sup>14</sup> Jellemző a fogalmak differenciálatlanságára *A Pesti Hírlap lexikonában* (1937) olvasható meghatározás: „Bourgeois: (fr) polgár, nyárspolgár, ujabban: vagyonos, tőkés.” Az egyetlen „polgárság” címszó a *Mai enciklopédiában* (1941) található, s ebben a „nagypolgár” fogalma is említésre kerül: „Ma a P.[olgárság] nevében és képviselőjében annak legfelső rétege, az úgynevezett nagypolgárság osztozik a politikai befolyásban a nagybirtok

<sup>9</sup> HALMOS 1992a; TÓTH 1991.

<sup>10</sup> CZOCH 2009; BÁCSKAI 2006.

<sup>11</sup> HALMOS 1991. „Az 1873-as és a Magyarországon 1931-ben tetőző nagy válság közötti liberálisnak vagy még inkább szabadelvűnek tekinthető korszakot a »polgárosodás«, illetve a helyét átvevő »civilizáció« dominanciája jellemezte. Előtte és utána a »polgár«, illetve a 20. században a »burzsoá« volt az enciklopédiák által elsődlegesen kifejett kulcsszó.” (HALMOS 2002: *A polgárosodás fogalma* [„A polgárosodás lehetősége” című fejezetben]).

<sup>12</sup> „Bourgeois: polgár, polgári személy.” (*Gutenberg nagy lexikon* VI. kötet. 1931) „Bourgeois: fr. szó, a. m. polgár.” „Bourgeoisie: a. m. polgárság, nálunk burzsoáziának mondják. A B. szóból csinálták az orosz kommunisták a nálunk is ismert burzsuj szót.” (*Új idők lexikona* III. kötet. 1936)

<sup>13</sup> „Bourgeoisie: A polgári osztály. A marxizmus gondolatvilágában játszik e fogalom nagy szerepet, mert Marx szerint a kapitalizmus két nagy osztállyá tömöríti a régebben fennállott osztályokat. Ezek a B. és a proletárosztály...” (*A Napkelet lexikona* 1927)

<sup>14</sup> „Bourgeois: fr. szó, eredeti jelentése városlakó, városi ember [...] A mai társadalom tagozódása szerint a kapitalista osztály tagja, ha a vagyona odasorolja, vagy ezen osztály híve, mert tőle él, és osztályhelyzetét nem tudja vagy nem akarja fölmerni.” (*Társadalmi lexikon* 1928) „B.[ourgeoisie] alatt jelenleg a szűkebb értelemben vett nagyiparos, nagykereskedő és nagytőkés osztályt értik, melytől megkülönböztetik a kispolgárságot...” (*Révai nagy lexikona* III. kötet. 1911)

képviselőivel. Ennek a nagypolgárságnak tagjai a nagytőkés osztály képviselői, gyárosok, nagykereskedők, bankárok, tőkés érdekképviseletek vezetői. Ma már majdnem olyan zárt renddé merevedett ez az osztály, mint a feudális társadalomban a főnemesség, és mereven elzárkózik a többi polgári rétegtől, a középosztálytól és a kispolgárságtól.”<sup>15</sup>

A szó 1945 előtti használatát és bizonytalan tartalmát jól mutatja Illyefalvi I. Lajos 1935-ben megjelent, *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai* című statisztikagyűjteménye, mely deklarálta a budapesti „polgárok-ról” kívánta egybegyűjteni az információkat. Míg a statisztikák polgári népesség alatt korábban jellemzően a civil lakosságot értették, itt ettől eltérően egy homogén vagy legalábbis körvonalazható társadalmi csoportot keresett a vizsgálódó. A fogalom kialakításának szempontjait a mű nem tárgyalja, de a táblák elemzéséből kiderül, hogy a kötet első részében gyakorlatilag az 1930-as lakásfelvételi ívek feldolgozásakor kialakított kategóriákból állította össze Illyefalvi az általa vizsgálni szándékozott „polgári népességet”:<sup>16</sup> I. iparosok, II. kereskedők, III. piaci és utcai árusok, IV. kereskedelmi alkalmazottak, V. magántisztviselők, VI. köztisztviselők, VII. szabadfoglalkozásúak, VIII. nyugdíjas vagy vagyonából élők csoportja. Míg a kötet második része az Illyefalvi által kezdeményezett, 1928 és 1931 között végzett rétegstatistikai vizsgálatok – vagyis bizonyos társadalmi csoportok kérdőívés megkérdezéseinek – eredményeit ismertette a következő csoportosításban: I. iparosok, II. kereskedők, III. kereskedelmi alkalmazottak, IV. magántisztviselők, V. közalkalmazottak, VI. nyugdíjas közalkalmazottak, VII. ügyvédek, VIII. orvosok, IX. mérnökök és X. főiskolai hallgatók.<sup>17</sup> A kötet nagyon szűkszavú bevezetője utal arra, hogy a szerző, a kortárs megfigyelő a vizsgálat megkezdésekor feltételezte, hogy létezik és egy egységként megragadható e „polgárinak” nevezett társadalmi csoport:

„...a polgári társadalom szervezetlen tömegeket alkot, amelyek hajlamosak, hogy elkerüljék a statisztikus vizsgáló szemét. [...] A polgári társadalom korántsem egységes. A benne élő egyes foglalkozási csoportok különböző irányokba terelődnek,

.....  
<sup>15</sup> Az enciklopédiák két világháború közötti szóhasználatára erősen hatottak 1918–1919 eseményei is. A gazdasági világválság hatására már Halmos Károly is felhívta a figyelmet.

<sup>16</sup> ILLYEFALVI 1935. Bár a hivatkozás hiányzik, a IV. „A polgári népesség lakásviszonyai”; V. „Lakbérek alakulása a polgári népesség lakásaiban”; illetve VI. „A polgári népességhez tartozó albérlők és ágybérlők” című fejezetek főösszegei az 1930. évi népszámlálás eredményeit a budapesti lakásviszonyok tekintetében külön is közlő kötetből köszönnek vissza. (*Lakásviszonyok* 1932)

<sup>17</sup> A rétegstatistikai vizsgálat eredményeit külön kötetekben is megjelentették: pl. Laky Dezső az iparosokról (*Statisztikai Közlemények* 60/3. kötet, 1930), kereskedőkről (61/4. kötet, 1930), közületi alkalmazottakról (67/1. kötet, 1932) írt rétegmonográfiát, Hoffmann Dezső a magántisztviselők (63/4. kötet, 1932), Illyefalvi I. Lajos a közigazgatási alkalmazottak (57/3. kötet, é. n.), valamint az ügyvédek, orvosok, mérnökök csoportjának adatait (83/1. kötet, 1939) összegezte. Melly József az orvosok (65/3. kötet, é. n.), Bene Lajos pedig mérnökök (71/4. kötet, [1933]) szociális és gazdasági viszonyait foglalta össze.

érdekeik sokszor ellentétesek, és megközelítőleg sem mutatnak az érdekükben folyó statisztikai felvételek iránt annyi megértést, mint a munkástársadalom.<sup>18</sup> [...] A felmerült nehézségek [...], melyekkel a különböző időpontokban végrehajtott számlálások során találkoztam: meggyőztek arról, hogy a statisztikai felvételek sikere érdekében ezeket megismételni addig nem szabad, míg a polgári társadalom különböző rétegeiben az érdeképviseleti gondolat ki nem jegecesedik. Ha majd visszatér a polgárság lelkébe az az öntudat, amely a céhek korában jellemezte: talán elérkezik a statisztikus ideje is, és egy későbbi évtizedben lehetővé válik a statisztikai felvételeknek olyan elgondolások között való megisméltése, amely számomra csak álomnak bizonyult.<sup>19</sup>

A statisztikus számára tehát a társadalom széttöredezettisége<sup>20</sup> miatt nem (vagy nehezen) volt megragadható a fővárosi polgárság, de a próbálkozása mindenképpen jelzi a fogalom „új” tartalmának megjelenését. Innen nézve izgalmas, hogy a szintén nagycsoportokban gondolkodó 1945 előtti társadalom-leírások, amelyek tehát akár már alkalmazhatták is a nagypolgár kategóriáját, milyen fogalmak mentén írták le a felső társadalmi csoportokat.<sup>21</sup>

Weis István 1930-ban „felső négyezernek” nevezte a társadalom legfelső rétegeit. Ezen belül megkülönböztette a főnemességet, a „pénzarisztokráciát”, valamint a „szellemi és hivatalnoki arisztokráciát”. A főnemességet pusztuló nemzeti arisztokráciaként írta le, amely ugyan még birtokol nagy uradalmi hitbizományokat, de gazdasági erejéhez politikai aktivitás egyre kevésbé társul.<sup>22</sup> A pénzarisztokrácia jellemzésénél az állandó aktivitást, az általában nagy „lelki műveltséget”<sup>23</sup> emelte ki. Az ő „hitbizományaik” a nagybankok és a kartellek. Ám a gazdasági sikerekhez esetükben állandó „lappangó elégedetlenség” társul, mert „láthatatlan válaszfal veszi körül” őket a társadalomban.<sup>24</sup> A szellemi és hivatalnoki arisz-

<sup>18</sup> Illyefalvi ezzel párhuzamosan a fővárosi munkások statisztikai vizsgálatát is elvégezte (ILLYEFALVI I. Lajos 1930: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala Budapest).

<sup>19</sup> ILLYEFALVI 1935: „Bevezető”. (Kiemelés – K. J.)

<sup>20</sup> E széttöredezettségre mutatott rá: SZEKFŰ 1989; CONCHA 1927. E kép fogalomtörténeti háttérét vázolja KÖVÉR 2006a.

<sup>21</sup> Azokra a társadalom-leírásokra szorítokozom itt, ahol a teljes népesség csoportosítását megkísérelte a szerző, s ezekben keresem a felső réteg leírását.

<sup>22</sup> Még a nemzeti jelzöt is megkérdőjelezi: „Némi joggal lehet azt mondani, hogy a magyar főnemesség nagy része parvenü eredetű, alig két-háromszáz év tradíciója van mögöttük, családjuk nem képvisel eszmét, családi nevelésük is főleg külsőségekre irányul. [...] Mánásaink többsége vagy csak az újabb időben a magyarsággal kapcsolatba jött idegen családnak, vagy az utolsó két században az udvarnak tett szolgálatok révén kiemelkedett vagy hirtelen meggazdagodott családnak a sarja.” (WEIS 1930: 138 sk.)

Nem a politikai vezető rétegből, hanem a képviselőházból, az „igazi” politizálás terepén hiányolja a mánásokat a szerző (WEIS 1930: 140).

<sup>23</sup> WEIS 1930: 142. „...munka nélkül nem tudnak élni” (WEIS 1930: 143).

<sup>24</sup> „Egy tradicionalista középosztálybeli család elzárkózása, egy katonatiszt ridegsége, sőt még a mánás magatartása is, aki szívélyes modor mellett is őt másként nézi le, mint a középosztályt.” (WEIS 1930: 143) Ugyanerről ír még a „válaszfal” kifejezést is használva Kornis Gyula: „A régi arisztokrácia és a gentry, bár

tokráciát tulajdonképpen már nem is tekintette Weis a „felső négyezer” részének, mert „életmódja, sőt életigényei tekintetében az utóbbi években teljesen vissza-süllyedt a középosztályba, és annak legfelső rétegévé vált”.<sup>25</sup>

Weis 1942-ben másodszor is felvázolta a magyar társadalom rajzát, s az átdolgozás számos ponton mutat különbséget az 1930-ashoz képest. Már a társadalom alapproblémáját is másban látta Weis István. 1930-ban az integráció hiányát hangsúlyozta – „lenézés a kölcsönös megbecsülés helyett” –, 1942-ben a súlypont a „nemzeti elit” megteremtésére helyeződött át. Különbséget tett „felső osztály” és elit között. „A felső osztályhoz általában azok tartoznak, akikkel szemben bizonyos vélelem forog fenn. Ide sorozzuk azokat, akik nagy vagyonuk, fontos élethivatásuk, leszármazás révén különös értéket képviselnek a nemzeti társadalom számára.”<sup>26</sup> Az elit ezzel szemben az a csoport, amely ugyanezen pozíciók birtokában mindig szem előtt tartja a köz javát. „A felső osztálytól tehát teljesen különbözik az »elit«, a nemzet java. A felső osztálynak időközönként meg kell újulnia, esetleg – ha erre rászolgált – el kell tűnnie, és a koreszme, a viszonyok meghatározta elit lép a helyére.”<sup>27</sup> További különbség a két munka között a felső osztályon belüli differenciáltabb kategóriarendszer: a felsőosztályt főnemésekre, „vezető közzgazdasági hatalmasságokra”, egyháznagyokra és a hivatalnoki rend csúcspantra érkezett tagjaira, nagy tudósok, írók, művészek csoportjára osztja. A főnemések jellemzése hasonló az 1930-ashoz, talán valamivel kevésbé ostorozó hangvételű. Ezzel szemben a vezető közzgazdasági hatalmasságok leírása jelentősen módosult: a csoportot további alcsoportokra bontja, megkülönbözteti a „nem arisztokrata nagybirtokost”, a „kereskedelmi és ipari patríciusokat” (értsd: keresztény gazdasági vezetőket), továbbá a „vagyon arisztokráciát” (a korábbi műben ennek feleltethetett meg a „pénzarisztokrácia” kategóriája). Ez utóbbi csoportot Weis még tovább tagolta leírásában: a tehetsége, szakértelme és leleményessége révén vagyonra szert tett üzletemberre, illetve a gátlástalan, erkölcstelen eszközökkel is vagyont szerző pénzemberre. A két utóbbi alcsoport közös

.....  
 vagyoni felfrissítés céljából gyakran vér szerint is összeolvad az új, túlnyomóan zsidó eredetű pénzarisztokráciával, azonban az utóbbinak mindig valami láthatatlan válaszfalat kell éreznie jómaga és a történeti nemesség között: az utóbbi a lelke mélyén mégis csak lenézi, parvenünek tartja.” (KORNIS 1933: 291) Kornis egyébként ebben a fejezetben külön elemzi az arisztokrata, a dzsentri, a plutokrata, a polgár, a kisgazda stb. lelki típusait.

<sup>25</sup> WEIS 1930: 144. E réteg besorolásakor tehát sokkal inkább vezette Weist az I. világháború előtti társadalomról kialakult képe, mint a háború után megjelenő viszonyok, s a réteg csökkenő anyagi ereje.

<sup>26</sup> WEIS 1942: 93.

<sup>27</sup> WEIS 1942: 93. A nemzeti középosztály „megteremtéséről” folyó korabeli diskurzus hatással lehetett Weis nemzeti elite vonatkozó elképzelésére is. Hasonló gondolattól vezérelve írt Makkai János „a felül levők” szükség esetén való leváltásáról és még ennél is továbblépve az újonnan kialakítandó középosztály társadalmi vezető szerepéről: „Az igazi nemzeti politikának éppen ezért nem feladata a születési, szellemi és pénzarisztokrata osztályvédelme és az e kategóriába tartozók egyéni védelme, hanem inkább a nélkülözhetetlen elemek céltudatos pótlása és a letértek javainak megfelelő kezekbe való juttatása” (MAKKAI [1942]: 73).

eleme a zsidó felekezet.<sup>28</sup> Az 1942-es munkában az egyháznagyok a felső osztályba kerültek, és a korábbi műben megjelenő szellemi és hivatalnoki arisztokrácia helyzetét is másként értékelte. Míg 1930-ban Weis az utóbbi rétegnek a középosztályba való lecsúszására mutatott rá, addig 1942-ben éppen azt kárhoyztatta, hogy nem a középosztály részét képezik.<sup>29</sup> 1942-es művében Weis István már nem számszerűsítette a felsőosztály méretét (1930: „felső négyezer”), csupán leszögezte annak „túlméretezett” voltát. Weis tehát sem 1942-ben, sem 1930-ban nem beszélt polgárokról vagy nagypolgárokról. A társadalom felső csoportjainak összefoglaló megnevezésében a jelzővel megkülönböztetett arisztokrácia, a felső osztály vagy az elit fogalmát használta.

Neubauer Gyula 1941-ben megjelent cikke azt tekintette fő feladatának, hogy számszerűsítse az egyes társadalmi csoportokat. Nem részletezte az egyes társadalmi rétegek összetételét. Miután rámutatott a társadalomban még fellelhető „rendi elemekre” (főnemesség, földbirtokos köznemesség), a társadalom – őt idézve – „osztálytagozódás”, vagyis jövedelmi viszonyok szerinti „felső-, közép- és alsóosztályait” kívánta számszerűen megragadni jövedelemstatisztikák alapján. A felső osztály jövedelmi viszonyait az 1930 körüli időkre évi 24 000 pengőnél nagyobb jövedelemhez kötötte, lakásviszonyait pedig ötszobás, illetve öt szobánál nagyobb lakáshoz. (A 24 000 pengőt a miniszterelnöki fizetéssel, vagyis a közalkalmazotti legmagasabb, I. fizetési osztály tagjainak éves keresetével, illetve egy 1000 katasztrális hold nagyságú birtok éves jövedelmével feleltette meg.) Ezek alapján Neubauer 8000 családra, hozzávetőleg 24 000 főre tette a felső osztály tagjainak számát, amibe tehát beleértette az arisztokratákat és nem főnemesekeket egyaránt. A jövedelem- és lakásviszonyok mellett röviden kitért az iskolai végzettség kérdésére is, de itt már a felső és középosztály családfőit nem választotta külön: e két osztálybeli családfenntartók esetében minimum 4 középiskolai osztály elvégzését feltételezte.<sup>30</sup>

Erdei Ferenc szintén még 1945 előtt megfogalmazott írása, a kettős (töb-  
bes) struktúra elmélete a társadalom felső rétegét két, egymástól élesen elváló

<sup>28</sup> Fontos kiemelni, hogy a könyv megjelenésének évében már mindhárom zsidótörvény érvénybe lépett: az 1938. évi XV. tc. a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatékonyabb biztosításáról; az 1939. évi IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról; az 1941. évi XV. tc. a házassági jog módosításáról és a házassággal kapcsolatos fajtádelmi rendelkezésekről.

<sup>29</sup> WEIS 1942: 102.

<sup>30</sup> Neubauer cikke (NEUBAUER 1941) nem volt előzmény nélküli. Matolcsy Mátvász 1938-ban publikálta *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás* című könyvét, amelyben a társadalmat három jövedelmi kategóriába osztva (fizikai munkász évi 1000 pengőig; polgári társadalom évi 1000–10 000 pengő között; nagy vagyonúak és nagy jövedelműek évi 10 000 pengő feletti jövedelemmel) azt vizsgálta, mekkora jövedelem és adóteher esik az egyes kategóriákra. A „nagy vagyonúak és nagy jövedelműek” csoportja Matolcsy számításai szerint a társadalom 0,6%-át, körülbelül 52 000 főt tett ki, átlag 17 800 pengő évi jövedelemmel – az ország összes jövedelmének 20%-ával – rendelkeztek tagjai, és az adók 26%-át viselték.

csoportként ábrázolja.<sup>31</sup> A „történelmi nemzeti társadalom” élén a „történelmi arisztokrácia” áll, a „modern polgári társadalom” élén a „polgári arisztokrácia”. A történelmi arisztokráciát jól körülhatárolja az öröklött főnemesi rang, de korántsem ilyen egyértelmű, kiket tekintett Erdei a polgári arisztokrácia részének. A polgári arisztokrácia – Erdei leírásában – „urizáló hajlamú polgárság”, „csak a vagyont szerzte meg a kapitalista fejlődésben, és ehhez a vagyonhoz vette az előkelőséget onnan, hol az készen volt. Tehát két helyről: elsősorban a hazai történelmi arisztokráciától, másodsorban a nyugati társadalmak nagypolgárságától. [... A]zonban mivel a magyar társadalomban a történelmi arisztokrácia a legfelső státusz, és ez is van közelebb, végül is ennek a közelségében állapodott meg”.<sup>32</sup> Házasodással, birtokszerzéssel, címerszerzéssel kapcsolódott a történelmi arisztokráciához. „Ennek az életformának éppen ezért nem velejárói a vagyon, műveltség és előkelő élet, hanem föltételei. [...] A két háború közötti korszakban igen változatos szerepekben forgott ez a réteg. Az ellenforradalomban mint nagykapitalista zsidóság egyformán minősült a liberális reakció és a forradalmi destrukció képviselőjének, de mindenképpen a keresztény-nemzeti társadalom ellenségének.”<sup>33</sup> Erdei a „zsidó nagykapitalistákkal” azonosította a polgári arisztokrácia rétegét, akik az arisztokraták mellett a társadalmi hierarchia csúcán állnak. A „vállalati tisztviselőket” és a „szabad pályák értelmiségét” Erdei már a „polgári középosztályon” belül tárgyalta, tehát a „polgári arisztokráciába” sem az alkalmazotti státust, sem a gazdasági tevékenységtől eltávolodó pályákat nem számította bele.<sup>34</sup>

Az 1945 előtti társadalom-leírások szerzői érzékelték és számot is adtak arról, hogy létezik a társadalomban egy vagyónál, jövedelménél fogva elkülönülő réteg: „felső osztály”, „felső négyezer”, amelyet jövedelme vagy adóterhe alapján érdemesnek tartottak a számszerűsítésre is. Ha e felső rétegen belül differenciálásra vállalkoztak, elkülönítették az arisztokráciát és – különféle megnevezésekkel – a gazdaság vezető rétegét, s esetenként még ide számították a hivatalnokság, illetve a szellemi élet felső csoportját (Weis még az egyháznagyokat) is. Vagyis a foglalkozási csoportosításhoz közel álló kategóriákat alakítottak ki. Gazdasági vezetők alatt többnyire „nagyiparosokat, nagykereskedőket, tőkéseket, bankárokat” értettek, tehát nem-alkalmazotti és vagyonnal megalapozott státussal bírókat, s emellett gyakran hangsúlyozták a gazdasági vezetők (vagy egy meghatározott részük) zsidó eredetét, az 1930-as évektől még inkább, mint korábban. Szintén

.....  
<sup>31</sup> Az Erdei elmélete elleni legfőbb érv éppen az, hogy közelebbi vizsgálatok nélkül csupán rávetítette ezt a kettősséget az egész társadalomra (lásd GYÁNI 2001). Az Erdei-kézirat keletkezéstörténetére lásd: HALMOS 2010.

<sup>32</sup> ERDEI 1980: 337.

<sup>33</sup> ERDEI 1980: 338.

<sup>34</sup> ERDEI 1980: 338.

viisszatérő elem az írásokban, hogy a gazdasági vezetők előtt még nagy vagyónak sem nyit meg bizonyos kapukat, „válaszfalba” ütköznek. Ennek ugyanakkor némileg ellentmondva szögezte le Weis, hogy „[a] felső osztály általában mindenkít befogad, aki nagy vagyonnak vagy jövedelemnek ura, költséges életmódot folytathat, és ízlésében, hajlamaiban teljesen alkalmazkodik a felső osztályhoz”.<sup>35</sup> Összességében megállapítható, hogy a (nagy)polgár(ság) kifejezést a bemutatott, 1945 előtti szerzők jellemzően nem használták. Amikor a statisztikus összefoglaló kategóriaként próbálta használni, polgári társadalom alatt nem talált önálló – a társadalomban elkülönülő – egységet. Az 1945 előtti Magyarországon nem volt használatos a polgár–nagypolgár fogalom, nem így a későbbi történetírói munkákban, jóllehet e kifejezések használata itt sem volt általános, ráadásul a tartalmuk sem volt egyértelműen rögzített.

86

A „polgárosodás” kifejezés használatának elsőségét Benda Gyula Hanák Péternek tulajdonította.<sup>36</sup> Tény, hogy Hanák írásaiban mindig előfordul a „nagypolgár” fogalma, még akkor is, ha mellette fináncburzoáziáról és nagyburzoáziáról is szól.<sup>37</sup> Ugyanezt a csoportot nevezte a Berend–Ránki szerzőpáros nagytőkének, szembeállítva azt az arisztokráciával.<sup>38</sup> Lehet, hogy fogalomhasználatában némileg eltér, de a társadalom felépítéséről mind Hanák, mind Berend–Ránki írásai hasonló képet adnak, s e képet alapvetően meghatározza a társadalom kettőssége,<sup>39</sup> a marxista történelemfelfogás és a finánctóke tézise – vagyis az ipari és banktóke személyes szintig eljutó összefonódásának koncepciója. A finánctóke elméleti talaján állva már 1947-ben megjelent egy kis füzet, amely szerint két nagy érdekcsoport, s azt kezében tartva „ötven család” határozta meg a gazdasági életet a századfordulótól Magyarországon: a Hitelbank és a Magyar Általános Kőszénbányatársaság érdekkörén keresztül egyfelől, illetve a Kereskedelmi Bank és a Weisz Manfréd Művek, Salgótarjáni Kőszénbánya Társaság csoportja révén másfelől.<sup>40</sup>

<sup>35</sup> WEIS 1942: 102. Szintén az egész rétegre nézve szögezi le Weis: „Jellemző a felsőosztály hatalmi helyzetére, hogy róla szóló munkák nem jelentek meg, és így napilapok, legfeljebb folyóiratok cikkeiből, napilapok hírvataiból kell a felsőosztályra vonatkozó anyagot összegyűjtenünk.” (WEIS 1942: 164)

<sup>36</sup> „Miközben parasztságtörténetünk alig használja a fogalmat, s a néprajz is csak újabban fedezi fel, a polgárosodás [...] az 1970-es évektől felbukkan a társadalomtörténeti munkákban. Talán nem tévedek, ha az elsőbbséget Hanák Péter munkásságához kötöm.” (BENDA Gyula 1991: 170)

<sup>37</sup> HANÁK 1962b; HANÁK 1978: 441–448.

<sup>38</sup> BEREND–RÁNKI 1984: 774.

<sup>39</sup> „A társadalom felső és középső régióiban érvényesülő kettősség mellett tehát bizonyos különálló helyet foglalt el a magyar társadalomban a parasztság, mely belső differenciálódása, széthullási tendenciái ellenére is egységes maradt a kirekesztettségben, életformájának, kultúrájának, tradícióinak megmerevedtségében.” (BEREND–RÁNKI 1984: 774)

<sup>40</sup> MARKOS 1947. A mű egyes részei, „leleplező” állításai – a szerzőt idézve – már 1947 előtt napvilágot láttak a *Társadalmi Szemlében*, a *Szabad Népb*ben, az *Igaz Szóban*, a *Köztársaságban*, a *Közgazdaságban*.

Ez az „ötven, szoros érdekszálakkal összefűzött család” jelenik meg Hanák Péter 1962-es munkájában is a századelő társadalmának jellemzésekor fináncburzsoázia, nagyburzsoázia néven.<sup>41</sup> 1978-as művében ugyanakkor már egy tágabb körrel azonosította ugyanezt a csoportot, de a társadalomszerkezetről mondottak nem változtak. Hanák szerint a dualista Magyarország társadalmi struktúrájának elemzése – vagyis a hatalom, a politika és a „történeti és tudati rendező elvek” figyelembevétele – alapján „[a] legfelső szinten két osztály osztozott a hatalomban: a nagybirtokos osztály és a nagyburzsoázia”.<sup>42</sup> A nagyburzsoáziába, amelyet a fejezet címében fináncburzsoáziának is nevez, beleérti a „bankár, a kereskedelmi és az ipari nagyburzsoáziát”, de mint néhány oldallal később kiderül, „a vállalkozó típusú nagypolgári értelmiséget” is (például „ügyvédek, közgazdasági érdeklődésű politikuskok, lapszerkesztők, építész mesterek”).<sup>43</sup>

„[S]zázadunk első évtizedében hozzávetőlegesen 800–1000 főre tehetjük a nagyburzsoá családok számát. Ebből 100–150 egymással üzleti és családirag összefonódott nagyiparos–nagykereskedő–bankár család alkotta a fináncburzsoázia vékony rétegét, amelyet a hozzá közel álló, vele gyakran egybemerosó nagyburzsoázia és nagypolgári értelmiség mintegy 800 családja vett körül.”<sup>44</sup>

Amellett, hogy összefoglalása fontos elemeket tartalmaz a kereskedőtőke ipari tőkévé válásáról, a régi polgárság térvesztéséről, és lényeges, hogy 1978-ban virilistákra hivatkozik, és a nagyburzsoázia mentalitásának is szentel egy bekezdést, Hanák nagypolgárság-fogalma mégis kidolgozatlan maradt. Mitől „vállalkozó típusú” és „nagypolgári” az egyik értelmiségi, és mitől nem az a másik? Vagy miben nyilvánul meg az értelmiség és a fináncburzsoázia összemosódása, ami miatt ezt egy társadalmi rétegnek kell tekinteni a struktúrában belül?<sup>45</sup>

Berend T. Iván és Ránki György több összefoglalást is írt a két háború közötti társadalmi struktúráról, a *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929* című, 1966-ban megjelent munkájukban már külön fejezetben

.....  
<sup>41</sup> HANÁK 1962b: 218.

<sup>42</sup> HANÁK 1978: 435.

<sup>43</sup> HANÁK 1978: 441, 445.

<sup>44</sup> HANÁK 1978: 446.

<sup>45</sup> Hanák érve erre vonatkozóan nem meggyőző, és nem is egyértelmű, hogy az érvet az értelmiségre is érti-e: „A modern nagyburzsoázia különböző csoportjait és típusait egyaránt az jellemzi, hogy felismerték a hazai kapitalizmus fejlődésmentének a múlt század utolsó évtizedeiben bekövetkezett változását, realizálni tudták a második funkcióváltást: az iparosodásba és a modern hitelszervezetbe való bekapcsolódást.” (HANÁK 1978: 445)



tárgyalták az elemzett tíz év társadalmát.<sup>46</sup> A szerzőpáros 1973-ban egy cikkben,<sup>47</sup> majd a *Magyarország története* 8/2. kötetében<sup>48</sup> gyakorlatilag újra összefoglalta a két világháború közötti társadalom leírását. Az 1966-os írás némileg kilóg a három közül gyengébb strukturáltsága miatt, ebben még nem világos, hol is húzzák meg a szerzők a társadalmon belüli határokat. A fejezetcímek által nem tagolt szövegben nem is a határok meghúzására került sor, hanem inkább az egyes rétegek közötti fokozatos átmenetek, egymással hierarchikus kapcsolatban álló rétegek közötti közvetlen kapcsolódások hangsúlyozására.<sup>49</sup> A munkán ennek ellenére végigvonul a társadalmon belüli kettősség koncepciója.

„Amint a magyar társadalom csúcsein állók – minden összefonódottságuk s kapcsolatuk ellenére a nagybirtokosságra s a monopolizációra tagolódtak, úgy volt érezhető – talán sok szempontból még élesebben – ez a kettősség az uralkodó osztályok alsóbb rétegeiben, illetve azok úri függelékében.”<sup>50</sup>

88

A „társadalom csúcsein állókat” – a több mint félezer nagybirtokost, jórészt arisztokratát, valamint a hitelélet és gyáripar „félszázalékos vezetőjét”, s az ő szélesebb bázisukat képező, néhány százfőnyi ipari és kereskedő nagytőkést – a vezető állami bürokrácia s velük szemben a városi burzsoázia alsóbb rétegei követik Berend–Ránki leírásában. Az előbbi alatt az I–V. fizetési osztályba (2900–800 pengő/év) tartozókat, az utóbbi alatt kisebb üzemmel rendelkező ipari tőkéseket, kis- és nagykereskedőket, magántisztviselőket értenek, „akiknek fizetése s egyéb üzleti életből származó jövedelme nagypolgári életszínvonalat biztosított”.<sup>51</sup> A „nagytőke”, „monopolizáció” tehát egy funkciója által körülhatárolt csoportot jelentett náluk, míg a „nagypolgári” az életszínvonal jelzőjeként került elő, de annak részletesebb kifejtése nélkül.

Berend T. Iván és Ránki György másik két írásának alapját az 1966-ban elkészített munka képezte, de a későbbiek már jóval határozottabban különítették el az egyes társadalmi nagycsoportokat, sokkal egyértelműbben magán

<sup>46</sup> BEREND–RÁNKI 1966. A harmincas évekről és a hadigazdaságról írt munkájukban csak a munkásságnak e korszakbeli sajátosságait, átalakulását mutatják be, ezért itt nem idézem.

<sup>47</sup> BEREND–RÁNKI 1973.

<sup>48</sup> BEREND–RÁNKI 1984.

<sup>49</sup> Csak néhány példa a „kapcsolódások” kifejezésére: „Ez utóbbi rétegek [az államapparátus vezető rétege], közvetlenül kapcsolódtak az uralkodó osztályok legfelső csúcshoz.” (BEREND–RÁNKI 1966: 398) „Ez az átmenet egyébként nemcsak az ún. középrétegek felé található meg.” (BEREND–RÁNKI 1966: 400) „A városi nagypolgárság maga is az átmenet különböző szálaival kapcsolódott tehát a kispolgársághoz, az értelmiséghez, sőt nem egy esetben a gazdasági életben foglalkoztatott tisztviselőréteghez is.” (BEREND–RÁNKI 1966: 401)

<sup>50</sup> BEREND–RÁNKI 1966: 401.

<sup>51</sup> BEREND–RÁNKI 1966: 401.

viselve az Erdei-koncepciót – amely 1976-ban került publikálásra – és hangsúlyosabban képviselve a finánc-tőke-tézist. Ennek megfelelően leírásaikban a társadalom felső rétegét félszáz arisztokrata és ötven nagytőkés család<sup>52</sup> alkotja, akik két nagy érdekcsoporthoz tartoznak. A szerzők hangsúlyozták a nagytőkés családok egymás közötti összeházasodási tendenciáját, a nagybirtokosokkal ápolott politikai, üzleti és családi kapcsolatokat,<sup>53</sup> valamint hogy gazdasági helyzetük a német megszállásig gyakorlatilag töretlen volt. A csoportok elkülönítése mellett ugyanakkor ezekben az írásokban is megmaradtak az átmenetet hangsúlyozó elemek:

„A városi nagypolgárságot, bár *elvileg* egyértelmű osztálykorlátok választották el az alatta elhelyezkedő rétegektől, az *élet valóságában* rendkívül sok szál kapcsolta össze a városi kispolgári, értelmiségi középrétegekkel. Gyakorta ugyanazon családon belül is megtalálhatók voltak mindkét réteg képviselői. Egyébként is sok hasonlóság teszi bonyolulttá a határok világos megvonását.”<sup>54</sup>

A Berend–Ránki szerzőpáros írásai minden elméleti meghatározottságuk (osztályszemlélet, finánc-tőke, Erdei-koncepció) ellenére is halványan érzékelték s érzékeltetni próbáltak valamit – őket idézve – „az élet valóságából”. Arisztokráciáról és zsidó monopoltőkésekről írtak, kettősség által jellemzett társadalomban gondolkodtak, de a nagypolgárság fogalmával kicsit mintha másról beszéltek volna, például egy társadalmi csoport életmódjáról.

Ez a bizonytalansági tényező láthatóan nem került elő akkor, ha egy vizsgálat kizárólag a társadalmi piramisban, a kettősség jegyében az arisztokrácia mellett álló „nagytőkésekre”, vagyis gazdasági „hatalmasságokra” koncentrált. Varga László például több cikket is szentelt „a hazai burzsoázia történetének”, nagybuzsoáziaként mindig csak a banki–ipari–kereskedelmi tőkét birtoklókat ábrázolva, pályaképek, családrajzok formájában. Ezzel ugyan fontos információkat adott az egyes gazdasági személyiségekről (különösen a szerző 1983-as írása), de nem vizsgálta az általa bemutatott személyek, családok kötődésének elemeit az adott csoporthoz.<sup>55</sup> Nem tette fel a kézenfekvő kérdést: ki tartozik a „nagytőkések” közé és milyen ismervek alapján?

A „tízketteshez” hasonló összefoglaló célú vállalkozás volt a *Budapest története* öt kötete, amelyben a társadalomtörténet is helyet kapott. A dualizmus

.....  
<sup>52</sup> „A gyárpar és bankok igazi monopoltőkés arisztokráciája maroknyi csoportot, mintegy félszáz családott tett ki. [...] Néhány hatalmas csoport, összefonódott család uralta a gazdaság főbb területeit.” (BEREND–RÁNKI 1984: 775)

<sup>53</sup> „Az arisztokrácia és a monopoltőke két különálló, de egymáshoz szorosan kapcsolódó osztály volt.” (BEREND–RÁNKI 1984: 777)

<sup>54</sup> BEREND–RÁNKI 1984: 778. (Kiemelés – K. J.)

<sup>55</sup> VARGA 1981a; 1983.

korának társadalmát Vörös Károly foglalta össze, a két háború közötti részt Lackó Miklós. A két munka, jóllehet nem szakadt el lényegesen a fenn körvonalazott tradícióktól, új módszertani elemei révén mégis más. Vörös Károly érdemei felbecsülhetetlenek a fővárosi virilis-listák feldolgozásának terén. A dualizmus kori nagypolgárságról szólva is ebből a forráscsoportból indult ki Vörös, s ennek kapcsán tért ki bizonyos társadalmi kérdésekre (például a nemesítések, a csoportok közötti kapcsolatok, egyes csoportok súlyának változása a virilisek között<sup>56</sup>) és a legjelentősebb családok, érdekkapcsolatok megnevezésére. Itt a forrás egyértelművé teszi, kit vizsgál a szerző, nagypolgárnak, nagyburzsoáziának nevezve őket: a főváros 1200 legnagyobb jövedelem után adózóját. Ebben a csoportban szó esik régi (német, görög) polgárságról, „zsidó nagyburzsoáziáról”, szellemi foglalkozásúakról, hivatalnokokról.<sup>57</sup> A módszernek még az az előnye is megvan, hogy mivel az arisztokrácia jellemzően vidéki birtokai után helyben adózott, szinte alig keveredett a budapesti virilisek közé, hiszen mindenki csak egy helyen lehetett virilis, s így valóban a város legvagyonosabbjait tartalmazta. A virilislistákat ugyanakkor már jóval nehezebben lehetne alkalmazni a nem fővárosi „nagypolgárság” jellemzéséhez, továbbá ne felejtjük el azt sem, hogy a két háború közötti időre nézve, a virilizmus fővárosi megszüntetése miatt, már nem rendelkezünk Budapest vonatkozásában ilyen forrással.

Lackó írásában a társadalom felső rétegét a nagybirtokosság és a nagyburzsoázia mellett a magas bürokrácia alkotja.<sup>58</sup> A nagyburzsoázia az ő esetében is a gazdasági hatalom birtokosaként jelenik meg,<sup>59</sup> amelynek élén a már Berend-Ránkitól – illetve Markostól – ismert szűk, ötvencsaládos kör áll a Hitelbank, illetve a Kereskedelmi Bank körül csoportosulva. Emellett viszont lakásstatisztikákat vizsgálva megnézte a hat vagy annál több szobás lakásokban élők foglalkozási összetételét, s ennek kapcsán beszélt „ipari”, „kereskedelmi önállóak”, „tőkepénzesek, háztulajdonosok” mellett „magántisztviselőkről” és „szabad foglalkozásúakról” is. A szerző ugyanakkor nem mondta ki, hogy ha a „nagyburzsoázia” ötven családból áll, akkor hogyan nevezhetjük azt a 2000 budapesti főbérlet, aki hat vagy annál több szobás lakásban élt az 1930-as években?

A társadalom felső rétegének operacionalizálásában, kevésbé normatív megközelítésében – amelyben Lackó lakásstatisztikai felvetését és Vörös Károly

<sup>56</sup> „[K]orszakunkra a gyors és nagyméretű vagyonosodás lehetőségei beszűkülnek: ha új emberek még viszonylag nagy számban beléphetnek is a kialakult gazdasági és társadalmi struktúra legfelsőbb szintjére, ott meggyökeresedniök, megkapaszkodniök már egyre nehezebb. [...] Az új fővárosi uralkodó osztály [...] korszakunk végére így nagyjából készen áll.” (Vörös Károly 1978: 424)

<sup>57</sup> Vörös Károly más írásaiban is így közelíti meg a nagypolgárságot (vö. Vörös Károly 1991).

<sup>58</sup> A felső réteg kategorizálása megfelel Weis István 1930-as társadalom-leírásának (Lackó 1980).

<sup>59</sup> A gazdasági hatalom a nagybirtokosok csoportja és a nagyburzsoázia kezében összpontosul, a politikai hatalmon pedig a nagybirtokosok és az állami, magas bürokrácia osztoznak Lackó leírásában (Lackó 1980).

virislista-elemzéseit az első kezdeményezéseknek tarthatjuk – új elemet jelentett Ránki Györgynek a halála után megjelent cikke.<sup>60</sup> Az 1990-es Ránki-cikk ráadásul a kettősstruktúra-elnévezést is megkérdőjelezte. Mivel empirikus alapon kívánta meghatározni a budapesti polgárság összetételét, az Illyefalvi-féle statisztikákhoz fordult. Bár a posztumusz írás nem tartalmaz lábjegyzetet vagy hivatkozott irodalom- és forrásjegyzéket, a szöveg adatainak forrása egyértelműen Illyefalvi 1935-ös, fent idézett statisztikagyűjteményének második része volt, megállapításai tehát a húszas évek végi (1930 körüli) Budapestre érvényesek. Ránki polgári egzisztenciákat keresett, a nagy- és középpolgárok csoportját akarta elválasztani a kispolgárokétól, s a tanulmányban az ehhez szükséges szociológiai változókat vette sorra. Elméleti megfontolásaiban a statisztikus adatfelvételt követte, aki nem húzott társadalmi választóvonalat „modern polgári” és „történelmi nemzeti társadalom” között, vagy önálló és alkalmazásban állók között.

„A polgári kategórián belül tehát nem teszünk különbséget az állami alkalmazottak vagy a gazdaságban tevékenykedők között. Globálisan ebbe a kategóriába soroljuk a gazdaságban tevékenykedő polgári egzisztenciákat, legyenek azok önálló vagy tisztviselők, s végül idetartozónak ítéljük a »Bildungsbürgertum« kategóriájába sorolható önálló vagy alkalmazott értelmiséget.”<sup>61</sup>

A polgári státus alsó határát havi 350 pengő fizetésnél, háromszobás lakásnál és minimum négy középiskolai osztállyal húzta meg Ránki. Nem az volt számára a fő kérdés, hogy ki tekinti<sup>62</sup> magát polgárnak, hanem az, hogy ki él valóban olyan jövedelmi, életmódbeli szinten. A polgári léten belül a nagypolgári státust minden foglalkozási kategória esetében külön határozta meg, de adatai nem mindig követhetők,<sup>63</sup> s a cikk alapkérdése is a fővárosban polgári egzisztenciával rendelkező családok számának meghatározása volt, így a nagy- és középpolgári egzisztenciák szétválasztása csupán kiegészítő szempontként lehetett jelen. A kereskedők esetében 200 000 pengő feletti éves forgalomban és négy szobánál nagyobb lakásméretben állapította meg a nagypolgári lét alapjait, az iparosok esetében hat alkalmazottban és a négy szobánál nagyobb lakásméretben, magántisztviselők esetében havi 700 pengő feletti fizetésben és négy szobánál nagyobb lakásméretben, köztisztviselőknél és nyugdíjas közalkalmazottaknál ugyanilyen kritérium-

.....  
<sup>60</sup> RÁNKI 1990.

<sup>61</sup> RÁNKI 1990: 61.

<sup>62</sup> A szubjektív rétegbesorolás statisztikák használatakor nem is érvényesülhet. A kérdés leginkább mikrovizsgálatokban, életpályák vagy családtörténetek kapcsán nyerhet teret. Főleg a két világháború közötti középrétegek történetéhez kapcsolódik szorosan a szubjektív és objektív rétegbesorolás között feszülő ellentét jelensége (vö. GYÁNI 1997; GYÁNI 1998: 224–227).

<sup>63</sup> Nem mindig egyezik a Ránki által feltüntetett adat Illyefalvi számaival, például az iparosok esetében.

ban, ügyvédek, orvosok, mérnökök esetében pedig kereseti, jövedelmi kategória nélkül a négy szobánál nagyobb lakásméretben. Ránki olvasatában tehát nagypolgár volt a köztisztviselő is, ha megfelelt az előzetes kritériumoknak, de fontos hangsúlyozni, hogy a nagypolgári státust a különböző kategóriák nem egy egységes kritériumrendszer alapján nyerték el, a szerző által alkalmazott mérőléc mozgott.

Az 1945 előtti társadalom leírását célul kitűző történeti összefoglalók rövid historiográfiai áttekintése alapján leszögezhetjük, hogy a nagypolgárság fogalmának igen változatos értelmezésével találkozhatunk történelemszövegeink írásaiban. Egyrészt korántsem volt általános a fogalom használata – a marxista történetírás bevett kifejezései, szinonimái a nagyburzsoázia, fináncburzsoázia, nagytőke, monopoltőke voltak –, másrészt ha használták is, nem konzekvens a „nagypolgárság” kifejezés tartalma. A történeti munkák a tekintetben is eltértek, hogy a társadalom normatív leírását adták-e, vagy valamivel közelebb állva a szociológiai rétegződés-vizsgálatokhoz, bizonyos változók alapján alakították ki a társadalmi nagycsoportot (vagyis operacionalizálással). Volt, aki a pozíció és a vagyon, jövedelem által meghatározott gazdasági vezető réteget értette alatta, volt, aki gazdasági vezetőket és „vállalkozó értelmiséget” sorolt e fogalom mögé; volt, aki a jövedelem alapján mutatta ki a nagypolgárságot, megint másnál a vagyon, jövedelem, iskolai végzettség döntött a nagypolgári helyzetről. S mindemellett visszatérő elem történetírásunkban a nagypolgári életmódra való hivatkozás, amely még a legideologikusabb struktúra-leírásokba is bizonytalansági elemet csempészett – újra a Berend–Ránki-cikket idézve – „az élet valóságán” keresztül.

A nagypolgár meghatározásának kérdése jellemzően azon múlt és múlik, miként definiálják a polgárt, illetve hogyan látták, látják a polgár megjelenésével járó társadalmi folyamatot, a polgárosodást. Ezekből következik a használt terminológia is. Mára viszonylagos konszenzus alakult ki a történeti szakirodalomban afelől, hogy a polgár nem tevékenysége, foglalkozása (például gazdasági funkciója) révén különíthető el más társadalmi csoportoktól, hanem egyfajta közös kultúra (mint az individuum, a teljesítmény és tudás fontossága, a családi és társas kapcsolatok ápolása, sajátos lakáskultúra stb.) alapján.<sup>64</sup> A polgárság kulturális meghatározása mellett – amit nevezhetnénk életmód vagy mentalitás szerinti is – már nem húzható éles határ magánalkalmazott és közalkalmazott vagy önálló és alkalmazott között, a sajátos polgári mentalitás, kultúra megléte összeköti a különböző tevékenységű csoportokat. Egy ilyen polgár–polgárosodás meghatározásból más jellegű kérdések adódnak, például rögtön a közös kulturális jegyek mibenlétének meghatározása. Mivel eleve összetett jelenségre utal a „kulturális közösség”, részletezni kell, melyek azok a tényezők, amelyek indikátorai

<sup>64</sup> Vö. BÁCSKAI 2006; GYÁNI 2002.

lehetnek a polgári létnek. S ha már összeállt egy ilyen lista, vajon hány „ismérv” megléte mellett mondhatnánk valakiről, hogy polgár, arról már nem is szólva, hogy milyen források állnak rendelkezésünkre a vizsgálat elvégzéséhez. A „meny-nyire polgár” kérdés egyik lehetséges áthidalását jelenti, ha nem polgárról, hanem „polgáriasságról” beszélünk, s így juttatjuk kifejezésre, hogy az előzetes ismérvek alapján „polgári jelleget” vélünk valamiben felfedezni, de nem rendelkezünk olyan széles körű információval, hogy az adott személyt polgárnak is nevezzük.<sup>65</sup> Kérdésként merül fel az is, hogy egy kulturális megalapozottságú polgárdefiníció mellett a nagypolgár és polgár kategóriája között hol húzható meg a határvonal, s mit tekintünk indikátornak ebben: lakóhelyet, lakásviszonyokat, cselédtartást, jövedelmet, vagyont, iskolázottságot, kulturális fogyasztást?<sup>66</sup> A mentalitástörténeti kiindulópont mellett a társadalmi csoportok egymásra hatása is átértékelődik, így például a feudalizáció-, dzsentrifikáció-elmélet,<sup>67</sup> és relevánssá válik az a kérdés is, hogy minek tartották magukat, hogyan határozták meg saját társadalmi helyzetüket a vizsgálat szereplői.<sup>68</sup> A legtöbb fent felvetett kérdés további vizsgálatra vár, még hozzá jellemzően mikroszintű vizsgálatokra. Az olyan polgári kulturális ismérvek, mint a teljesítmény és a munka jelentőségébe vetett hit, az iskoláztatás fontossága eleve nem is vizsgálhatók makroszinten, de a szabadidő-eltöltéshez, a nyaralás intézményéhez, az iskolaválasztás szempontjaihoz vagy a lakáshasználat módjaihoz is a mikrovizsgálatokon keresztül vezet az út.<sup>69</sup>

A polgár–polgárosodás kérdés elemekre bontása és részleteiben való vizsgálata elkezdődött már az 1980-as években, amikor tehát nem az egész társadalomról, hanem annak egy-egy szegmenséről, csoportjáról beszéltek. A legsikeresebb magyarországi vállalkozás e tekintetben mindenképpen a Bácskai Vera szerkesztette *Bürgertum und Bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa* című kétkötetes munka volt, amely jó néhány kérdés (vállalkozó, kispolgárság, városi polgárság stb.) tematizálását elkezdte polgár és polgári fejlődés hívószavak alatt. A magyar Bürgertum-kötet 1986-os megjelenésével megelőzte a bielefeldi

.....  
<sup>65</sup> A polgár és polgáriasság fogalmak egy másfajta értelmezési lehetőségét mutatja, amikor a polgáriasság sajátos habitust, szociális beállítódást, gyakorlatot takar, szemben a polgár rendszerint csak szociológiai változók mentén, tehát külsődleges ismérvek alapján leírt alakjával (vö. REITMAYER 1999; HETTLING 2000). „»Bürgerlichkeit« soll daher definiert werden als eine spezifische Habitusform, also als Wahrnehmungsschema, System von sozialen Einstellungen und Grundlagen der Erzeugung von Praktiken.” (REITMAYER 1999: 67)

<sup>66</sup> A nagypolgár réteg-meghatározásának lehetőségeiről: KLEMENT 2006: 212–229.

<sup>67</sup> Vö. RÁNKI 1995 [1988]; TÍMÁR 1998; 2003. Hertz-Eichenrode értékelését idézve: „die Feudalisierungsthe- [ist] ein produktiver Irrtum” (HERTZ-EICHENRODE 2002: 287).

<sup>68</sup> Lásd például: PEKÁR 2002. Pekár Zsuzsa visszaemlékezésében nagypolgárinak nevezi családját, persze kérdés, hogy mikor(tól) fogalmazta meg ily módon társadalmi állásukat. Az identitás kérdésének elemzésére újabb példa a zsidó értelmiséget vizsgáló FENYVES 2010.

<sup>69</sup> A polgári értékeknek a családátörténetben megmutatókozó elemeire és ezek feldolgozására lásd BÁCSKAI 2001-ben a Havel család történetét.

Bürgertum-sorozat (*Bürgertum: Beiträge zur europäischen Gesellschaftsgeschichte*) vagy az osztrák *Bürgertum in der Habsburgermonarchie* sorozat 1990-es évekbeli indulását, utóbbiak azonban még a 2000-es években is új köteteket publikáltak, míg a magyar polgárosodás-kutatás megakadt. A téma iránti érdeklődés elhalványult, a polgár fogalmát az 1990-es évek végén a történészek helyett a politikusok kezdték kisajátítani. Fontos rész tanulmányok jelentek/jelennek meg azóta is, de szinte alig van szisztematikus összefoglalás.<sup>70</sup>

### III.2. GAZDASÁGI ELIT

94

A jelen vizsgálat tárgyát képező csoport megnevezésének másik lehetőségét a szociológia irodalma adja. Az elitelméleteket ez a tudományterület tárgyalja, jóllehet az elit fogalmának használata nem korlátozódik a szociológiai szakmunkákra és a mindennapi nyelvhasználatnak is része.<sup>71</sup> A 17. században a szó még a válogatottnak jó minőségű áruk jelzőjeként fordult elő a francia nyelvben. A társadalom felső rétegének, rétegeinek megnevezésére körülbelül a 18. század vége óta létező kategória a latin *eligo* (kiszed, kiválaszt, válogat) igéből eredő kifejezés, de valódi elterjedése – a francia nyelven kívül is – az iparosodás kiváltotta társadalmi átalakulás, például a tömeg megjelenésének az eredménye.<sup>72</sup> Ezt mutatja a magyar nyelvhasználat is, lásd például Weis István fent idézett 1942-es munkájában a „nemzeti elit” kategóriáját. A demokrácia mint politikai berendezkedés – az általános választójoggal – további kihívást jelentett az elit értelmezésének (új elitelméletek).

Az elitelméletek történeti előképeit egészen Platónig vagy legalábbis Machiavelliig vezetik vissza, a klasszikus elitelmélet tárgyalását pedig Paretoval és a 19–20. század fordulójának elméleteivel kezdik az áttekintések. Az első elitelméletek az osztályelméletekkel szemben fogalmazódtak meg.<sup>73</sup> Az elitelméletek

<sup>70</sup> A kevés összefoglaló vállalkozás egyike a Kövér György szerkesztette *Zsombékok* kötet 2006-ból, amely talán nem véletlenül került címben és alcímében a polgár fogalmát (KÖVÉR [szerk.] 2006a).

<sup>71</sup> A szociológiára egyébként is jellemző, hogy a köznyelv fogalmait alkalmazza, s emiatt kevésbé precízek a terminusai, illetve külön el kell végezni a pontosításukat. „Wie jede andere Wissenschaft muß die Soziologie mit möglichst scharf definierten Begriffen arbeiten. Aber die besondere Schwierigkeit liegt darin, daß sie zur Bezeichnung von sozialen Erscheinungen häufig Begriffe aus dem alltäglichen Sprachgebrauch benutzt, die in der Regel eher geeignet sind, eine Vielzahl von Assoziationen hervorzurufen, als eine präzise Bestimmung des gemeinten Sachverhalts zu geben. Die Soziologie ist darauf angewiesen, Bezeichnungen für gesellschaftliche Phänomene, die als solche schon vorwissenschaftlich erkannt sind, zu übernehmen und zugleich zu präzisieren, weil die Erscheinung der sozialen Welt sich offenbar mit Hilfe einer Kunstsprache allein vielleicht fassen, aber nicht »verständlich« machen lassen.” (DREIZEL 1962: 57)

<sup>72</sup> POHL 2001: 49.

<sup>73</sup> LENGYEL 2007: 14; KRAIS 2003: 41.

osztályozására jó néhány kategóriát kialakítottak már. Jelen fejezet céljától eltérítene, ha részletesen ismertetésre kerülnének a különböző elméletek Moscától Michelsen át Weberig vagy Millsig. Az elit cirkulációjának, összetételének, rekrutációjának, szelekciójának eddigi vizsgálatai helyett fókuszáljunk az elitelméletek elit-definíciójára.<sup>74</sup> Urs Jaeggi az elitelméletek áttekintése eredményeként három típusba sorolja azokat: hatalomalapú, értékalapú és funkcióalapú elméleti típusokat állít fel.<sup>75</sup> A hatalomalapú elitelméletekben az elit a hatalom gyakorlója, ők a kevesek a tömeg felett. Ezeket az elméleteket az „uralkodó osztály/elit” vizsgálata érdekli, a hatalom és az erőszak kialakította viszonyok. Az értékalapú elitteóriák azt tekintik az elithez tartozónak, aki képes új vezéreket, új társadalmi technikákat megalkotni, s eközben eszményképpé válni, vagyis az elit kisebbségét sajátos szociális, szellemi vagy politikai minősége emeli a tömeg fölé. Az elit-funkcióból kiinduló elméletekben az elitbe tartozást a megfelelő funkció, szerep kör betöltése implikálja.

A címszavas bemutatás alapján talán önkényesnek tűnhet a három csoport, hiszen elitről szólva egyszerre lehet jelen a hatalom, a teljesítmény és a pozíció dimenziója, evidensnek tűnhet, hogy az elit azon keveseknek a megnevezése, akik a legmagasabb pozíciókban vannak, a legrátermettebbek és/vagy a legbefolyásosabbak. E három alapelv azonban valóban vezetni látszik az elitkutatók gondolkodását, hiszen az egyes elitdefiníciók között „a felül levők” vizsgálata kapcsán nem kis hangsúlybeli eltérések lehetnek. Lenski például a maga vizsgálatában így azonosítja az elitet: „A kifejezés jelentése végül pusztán bármely társadalmi egység legmagasabb rangsorbeli szegmense, legyen az egy osztály vagy a társadalom egésze, tetszés szerinti kritérium alapján csoportosítva. Kötetünkben [...] a hatalmat használtuk kritériumként.”<sup>76</sup> Dreizel a modern társadalomban létező elit fogalmában a teljesítményre és a sikerre, eredményességre helyezi a hangsúlyt, itt az érdem szempontja köszön vissza: „Az elitet azok alkotják, akik egy csoport, szervezet vagy intézmény legfelső pozícióit birtokolják, akik ezekbe a pozíciókba alapvetően (személyes) teljesítmény alapú kiválasztódás során kerültek, és akiknek a pozíciójuknál fogva hatalmuk vagy befolyásuk van a szociális struktúrák és a csoport által képviselt normák közvetlen megváltoztatására vagy fenntartására, vagy a presztízsük alapján a példakép szerepét tölthetik be, amely a csoporton

.....  
<sup>74</sup> Feltéve, hogy definiálásra kerül az elit: „»Elite« ist ein solcher Begriff der Soziologie, dessen Bedeutung nach wie vor unbestimmt ist und dennoch – oder gerade deshalb – ständig verwendet wird.” (DREIZEL 1962: 57)

<sup>75</sup> Machtelitentheorien, Wertelitentheorien, Elitenfunktionstheorien: JAECCI [é.n.]: 97–119. A szerző is elismeri, hogy a három csoport megnevezése alapján nem nyilvánvalóak a különbségek, illetve vannak átfedések, hiszen a hatalom funkcióval jár, de ő nem csak az elit különböző definíciójából indul ki, hanem az elméletek legfontosabb kérdései, szempontjai alapján is alakítja ki a csoportjait.

<sup>76</sup> LENSKI 1984: 78–79. Magyarul idézi SZALAI 2001: 21.



keresztül mások viselkedését normatívan meghatározza.”<sup>77</sup> Lengyel György vizsgálatai viszont következetesen döntéseikben keresi a (gazdasági) elitet, vagyis a betöltött funkció felől közelít: „Nem feltételezem, hogy a gazdasági elit a legkiválóbb aktorokat tömörítene, s nem az elit teljesítményének megítélése, hanem társadalmi összetételének, rekrutációjának, karriermintáinak és attitűdjeinek vizsgálata áll érdeklődésem középpontjában. [...] Az alábbiakban tehát gazdasági elit tagjának tekintem azokat a gazdasági szereplőket, akiknek módjukban áll, hogy döntéseikkel, véleményeikkel érdemben befolyásolják a gazdasági élet alakulását.”<sup>78</sup> A legtöbb rendszerváltás óta készült hazai gazdaságielit-vizsgálat is a funkció (betöltött pozíció és/vagy tulajdonosi szerepkör) alapján állítja össze az elemzendő társadalmi csoportot.<sup>79</sup>

96

Az elit fogalmának a szociológiai elméletekben tapasztalt sokféle definiáltsága jelenik meg akkor is, ha más társadalomtudományi munkákban, például a történeti szakmunkákban alkalmazzák. Korszaktól függetlenül, tehát a 19. század előtti társadalmak leírásában is találhatunk példákat az elitek történeti ábrázolására, legyen az helyi elit, udvari elit, kulturális elit, katonai elit vagy gazdasági elit stb. Alkalmazásában leggyakrabban úgy tűnik, az elit köznyelvi definíciója vezeti a szerzőket,<sup>80</sup> de előfordul a legnagyobb adófizető, politikai befolyás vagy kulturális hatás szerinti kiindulópont is.

Az elit fogalmát használja a két világháború közötti korszak társadalmának összefoglalásakor Gyáni Gábor is a társadalom felső rétegeinek bemutatásában. *A Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban* című művében Gyáni az elit fogalmával az elitelméleteknek az osztályelmélettel szembeni megfogalmazását emeli ki. „[N]em az uralkodó osztály szemantikai tartományát jelöljük ezzel az új terminológiával. Az uralkodó osztály analitikus fogalomként [...] valójában alkalmatlan a társadalomtörténeti elemzésre, az elit fogalma viszont jobban megfelel erre a célra.” Az elit fogalmát pedig így definiálja: „...a társadalmi hierarchia csúcsán helyet foglaló kollektívumot vagy azok együttesét értjük [eliten], akikre a társadalom más, tehát »lentebbi« csoportjaival szembeni erőfölény jellemző. [...]Az elit kifejezést társadalm szerkezeti fogalomként a funkcionális rétegek (a tulajdonosi és/vagy professzionális csoportok) magas státusú tagjaira, meghatározott köreire alkalmazzuk. [...]Különböző uralmi pozíciók halmozódnak fel az elit tagjainak a kezén.”<sup>81</sup> A „különböző uralmi pozíciók” alapján különbözteti meg Gyáni a „hagyományos elit”-et (arisztokrácia); az „egyházi, katonai és tudáselit”-et; a „politikai elit”-et (kormányzó réteg) és a „gazdasági elit”-et

<sup>77</sup> DREIZEL 1962: 71. (Fordítás – K. J.)

<sup>78</sup> LENGYEL 2007: 15, 35. A definíció a korábbi munkáiban is ez volt: LENGYEL 1989b: 10; LENGYEL 1993: 16.

<sup>79</sup> A legfrissebb vizsgálatot mutatja be, és saját vizsgálata mellett a korábbiakra is kitér: KOVÁCH 2011.

<sup>80</sup> „Mely réteg, csoport színe java.” (*Magyar Értelmező Kéziszótár*)

<sup>81</sup> GYÁNI 1998: 192.

(nagypolgárság).<sup>82</sup> Nála tehát a két alternatíva (gazdasági elit és nagypolgárság) egymás szinonimájává válnak. „A vagyon, a jövedelem és a szervezeti pozíciók szerinti elitek külön-külön is hozzájárulnak a nagypolgári státushoz. Önmagában azonban egyikük sem nyújt kellő alapot az elitbe kerüléshez, s csak egymással összegződve jelölik ki azt a személyi kört, amely a Horthy-kor gazdasági elitjét alkotja.”<sup>83</sup> Pozíció, méghozzá gazdasági pozíció mellett vagyon, jövedelem is szükséges Gyáni leírásában a nagypolgárságba/gazdasági elitbe kerüléshez.<sup>84</sup>

A definíció ugyanakkor csak az egyik fontos eleme egy elitvizsgálatnak. Amennyiben empirikus elitvizsgálatról beszélünk – vagyis nem teoretikusan, hanem egy személyeiben is körülhatárolt csoportot akarunk vizsgálni –, legalább ilyen jelentőségű a vizsgált csoport operacionalizálása. Gazdasági elit vizsgálata esetében három mintavételi eljárás ismert: a reputációs, az intézményi és a vagyoni minta. A reputációs minták esetében az életrajzi lexikonokban, közéleti almanachokban, ki-kicsodákban, névtárakban, vagyis publikált forrásokban szereplő személyek közül kerül kiválasztásra az elit tagja. Intézményi minta esetében a vizsgálat során körülhatárolt intézmények meghatározott beosztású szereplői kerülnek a mintába. Vagyoni minta esetében pedig az adózott vagyon vagy jövedelem, illetve az ingatlantulajdon alapján kerül összeállításra a vizsgált elit.<sup>85</sup> (A korábban említett hatalom–érdem–funkció alapú elitelméleti meghatározottságban gondolkodva a reputációs minta kiindulópontja az érdem, hiszen a lexikonba kerülést egy élet munkájával kell megszolgálni, az intézményi mintavétel egyértelműen a betöltött funkciók alapul, míg a vagyoni minta logikája a vagyonnal együttjáró hatalmi pozíció meglété.)

A gazdasági elitvizsgálatok közül<sup>86</sup> országos kiterjedtsége, jól körülhatárolt definícióhasználata és világosan operacionalizált jellege miatt kiemelkednek Lengyel György 19–20. századi magyar gazdasági elitvizsgálatai.<sup>87</sup> Lengyel írásaiban következesen ragaszkodott a „gazdasági elit” megnevezéshez. A gazdasági élet döntéseikkel érdemben befolyásolni képes elit vizsgálatában kétféle módszert alkalmazott: intézményi és reputációs mintát. A reputációs mintával a *Magyar*

<sup>82</sup> Vö. WEIS 1942: a felső réteg felosztása. Egyébként Weist, Szekfűt és Erdeit Gyáni saját előzményeinek tekinti (GYÁNI 1998: 169).

<sup>83</sup> GYÁNI 1998: 215.

<sup>84</sup> A mű összegző szándékából adódóan struktúraírás (elitek – középosztály – kispolgárság, parasztság – alsó osztályok), amit kiegészítenek a demográfiáról, szociálpolitikáról, politikai rendszerről és életmódról szóló fejezetek, ezért jellemzően statikus, s így kimarad az egyes társadalmi csoportok közötti kapcsolatok vagy egymásra hatásuk bemutatása is (ROMSICS 2000).

<sup>85</sup> A különböző módszerek alapján készült legutóbbi vizsgálatokat veszi sorra: LENGYEL 2007: 35.

<sup>86</sup> A sok példa közül néhány a korszakunkra nézve fontosabb helyi vizsgálat (nemcsak gazdasági elite): BARANYI 1970, 1972; GYÁNI 1974; BÉRDI 1977; TÓVÁRI 1997; BOGNÁR 2004; 2005; TAKÁCS 2008.

<sup>87</sup> Lengyel György gazdaságielit-vizsgálata része volt a Szociológia Intézet történeti szociológiai elitvizsgálatainak, amelyben a katolikus egyházi elitet Gergely Jenő dolgozta fel, a tudáselitet pedig Kovács I. Gábor még ma is tanulmányozza.

*Életrajzi Lexikonban* szereplő gazdasági vezetőket emelte be a vizsgálatba, és a 19–20. századi gazdasági elitet vizsgálta. Intézményi mintavételből indult ki a két háború közötti korszak (mintavételi évek: 1926/27, 1936/37, 1942/43) multipozicionális (vagyis minimum három elitpozíció a mintaévekben) elitjét elemző 1993-as munkájában és a legutóbb megjelent, a 20. század végi gazdasági elitet elemző művében (mintavételi évek: 1990, 1993, 1998). Fel lehet hozni – miként fel is hoztak – mindkét mintavételi eljárással szemben érveket,<sup>88</sup> de a Lengyel-féle vizsgálatok tagadhatatlan előnye, hogy egy adott definíció szerinti csoporton tesztelhetővé váltak korábban általánosan elfogadott elképzelések: például a zsidó gazdasági hatalom koncepciója<sup>89</sup> vagy Erdeinek a kettős társadalomról alkotott elképzelése.<sup>90</sup>

### III.3. VÁLLALKOZÓ

A harmadik alternatíva a vállalkozó fogalma. A vállalkozó alakjának sajátossága, hogy egy gazdasági szereppel rendelkező társadalmi csoportról van szó, s épp e gazdasági funkcióból<sup>91</sup> kiindulva határozzák meg – jellemzően közgazdászok –, kik tekinthetők vállalkozóknak. „[H]a eltekintünk a legfejletlenebb táplálékszerzés esetétől, akkor a vállalkozás az ismert történelmi viszonyok között mindig föllelhető, és alapvetően csak a szocialista módon szerveződő társadalomból hiányzik.”<sup>92</sup> A vállalkozó alakja ennek ellenére nem áll(t) feltétlenül a közgazdasági elméletek középpontjában. A klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtan elmélete nem foglalkozik a vállalkozó alakjával. A modell szerint a piacot láthatatlan kéz irányítja, az információt az árak hordozzák (az információ mindenki számára egyformán elérhető), a piac szereplői a haszon és a költségek mérlegelésével, racionális belátás szerint mozognak, vagyis automatikusan (piacra reagálva) és mechanikusan (folyamatosan optimalizálva). A vállalkozónak nincs

<sup>88</sup> Például az *Életrajzi Lexikon* esetében: hogy vajon mennyire jellemezhet egy korábbi társadalmat egy későbbi társadalomban elvégzett szelekció (reputáció), vagy a multipozicionális elitnél: mit jelent valójában, ha valakinek több vállalatban is vezető pozíciói vannak? (Vö. HALMOS 2002; 2003)

<sup>89</sup> LENGYEL 1993: 39–49.

<sup>90</sup> LENGYEL 1989a. „Megerősíthetjük, hogy a két szféra [gazdaságirányítók és magángazdasági elit – K. J.] között az etnikai és szociális összetétel, társadalmi jellemzők s a képzettség tekintetében jelentős különbségek vannak. Ugyanakkor a két szféra közötti személyi átfedések, a pozíciók vertikális halmozódása, valamint a szegmenseket keresztező pályaképek – amelyekre a korábban említettek mellett Teleszky János, Fabinyi Tihamér vagy Imrédy Béla szolgálhat például – egyszersmind relativizálják is a kettős struktúra tézis relevanciáját.” (LENGYEL 1989a: 102)

<sup>91</sup> Halmos Károlyt idézve: „vállalkozónak lenni nem helyzet, hanem funkció” (HALMOS 1987: 434).

<sup>92</sup> SCHUMPETER 1982: 32.



indul ki, tőkeszerzésre, tőkék összefogására, alapítási üzletre, fúziókra koncentrálnak – háromdimenziós a tevékenysége). A három elméleti típus leginkább egymással keveredve jelenik meg a valóságban, sorrendjüket pedig időbeli sorrendnek is tekintette Sombart.<sup>98</sup> Sombart típusai, a régi burzsoá és a modern vállalkozótípusok valamennyien más-más gondolkodásmódot, tevékenységformát képviselnek, s ezekre szerinte legnagyobb befolyással a gazdasági környezet változása van.<sup>99</sup>

Schumpeter nem céljában (nyereség) vagy módszerében (racionális kalkuláció) ragadta meg a vállalkozó alakját, hanem gazdasági szerepében: „A vállalkozói szerep nem más, mint a vezetői szerep a gazdasági életben.” S mivel definíciója szerint „[a] vezetés ott jelenthet feladatot, ahol nem a korábbi tapasztalatok szerint, nem rutinszerűen kell cselekedni, tehát ahol valami újat kell megvalósítani”, a vállalkozó lényege ebből adódóan az új lehetőségek fölismerése és kiaknázása. Funkciója megnyilvánulhat az áru szintjén (új vagy más minőségű termékek előállítására és elismertetésére), a termelésben (új termelési módszerek bevezetése), szervezeti szinten (az ipar új szervezeteinek kialakítása), az eladásban (új felvevőpiac feltárása) vagy a beszerzés oldalán (új beszerzési források feltárása).<sup>100</sup> Motivációi között szerepelhet az uralom, a hatalom, a dinasztialapítási vágy, a siker, az alkotás öröme, a társadalmi fölemelkedés, a függetlenedési vágy stb. A vállalkozás megteremtőjeként értelmezett vállalkozó fogalmából következik egyrészt, hogy elválik a fogalom a tőkés fogalmától, aki a vállalkozásban a pénzügyi kockázatot viseli,<sup>101</sup> és tevékenysége elkülönül a vállalkozás rutinszerű üzemeltetésétől is. Másrészt mivel az új lehetőségek felismerését és kihasználását, amelyek nem rutinszerű cselekvések, vagyis nem tanulhatóak, Schumpeter vállalkozójának a saját környezetével és akár önmagával szemben<sup>102</sup> is érvényesítenie kell, a vállalkozó személyisége eltér a társadalom többi tagjától: tulajdonképpen deviáns. Harmadrészt mivel személyes adottságok teszik alkalmassá a vállalkozót

<sup>98</sup> „A tiszta szakember ugyanis inkább a korai kapitalizmus időszakába tartozik, mint a kapitalizmus tetőfokáiba, amelyben egyre gyakrabban találkozunk a két utóbbi típusal, a pénzember szerepe pedig annál nagyobb jelentőségűvé válik, minél erősebben terjed a gazdasági életben a koncentrációs mozgalom.” (SOMBART [1929]: 1266)

<sup>99</sup> Gerschenkron vállalkozó-képe is a gazdasági környezet hatását hangsúlyozza, pontosabban a gazdasági környezet hatását jelentősebbnek értékeli a társadalmi környezet hatásánál. „Világos, hogy a vállalkozói magatartások variációinak semmi közük nincs a domináns értékrendhez és a társadalmi jóváhagyás fokához. E változások a különböző jövedelmi szintek, életkörülmények, természeti adottságok eredményei lehetnek, s kétségkívül azok is. [...] A gazdasági átalakulás időszakai egy adott közösségen belül az értékek rendkívüli változatosságával járnak együtt, így a legvégső esetben szabad azt a benyomást kelteni, hogy adva van valamilyen egységes és általános normarendszer.” (GERSCHENKRON 1984: 140, 142)

<sup>100</sup> SCHUMPETER 1982: 42, 41, 43.

<sup>101</sup> „A vállalkozó csak jogilag vállal kockázatot – gazdasági kockázatot csak akkor visel, ha egyben tőketulajdonos is.” (SCHUMPETER 1982: 40)

<sup>102</sup> Ezen a ponton válhat akár irracionálissá is a cselekvése, például amikor saját szabadidejéről lemondva dolgozik.

a vállalkozói feladatra, a vállalkozók nem alkotnak külön csoportot, és „az örökölt tulajdon önmagában nem jelent egyben vállalkozói szerepet is”, öröklése csak látszat.<sup>103</sup> S végül a kezdeményező vállalkozó alakja magában hordozza a gazdaság fejlődésének lehetőségét, amit környezetétől függetlenül, sőt gyakran annak ellenében visz véghez.<sup>104</sup>

Schumpeter négy vállalkozótípust különített el.<sup>105</sup> A „gyáros és kereskedő” típusa főleg a szabadverseny korában létezett, birtoklás és vállalkozás összefonódott alakjában, elsősorban tőkés volt, ennek megfelelő társadalmi helyzettel. Családcentríkusság jellemezte, csak a saját üzeméhez kötődött, sokféle szerepet vállalhatott fel (technikus, kereskedelmi igazgató, jogtanácsos, műszaki feltaláló). A „modern ipar kapitányát” a részvénytöbbség birtoklásával vagy afölötti rendelkezéssel írta le Schumpeter. Részvénytársasági tisztségein keresztül ez a típus több vállalathoz is kötődhet, gondolkodásában az „üzletet” háttérbe szorítja a „probléma” megoldása, feladata a vállalat(ok) általános gazdaságpolitikájának meghatározása. Nem tipikus polgár, mert nem elsősorban családjáról gondoskodik. Az „igazgató” alkalmazott, célja a kielégítő jövedelem elérése, ideálja a jó szakmai teljesítmény, személyes tekintély megszerzése. A „gründoló” pedig az új lehetőségek felkutatója és kivitelezője, nem kötődik ágazathoz, mindig alárendelt szerepet játszik, presztízse alacsony. A vállalkozói szerep tehát önállóként és alkalmazottként egyaránt betölthető, a szerep lényege az újítás, kezdeményezés. A vállalkozás jellemzői ugyanakkor az idő múlásával változnak, mégpedig „folytonosan” és „nem lényegi” (nem hirtelen, forradalmi) módon, ennek köszönhetően – mondja Schumpeter saját koráról – mivel a társadalom kezdi megszokni a gazdaság folytonos változását, s így számos nehézség elhárul a vállalkozók elől, idővel a személyiség jelentősége háttérbe szorulhat a vállalkozó alakjában, s akkor majd a vállalkozás „tanulható szakmává válik”.<sup>106</sup>

A vállalkozó mint kreatív, újat alkotó gazdasági szereplő alakja napjainkig élő közgazdasági fogalom, a hangsúlyok bizonyos eltolódásával.<sup>107</sup> Van, aki a kreativitást nem személyes adottságként értékeli, hanem szervezett, szisztematikus munkával megvalósuló innovációként (Drucker). Mások a kreativitás mellett a változásokra való reagálás képességét (Kao), vagy az integratív tevékenységet (Timmons, Rimler) emelik ki a vállalkozó sajátosságai közül.

<sup>103</sup> „A vállalkozás – mint láttuk – személyes adottságokhoz kötődik, így a vállalkozók szociális szempontból nem alkotnak külön osztályt, bár legsikeresebbjeik a tőkés és földbirtokos osztályok tagjaiként is megalapozták családjuk jövőjét.” „E szerep örökölhető volta persze csak látszat, hiszen az örökölt tulajdon önmagában nem jelent egyben vállalkozói szerepet is, jóllehet megkönnyíti e szerep ellátását.” (SCHUMPETER 1982: 45)

<sup>104</sup> „A vállalkozó cselekvését nem a gazdasági környezet váltja ki, hanem épp fordítva: ő az, aki a fejlődést meghatározza.” (KELEMEN 1999: 68)

<sup>105</sup> SCHUMPETER 1982: 44–47. A típusalkotás révén a fogalom konkrét megvalósulási formáit teszi láthatóvá.

<sup>106</sup> SCHUMPETER 1982: 32, 49.

<sup>107</sup> Ezekről ad átfogó képet: RIMLER 1998.

Fritz Redlich<sup>108</sup> is beszél kreativitásról, amikor különbséget tesz kreatív vállalkozó és vállalkozó között. A gazdasági szereplőket – tőkés, vállalkozó, menedzser – Redlich egyrészt elkülöníti funkciójuk szerint (a tőkés biztosítja a kockázati tőkét; a vállalkozó stratégiai döntéseivel meghatározza a cég általános céljait, s közben tekintettel van a piaci, nemzetgazdasági folyamatokra; a menedzser a belső szervezetet tartja működésben taktikai döntéseivel), másrészt különbséget tesz kreatív és nem kreatív típusaik között. A kreatív gazdasági szereplők cselekedetei hatással vannak a gazdasági növekedésre, így a kreatív vállalkozó fogalma Redlichnél közel van Schumpeter vállalkozó-fogalmához, de – mint írja – ez csak egy ideáltípus, a valóságban nem létezik, gyakorlati megfelelője a vállalatirányító, akiben már keverednek a vállalkozói és menedzseri feladatok. Vállalkozó-definíciójában ugyanakkor Redlich inkább a döntési képességet hangsúlyozta. A vállalkozó az, aki a stratégiai, vagyis a vállalat szempontjából a lényeges döntéseket meghozza. Vele szemben a menedzser az operatív döntések embere.<sup>109</sup>

A vállalkozó definiálásában az elméletek másik nagy csoportját a döntés- és információelméletek (Hayek, Kirzner, Casson) alkotják.<sup>110</sup> Így definiálva a vállalkozó az a személy, aki rendelkezik „az ítéletalkotás képességével a gazdasági döntéshozatalban”.<sup>111</sup> A döntéshez információkra van szükség, s mivel az információk nem állnak a maguk teljességében szabadon rendelkezésre, a vállalkozó feladata megszerezni, összegyűjteni, rendszerezni stb. Őket. Az információszerzés költséges, az információ kezelése pedig kockázatokkal jár, a döntés komplex feladat – „a vállalkozó a döntésorientált problémamegoldás specialistája”,<sup>112</sup> ez a funkciója különbözteti meg a tulajdonostól (tőkéstől) és a menedzsertől.<sup>113</sup> Casson szerint ezzel a definícióval már integrálható a vállalkozó alakja a (neo)institucionalizmus elméletébe is.<sup>114</sup>

A vállalkozóval foglalkozó elméletek további bemutatásától (a társadalmi környezet hatását hangsúlyozó újabb vizsgálatoktól)<sup>115</sup> az erőforrás- és

<sup>108</sup> REDLICH 1964, 1982.

<sup>109</sup> BERGHOFF 2004: 40–41; REDLICH 1964.

<sup>110</sup> BERGHOFF 2004: 39–41; CASSON 2003.

<sup>111</sup> „...die Fähigkeit zur Urteilsbildung in wirtschaftlichen Entscheidungsprozessen” (CASSON 2001: 528)

<sup>112</sup> „Unser Definition des Unternehmers als eines Spezialisten für entscheidungsorientierte Problemlösungen” (CASSON 2001: 533)

<sup>113</sup> A fogalom és a gyakorlati megvalósulás közötti különbség jelenik itt is meg, amikor Casson arra utal, hogy a vállalkozó szerepét adott esetben a tőkés vagy a menedzser is betöltheti egy adott döntéshozatalban (CASSON 2001: 533–535).

<sup>114</sup> „Dieser Aufsatz möchte demonstrieren, daß und auf welche Weise eine von der Institutionenökonomik geprägte Sichtweise in der Lage ist, verschiedene Theorien über das Unternehmertum, die bislang unverbunden nebeneinander standen, zusammenzuführen.” (CASSON 2001: 525)

<sup>115</sup> BAUMOLL 1994; KUNCZI 1998; BERGER 1998.

hálózatelméletekig<sup>116</sup>) eltekintve, nézzük meg a fogalom 1945 előtti magyar köznyelvi használatát. Az általános lexikonok közül csupán a *Révaiban* lelhető fel a „vállalkozó” címszó: „Vállalkozó, a vállalkozási szerződésnél az a fél, aki a másikkal, a megrendelővel szemben a mű előállítására kötelezi magát.” Itt tehát a vállalkozó az a személy, aki „elvégezteti” egy feladat teljesítését, s ennek különböző aspektusairól szólnak a „vállalkozási szerződés”, „vállalkozói nyereség” címszavak is. A *Pallas* és a *Közgazdasági Lexikon* már csak az utóbbi címszavakra szorítkozik, külön „vállalkozó” címszó nem is szerepel bennük. A két világháború között megjelent *Közgazdasági Enciklopédiában* újra megtalálhatjuk a kifejezést Werner Sombart összefoglalásában, vagyis gazdaságelméleti szemléletben, s a korábban idézett sombarti tartalommal.

Az 1945 előtti sajtó szóhasználatában is jellemzően a „feladatot elvégző személy” értelmű vállalkozóval találkozhatunk. Az újságok címeiben előforduló „vállalkozók” számbavételekor a következőket találjuk:<sup>117</sup> *Vállalkozók és Iparosok Lapja* (1902–1919; 1928–1940 – szaklap és hetilap), *Vállalkozók Közlönye* (1922–1925; 1928–1929 – a lap tulajdonosa a Budapesti Építőmesterek és Kőműves Mesterek, Építési Vállalkozók Szövetsége), *Vállalkozók Közlönye* (1895–1901; 1904; 1915–1917; 1922–(1926) – műszaki, majd 1922 után közgazdasági, műszaki, építőipari és szállítási profilú lap); *Vállalkozók Lapja* (1894–1944 – közgazdasági hetilap, mellékletei: Tégla–Agyagipar, Útépítés, Építőipari Anyagtáblázat, Építőipari Szemle); *Magyar Vállalkozó* (1901–1927 – nemzetgazdasági hetilap). Az 1927-ben megjelent *Vállalkozók évkönyve és címtára* is a ma leginkább kis- és középvállalkozóknak nevezhető kereskedők és iparosok szakmai címtára, kiadója a *Vállalkozók Lapja* – „A legolcsóbb építészeti, műszaki, közszállítási szaklap”. Mégsem merném egyértelműen kijelenteni, hogy a „vállalkozó” fogalma 1945 előtt kizárólag a kis- és középvállalkozókra volt használatban. A Pannónia Gőzmalom Rt. első alapszabálya például a malom alapítóit (idézőjelbe téve) vállalkozónak nevezte,<sup>118</sup> és a vállalkozói kedv élénkülésével és hanyatlásával is rendszeresen foglalkoztak a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései, kis és nagyobb volumenre egyaránt gondolva. Az is igaz ugyanakkor, hogy a korszak nagyvállalkozóinak az érdekvédelmi szervezete – mely az általa kiadott lapot a „magyar közgazdasági élet elitjének” címezte<sup>119</sup> – 1902-ben Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége néven alakult meg, az elnevezésben nem szerepelt

.....  
<sup>116</sup> BOURDIEU 1978; LENGYEL–SZÁNTÓ (szerk.) 1998; COLEMAN 2001; KELEMEN 1999: 69–70. Szalai Erzsébet is a szimbolikus tőke jelentőségét hangsúlyozza a rendszerváltás utáni magyar gazdasági elit vizsgálatok (SZALAI 2001).

<sup>117</sup> A rövid áttekintéshez Voit Krisztina budapesti sajtóadatárát használtam (VOIT 2000).

<sup>118</sup> „Azok a személyek, kik ezen társaság megalakulását elérni igyekeznek, a társaság »vállalkozóinak« tekintendők.” Alapszabály 1867. 5.§. BFL VII. 2.e Cg 845/1876. 5394 d.

<sup>119</sup> Kovács Éva 1989.



a „vállalkozó” fogalma. Leszögezhető tehát, hogy a fogalom létezett, de talán nem volt elég differenciáló ereje, s minden bizonnyal nem volt olyan „elegáns” kifejezés, mint a „gyáros” vagy a „bankár”.

A vállalkozó fogalma először az üzemtörténet-írás révén került be a magyar történetírás szóhasználatába az 1970-es években, amit a „vállalat” rehabilitálása tett lehetővé 1968 után. Az üzemtörténet-írás érdemének tudható be, hogy bár nem a vállalattal és a vállalkozással, hanem az üzemmel foglalkozott (!), a vállalkozó alakját azért nem hagyta figyelmen kívül. „A vállalattörténetek elszemélytelenítése nem lehet az üzemtörténész célja. Helytelen tehát az a gyakorlat, amikor a vállalatok fejlődését meghatározó döntések kialakításának folyamatát a névtelenség homályába burkolják. [...] A tőkés vállalkozók egyéniségével az üzemtörténésznek foglalkoznia kell.”<sup>120</sup> A „tőkés vállalkozó” definíciója Koroknai Ákosnál, az üzemtörténet-írás egyik úttörőjénél így hangzott:

104

„A tőkés vállalkozó egyértelműen a tőkés uralkodó osztály tagja, a termelési eszközök tulajdonosa, és a bérmunkások kizsákmányolásából él. [...] A tőkebefektetés jellege szerint megkülönböztethetők ipari, kereskedelmi és kölcsöntőkések, továbbá a mezőgazdaságban a tőkés bérlők és a gazdag parasztság rétegének vállalkozói típusai. [...] A tőkés uralkodó osztály [...] a kapitalizmus fejlődésével, az imperializmus, illetve az állammonopolista kapitalizmus kifejlődésével szerkezetében átalakult. Létrejött a monopol- és fináncsőkésekből a fináncoligarchia, az a csoport, mely a gazdasági hatalom mellett a politikai uralmat is megszerezte az ipari és bankmonopoliumok tőkéjének összefonódása révén.”<sup>121</sup>

Vagyis Koroknai a vállalkozó fogalma alatt körülbelül ugyanazt írta körül, mint a többi marxista történész a „nagyburzsoázia” kifejezésével. Fogalom-meghatározásából kimaradt a részvénytársasági vezetők, vezető magántisztviselők csoportja (maximum fináncsőkésként lehetne beleérteni), és nem tudott mit kezdeni az üzemek nem tulajdonos irányítóival. Innen nézve jelent számottevő újdonságot, hogy Hanák Péter a „tőkés vállalkozó” mellé beemelte a szóhasználatba a „hivatásos menedzser” fogalmát is.<sup>122</sup> Hanák három vállalkozótípust rajzolt fel a magyarországi iparosításban, ennek egyike volt a menedzser (kereskedő-vállalkozó

<sup>120</sup> KOROKNAI 1979: 137. A üzemtörténet-írás kérdésfelvetéséről, megközelítéséről lásd HANÁK 1968. Az üzem „komplex” jellegéből kiindulva itt Hanák amellett érvel, hogy üzemtörténet címen egyszerre kell írni a technikai felszereltségről, az üzleti vállalkozásról, a bürokrácia felépítéséről és a társadalmi kontextusról, ebből adódóan a vállalkozóról is.

<sup>121</sup> KOROKNAI 1979: 139–140.

<sup>122</sup> HANÁK 1982.

– technikus gyáralapító – hivatásos menedzser).<sup>123</sup> Tíz évvel korábban Zorn is hármás vállalkozói típusalakkal jellemezte a magyar iparosodás szereplőit: külföldi tőkés, műszaki, kereskedő.<sup>124</sup> Zorn típusai nem azonos szempontokat képviseltek, keveredett bennük a földrajzi származás, az osztálykategória és a foglalkozás. Koroknai a típusok kialakításában túl sok szempontot akart érvényesíteni. Hanák mindkét korábbi hibát elkerülte, bár nem vázolta fel azt a szempontrendszert, amely mentén kialakította a típusait.

Az 1980-as évek második felétől, amikor lassan bekerült a köztudatba újra a vállalkozó fogalma, a történelmi érdeklődést már nem az üzemtörténet-írás vezette a vállalkozó felé. A polgárosodás-kutatásokkal párhuzamosan sorra születtek esettanulmányok a 19. és 20. századi magyar vállalkozókról (Bácskai Vera, Halmos Károly, Koncz Katalin, Kövér György), új típusok körvonalazódtak, mint például a kereskedő-bankár alakja (Kövé György) és egy prozopográfia (Bácskai Vera) is készült a reformkori nagykereskedőkről. Jóllehet a vállalkozói típusalkotás lehetséges szempontjait is lefektették (immár) módszertani alapossággal (Halmos Károly és Koncz Katalin),<sup>125</sup> az azóta született valamennyi vizsgálat közös tanulsága, hogy annak eldöntése, „valójában ki a vállalkozó, az gyakorlatilag a kutatás végén dől el, hiszen csak egy-egy egyéni vagy családi életút leírása ad választ arra, hogy a kutatás tárgyául választott személy hivatásszerűen foglalkozott-e gazdasági szempontból jelentős – kockázatos – döntések meghozatalával. Csak ha e kérdésen túltesszük magunkat, jön a társadalomtörténelmi kérdés: hogyan illeszkednek a vállalkozók a társadalomba és annak különböző közösségeibe.”<sup>126</sup> Épp úgy, ahogy a (nagy)polgár vizsgálatában, a vállalkozó társadalomtörténelmi elemzése is eljutott az egyén és a család szintjére.

Nagypolgár – gazdasági elit – vállalkozó: ugyanannak a csoportnak a megnevezésére szolgáló fogalmak. Érzékletes példa a kifejezések szinonimaként való használatára Dieter Ziegler összefoglaló tanulmánykötetének címe, vagy Hartmut Kaelble és Youssef Cassis cikkeiben a gazdasági elit és a polgárság fogalmának használatára.<sup>127</sup> Bármi legyen is a végső választás eredménye, azzal tisztában kell lenni, hogy a három kifejezés tartalma eltérő: más elméleti körből, más-más tudományterületről származnak. Áttekintéssel elsősorban ezeket a fogalmi

.....  
<sup>123</sup> A típusalkotás szándéka Koroknainál is megvolt, de a túl sok (szám szerint tizennégy) dimenzió és a típusalkotás egyes ismérvei közötti kapcsolat homályos volta miatt végül nem születtek valóban megvilágosító erejű kategóriák (KOROKNAI 1979).

<sup>124</sup> ZORN 1972.

<sup>125</sup> BÁCSKAI 1989; KÖVÉR 2002; KONCZ 1986; HALMOS 1987; 1992b; 1992c.

<sup>126</sup> HALMOS 1987: 433.

<sup>127</sup> „Großbürger und Unternehmen. Die deutsche Wirtschaftselite im 20. Jahrhundert.” (ZIEGLER [Hrsg.] 2000) Például: KAEUBLE 1982; 1988; CASSIS (ed.) 1994; CASSIS 1995.

különbségeket kívántam számba venni, s nem a polgárosodáskutatás, az elitelméletek vagy a vállalkozótörténeti szakirodalom összefoglalása volt a cél. Az egyik vagy a másik fogalom kiválasztásával együtt fel kell vállalni a kategória tartalmi elveinek való megfelelést is. S ez akkor sem lehet másként, ha olyan köztes fogalmakat használunk, mint a *Wirtschaftsbürger* vagy a „vállalkozó polgár” kifejezése, amelyekben egyszerre van jelen a polgár és a vállalkozó fogalma.

Ezeket a fogalmi kritériumokat megfontolva döntöttem úgy, hogy vizsgálatomban következetesen vállalkozókról beszélek, még akkor is, ha ezzel megelőlegezem a vállalkozói magatartást, holott az csak a személyi szintű vizsgálat során lenne eldönthető. Kizárásos alapon tulajdonképpen nem is marad más lehetséges kategória, mint a vállalkozó fogalma. Hiszen egy ágazat legfontosabb aktorait keresem, tehát kizárólag gazdasági szerepük miatt kerülnek vizsgálat alá az itt következő személyek, s nem az életmód vagy a mentalitás szempontjai vezetnek, tehát a polgár fogalmának használata eleve félrevezető lenne. A gazdasági elit fogalmát a vizsgálati módszer miatt muszáj elvetnem, hiszen az elitvizsgálatokkal ellentétben nem határozom meg előre, hogy kik vannak a „csúcson” az ágazatban, s vizsgálom meg a kiválasztottakat, hanem fordítva, éppen azt keresem (többek között), hogy a malomiparban (bármekkora) tulajdonnal és/vagy (bármilyen) vezető (minimum cégjegyzői) pozícióval rendelkezők közül körülbelül hol húzható meg a valódi vezetők, „csúcson levők” köre a betöltött pozíciók és a birtokolt tulajdoni hányadok alapján. A vizsgálat végére ugyanakkor egyszerre juthatok közelebb mindhárom kategóriához: a döntésein keresztül befolyással rendelkező malomipari elithez, az újíto, döntéshozó, valódi malomipari vállalkozókhoz és a magyar malomiparban meghatározó szerepet betöltő nagypolgárokhoz.

## IV. MALOMVEZETŐK

Miután áttekintettük az ágazat jelentőségét mind a történeti értékelés, mind az üzleti adatok alapján, megismertük a vizsgálandó vállalkozásokat és a felhasználható forrásokat, valamint döntöttünk a terminológia tekintetében is, nem maradt más hátra, mint a fővárosi malomipar vállalkozóinak elemzése. Vizsgálatomban a budapesti malomipar meghatározó szereplőit kerestem. Azokat, akik létrehozták ezt az iparágat a fővárosban és azokat is, akik működtették azt a dualizmus időszakában. A „létrehozók” köre egyértelmű: ők a malomvállalat-alapítók. A „működtetői kör” annál homályosabb meghatározás. Használatával azt kívántam kifejezni, hogy nem csak a tulajdonosok, részvényesek, vagyis nem csak a „tőkésék” kerültek a vizsgálatba, hanem azok a vezető döntéshozók és „menedzserek” is, akik a malomvállalat üzemének működtetésében fontos szerepet játszottak. Ezzel az összes lehetséges „vállalkozó” a vizsgálat részévé válhatott. A kutatás során két adatbázist állítottam össze: egyet, amely az ágazatban tisztséget viselőket, a pozícióval rendelkezőket rögzítette és egy másikat a tulajdonviszonyok követésére. A pozicionális adatbázisba a vállalatokban meghatározott tisztséget betöltő személyek kerültek, szám szerint 602 fő, a tulajdonosi adatbázisba az alapítók, részvényesek, tulajdonosok, ez a csoport 1431 főből állt össze. Tekintettel az adatbázisok nagyságára, külön mutatom be a malomvezető vállalkozókat és a tulajdonos vállalkozókat – bár a kettő között természetesen lesz átfedés –, e nagycsoportok elemzéséhez pedig lényeges részcsoportok kiemelése és vizsgálata révén jutok közelebb. A malomvezetők bemutatásakor első lépésben szólni kell azoknak a tisztségeknek a tartalmáról, funkciójáról, amelyek a vizsgálat részét képezték, majd ezután térhetek rá az ágazatban pozícióban eltöltött idő, az egy vagy több malomvállalatban befutható karrier kérdésére, végül pedig a malomvezető családok jelenségére.

## IV.1. TISZTSÉGEK EGY MALOMVÁLLALKOZÁSBAN

A *Compassok* és a cégjegyzék kötetei alapján összesen 34 féle pozíciót különítettem el a tulajdonostól a cégvezetőn át a levelezőig. (Lásd Mellékletek 5. táblázat.) Az ezeket a pozíciókat betöltő személyek – a tulajdonosokon túl – vagy cégjegyzői joggal rendelkeztek, s ezért nevük feljegyzésre került a cégbíróság cégjegyzékeiben, vagy a cég tartotta fontosnak feltüntetni a nevüket a céget reprezentáló személyekként a *Compassok*ban. A pozíciók rögzítésekor egyértelművé vált, hogy a 19. század második felében nem beszélhetünk szilárd és általánosan érvényesülő vállalati hierarchiáról a malomcégek esetében, s minden bizonnyal igaz ez minden más, korabeli vállalkozásra is.

A vizsgált malomvállalkozások esetében cégformaként egyéni cégekkel, közkereseti társaságokkal és részvénytársaságokkal találkozhatunk. Az egyéni cégek és a közkereseti társaságok esetében természetesen nem létezett semmilyen központi szabályozás arra nézve, hogy milyen feladatköröket milyen tisztségekkel kell betölteni egy cég működtetéséhez. Az 1875. évi kereskedelmi törvény (XXXVII. tc.) arra vonatkozóan rögzített irányelveket, hogyan kell elnevezni a céget, mi kell az alapításához, felszámoláshoz, milyen jogok, köteleességek illetik meg a tulajdonosokat, mit jelent a cégvezetői jog, milyen jogai és kötelességei vannak a segédszemélyzetnek stb. Egyéni cég esetén egy, közkereseti társaságban legalább két tulajdonosa volt a vállalkozásnak, s mellettük mindig volt egy vagy néhány tisztviselő, aki(ke)t a tulajdonos(ok) felruházott(tak) a cégjegyzés, cégvezetés jogával, vagyis aki(k) aláírhatott(tak) a cég nevében egyedül (*per procura*) vagy közösen (*collectiv procura*) egy másik cégjegyzővel, esetleg az egyik tulajdonossal. Céget jegyző tisztviselővé válhatott valaki könyvelő, titkár, irodafőnök, de akár helyettes könyvelő vagy társasági tisztviselő besorolás mellett is. Ennek megfelelően például a főkönyvelő és a könyvelő nem is rendezhető egyértelműen hierarchiába, hiszen egy kisebb cég akár nem is tett különbséget főkönyvelő és könyvelő között, vagy egyszerűen nem nevezett ki főkönyvelőt, így nem tekinthető valaki automatikusan alacsonyabb rangú alkalmazottnak könyvelőként mint máshol egy főkönyvelő. Sőt, még a részvénytársaságok esetében is előfordulhatott, hogy valakit az egyik évben főkönyvelőnek, majd egyszerűen könyvelőnek, később újra főkönyvelőnek neveztek meg a *Compass*ban. Az egyéni cégek és a közkereseti társaságok vizsgálatakor tulajdonképpen csak két pozíció különíthető el biztonsággal: a tulajdonosé/tulajdonosoké és a cég képvisetével felruházott alkalmazott tisztviselőké. A tisztviselők közötti hierarchia esetről esetre csak mikrovizsgálatokkal lenne felállítható, feltéve, hogy megfelelő mennyiségű forrás is fennmaradt a kérdés megválaszolásához.

A részvénytársaságok vállalati hierarchiája a cégformából adódóan szükség-szerűen több fokozatú volt.<sup>1</sup> A részvénytársaság tulajdonosai a részvényesek, akik azonban – ellentétben az egyéni cégek és a közkereseti társaságok tulajdonosaival – nem vesznek ténylegesen részt a vállalat munkájában. Ők csak a pénzt, a tőkét adják a társaság megalapításához, működéséhez részvények megvásárlása formájában, így velük csak a tulajdonosi kör vizsgálatakor találkozunk majd. Néhányan azonban pozíciót is betöltöttek a részvénytársaságokban. Az 1875-ös kereskedelmi törvény a részvénytársaságok esetében kimondta<sup>2</sup> ugyanis, hogy a tulajdonosok, vagyis a részvényesek meghatalmazása, választása alapján a céget az igazgatóság vezeti, az igazgatóság működését pedig a szintén választott felügyelőbizottság ellenőrzi (182.§–200.§).<sup>3</sup> Mivel mind az igazgatóság, mind a felügyelőbizottság tagjainak működésük idejére az alapszabályban rögzített számú részvényt kellett letétbe helyezniük a vállalat pénztárában, mintegy garanciaként, így e két testület tagjai egyben részvényesek is voltak, vagyis a tulajdonosokhoz is tartoztak.

Az 1875 után egységesen igazgatóságnak, esetleg igazgatótanácsnak nevezett testület feladata volt a vállalkozás stratégiai irányítása. Korábban választmányként, igazgatóválasztmányként, bizottmányként nevezték meg őket. A stratégiai (testületi) vezetők hozták meg a részvénytársasági vállalatok esetében a legfontosabb döntéseket, az alapszabály által kiemelt esetekben csak a közgyűlés felhatalmazása mellett. (E testület tagjai természetesen nem egyformán vettek részt e döntések meghozatalában, s nem volt egyforma a súlyuk sem a testületben, de jelen esetben megmaradunk az ugyanazon pozícióval rendelkezők egységes vizsgálatánál.) Az alapszabály előírásának megfelelően megbízatásuk idejére, ami jellemzően 3–5 év volt, meghatározott számú (jellemzően 5–15 db) társasági részvényt kellett letétbe helyezniük. Maguk közül elnököt, esetleg (egy-két) alelnököt is választottak. Az elnök vezette le az igazgatósági üléseket, s többnyire ő elnökölt a közgyűléseken is. Az igazgatóság létszáma malomvállalatonként változóan alakult, s a korszak előrehaladtával jellemzően megnőtt, általában 5–12 személy alkotta. Legalább havonta egyszer tartottak igazgatósági ülést, de inkább kéthetente. Éves díjazásuk a vállalat jövedelmezőségétől függött, az éves tiszta

<sup>1</sup> A részvénytársaságok általában nagyobb cégek is voltak több alkalmazottal, mint a nem részvénytársasági formában működő vállalkozások, bár azért bőven akadt kivétel is, gondoljunk csak a több száz munkással, egyéni cégeként működő Hagenmacher-malmokra vagy a nehézipari Weisz Manfréd Művekre, előbbi csak 1921-ben, utóbbi pedig 1918-ban alakult részvénytársasággá.

<sup>2</sup> A korábbi magyar törvényi szabályozást a részvénytársaságokra nézve az 1840. évi XVIII. törvény tartalmazta, ebben már volt szó választmányról, de még nem szabályozta olyan részletesen a feladatköröket, mint az 1875-ös.

<sup>3</sup> Fontos megjegyezni, hogy a kereskedelmi törvénnyel bevezetett magyar rendszer eltért a némettől, ott az Aufsichtsrat (amit magyarul leginkább felügyelőbizottságnak fordíthatnánk) volt felelős a stratégiai döntésekért és a felügyeletért egyaránt, míg nálunk külön-külön testület fennhatósága alá tartozott a stratégiai döntések meghozatala (igazgatóság) és a vállalat működésének ellenőrzése (felügyelőbizottság). Vö. KUNCZ 1922.

nyereségből kaptak szintén az alapszabályban meghatározott százalékot, úgynevezett tantième-t, de általában egy éves minimum összeget emellett is megajánlott az alapszabály az igazgatóság tagjainak. Veszteséges években erről a díjazásról gyakran lemondott e testület. Szintén a stratégiai irányítást végezte a részvénytársaságok életének egy speciális szakaszában, a cég felszámolása idején a felszámoló vagy leszámoló bizottság is.

A felügyelőbizottságot az 1875-ös törvény előtt vizsgálóknak is nevezték. Az ő szerepük a részvénytársaságokban az üzleti jelentések hitelesítése volt, egyfajta ellenőri funkcióval bírtak a vállalat üzleti működésére nézve, vagyis a stratégiai vezetőtestület munkáját kísérték nyomon az üzletév folyamán. Előfordult, hogy maguk közül elnököt választottak, bár ennek különösebb jelentősége nem volt, s gyakran választott a közgyűlés póttagot (egy-két főt) is e testülethez, aki(k) egy rendes tag távozása után, (egy újabb) választás útján lépett(tek) be a testületbe. A felügyelőbizottsági tagok számát az alapszabály határozta meg, általában 3–5 tagban, miként éves díjszabásukat is, ami mindig fix összeg volt, tehát nem függött a vállalat üzleti eredményeitől. A felügyelőbizottsági tagok éves díjazása mindig alacsonyabb volt, mint az igazgatóság minimálisan megállapított javadalma, viszont ők is rendelkeztek részvénnel, amit megbízatásuk idejére, általában 1–3 évre nekik is letétbe kellett tenni az alapszabály szerint. A leteendő részvények száma mindig kisebb volt, mint az igazgatóság esetében előírt részvénytársaság.

A részvénytársaságok további tisztviselői már valamennyien a cég alkalmazottai voltak. A vállalati hierarchiát rájuk nézve semmilyen szabályozás nem határozta meg, így leginkább a hétköznapi gyakorlat alakította azt vállalkozásról vállalkozásra. A részvénytársaságok alkalmazottai közül így is határozottan elkülöníthető egy vagy két személy, akiket ma leginkább menedzsereknek nevezhetnénk. Ők voltak a vállalkozások operatív vezetői, akik a vállalatok mindennapi irányítását végezték. Kinevezésüket a stratégiai vezetői testülettől kapták, nekik is tartoztak beszámolási kötelezettséggel, és munkájukért fix fizetést kaptak, amihez számos más juttatás is társult, és a nyereségből is részesedhettek. Az operatív vezetőket – vállalatonként tehát egy-két, legfeljebb három személy került ilyen posztra – nevezhették vezérigazgatónak, műszaki igazgatónak, kereskedelmi igazgatónak, ügyvezetőnek,<sup>4</sup> ügyvezető igazgatónak és igazgatónak. A megnevezések mögött rejlő tartalmi különbségek itt is csak mikrovizsgálatokkal feltárhatóak, s főleg akkor izgalmas a kérdés, ha több operatív vezető működött egy cégben, különböző feladati és hatalmi jogkörrel.<sup>5</sup> Volt malomcég, ahol különbséget tettek kereskedelmi és műszaki igazgató között, máshol nem,

<sup>4</sup> A Királymalom Rt. esetében fordult elő ez a megnevezés, s a személyekből ítélve egyértelműen operatív döntések meghozatalára jogosult pozícióról volt szó, még akkor is, ha a megnevezésben nem szerepelt az „igazgató” kitétel.

<sup>5</sup> A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. esetében elemzi a kérdést: Vass 2003: 139–148.

volt, ahol használták a vezérigazgató megnevezést, kiemelve őt más igazgatók fölé, máshol ügyvezetőről beszéltek, s az is előfordult, hogy ugyanazon személy pozíciójának neve hol igazgató, hol vezérigazgató volt. Értékelhetnénk mindezt a hierarchiában való mozgásként is, de a jelenség gyakorisága és következetlensége arra utal, hogy inkább a hierarchia meghatározatlanságáról volt szó.

Bár az operatív és a stratégiai vezető megnevezésére egyaránt használatban volt az igazgató kategóriája, az 1875-ös kereskedelmi törvény után már általánosra, a két vezetői posztot, a stratégiai és az operatív irányítást határozottan elválasztották. Érzékletesen festi le a helyzetet az Erzsébet Gőzmalom Rt. egyik 1876-os igazgatósági ülése, ahol Naeff Ferenc kinevezéséről döntöttek. Az alapítás (1868) óta a cégnél levő Naeff ekkor kapta meg az „üzlet műszaki vezetőségnek” feladatát azzal a megjegyzéssel, hogy az üzletvezetői cím mellett az eddig használt igazgatói címet is megtarthatja, „misperint ezen cím csak az üzleti körben megkívánható tekintély megadását foglalja magában, anélkül, hogy egyúttal az a törvény értelmében [értsd az 1875: XXXVII. tc. – K. J.] megválasztott igazgatósági tag jogkörét is [magában foglalná], miután a nevezett úr ilyenné nem, hanem csak üzletvezetővé van megválasztva, illetőleg szerződötve”.<sup>6</sup> Miként az idézet is hangsúlyozza, Naeff „szerződötve van”, alkalmazott, ellentétben „a törvény értelmében megválasztott igazgatósági tagokkal”, a stratégiai vezetőkkel. Az idézetnek ugyanakkor nem csak az a tanulsága, hogy Naeff operatív vezetőként egyszerre volt nevezhető üzletvezetőnek, igazgatónak és műszaki igazgatónak, hanem az a jelenség is, hogy az igazgatósági ülésen fontosnak tartották elosztatni a bizonytalanságot tekintetben, kit nevezhetnek igazgatónak. A kereskedelmi törvény életbelépésével az addig jellemzően választmányának nevezett testületet a részvénytársaságok élén igazgatóságnak kellett átnevezni, az igazgató cím tehát a választott testületnek és a kinevezett, szerződötött magántisztviselőnek is kijárt ezután.<sup>7</sup>

A vállalati hierarchiában az operatív vezető(k) alatt következő tisztviselők között a részvénytársaságok esetében éppen annyira nehéz hatalmi köröket kimutatni, miként az egyéni cégeknél vagy a közkereseti társaságoknál. Számítalan esetben pusztán cégvezetőként vagy társasági tisztviselőként neveztek meg az alkalmazottat, s e kitételek tartalma cégről cégre, sőt, esetről esetre változhatott. Megfigyelhető volt az a gyakorlat is, hogy egy személy nevéhez többféle pozíciót is társítottak a források, például egyszerre volt valaki irodafőnök és cégvezető, vagy főkönyvelő és irodavezető. Mivel pozicionális rangsort csak az

<sup>6</sup> BFL VII. 2.e. Cg. 1193/714 1876. július 2. – igazgatósági ülés.

<sup>7</sup> A kereskedelmi törvény adta új keretekbe való illeszkedés, igazgató(ság) és igazgatótanács közötti kompetencia-megosztás sajátos példáját mutatja a Magyar Általános Hitelbank hierarchiája. Lásd KÖVÉR 2005.



eseti vizsgálatok<sup>8</sup> után lehetett volna felállítani, végül tisztviselői címke alá vontam össze a következőket: igazgatóhelyettes, főtisztviselő, főmérnök, főkönyvelő, irodafőnök, fiókgazgató, üzletvezető, levelezési főnök, főpénztárnok, titkár, búzávásárló, disponens, jogtanácsos, cégvezető, társasági tisztviselő, intéző, könyvelő, helyettes könyvelő, levelező, pénztárnok.

Az áttekinthetőség és a vizsgálati eredményesség érdekében tehát a pozíciókat csoportosítottam, s a következő csoportokra nézve végeztem további vizsgálatokat: tulajdonos, stratégiai (testületi) vezető, felügyelőbizottsági tag, operatív vezető, tisztviselő. A kialakított kategóriák közül egyértelműen a tisztviselői csoport lett a legheterogénebb (nagyon sokféle megnevezés került egy csoportba), s a tulajdonosi, a stratégiai (testületi) és az operatív vezetői státusz, valamint a felügyelőbizottság kifejezetten homogén kategóriát jelentett ilyen szempontból.

A döntési kompetencia felől vizsgálva az általam kialakított pozíciótipusokat a tulajdonos, a felügyelőség és a tisztviselő csoport mutatkozik homogénebbnek, ezek esetében viszonylag azonos szintű döntési hatáskör társult a csoportba került személyekhez: a tulajdonos korlátlan döntési jogkört élvezett, s ebben csak a társ-tulajdonosokkal osztozott, ha voltak ilyenek; a felügyelőbizottság tagjai kizárólag ellenőri szerepet játszottak a vállalatban; a tisztviselők pedig – bár ezen belül sokféle döntési jogkörrel bírhettek – mindenképpen a munkavállalói hierarchia csúcsa alatt helyezkedtek el.

A stratégiai (testületi) vezetők és az operatív vezetők csoportjának döntési hatóköre már finomabb distinkciókkal írható le. A malomvállalatok vizsgálata alapján jó néhány olyan stratégiai (testületi) vezetőt lehetne példaként felhozni, aki igen kis mértékben folyt bele a döntéshozatalba, esetleg jóval kisebb szerepet játszott, mint az adott döntést az igazgatóság elé terjesztő operatív vezető. Mint az majd a következő elemzésekből is kiderül, a két csoport, a stratégiai és az operatív vezetők közötti átjárás sem volt ritka. A döntési mechanizmusok, szerepek vállalatról vállalatra eltérhettek, de a két csoport között mindenhol volt egy alapvető választóvonal: az igazgatóság tagjai nem álltak a cég alkalmazásában, míg egy vezérigazgató vagy egy műszaki igazgató igen. Utóbbiak fizetését az előbbi testület határozta meg. Az természetesen más helyzet, ha egy vezérigazgató egyben az igazgatóság tagja is volt, vagy elnök-vezérigazgatói posztot töltött be, de ebben az esetben nem is számítottam az operatív vezetők közé. Az elnök-vezérigazgató egy sajátos egyszemélyi vezetést jelentett a korszakban, egyszerre volt feje a cég operatív és stratégiai vezetésének, és jellemzően a legnagyobb részvénytulajdonnal is bírt a társaságnál. Ezért tehát, jóllehet nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a stratégiai (testületi) vezetők csoportja nem egyforma szintű „vezetőket”, illetve

<sup>8</sup> A tisztviselői csoportok közötti különbségtételre adhat lehetőséget a fizetési kategóriák vizsgálata, ám erre nézve nagyon elszórtan és igen kevés adat maradt fenn a dualizmus kori gőzmalomokról.

a döntésekben nem egyformán résztvevő személyeket tartalmaz, de az operatív és a stratégiai vezetők közötti kompetenciabeli és hatalmi különbség sokkal határozottabb és élesebb volt, mint a stratégiai vezetők közötti.<sup>9</sup>

## IV.2. A MALOMIPARBAN ELTÖLTÖTT IDŐ

Összesen 24 malomvállalatból<sup>10</sup> gyűjtöttem össze az 1914-ig fellelhető adatokat a pozícióval rendelkezőkről a cégjegyzékek (1864–1914) és a név szerint szereplő tisztviselőkről a *Compassok* (1873–1914/15) alapján. A 24 vállalatból 602 pozícióval rendelkező személyt tudtam azonosítani.

E pozicionális adatbázis elemzésekor elsődleges feladat volt az adott pozícióban, illetve az adott vállalatnál eltöltött idő meghatározása. Elsősorban arra keresve választ, vajon milyen mértékű volt a vállalati lojalitás a 19. században. A két forrástípus együttes alkalmazása számos esetben segített pontosítani, illetve megerősíteni az adatokat, de még így is előfordult, hogy nem lehetett megállapítani az időtartamot (például a hiányzó kezdőévek miatt 1864 előtt, illetve a bizonytalan törlési időpontok miatt). A két forrás eltérő logikáját tekintetbe véve – a cégjegyzék a pozíció betöltésének<sup>11</sup> első és utolsó évét tünteti fel, a *Compassban* viszont az első megválasztástól az utolsó megválasztási évig szerepel valaki – a számszerű adatok meghatározását esetről esetre manuálisan kellett elvégezni, amely során következetesen érvényesítettem szempontként, hogy ha a pozíció kezdő és záróéve megegyezett, az időtartamot egy évben állapítottam meg, illetve az 1914-es esztendő teljes évnek számítottam. Az így kapott adatok alapján kezdtem vizsgálni az egy malomban, illetve az egy pozícióban eltöltött időt.

A pozicionális adatbázis 602 tagja összesen 717 itemet, bejegyzést adott ki az egy malomvállalatnál eltöltött idő vizsgálatakor – a különbség a több malomvállalati pozíciókból adódott. Ebből 657 esetben volt megállapítható az egy malomvállalatnál pozícióban eltöltött időtartam. A pozicionális adatbázis tagjai átlagosan 10 évet töltöttek el egy malomvállalatnál. (A teljes névlistát lásd: Mellékletek

<sup>9</sup> A stratégiai vezetők közötti differenciálásra ad majd lehetőséget a VI. fejezet, a típusalkotás.

<sup>10</sup> A 24 malom a következő volt: Árpád, Barber–Klusemann malom, Blum-féle Gőzmalom Rt., Budai Gyárudvar Rt., Budai Király Gőzmalom Rt., Concordia, Első Budai, Első Budapesti, Erzsébet, Gizella, Gizella Rt., Haggemacher malma(i), Hedrich & Strauss malma, Hengermalom, Hungária, Királymalom, Lujza, MÁH-malmok, Pannónia, Pesti Molnások és Sütők, Schmidt & Császár Rt., Unió, Viktória, Werther Frigyes malma.

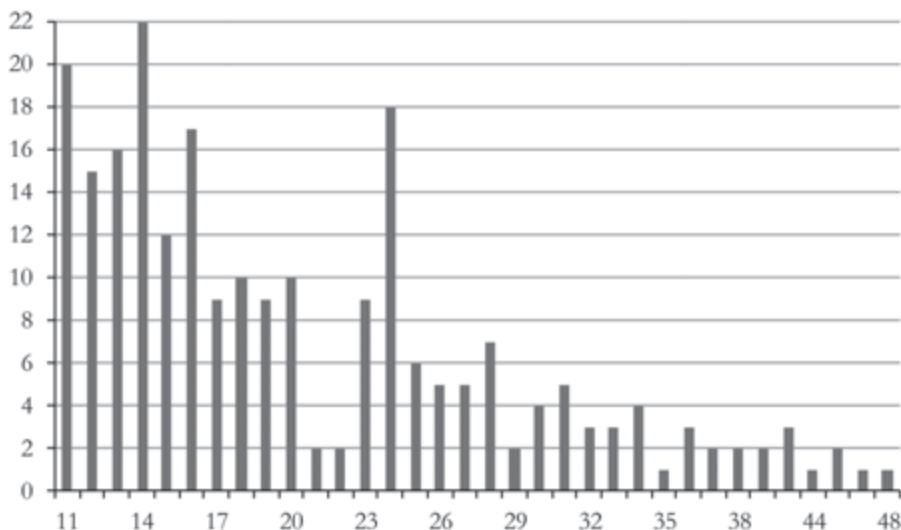
<sup>11</sup> A források a pozícióba lépés és távozás időpontját segítik azonosítani, ami nem feltétlenül azonos a cégnél eltöltött idővel. Egy adott személy vállalathoz való belépésére és onnan való távozására a cégbírószági és vállalati irategyüttes szolgált kiegészítő forrásként.

6. táblázat.) A minta szóródását jellemzi, hogy az egy malomvállalatnál eltöltött legrövidebb idő 1 év, míg a leghosszabb pontosan megállapítható időtartam 48 év volt. (A teljes minta eloszlását mutatja: Mellékletek 1. ábra.)

Az átlagos 10 évnél több időt egy malomban maradó személyek száma 233 fő lett (a 657 esetet tartalmazó csoport 35,5%-a), a névlistát kiegészítve a hozzávetőlegesen megállapítható időtartammal jellemezhető személyekkel végül 239 fő haladta meg az egy malomban eltöltött átlagos időtartamot. (Az átlagosnál több időt eltöltő személyek teljes listáját lásd: Mellékletek 7. táblázat.) Az átlag feletti időt egy malomban eltöltők átlagosan több mint 20 évig működtek egy malomcég szolgálatában, eloszlásukat mutatja a 16. ábra.

16. ÁBRA. Az átlagnál (10 évnél) több időt egy malomvállalatnál, pozícióban eltöltő személyek eloszlása (pontosan meghatározható időtartam esetén)  
( $x$  = egy malomvállalatnál eltöltött idő;  $y$  = az időtartam gyakorisága)

114



Összesen 93 fő esetében volt pontosan megállapítható, hogy 20 évnél több időt állt egy malomcég kötelékében (tehát a 657 ítemes minta 14,1%-a), s a hozzávetőlegesen megállapítható időtartammal rendelkezők közül még három személy volt ebbe a csoportba sorolható. De még a 30 évnél többet egy malomban maradók száma is jelentős: 33 főnyi (a 657 fős minta 5%-a), s további két személy sorolható ide a pontosan nem meghatározható időtartammal jellemzettek közül.

*Az átlagnál (10 évnél) több időt egy malomvállalatnál,  
pozícióban eltöltő személyek eloszlása  
(pontosan meghatározható időtartam esetén) – a 16. ábra alapjául szolgáló táblázat*

Egy malom- ban eltöltött idő (év)	Az időtar- tam gya- korisága	Egy malom- ban eltöltött idő (év)	Az időtartam gyako- risága	Egy malom- ban eltöltött idő (év)	Az időtartam gyako- risága
11	20	22	2	33	3
12	15	23	9	34	4
13	16	24	18	35	1
14	22	25	6	36	3
15	12	26	5	37	2
16	17	27	5	38	2
17	9	28	7	39	2
18	10	29	2	40	3
19	9	30	4	44	1
20	10	31	5	45	2
21	2	32	3	47	1
				48	1

Az egy malomban eltöltött idő alapján annyit leszögezhetünk, hogy viszonylag hosszú időt, átlagosan egy évtizedet maradtak egy malomcég kötelékében a cégjegyzékben és a *Compassok*ban szereplők, vagyis a kiemeltebb pozícióval rendelkező személyek. A többi ágazatról nem ismertek hasonló adatok, így azt nem lehet kijelenteni, hogy ez a 10 év sok vagy kevés, esetleg átlagos lenne a korabeli iparvállalatokhoz képest, de az megvizsgálható, hogyan alakulnak az adatok a budapesti malomiparra nézve, ha a különböző pozíciókat külön is megvizsgáljuk. Vajon milyen pozícióban maradtak a legtovább, s melyikből távoztak átlagosan a leghamarabb a vizsgált személyek?

A tulajdonosi csoportba összesen 21 név került, 419 stratégiai vezetőt gyűjtöttem ki, 134 név szerepelt a felügyelőbizottság kategóriájában, 61 személy lett operatív vezető és 196 tisztviselő. A magasabb esetszám abból adódik, hogy egy személy több pozícióban is megfordulhatott, egy malmon belül is. Azon esetek alapján, ahol az adott pozícióban eltöltött idő is megállapítható volt, kiszámoltam a pozíció típusban eltöltött átlagos időtartamot. Ezek szerint egyéni vagy közkereseti malomcég tulajdonosaként átlagosan több mint 15 évet töltöttek el a vizsgált

személyek (17 eset alapján számolva), stratégiai vezetőként közel 9 év volt az e pozícióban eltöltött átlagos idő (374 eset alapján számolva), felügyelői poszton átlagosan 9,5 évig maradtak (132 eset alapján számolva), operatív vezetőként több mint 10 évig működtek átlagban (53 eset alapján számolva), míg tisztviselői státuszban közel 8 év lett az átlag (193 eset alapján számolva).

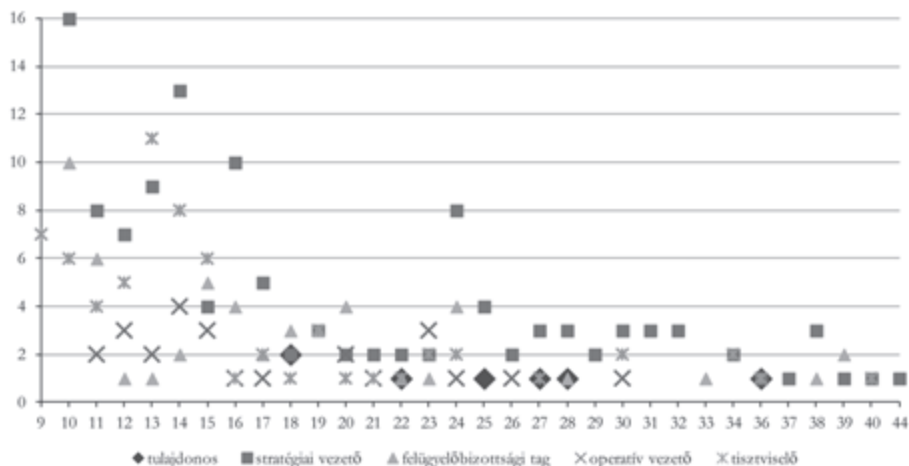
Összességében tehát a pozíció típusok egyedi vizsgálatakor is hasonlóan tartós jelenlétet detektálhatunk, mint az egy malomvállalatnál eltöltött idő elemzésekor. A tulajdonosok magas időátlaga azt sugallja, hogy a cégtulajdonosok nem rövidtávú vállalkozásként tekintettek a malmukra, a pozíció típusok közül ebben maradtak legtovább a vizsgált szereplők. A legkevésbé tartós pozíció típusnak a tisztviselői státusz mutatkozott, bár a közel 8 éves átlag sem mondható kevés időnek egy vállalat kötelekében eltöltve, és nem sokkal maradt el az egy vállalatnál eltöltött átlagos 10 évnél sem. Azt sem szabad elfelejteni, hogy sokféle pozíció került összevonásra ebbe a tisztviselői pozíció típusba, s bizonyára más eredményre jutnánk, ha lehetőség lett volna a vezető magántisztviselők elkülönítésére. Ahogy a munkásokhoz képest jellemzően hosszabb ideig álltak egy helyen szolgálatban a magántisztviselők, úgy a vezető tisztviselők is feltehetően tovább töltötték be állásukat, mint a hierarchia alsóbb fokán állók. Az operatív vezetők pozíció típusban eltöltött átlagos időtartama is magasabb, mint a tisztviselők: magasabb beosztásban tehát jellemzően tovább maradtak a munkavállalók, mint egy alacsonyabban.

Az átlagnál több időt eltöltöket a pozíció típusok esetében is külön megvizsgáltam.<sup>12</sup> A 17 tulajdonosból 7 fő töltött el 15 évnél többet a pozíciójában (41,1% – két további személyt lehet még idesorolni a valószínűsíthető időtartammal rendelkezők közül), a 374 stratégiai vezetőből 126 maradt 9 évnél tovább a posztján (33,6% – plusz három fő idesorolható), a felügyelőbizottság kategóriájába tartozó 132 esetből 52 személy töltött el az átlagos 9,5 évnél több időt e státuszban (39,3%), az 53 operatív vezetőből 25 volt pozíciójában 10 évnél tovább (47,1%), s a 193 tisztviselő közül 68 fő maradt 8 évnél hosszabb ideig e pozíció típusban (35,2%). 20 évnél több időt tulajdonosi szerepben eltöltött 5-öt találhatunk (29,4% – két további személy valószínűsíthető időtartama miatt még ide tartozik), stratégiai vezetők között 47 főt (12,5% – plusz egy idesorolható eset a pontosan nem meghatározható időtartammal jellemezhetőek közül), felügyelőbizottságban 11 személyt (8,3%), operatív vezetőként 7-et (13,2%), tisztviselőként 13-at (6,7%). 30 évnél több időt tulajdonosi pozícióban maradó személyt 1-et (5,8%) találunk (egy további személy valószínűsíthető időtartama miatt még ide tartozik), a stratégiai vezetők között 16 főt (4,2%), felügyelői poszton 4 fő (3%) töltött el 30 évnél többet, az operatív vezetők között senki nem maradt 30 évig, a tisztviselők esetében pedig

<sup>12</sup> A százalékszámításba a biztosan megállapítható időtartammal rendelkezőket vontam csak be.

4 személy (2%) felelt meg e kritériumnak. Az átlag feletti időt egy pozíció típusban eltöltők egyébként átlagosan majdnem 25 évig maradtak tulajdonosok, 19 évig maradtak stratégiai vezetők, 17 évig felügyelőbizottsági tagok, 17 évig operatív vezetők és közel 16 évig tisztviselők. A pozíció típusokban átlagosnál több ideig maradók eloszlását mutatja a 17. ábra.

17. ÁBRA. A pozíció típusokban átlagnál több időt eltöltő személyek eloszlása (pontosan meghatározható időtartam esetén) ( $x$  = pozíció típusban eltöltött időtartam,  $y$  = esetszám)



A pozíció típusokban átlagnál több időt eltöltő személyek eloszlása (pontosan meghatározható időtartam esetén) – az ábra alapjául szolgáló táblázat

év	tulajdonos	stratégiai vezető	felügyelő-bizottsági tag	operatív vezető	tisztviselő
9					7
10	16		10		6
11		8	6	2	4
12		7	1	3	5
13		9	1	2	11
14		13	2	4	8

év	tulajdonos	stratégiai vezető	felügyelő-bizottsági tag	operatív vezető	tisztviselő
15		4	5	3	6
16		10	4	1	1
17		5	2	1	2
18	2	2	3		1
19		3	3		3
20		2	4	2	1
21		2		1	1
22	1	2	1		1
23		2	1	3	2
24		8	4	1	2
25	1	4			
26		2		1	
27	1	3			1
28	1	3	1		
29		2			
30		3		1	2
31		3			
32		3			
33			1		
34		2			2
36	1	1			1
37		1			
38		3	1		
39		1	2		
40		1			1
44		1			

### IV.3. KARRIERUTAK EGY MALOMVÁLLALATON BELÜL

Ha a 16. és 17. ábra számai mellé neveket<sup>13</sup> társítunk, láthatóvá válik a pozíció-típusok közötti mozgás is. Ennek szemléltetésére egy közös táblázatba gyűjtöttem össze az átlagnál több időt egy malomban eltöltők és az egy pozíció típusban átlagnál több ideig maradók listáját mint a pozicionális adatbázis egy-egy rész-mintáját. Az ő vizsgálatuk már csak azért is kecsegtet eredménnyel, mivel kel- lően hosszú időt töltöttek el egy malomban ahhoz, hogy különböző pozíciókban is megforduljanak. A közös lista 256 személyt eredményezett. (Lásd Mellékletek 8. táblázat.) A két névlista közötti eltérések karrierutakat mutathatnak meg egy malomvállalkozáson belül.

A két lista közötti különbség egyik forrása, amikor az egy malomban eltöl- tött idő átlaga (10 év) több, mint a pozíció típusé, mint például a stratégiai veze- tők (9 év), a felügyelőbizottság (9,5 év) és a tisztviselők (8 év) esetében. A külön- bség ezen esetében a pozíció típus szerint átlag feletti értékkel rendelkező személy nem maradt a malomban addig, hogy az egy malomban eltöltött idő átlagát is meghaladja, s ebből adódik a két lista közötti különbség, karrierút azonban ebből nem rajzolódik ki. A karrierminták keresésénél azok az eltérések árulkodóak, amikor 1) egy személy a malomcégnél eltöltött idő alapján az átlag felettiék cso- portjába tartozik, de a pozíció típusoknál nem került be; 2) az az eset, amikor sze- repel mindkét listán, de a pozíció típusoknál többféle pozíció is tartozik hozzá; 3) amikor a mindkét listán szereplő személyhez más időtartam tartozik a malom- ban eltöltött idő és a pozícióban eltöltött idő szerint. Az 1) eset azt mutatja, ami- kor valaki átlag feletti időt töltött el egy malomvállalatnál, de ezt különböző pozíciókban tette, s a pozíciókban nem maradt olyan tartósan, hogy a pozíció- típusok szerinti átlag fölé kerüljön. A 2) esetben nem csak a malomcégnél átlag feletti a jelenlétének az ideje, de több pozícióban is eltöltött a pozíció típus átlagá- nál több időt. Végül a 3) eset arról árulkodik, hogy az illető betöltött más pozíció- t is, csak abban nem maradt a pozíció típusnak megfelelő átlagnál tovább.

E három esethez tartozó személyek karrierjét vizsgálva igen változatos, de rendszert mutató mintázatokat kapunk. Kezdjük a ranglétra aljáról. Mi lehetett egy tisztviselőből? Ha a tisztviselő egy közkereseti társaságban, esetleg egyéni cégben kezdte pályafutását és rokoni kapcsolatban állt a tulajdonossal (vagy az

<sup>13</sup> A neveket az egész vizsgálatban jellemzően magyar alakban említtem. (Kivéve a néhány külföldi állam- polgárnál.) A vizsgált korszak kezdetén a német írásmód volt általános, a kiegyezés után a cégneveket és a személyneveket is mind gyakrabban használták magyarul, s a jegyzőkönyvek nyelve is magyar lett. Az egy- ségesség érdekében döntöttem a magyar nevek használata mellett. A névalak tehát nem utal az adott sze- mély identitására.



egyik tulajdonossal), akkor tipikus utat jelentett, hogy idővel társtulajdonos vált belőle. Ezt az utat járta be Haggemmacher Róbert (Gáspár) és Haggemmacher Árpád (Pál) apjuk, Haggemmacher Henrik cégében; Schmidt Richárd a Schmidt & Császárbán, ahol apja, Schmidt József volt az egyik cégalapító; Strauss Mór a Hedrich & Strauss cégben, itt az egyik alapító Strauss Emil volt; és ugyanezt láthatjuk Krausz Lajos esetében is a Krausz Mayer cégben, bár a Gizella gőzmalom alapításakor már társtulajdonos volt a fiú, s a mintába is így került be. Valamennyi felsorolt cég családi vállalkozás volt: vagy akként is indult, mint Haggemmacher Henrik cége és Krausz Mayeré, vagy idővel lett azzá, mint a Hedrich & Strauss a Hedrich-fivérek halálával, illetve kilépésével és a Schmidt & Császár az alapító Császár Jenő kilépésével. Ez egyértelműen tipikus útnak mondható.

120

A családi cégek esetében egy másik mintázat is felbukkant, bár ez nem tekinthető általánosnak: míg az elsőszülött fiú cégvezetőként kezdte cégbeli működését, a második rögtön társtulajdonosként lépett be, s így került a családi cégbe. Erre példa Krausz Izidor (Krausz Mayer és fia cég, bár a malom vezetésébe csak bátyja halála után került be) és ifj. Schmidt József (Schmidt & Császár cég). Mindkét fiú bizonyítottan magasabb iskolákat végzett, vagyis később léptek be a munka világába, talán ennek köszönhető azonnali társtulajdonosi pozíciójuk. A Haggemmacher családi malomcégben ugyanakkor mindkét fiúnak végig kellett járnia a „ranglétrát”. A családtagok bevonása a családi cég működtetésébe tulajdonképpen nem tekinthető valódi karriernek, hiszen nem (csak) az illető rátermettségéből fakadt az elért pozíció, sokkal inkább a családi cég stratégiájától függött. A részvénytársasági malmokban már nem volt ilyen magától értetődő egy tisztviselő karrierje.

A legsikeresebb tisztviselői karriernek egy részvénytársaság esetében a cég irányításába vezettek, s akár a legfelső szintre is elérhettek. Ennek első lépcsője a tisztviselők közötti emelkedés volt, mint például Schwimmer Sándoré, aki a Concordiában cégvezetőből lépett előre igazgatóhelyettesé. Nem volt ritka a (fő)tisztviselőségből az operatív vezetésbe való átlépés sem, példa erre Schnetzer Ágoston esete, aki a Concordiában igazgatóhelyettesként kezdte pályafutását, s idővel műszaki igazgató lett; szintén a Concordiában emelkedett Kleinmann Samu az operatív vezetésbe, végigjárva a főkönyvelő, irodafőnök, igazgatóhelyettes, majd elérve az igazgató posztját; ugyanígy haladt a Concordiában felfelé Wiedenkiller Dávid, aki könyvelőből lett kereskedelmi igazgató, majd vezérigazgató; de említhetjük Kell Izsót is, aki a Hungáriában cégvezetőből lett műszaki igazgató.

Még több példát találunk arra, hogy egy tisztviselő nemcsak operatív vezető lett idővel, de a stratégiai (testületi) vezetésbe is bekerült. (Ennek kimutatására természetesen különösen jó alapot szolgáltat, hogy a karrierutak vizsgálatához kiemelt minta az átlagnál tovább egy malomban maradókat tartalmazza.) Ilyen, mondhatnánk teljes karrierút minden fővárosi malomvállalatnál előfordult, volt

ahol nem is egy. A tisztviselőségtől a stratégiai vezetésig jutott az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben Bock Máté, aki főkönyvelőből lett irodafőnök, igazgatóhelyettes, üzletvezető, majd vezérigazgató, végül igazgatósági tag; Schwarz Ármin szintén az Erzsébet Rt.-ben kezdte irodafőnökként, s lett igazgatóhelyettes, igazgató, vezérigazgató, majd igazgatósági tag; a Lujza Gőzmalom Rt.-ben Déry Izidor, akinek karrierje az irodafőnökségtől a vezérigazgatói poszton át az igazgatósági tagságig ért; Hirschler Marcell szintén a Lujza Rt.-ben irodafőnök, cégvezető, intéző, igazgatóhelyettes, igazgató, igazgatósági tag karrierúttal; az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben Langfelder Ede, aki irodafőnök, igazgatóhelyettes, kereskedelmi igazgató, vezérigazgató, igazgatósági tag volt; Zückler Adolf szintén az Első Budapesti Rt.-ben irodafőnök, titkár, kereskedelmi igazgató, vezérigazgató, igazgatósági tag életúttal; a Pesti Hengermalom Rt.-ben Burchard-Bélaváry Konrád, aki irodafőnökként kezdte, s az igazgatóhelyettes, vezérigazgató poszton át lett igazgatósági tag; vagy ugyanitt Rajner Kálmán irodafőnökből igazgatóhelyettes, vezérigazgató, majd igazgatósági tag és hozzá nagyon hasonlóan König Lajos (irodafőnök, igazgatóhelyettes, igazgató, igazgatósági tag); a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalom Rt.-ben Waigand Ferenc járta be ezt a karriert a könyvelőségtől a főkönyvelői, vezérigazgatói poszton át igazgatósági tagságig; Hafner József szintén a Pesti Molnárok Rt.-ben kezdte mint irodafőnök, majd folytatta kereskedelmi igazgatóként, vezérigazgatóként, végül igazgatósági tagként; Bacher Emil a Viktória Gőzmalom Rt.-ben járta végig a maga szárnyaló karrierjét a cégvezetői poszttól a kereskedelmi igazgatóságon át a vezérigazgatói és igazgatósági tagi posztig; a Pannónia Gőzmalom Rt.-ben Bakonyi Miksa igazgatóhelyettesként kezdte, innen lett vezérigazgató, majd igazgatósági tag; ugyanitt Ormai Mór disponensként indult, lett vezérigazgató, majd igazgatósági tag; Bárkány Leó pedig a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt.-nél mutatta ugyanezt (cégvezető, igazgató, igazgatósági tag). A tisztviselőnek a stratégiai vezetésbe emelkedésére még a korszakunkban családi részvénytársasági formában működő Gizella Gőzmalom Rt.-ben is volt példa. Mivel családi részvénytársaság volt, a részvények tehát a családtagok tulajdonában voltak, azt várnánk, hogy a stratégiai vezetésben is a családtagok lesznek jelen. Krausz (később Katona) Zsigmond volt az egyetlen, aki az igazgatóság tagja lett, de nem tartozott a szűk családba, s egyébként részvénybirtokkal sem jelent meg a közgyűléseken.<sup>14</sup> Ő cégvezetőként indult a Gizellában, innen nevezték ki igazgatónak, vezérigazgatónak, majd beválasztották az igazgatóságba.

<sup>14</sup> Ettől még az ő nevén is letételez került az alapszabály szerint előírt részvénytársaság a bevezetése után. Mindaddig nem került elő semmilyen adat, ami a legkisebb rokonságra utalt volna Krausz Zsigmond és Krausz Mayer családja között.

A malomcégek esetében a stratégiai (testületi) vezetésbe gyakran bekerült az operatív vezető, erre láttunk példát a tisztviselők felemelkedésekor, de természetesen tisztviselői előélet nélkül is megtörténhetett ugyanez. A Pesti Molnárók és Sütőknél Arkauer József, az Első Budapestiben Haggenmacher Károly, az Erzsébetben Naeff Ferenc, a Viktóriában Riegler György, a Concordiában Schrecker Izidor, a Lujzában Popper I. István lett operatív vezetőből igazgatósági tag. Az operatív vezető igazgatóságbeli belépésekor számos esetben megfigyelhető volt, hogy az operatív vezető az addigi feladatai megtartása mellett lett tagja a stratégiai vezetői testületnek. Ez a helyzet mindenképpen befolyásolta operatív vezetői státuszát is, nem tekinthető tehát ugyanolyan operatív vezetőnek, mint az, aki nem volt tagja az igazgatóságnak. Leggyakrabban ez a gesztus az operatív vezetők közötti rangsor kijelölése is volt. Máskor az operatív vezető, gyakran már vezérigazgatói megnevezéssel, előrehaladott korára tekintettel és az operatív vezetői szereptől elbúcsúzva került beválasztásra a stratégiai vezetői testületbe, hogy szakértelmével azért továbbra is segítse a vállalat működését.

A stratégiai vezetői testületből az operatív vezető pozíció típusába való „visszafelé” mozgás csupán egyetlen malomvállalat esetében volt megfigyelhető: a Pesti Molnárók és Sütők Gőzmalma Rt.-nél. Itt Zwickl József és Freiszleder Nándor esetében is előfordult, hogy stratégiai vezetőből egy időre vezérigazgatók lettek, majd újra stratégiai (testületi) vezetők. A jelenség értelmezése szorosan kötődik a vállalat alap gondolatához. A Pesti Molnárók és Sütők Rt.-t – nevének megfelelően – molnárók és malomipari szakemberek alapították 1868-ban, tehát az alapítók többsége eleve rendelkezett azzal a szakmai tudással, ami egy ilyen vállalat operatív vagy akár műszaki vezetéséhez is szükséges lehetett. Ez önmagában egy sajátos helyzetet jelentett, amit csak kiegészített, hogy az 1875-ös kereskedelmi törvény előtt a vállalati hierarchia még kevésbé volt szabályozva. Zwickl József a Pesti Molnárók és Sütők Rt.-ben 1868-tól két évig elnök volt, majd 5 évig igazgató, de 1875-től megint elnök, illetve – már az új elnevezés szerint – igazgatósági tag. Freiszleder Nándor szintén választmányi tagként indult 1868-ban, s 1880-ban úgy lett vezérigazgató, hogy közben igazgatósági tag is maradt. A Pesti Molnárók e két vezetőjének karrierje tehát valójában nem tekinthető „visszalépésnek”, sőt leszögezhető, hogy stratégiai (testületi) vezetőből a malomvállalatok pozicionális mintájában egyszer sem lett valaki operatív vezetővé „visszaminősítve”. Zwickl és Frieszleder példája ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a stratégiai (testületi) vezető és az operatív vezető kategóriájának megítélése az adott vállalkozástól is függött.

A tisztviselői státuszról vezetett út a felügyelőbizottságba is. Simon Izidor a Concordia jogtanácsosaként került a felügyelőbizottságba. Esetenként a tisztviselőből előbb operatív vezető lett, s csak ezután felügyelőbizottsági tag, mint König Lajos az Erzsébet Gőzmalomban igazgatóhelyettesből igazgató, majd

felügyelőbizottsági tag lett; vagy ugyanennek a malomnak a temesvári fiókjánál Jaensch Gusztáv cégvezetőből műszaki igazgató, végül felügyelőbizottsági tag. Arra is akadt példa, hogy egy operatív vezető került be a felügyelőbizottságba, például a Pannóniánál Ullmann Károly József előbb kereskedelmi igazgató, vezérigazgató, majd felügyelőbizottsági tag volt. Ám a felügyelőbizottsági tagsággal már nem volt összeegyeztethető az operatív vezetői beosztás. Simon Izidor ugyanakkor új, felügyelőbizottsági tagsága mellett is megmaradhatott a cég jogtanácsosának, tisztviselőjének.

A felügyelőbizottsági tagokból gyakran lett igazgatósági tag. A két pozíció hierarchiába rendezése nem magától értetődő. Egy stratégiai (testületi) vezető jóval több információval rendelkezhetett a cégről, mint egy felügyelőbizottsági tag. A stratégiai (testületi) vezetői poszt lehetőséget adott viselőjének az állandó aktív részvételre a malomvállalat életében, minden döntés meghozatalában benne lehetett, tudhatott róla. Más kérdés, hogy nem minden igazgatósági tag élt ezzel a lehetőséggel, vagy nem mindenre azért volt szükség, hogy a döntéshozatalban tevékenyen részt vállaljon. Gondoljunk csak az inkább reprezentációs célból egy vállalat igazgatóságában ülő vagy a vállalat állami kapcsolatait erősíteni képes arisztokrata igazgatósági tagokra. A magyar vállalatokban a felügyelőbizottsági tagság nem járt ilyen intenzív jelenléttel a cég életében, főleg nem a döntéshozatalban, a vállalat törvényes és alapszabály szerinti működésének ellenőrzése kapcsán ugyanakkor fontos belső információkkal találkozhattak, tehát mindenképpen bizalmi pozíciónak számított az övék is. Talán mégsem járunk messze a 19. század végi üzleti valóságtól, ha kijelentjük, hogy a stratégiai vezetői poszt nagyobb presztízt jelentett, hierarchiában a felügyelőbizottsági tagság felett állt. Ennek megfelelően a felügyelőbizottságból az igazgatóságba kerülni előrelépésnek számított, s erre is több példa van. A Lujza Gőzmalomban Beimel Sándor, Bun József, dr. Jankovich János, Machlup Adolf, gárdonyi Neumann Frigyes és baranyavári Ullmann Emil, a Viktóriában kemenesmihályfalvai Deutsch Antal és Uhl Sándor, a Pannóniában Holitscher B. Lipót és Mandello Károly, az Erzsébetben Kovácsy Sándor és Simon Jakab, a Hungáriában Russó Illés.

A két pozíció közötti hierarchikus viszonyra utal az is, hogy visszafelé mozgásra nem találtam egyetlen példát sem. Az összes olyan eset, amikor stratégiai vezetők avansáltak felügyelőbizottsági tagokká, mind választmányi tagságból eredt. Valószínűsíthető tehát, hogy az 1875-ös kereskedelmi törvény előtt a választmány jellemzően magába tömörítette mindkét funkciót: a stratégiai vezetést és az ellenőrzést is.<sup>15</sup> Így amikor a kereskedelmi törvény értelmében a két

<sup>15</sup> Csupán két esetben találtam nyomát az 1875-ös törvény előtti „vizsgáló” megnevezésnek, mind a kétszer a Hengermalomnál, máshol nem fordult elő. Ez is arra utal, hogy nem volt általánosan elterjedt külön pozíciónak tekinteni 1875 előtt a felügyelői szerepkört.

szerepkört pozíciószerűen is el kellett választani, az addigi választmányi tagok egy része felügyelőbizottsági taggá válhatott. Például az Erzsébet Rt.-ben Bereznay István, Hajós József és Ormódy Vilmos, az Első Budapestiben Heckt Benedek, Lenz Ágoston és Löwy Miksa, a Pesti Molnároknál Becker Károly. De a Lujzában Machlup Adolf és gárdonyi Neumann Frigyes, a Pannóniában Mandello Károly, a Concordiában Deutsch Bernát, Koppél L. M. és Mandl Ignác I., vagy a Pannóniában Steiger Gyula is megjárta a választmányi tagság után a felügyelőbizottságot, s csak ezután lett az igazgatóság tagja.

A pozicionális minta elemzése alapján tehát a következő lehetséges karrierutak mutatkoztak meg egy malomvállalaton belül:

124

tiszt- viselő		→		társtulajdonos
tiszt- viselő	→	(fő)tiszt- viselő		
tiszt- viselő	→	operatív vezető		
tiszt- viselő	→	operatív vezető	→	stratégiai vezető
		operatív vezető	→	stratégiai vezető
tiszt- viselő	→			felügyelő- bizottsági tag
tiszt- viselő	→	operatív vezető	→	felügyelő- bizottsági tag
		operatív vezető	→	felügyelő- bizottsági tag
				felügyelő- bizottsági tag → stratégiai vezető
				felügyelő- bizottsági tag ← stratégiai vezető (választmány)
				felügyelő- bizottsági tag ← stratégiai vezető (választmány) → ig.tagság)

Végigtekintve a példákkal illusztrált pozícióváltásokon leszögezhető, hogy nem volt ritka a vállalati hierarchián belüli emelkedés a malomcégek esetében, s ez a legmagasabb pozícióba is elérhetett. Cégvezetőkből is válhattak vállalati elnökök, ahogy a Viktóriában kiemelkedett Bacher Emil vagy a Hengermalomban Burchard-Bélaváry Konrád.<sup>16</sup> Egy ilyen karrier esélye persze annál nagyobb volt, minél tovább maradt valaki az adott vállalat kötelékében.

A tartósan egy malomcégben dolgozók között is mindenképpen egyfajta pozicionális elitmintát képvisel az a 35 személy, aki 30 évnél több időt maradt egy malomvállalatnál. A 35 főből egyébként 27 egy pozíció típusban is tovább maradt 30 évnél, s többségük (17 fő) stratégiai vezető volt. Minden nagymúltú malomvállalkozásnál volt tehát egy-két olyan stratégiai vezető, aki szinte a teljes vizsgált korszakban a vállalat irányítójaként működött. (Lásd 3. táblázat.)

#### IV.4. KARRIERUTAK ÉS POZÍCIÓK TÖBB MALOMVÁLLALATBAN

125

Egy másik sajátos részmintát kaphatunk, ha azt vizsgáljuk meg, vajon mennyire mozogtak a pozicionális adatbázis tagjai a malomvállalatok között. A 602 személyt tartalmazó pozicionális adatbázisban összesen 92 olyan személy fordult elő, akik azonos névvel több malomvállalatban is pozícióval rendelkeztek, az ő vizsgálatukra vállalkozik e fejezetrész. (A teljes névsort lásd: Mellékletek 9. táblázat.) Mire utalhat, ha azonos nevű személyt több malomban is pozícióban találunk egy időben vagy egymást követő időszakokban, főleg mivel a felügyelőbizottsági tagok és az igazgatósági tagok esetében alapszabályszerű általános kikötés volt, hogy más malomvállalatban nem tölthetnek be hasonló tisztséget, hacsak ehhez a közgyűlés is hozzá nem járul. Megvizsgálva az azonos névvel több malomvállalatban előforduló személyeket, négyféle magyarázatot, értelmezési típust találtam.

A legegyszerűbb magyarázat (Mellékletek 9. táblázatban az I. értelmezési típus), amikor egy adott személy ugyanazon malomüzemben maradt, de az üzemet működtető cég idővel megváltozott, vagyis egy cégben és annak utódvállalatánál dolgozva, pozíciót betöltve került egy név mellé több malomvállalat neve. Werther Frigyes budai malmának üzemét 1865-ben a Budai Gyárudvar Rt. vette tovább, ez magyarázza, hogy Kalan Henrik 1865-ig a Werther-malom cégvezetője volt, majd 1866-tól az új részvénytársaság kereskedelmi igazgatója lett. A Lujza Gőzmalom Rt. megalakulásakor, 1867-ben a Barber és Kluseman cég malmának működtetését vette át, s a malommal együtt került az új cégbe a régiből Kluseman

<sup>16</sup> Bacher életútjára lásd POGÁNY 2003, Burchard-Bélaváry pályáját pedig bemutatja a VII.1. fejezet.

3. TÁBLÁZAT. A 30 évnél több ideig egy malomcégnél, illetve egy pozíciótípusban maradó személyek listája a Compassok és cégjegyzékek alapján (1914-ig)

Eltöltött összes idő	Pozíciótípus	Malomcég	30 évnél több ideig egy pozíciótípusban levők	30 évnél több ideig egy malomban pozícióban levők	Malomcég	Eltöltött összes idő
34	stratégiai vezető	Erzsébet	Adler Mór	Adler Mór	Erzsébet	34
36	stratégiai vezető	Első Budapesti	Basch Fülöp I.	Basch Fülöp I.	Első Budapesti	36
			3	Becker Károly	Pesti Molnárak és Sütők	31
			4	Bock Máté	Erzsébet	31
38	stratégiai vezető	Hengermalom	Burchard-Belaváry Konrád	Burchard-Belaváry Konrád	Hengermalom	45
			6	Déry Izidor	Lujza	37
			7	Deutsch Antal, kemesemihályfalvai	Viktória	35
34	stratégiai vezető	Concordia	Deutsch Simon	Deutsch Simon	Concordia	34
32	stratégiai vezető	Első Budapesti	Flesch Mór	Flesch Mór	Első Budapesti	32
38	stratégiai vezető	Pesti Molnárak és Sütők	Freiszleder Nándor	Freiszleder Nándor	Pesti Molnárak és Sütők	38
40	tisztviselő	Hengermalom	Grau Lajos	Grau Lajos	Hengermalom	40

Eltöltött összes idő	Malomcég	30 évnél több időt egy pozícióban levők	30 évnél több időt egy malomban pozícióban levők	Malomcég	Malomcég	Eltöltött összes idő
34	Pesti Molnárok és Sütők	Gyórfy B. Károly	Gyórfy B. Károly	Pesti Molnárok és Sütők	Pesti Molnárok és Sütők	34
n.a.>50	Haggenmacher malmai	Haggenmacher Henrik	Haggenmacher Henrik	Haggenmacher malmai	Haggenmacher malmai	n.a.>50
38	Első Budapesti	Haggenmacher Károly	Haggenmacher Károly	Első Budapesti	Első Budapesti	48
31	Viktória	Heller Gábor	Heller Gábor	Viktória	Viktória	31
44	Viktória	Herczog Péter, csetei	Herczog Péter, csetei	Viktória	Viktória	44
40	Viktória	Herczog Rudolf	Herczog Rudolf	Viktória	Lujza	33
31	Pesti Molnárok és Sütők	Igl Antal	Igl Antal	Pesti Molnárok és Sütők	Pesti Molnárok és Sütők	31
34	Viktória	Kohn József	Kohn József	Viktória	Viktória	34
39	Első Budapesti	Kölber Ferenc	Kölber Ferenc	Első Budapesti	Első Budapesti	39
38	Concordia	Lederer József	Lederer József	Concordia	Concordia	38
39	Első Budapesti	Löwy Miksa	Löwy Miksa	Első Budapesti	Első Budapesti	45
37	Pesti Molnárok és Sütők	Müller Henrik	Müller Henrik	Pesti Molnárok és Sütők	Pesti Molnárok és Sütők	37



Eltöltött összes idő	Pozíció típus	Malomcég	30 évnél több időt egy pozíció típusban levők	30 évnél több időt egy malomban pozícióban levők	Malomcég	Eltöltött összes idő
					Lujza	33
33	felügyelő	Első Budapesti	Reusz Henrik, ráthonyi	25	Neuman Frigyes, gárdonyi	33
36	tulajdonosi pozíció	Schmidt & Császár	Schmidt József	26	Reusz Henrik, ráthonyi	47
39	stratégiai vezető	Pesti Molnárók és Sütők	Schmiedlechner Károly	27	Riegler György	36
36	tisztviselő	Concordia	Simon Izidor, dr.	28	Schmidt József	39
32	stratégiai vezető	Lujza	Strasser Zsigmond	29	Schmiedlechner Károly	36
31	stratégiai vezető	Lujza	Ullmann M. G. Mór György, baranyavári	30	Simon Izidor, dr.	32
32	stratégiai vezető	Lujza	Wahrman Sándor	31	Strasser Zsigmond	31
				32	Ullmann M. G. Mór György, baranyavári	40
40	stratégiai vezető	Viktória	Winterberg Gyula	33	Wahrman Sándor	40
				34	Waigand Ferenc	40
				35	Winterberg Gyula	40

Károly és Mehnert Gyula. A Blum János alapította budai malom 1867-ben alakult részvénytársasággá, Blum János mindkét cégben jelen volt, előbb mint tulajdonos, utóbb mint igazgató és választmányi tag. Aztán 1873-ban a részvénytársaság eladósodottsága miatt a malmot átvette a Magyar Általános Hitelbank (MÁH) és MÁH egyesült gőzmalmai néven üzemelt tovább,<sup>17</sup> Brüll Lipót mindkét vállalatnál vezérigazgató volt. A MÁH egyesült gőzmalmai nevű cégből végül 1897/98-ban részvénytársaságot hoztak létre Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. néven, a személyi folytonosságot Barcza Károly, Bárkány Leó, Engl Antal, Kell Izsó és a bankvezér Kornfeld Zsigmond képviselte. A Hedrich & Strauss cég malmát 1906-tól a Királymalom Hedrich & Strauss Rt. nevű vállalat üzemeltette tovább. Mindkét cégben pozícióval rendelkezett Auspitz Vilmos, dr. Löwenstein Béla, Schwarz Lipót, Strauss Emil és Strauss Mór. A Gizella malmot tulajdonló Krausz Mayer és fia cég az akkori tulajdonos, megyeri Krausz Lajos halálával (1905-ben) megszűnt, a malom működtetését az örökösök által alapított családi részvénytársaság vette át: a Gizella Gőzmalom Rt. Mindkét cégben pozíciója volt Boschán Józsefnek, Krausz (Katona) Zsigmondnak, megyeri Krausz Izidornak és Schwarz (Surányi) Bélának. Az utódcég alapján mutatható ki folytonosság, bár nem azonos üzem mellett az Első Budai és az Első Budapesti Gőzmalom Rt. között is. Berger Lajos Budán álló malmát vásárolta meg az újonnan alakult Első Budai Gőzmalom Rt. 1863-ban, de néhány év múlva a malmot eladták, a céget törölték, s új néven egy új építésű lipótvárosi malom működtetésére hozták létre az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-t 1865-ben. Mindkét vállalatban megtalálható volt Ebner Nep. János, Fischl Károly, Haggemacher Károly, Herzl D. Antal, Medecz József és Rózsa Lajos neve: Haggemacher volt a régi-új malomigazgató, a többiek a régi-új választmányi tagok. Az ezen értelmezési típusba tartozó esetek tehát egymás után töltötték be pozícióikat a különböző malmokban, amelyek között valamilyen jogfolytonosság is kimutatható volt.

Egy másik típus is a cégek történetéhez kapcsolódik közvetlenebbül, de egy jóval látensebb kapcsolatra utal (a Mellékletek 9. táblázatban a II. értelmezési típus). Az alapszabályban rögzített személyi átfedés tiltása ellenére bizonyos cégek között egyértelműen kimutatható volt személyi kapcsolat, tehát amikor egy időben egy személy több vállalatban is vezető pozícióval rendelkezett. Ráadásul a jelenség csak bizonyos cégek között állt fenn, és jól kirajzolódó időpontokhoz kapcsolódott. Az ebbe a csoportba sorolt példákban az a legfontosabb sajátosága, hogy a személyek egy időben voltak megtalálhatóak több malomvállalatban, pozícióban.

Az Erzsébet és a Pannónia Gőzmalom Rt. közötti személyi átfedések a legmagátólértetődőbb és a legkevésbé látens típusát képviselték e jelenségnek.

<sup>17</sup> A cég adatait az egyéni cégek jegyzékében vezették: BFL VII. 2. e. VII. kötet, 192. lap.

1895-ben az Erzsébet Gőzmalom Rt. több képviselője is hirtelen megjelent a Pannónia Gőzmalom Rt. igazgatóságában: Adler Mór, Baumgarten Lajos, Bock Máté, Deutsch Lajos, Herzfelder Frigyes, Kohner Zsigmond, Schwarz Ármin, Simon Jakab és Sonnenberg Imre. 1895 decemberében a Pannónia közgyűlése kimondta azt, amit e személyi átfedés is sugallt, a Pannónia 1896-tól beolvadt az Erzsébetbe. Ez volt az első malomvállalati fúzió a fővárosban, s az egyetlen is maradt hivatalosan az I. világháborúig.

Hivatalosan, mert valójában már a századfordulón elkezdődtek a két világháború között tényleges cégegyesülést eredményező folyamatok. Ennek egyik példája a Hengermalom és az Első Budapesti kapcsolata, ahol fennmaradt egy titkos megállapodás jegyzőkönyve 1916-ból. E dokumentumban – amely egyik vállalat irattárában és az Első Budapesti bankjában, a Pesti Kereskedelmi és Hitelbank malomra vonatkozó irataiban sem maradt fenn, csak a családi levéltár őrizte meg – a két cég képviselői rögzítették, hogy a jövőben bizonyos személyek révén kölcsönösen jelen lesznek egymás vállalatainak vezetésében, s bár a Hengermalom továbbra is önálló vállalat marad, működését az Első Budapesti érdekeivel összhangban irányítják a továbbiakban. A megállapodást részvénycsere is kísérte.<sup>18</sup> A Hengermalom beolvadására csak 1928-ban került sor. Bár hasonló szerződés egyelőre nem került elő, de ugyanilyen részvénycserékről – vállalati fúzió nélkül – maradt fenn adat, tehát nagy valószínűség szerint az Első Budapesti üzleti kapcsolataiban a Hengermalommal folytatott eljárás nem volt egyedi, más fővárosi malomvállalatokkal is így fűzte szorosabbra az együttműködést a cég, s ezt a hipotézist a személyi átfedések is megerősítik.

Az Első Budapesti Gőzmalom Rt. „emberei” 1904-től jelentek meg a Pesti Molnárók és Sütők Rt. igazgatóságában. Ekkor lett a Pesti Molnárók igazgatóságának tagja Haggenmacher Károly, Lang Jakab, Langfelder Ede, valamennyien az Első Budapesti igazgatóságának tagjai. 1907-től került ugyanebbe a pozícióba ugyanígy halmi Deutsch Sándor és Mayer Ottó, majd 1910-től a cég felügyelőbizottságába rátonyi Reusz Henrik és cégvezetői posztjára Schuk Jakab. Cserébe az Első Budapesti igazgatóságának 1905-től tagja lett Waigand Ferenc, a Pesti Molnárók vezérigazgatója és igazgatósági tagja. A Pesti Molnárók és Sütők Gőzmalma Rt. egyébként szintén 1928-ban olvadt be az Első Budapestibe.

Hasonló a mintázat az Első Budapesti és a Lujza esetében. 1904-től fedezhető fel a Lujza igazgatóságában Haggenmacher Károly, Lang Jakab, Langfelder Ede és Löwy Miksa neve, majd 1907-től Mayer Ottóé. 1911-től felügyelőbizottsági tag lett a Lujzában Gerisch Lajos, aki az Első Budapestiben főkönyvelő volt ekkor, és 1914-től vált vezérigazgatóvá a Lujzában Kovácshegyi Kálmán, az Első

<sup>18</sup> A történet részleteit lásd a VII.1. fejezetben.

Budapesti társasági tisztviselője.<sup>19</sup> A Lujza Gőzmalom Rt. képviselte az Első Budapesti igazgatóságában 1907-től Fellner Henrik, majd 1908-tól már Déry Izidor is. A Lujza Gőzmalom Rt. hivatalosan csak 1936-ban olvadt be az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-be.

Némileg eltér e példáktól az Első Budapesti Gőzmalom Rt. és az Erzsébet Gőzmalom Rt. személyeken keresztül megmutatkozó kapcsolata. Egyrészt úgy tűnik, a kapcsolatfelvétel 1900-ban kezdődött, de több mint egy évtizedes szünet után csak 1912-től folytatódott, másrészt a személyi átfedés itt nem volt kölcsönös. 1900-ban egy évre az Erzsébet igazgatóságában találjuk Basch Fülöpöt, Deutsch Sándort, Haggenmacher Károlyt, Lánczy Leót, Lang Jakabot, Langfelder Edét és Leipziger Vilmost, az Első Budapesti Gőzmalom Rt. operatív és stratégiai (testületi) vezetésének tagjait. 1912-ig nincs példa hasonló személyi jelenlétre, de 1912-től újra az igazgatóságba kerül az Erzsébetben Haggenmacher Károly, Langfelder Ede, Mayer Ottó, s a felügyelőbizottságba Renschler Rezső és Gerisch Lajos.

A fenti példák számosságuk okán is látványosan érzékeltetik a malomvállalatok között a századforduló környékén kialakuló egyértelmű személyi átfedéseket. Nem csak igazgatósági tagok szintjén, de felügyelőbizottsági tagként, sőt akár tisztviselőként is megragadható a jelenség. A fővárosi malomiparban nem alakultak kartellek, a piaci viszonyok által kikényszerített kölcsönös üzemkorlátozások megkötése is gyakran meghiúsult, a vállalatok közötti éles verseny visszatérő panasz volt a malomvállalatok jelentéseiben a 19. század végén. A vállalatokban megjelenő személyi átfedések a megváltozott üzleti körülményekhez való alkalmazkodásra utalnak. Kartellek helyett vállalati együttműködések előkészítése, fokozottabb összehangolása jellemezte az I. világháború előtti fővárosi malomipart, amely láthatóan személyi átfedéseken keresztül működött. Vagyis az *interlocking directorship* jelenségével van dolgunk, igaz, a fogalom kibővített értelmében, hiszen nem csak igazgatósági tagságok között volt tapasztalható.<sup>20</sup>

Az *interlocking directorship/directorates* jelenségének értelmezésére több modell is létezik. A fináncióke-modell szerint az interlock bank és iparvállalat összefonódásakor előbbi uralmát eredményezi az ipari cég felett. A koordináció és kontroll-modellben (*control-perspective*) az interlock hatalmi viszonyt jelenít meg: a személyi kapcsolatok a másik vállalat ellenőrzésére szolgálnak. A forrásdependencia- vagy erőforrás-függőségi modell (*resource dependence*) szerint az ilyen kapcsolat érdekközösséget és kölcsönös viszonyt fejez ki, s az erőforrások hatékonyabb felhasználását segíti elő. A menedzseri modellben az interlockot

<sup>19</sup> Kilóg a vázolt mintázatból Deutsch Sándor, aki 1893-tól 1903-ig volt a Lujzában a felügyelőbizottság tagja, s ugyanabban az időben az Első Budapesti igazgatóságának tagja, sőt 1902-től alelnöke. Talán ugyanennek a jelenségnek egy korai megnyilvánulását láthatjuk? Kevésbé valószínű, hogy pusztán névazonosságról lenne szó, mégis az eset egyedisége miatt bizonytalan a megítélése is.

<sup>20</sup> ТОМКА 1997: 37.

pusztán presztízsértékűnek tartják. Az osztálykohéziós modell alapján pedig az interlock-kapcsolatok a társadalmi érintkezés megnyilvánulásai. A tranzakciós költségek szempontjából az interlockban a tranzakciós költségek csökkenésének eszközét, a tőke- és hitelkapcsolatok optimalizálását látják, de elemezhető az interlock a cselekvésemélet vagy a rendszerelmélet szempontjából is.<sup>21</sup>

Az *interlocking directorates* sokat vizsgált példája a bankok és iparvállalatok között kimutatható személyi kapcsolatok megléte, erre is találunk példákat az „egy személy több vállalatban” részmintánk elemzésekor.<sup>22</sup> A korszak mindkét nagy kereskedelmi bankja, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) és a Magyar Általános Hitelbank (MÁH) is érdekelt volt a fővárosi malomiparban. A MÁH tulajdonosként, részvényesként is szerepel az adatbázisban: a Blum-féle Gőzmalom Rt. malmának átvételével, 1873-tól folyamatosan malomipari szereplő volt tulajdonosként előbb a MÁH egyesült gőzmalmaiban, majd részvényesként a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt.-ben. MÁH alkalmazottak (így például Bárkány Leó, Mauthner Zsigmond) vagy vezetők (Kornfeld Zsigmond) ennek megfelelően vannak jelen ezekben a MÁH-tulajdonú, illetve -alapítású malomvállalkozásokban.

Bár jelen vizsgálatnak nem volt kifejezett célja, hogy a bankok és malomvállalatok közötti kapcsolatot rendszerezze, már az egy személynek több malomvállalatban való előfordulásának vizsgálatakor is szembetűnnek bankok és malomvállalatok közötti személyi átfedések. A MÁH esetében például báró Kochmeister Frigyes, MÁH alapító és igazgatósági tag Hengermalomban elfoglalt több évtizedes igazgatósági tagsága, sőt elnöksége példa erre. (A Hengermalom esetében ugyanakkor egyszer sem jelent meg részvényesként a Hitelbank mint cég.<sup>23</sup>) MÁH-beli pozíciójának eredményeként értelmezhetőek Mauthner Zsigmond malomipari „szerepvállalásai” is. Mauthner a Hitelbank áruosztályának volt vezetője, akár ezzel is magyarázható az Unió Gőzmalom Rt. választmányi tagsága 1871-től nem tudni meddig, és egyértelműen banki pozíciója miatt lett 1875-től a MÁH egyesült gőzmalomokban cégvezető, amit haláláig, 1889-ig be is töltött.<sup>24</sup>

A PMKB-val részvényesként egyik részvényeslistában sem találkozhatunk cégszerűen, de 1895-ben az Első Budapesti Gőzmalom Rt. alapítóke-emelésével

<sup>21</sup> A megközelítési szempontokat csokorba szedve lásd: POGÁNY 1997: 59 (John Scott alapján) és TOMKA 1997: 38 (Jan Ottoson, Rolf Ziegler, Mark S. Mizruchi és Michael Schwartz alapján).

<sup>22</sup> Az itt következő példák az értelmezési típushoz tartozó egyidejű pozícióbetöltés kritériumát az egyszerre betöltött banki és malomvállalati szerepek révén teljesítik.

<sup>23</sup> Természetesen ettől még nincs kizárva, hogy a MÁH tulajdonában levő részvényeket egy személy tette le a közgyűlés előtt, de ha így is volt, egyszer sem úgy történt, hogy megnevezte volna a MÁH-t, mint aminek képviseletében megjelent.

<sup>24</sup> KÖVÉR 2005: 95.

párhuzamosan az igazgatóságba bekerült a PMKB elnöke, Lánčzy Leó. Az Első Budapesti Gőzmalom Rt. századfordulótól kimutatható, és a fent bemutatott személyi átfedésen keresztül megjelenő térnyerése egyben a PMKB embereinek malomipari térnyerése is: Mayer Ottó, Langfelder Ede vagy Lánčzy Leó a példái a PMKB és a malomipar közötti sűrűsödő személyi átfedéseknek. A PMKB jelenléte ugyanakkor nem csak az Első Budapesti Gőzmalmon keresztül valósult meg, Fellner Henrik, PMKB-igazgató 1904-ben lett a Lujza Gőzmalom igazgatósági tagja és rögtön alelnöke, de neki az Első Budapestiben ekkor még nem volt pozíciója. 1907-ben Fellner a Lujza elnökeként került be az Első Budapesti igazgatóságába. Hasonló példa Weisz Fülöp, aki Lánčzy jobbkeze volt – majd utóda lett az elnöki székben – a PMKB-ban. Az Első Budapestiben nem bírt semmilyen pozícióval, de az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben igazgatósági tag lett 1908-tól, a Királymalomban Hedrich & Strauss Rt.-ben pedig 1906-tól. A PMKB malomipari szerepvállalása tehát az interlock-kapcsolatokon keresztül is szembetűnő, s bár malomrésztvényei közgyűléseken nem jelentek meg, „a titkos tárcában” maradt részvénnyeljáról a bank vállalati iratai pontos képet adnak: 1913-ban a PMKB tulajdonában volt az Első Budapesti Gőzmalom Rt. részvényeinek közel 30%-a, a Királymalom részvényeinek több mint 30%-a és az Erzsébet Gőzmalom Rt. kevesebb mint 1%-a.<sup>25</sup>

Az interlock-kapcsolat megjelenési példájaként végül essék szó Klein Gyuláról, aki mindkét nagybankban (MÁH, PMKB) dolgozott, s ennek megfelelően mozgott a malmok között, így került be ebbe a részmintába is. A PMKB alkalmazottjaként volt az Első Budapesti igazgatóságának tagja 1902–1907 között, és MÁH-igazgatóként lett a Hungária igazgatósági tagja 1911-től. „Mialatt ugyanis Lánčzy buzgón toltta Klein Gyula szekerét, Kornfeld egy merész gesztussal befogta Kleint a maga szekerébe.” Kornfeld Zsigmond meghívta a Hitelbankhoz ügyvezető igazgatónak és igazgatósági tagnak Klein Gyulát – írja le Klein banki karrierjét Radnóti József.<sup>26</sup> Klein malomvállalati pozícióit tehát a bankban betöltött posztjai magyarázzák, s személyében előbb a PMKB, majd a MÁH malomipari személyi kapcsolatait reprezentálja. Pekár Imre fővárosi malomipari pozícióit is nagy valószínűség szerint a banki státuszából kell eredeztetni, ő az 1880-as évektől állt a Leszámítoló és Pénzváltó Bank alkalmazásában, emellett pedig 1887 és 1895 között a Pannóniában volt igazgatósági tag, 1904 és 1906 között pedig a Hengermalomban.<sup>27</sup>

Egy személy több vállalatban való előfordulását a fentebb bemutatott két értelmezési típusban a cégek történetén (előd- és utódcég – I. típus) és szándékain,

<sup>25</sup> TOMKA 1999: 179.

<sup>26</sup> RADNÓTI 1929: 47.

<sup>27</sup> Pekár malomipari szakember volt (lásd Pekárról és a „pekározásról”: KLEMENT 2010: 70–71), az áruosztály vezetőjeként banki pozíciója is ezt tükrözte.

kapcsolatain (interlock-kapcsolat – II. típus) keresztül lehetett értelmezni. A következő két értelmezési típus talán nem ilyen határozottan körvonalazható, de bizonyos mintázat mindenképpen felfedezhető a rész minta alapján: itt a több malomvállalatban való szerepvállalás a személyes életútban leli magyarázatát. Hasonlóan az egy vállalatban belüli tapasztalt pozíciók közötti vertikális mozgáshoz, a malomvállalatok közötti váltás is lehetett a karrier vagy munkavállalói életút jelzője (Mellékletek 9. táblázatban a III. értelmezési típus). Az ezen értelmezési típusba tartozó személyek ennek megfelelően időben egymás után voltak pozícióban egyik, majd másik malomcégben (a cégek között nem volt előd-utódcég kapcsolat, és interlock-kapcsolatról sem lehet szó, mivel időben nem párhuzamos az illető jelenléte a két vállalatban).

134

A magántisztviselői ranglétrán (és azon is túl) való előrelépésre utal Bakonyi Miksa példája, aki a Budai Gyárudvar Rt. kereskedelmi igazgatójaként jelent meg először az adatbázisban 1868-ban, de 1871-től már a Pannónia Gőzmalom Rt. igazgatóhelyettese, 1876-tól vezérigazgatója lett, 1884-től pedig igazgatósági tagja is volt haláláig.<sup>28</sup> Hönich Henrik 1900-ban az Erzsébet Gőzmalomban kezdte pályáját cégvezetőként, majd irodafőnök lett az Első Budapestinél, de igazi karriert a Concordia Gőzmalom Rt.-ben futott be: 1901-től vezérigazgató, 1908-tól igazgatósági tagként működött. König Lajos irodafőnökként kezdett a MÁH-malmokban 1890-ben, de 1894-ben már a Pannóniában találjuk vezérigazgatóként. A Pannónia Erzsébet Gőzmalom Rt.-vel történt fúziója után<sup>29</sup> König az új felállásban igazgatóhelyettes lett, majd 1909-től igazgató, s a karrierje végén, 1912-től felügyelőbizottsági tag. Riegler György 1867-ig a budai Blum-malom cégvezetője volt, ekkor váltott a pesti Viktória Gőzmalom Rt.-be, ahol 1896-ig vezérigazgatói címmel bírt, 1897-től pedig igazgatósági tag lett. Schrecker Izidor egy évnnyi igazgatóhelyetteskedés után a Pannóniából „igazolt át” a Concordia Gőzmalom Rt.-hez vezérigazgatónak 1880-ban, ahol 1895 és 1902 között az igazgatóságnak is tagja lett.

Néhol időben ugyan nem folyamatosak az adatok, de előrelépés tekintetében határozott irányt mutat az életút: Jaensch Gusztáv 1874-ben a Pesti Árpád Gőzmalom Rt. főmérnöke volt, következő információként 1886-tól az Erzsébet Gőzmalom Rt. cégvezetője lett, 1897-től műszaki igazgató, 1908 és 1911 között pedig felügyelőbizottsági tag volt ugyanitt. Mannheimer Leó 1875 és 1881 között a Lujza Gőzmalom Rt. könyvelőjeként került az adatbázisba, 1901 és 1903 között már a Concordia felügyelőbizottsági tagjai között találjuk.

<sup>28</sup> Érdekes ugyanakkor, hogy a cégjegyzék tanúsága szerint Bakonyi 1872-től részt vett a pesti Unió Gőzmalom Rt. felszámoló bizottságában is, annak elnökeként. Bakonyi életútjára lásd: KLEMENT 2008a.

<sup>29</sup> A Pannónia–Erzsébet fúzió eredményeként lezajlott malomváltás König esetében közel áll az I. értelmezési típushoz is, hiszen az őt foglalkoztató vállalat változott meg, nem ő lépett be egy másik cég szolgálatába. König malmok közötti mozgása azonban egyértelműen kirajzolja a karrierjét is, amiben a Pannónia–Erzsébet fúzió csak egy állomás volt.

Nem csak egy vállalaton belül léphetett valaki „előre” a felügyelőbizottságból az igazgatóságba, van rá példa malomváltások esetében is. Basch Gyula 1895-től 1904-ig az Első Budapesti Gőzmalom Rt. felügyelőbizottságában ült, 1905-től viszont már a Gizella Gőzmalom Rt. igazgatóságában. Weisenbacher Endre ugyanezt az utat járta be a Lujza felügyelőbizottságából (1886–1892) az Első Budapesti igazgatóságába (1893–1900). Kovácsy Sándor nem közvetlenül a malomváltás után, hanem már az új malomban kerülhetett feljebb e pozícióból: 1887-től 1895-ig a Pannóniában volt felügyelőbizottsági tag, 1898 és 1911 között pedig az Erzsébetben, majd 1912-től ugyanitt lett igazgatósági tag.<sup>30</sup>

Vannak esetek, ahol ugyanakkor az sem teljesen egyértelmű, vajon volt-e előrelépés a malomcégek közötti váltás után, de az biztos, hogy egy személyes életút részeként történtek. Dus Károly 1874-ben még a Pesti Árpád Gőzmalomban volt levelező, 1886 és 1894 között pedig az Erzsébetben cégvezető. Herodek István 1902 és 1906 között az Első Budapesti Gőzmalom Rt. pénztárosa volt, 1910-től pedig a Pesti Molnárak és Sütők Gőzmalma Rt. cégvezetője. Schlatter Károly 1867–1868-ban a Pesti Árpád Gőzmalom Rt.-ben volt irodafőnök, 1875 és 1885 között pedig a Hengermalomban töltött be pénztárosi, esetleg főpénztárosi posztot. Weiszmaier Izidor neve cégvezetőként szerepelt a Pannóniában 1890 és 1892 között, majd intézőként, vállalati főtisztviselőként bukkant fel a Concoridiában 1893–1894-ben.

E III. értelmezési típusban a személyes életútban rejlő magyarázat köti össze a részmintából idesorolt személyeket, ám éppen ez a magyarázat néha csak akkor lenne valóban meggyőző, ha a tényleges személyes életút is elemzésre kerülne. Így lehetne pontosabban leírni például, hogyan vezetett Hirschler Frigyes malomipari pályafutása a Pannónia Gőzmalom Rt. választmányi tagságából, amelyet a lipótvárosi malom 1863-as alapításától kezdve alapítóként 1867-ig töltött be, a Lujza Gőzmalom Rt.-hez, ahol 1867-től igazgatóként, az 1870-es évektől pedig vezérigazgatóként köszönt vissza a neve 1881-ben bekövetkezett haláláig.<sup>31</sup> Immendörfer Ágoston esete sem mutatja egyértelműen a személyes karrier példáját: ő 1877–1879 között a Viktória Gőzmalom Rt. felügyelőbizottságának volt tagja, 1887 és 1901 között pedig a Hengermaloména. A Viktória felügyelőbizottságában való

<sup>30</sup> Ez a példa is közel áll az I. értelmezési típushoz, hiszen a Pannónia beolvadásának volt következménye Kovácsy Sándor Erzsébetbe kerülése.

<sup>31</sup> Hirschler Frigyes a Pannónia egyik alapítójaként a Marcus Hirschler et Söhne céget képviselte az alapítói lista szerint. Az 1859-től működő nagykereskedő cégben Hirschler Adolf és Hirschler Hermann mellett tulajdonosként szerepelt Hirschler Frigyes (BFL Cégjegyzékek, VII 3.c. társas cégek, I. kötet, 93. lap). Eszerint ez a Hirschler Frigyes a pozsonyi eredetű és a Neuschloss családdal rokonságban álló fakereskedő családba tartozott (a cégben szereplő személyek testvérek a Hirschler-családfa szerint, melyért köszönettel tartozom Halmos Károlynak). Hirschler Frigyes 1881-es halála után jelenik meg a Lujzában Hirschler Marcell, s bejárva a hivatali ranglétrát 1912-ben bekerül az igazgatóságba is. Az időbeli következés arra utal, hogy Frigyes és Marcell rokonok, de Frigyesnek a családfa szerint nincs Marcell nevű fia, viszont van egy Ernő és egy Ágoston nevű. A Hirschler Frigyes és Marcell közötti kapcsolat tehát még további vizsgálatot igényel.



megjelenésének lehet magyarázata Immendörfer bankvezérsége (s akkor lehetne interlock-kapcsolat az övé is), de a hengermalombeli pozíciója idején már nem tudni bankhoz kötődéséről, viszont kimutatható a családi kapcsolata a Hengermalom vezetésével: a vállalati elnök (Burchard Konrád) sógorának (Glatz Henrik) volt a sógora.<sup>32</sup>

A karrierre, illetve a személyes életútra visszavezetett (III.) értelmezési típus nehézségei, illetve a magyarázatok szerteágazó jellege ellenére is úgy vélem, hogy nem eredmény nélküli egy ilyen csoport elkülönítése a részmintában. Egyes esetekben a pozíciók áttekintéséből is egyértelműen úgy tűnik, hogy a cégváltás a kedvezőbb pozíció reményében vagy talán konkrét ígéretére történt, mint Schrecker Izidor vagy Bakonyi Miksa esetében. Máskor egy malomvállalat elhagyásában szerepet játszhatott a cég hanyatló helyzete is, például Dus Károly vagy Jaensch Gusztáv a Pesti Árpád Gőzmalomból való távozásában.<sup>33</sup> A váltás háttérében megbújhatnak ugyanakkor családi kapcsolatok is, Basch Gyula például a Gizella Gőzmalom igazgatóságába a vállalat elnökének sógoraként került be.<sup>34</sup> Immendörfer Ágoston esetében is valószínű, hogy a családi kapcsolat segítette be a Hengermalom felügyelőbizottságába. A sokféleségen keresztül is itt most csak arra próbáltam felhívni e példákkal a figyelmet, hogy a malomvállalatok közötti mozgásnak lehetett ilyen, karrierre és a személyes életútra visszavezethető indítóoka is.

Az „egy személy több malomvállalatban” rész minta elemzésének utolsó értelmezési csoportjába sorolt esetek az előző típushoz hasonlóan a személyes életútból nyerhetnek magyarázatot. Ide (Mellékletek 9. táblázat IV. értelmezési típusba) soroltam minden olyan szereplőt a mintából, aki több malomvállalatban volt igazgatósági vagy választmányi tag (a III. típustól tehát a kizárólagos stratégiai vezetőtestületi tagság különíti el őket), s e stratégiai (testületi) vezetői pozíciók időben jellemzően nem estek egybe (tehát nem lehet szó a II. típusról, az *interlocking directorship* jelenségéről), valamint a cégek között sincs előd–utód cég kapcsolat (mint az I. típusban). Arra kerestem választ, hogy mi magyarázhatja a több malomcégben egymást követően betöltött stratégiai vezetői posztot.

Az egyik kézenfekvő magyarázat a befektetés, sőt, a malomalapításokban való részvétel. A csoportba került személyek egy része az 1860-as években, tehát a fővárosi kereskedelmi gőzmalmi részvénytársaságok alapításának hőskorában

<sup>32</sup> Immendörfer (Immerdörfer) Ágoston 1874-től 1876-ig az Általános Pest-Lipótvárosi Takarékpénztár vezérigazgatójaként szerepel a *Compass*okban, 1877-től 1880-ig pedig a Lipótvárosi Bank-Részvénytársaság vezérigazgatójaként. 1881–1882-ben a Magyar Országos Bank Rt. bankosztályának főnöke, 1883-tól a bank 1887-es felszámolásáig pedig annak aligazgatója volt. 1887 után nem található meg a neve a működő pesti bankok, takarékpénztárak vezetőségében. (Mihók-féle *Compass* 1874–1893) Immendörfernek a Glatz családhoz fűződő kapcsolatáról lásd: KLEMENT 2008b.

<sup>33</sup> Az Árpád 1874-től leszámolásban volt, a céget 1875-ben törölték. BFL Cégjegyzék, VII. 3. c. társas cégek, V. kötet, 15. lap.

<sup>34</sup> A történet részleteit lásd a VII.2. fejezetben.

rendelkezett stratégiai (testületi) vezetői poszttal egymást követően több malomvállalatban is. Mivel egy részvénytársaság alapításakor a legnagyobb részvényesek mindig bekerültek a(z igazgató/vezérlő) választmányba, ez a pozicionális rész minta az alapítók, befektetők egy-egy körét teszi láthatóvá.<sup>35</sup> Fleisch S. Dávid 1866-ban a Budai Gyárudvar Rt. választmányának tagja volt, majd 1867-ben kilépett, és az újonnan alakult Pesti Árpád Gőzmalom Rt. elnöke lett két évre. Mindkét malomban az első választmányban szerepelt. Szintén malomalapítóként viselhetett választmányi tagságot Holitscher Manó a Budai Gyárudvar Rt.-ben 1866 márciusától, majd kilépése után 1867 júniusától már az Árpád Gőzmalomban lett elnökhelyettes és választmányi tag 8 évre. Stein József 1866-ban az Első Budapesti Gőzmalom Rt. első választmányában volt tag, majd 1867-től a Lujza első ilyen testületében. Ugyanez a helyzet Weisz B. Adolffal, aki 1866 márciusában még a Budai Gyárudvar Rt. választmányának volt tagja, decemberben pedig már az újonnan alakult Első Budapestiben. Sajátosnak mondható Haggemacher Henrik példája, aki egyéni malomvállalkozóként malomtulajdonos volt már, amikor feltűnt a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt. alapítói és első választmányi tagjai között, bár jelenléte csak két évre szólt (1868–1870).

Vannak olyan (valószínűsíthető) alapítók, akik a nevük mellett szereplő malomvállalatok közül csak az egyikben voltak jelen az alapítástól fogva, a másik stratégiai vezetésébe valamivel később, az alapítás után néhány évvel kapcsolódtak be, s ennek kapcsán persze minimum a választmányi tagsághoz szükséges részvény mennyiséggel is rendelkeztek. Ilyen például Figdor Zsigmond, aki a Pesti Árpád Gőzmalom Rt. első választmányának tagja volt 1867-ben, 1868-ban pedig átlépett a Budai Gyárudvar Rt. választmányába (ennek első választmánya 1866 márciusában alakult meg). Leopold Ignác a Budai Gyárudvar Rt. alapító választmányának lett tagja 1866 márciusában, innen váltott 1869-ben az Árpád választmányába egy évre.<sup>36</sup> Gold Zsigmond viszont épp a Budai Gyárudvar Rt.-ben volt alapító választmányi tag 1866-ban, majd kilépve az 1863-ban alakult Pannónia választmányának lett tagja 1870-ben a következő 25 évre.<sup>37</sup> Keppich Hermann az Árpád 1867. júniusban felálló első választmányának volt tagja, de 1868-ban onnan távozott, s a cégjegyzék szerint csak 1876-ban lett újra választmányi tag, ekkor már az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben. Kern Leó a Pannónia Gőzmalom Rt. választmányának volt tagja megalakulásától, 1863-tól kezdve 1870-ig, az 1870-es évek közepén viszont már a Pesti Árpád Gőzmalom Rt. felszámolásában vett részt.

<sup>35</sup> Az itt következő adatok forrásai a cégbírószági és önálló vállalati iratok (ahol fennmaradtak) és a cégjegyzékek.

<sup>36</sup> Leopold Ignác egyébként Figdor Zsigmond lányának, Katalinnak volt a férje. (KÖVÉR 2002: 61).

<sup>37</sup> Gold Zsigmond 1870-ben a sógora vállalkozásához csatlakozott: Wahrmann Mór ugyanis 1861-ben feleségül vette Gold Zsigmond húgát, Gold Lujzát, Wahrmann a Pannónia Gőzmalom Rt. egyik alapítója, s egyben elnöke is volt. (KÖVÉR 2006b: 82; Pannónia Gőzmalom Társaság VII. 2.e Cg 845/1876, 5394)

Machlup Adolf a Blum-féle Gőzmalom Rt. alapításától, 1867-től volt választmányi tag 1872-ig, 1874-től a Lujzában töltötte be ugyanezt a funkciót a következő 20 évben. Testvére, Machlup Ede ugyancsak a Blum Rt.-ben kezdett választmányi tagként, de ő a Pannóniába távozott, 1870 és 1883 között ott volt választmányi, igazgatósági tag. Mandl Ignác a Concordia alapítójaként kezdettől (1866-tól) a választmány tagja volt, az 1870-es évek közepén emellett vett részt a Blum Rt. felszámolásában. Hozzá hasonlóan Herzfelder Lajos, az Erzsébet Gőzmalom Rt. egyik alapítója és első választmányának tagja az 1870-es évek első felében az Unió Gőzmalom Rt. egyik felszámolójaként jelent meg a cégjegyzékben. Deutsch József az Első Budapesti alapítója és első választmányának tagja 1866-tól 19 éven át, majd 1894–95-ben a Concordia igazgatósági tagjaként látjuk viszont.

Az alapítási aktustól függetlenül is elképzelhető, hogy az igazgatósági szék birtoklása egyben befektetői szándékkal is párosult. Itt csak felmutatni tudom azokat a további eseteket, ahol szintén érvényesült az egymást követő stratégiai vezetői poszt, de nem kapcsolódott malomalapításhoz egyik sem. Hirsch Manó a Budai Gyárudvar Rt. választmányának volt tagja 1866–67-ben, a nyáron kilépő, alapító választmányi tag Weisz B. Adolf helyét foglalta el. A Budai Gyárudvar után az Árpád Gőzmalomban is egy alapító választmányi tag távozása után lett stratégiai vezető 1868-ban 4 évre. Könnyen lehet, hogy mindkét malomvállalatban alapítástól fogva részvényes volt Hirsch.<sup>38</sup> Kerstinger István a Blum-féle Gőzmalom Rt.-nek volt választmányi tagja 1868 és 1870 között, az alapítás után egy évvel, egy választmányi tag kilépése eredményeként vált azzá, majd 1871–72-ben a Budai Gyárudvar Rt. választmányának lett tagja. Löwy Miksa, mielőtt 1870-ben az Első Budapestinek lett volna választmányi tagja (majd 1876-tól felügyelőbizottsági tagja), két évet eltöltött ugyanezen a poszton a Budai Gyárudvar Rt.-nél 1867 és 1869 között. Egyébként éppen Hirsch Manó távozásával egy időben került itt pozícióba. Rosenfeld Nándor a cégjegyzék szerint 1872-től az Unió felszámoló bizottságában volt tag, a *Compass* 1874-ben már a Budai Gyárudvar Rt. választmányának tagjaként szerepelteti. Weisz Bertold 1869 és 1872 között a Budai Király Gőzmalom Rt.-nek volt választmányi tagja, majd felszámolóbizottsági tagja, feltehetően jelentős érdekeltsége volt a vállalkozásban. Az adatbázisban feltűnik még 1880-tól hét éven át a Concordia igazgatóságában is.

A későbbi alapításoknál nagy valószínűséggel a befektetés mellett talán a presztízs, társadalmi állás is szerepet játszhatott az egymást követő malomipari pozíciók halmozásában. Az 1897-ben alapított Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. első igazgatóságának tagja, dr. Heinrich Béla 1894–1895-ben a Concordiában töltött be hasonló szerepet, a Hungáriában 9 évig maradt. Simon Jakab szintén Hungária-alapító volt 1897-ben, majd 1906-ban a Királymalom alapításában és első

<sup>38</sup> E két malomból egyelőre nem került elő részvényes-lista vagy részvénykönyv.

igazgatóságában is részt vett.<sup>39</sup> Megyeri Krausz Izidor a családi részvénytársaságként 1905-ben felálló Gizella Gőzmalom Rt. alapítója és első igazgatóságának tagja (sőt elnöke) volt, korábban a Pannónia igazgatóságában is feltűnt 1893 és 1895 között.<sup>40</sup>

Több példa (Gold Zsigmond, Krausz Izidor, Figdor Zsigmond, Leopold Ignác) is arra mutat rá, hogy az igazgatósági, választmányi tagság nem csak saját befektetés vagy üzleti érdekeltség eredménye lehet, de családi kapcsolatok, érdekeltségek is közrejátszhatnak benne. Talán Bischitz Mór is így lett 1870-ben a Budai Gyárudvar Rt. választmányának tagja, ahol Bischitz Dávid (az apja) a cég alapításától, 1866-tól két évig szintén választmányi tag volt.<sup>41</sup> Strasser Sándor előtt is megnyithatta a Pannónia vezérigazgatói székét az 1870-es években (bár csak 3 évig maradt benne), majd 1893-tól a Pannónia igazgatóságát is, hogy Strasser Alajos (az apja) 1865–1889 között igazgatósági tag volt ugyanott. A fúzió után ugyanakkor Strasser nem az Erzsébetben, hanem a Concordiában lett igazgatósági tag 1901-től, s pozíciója túlélte az I. világháborút is. A több igazgatóságban, választmányban egymást követően betöltött posztok megítélésem szerint még ebben az elnagyolt formában is utalnak a befektetői szerepre, a gründer pozíciójára, a családi kapcsolatokkal megtámogatott iparvállalati pozíciókra vagy a társadalmi állásból, presztízből eredő dekórumokra.

Összességében elmondható, hogy az „egy személy több vállalatban” részmintá elemzése a pozicionális adatbázis vizsgálatának egy lényeges terepe: mind a cégek, mind a személyek életútja, szándékai szempontjából beszédes mintázatokra irányította rá a figyelmet. Az elemzés rávilágított a malomcégek közötti előd- és utódvállalat viszonyra, a malomvállalkozások közötti érdekkapcsolatokra, bankok és malomvállalkozások érdekviszonyainak létezésére, személyi karrierutakra malomvállalkozásokban és azok között, valamint a stratégiai vezetői poszton keresztül megfogható befektetői vagy családi kapcsolatokra.

<sup>39</sup> Simon Jakab, aki egyébként a Tőzsde alelnöke és a PMKB felügyelőbizottságának tagja volt, a Királymalomban betöltött igazgatósági tagsága (1906–1921) mellett az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben is igazgatósági tagsággal (1891–1915) bírt. Ez a párhuzamosan viselt pozíció interlock-kapcsolat eredménye lehetett, ezt sugallja legalábbis egy bírósági ítélet indoklása. A vállalat cégbírósi iratai között fennmaradt a Curia 1911-es ítélete, melyben kimondta az 1908. évi közgyűlési határozat megsemmisítését a felperes, Herzferder Frigyes kérésére. Herzfeldert az 1908. évi közgyűlés nem választotta be újra az igazgatóságba, míg Simon újra tagja lett. A bíróság az ítéletet azzal indokolta, hogy „a két malomvállalat között a verseny *részben* most is fennáll”. (Kiemelés – K. J.) (A PMKB-nak nagyon kevés Erzsébet-részvény volt a birtokában, és jóval több Királymalom-részvény.) Érdekes ugyanakkor, hogy Weisz Fülöp pozíciói felett, aki ugyancsak egyszerre volt a Királymalom és az Erzsébet igazgatósági tagja ebben az időben, egyáltalán nem volt vita.

<sup>40</sup> Feltehetően Krausz Izidor elhunyt apósának, Wahrmann Mór „hagyatékának részeként” került a Pannóniába, hiszen Wahrmann épp 1892-ben halt meg. (Krausz Izidor házasságára kitér a kötet VII. 2. fejezete.)

<sup>41</sup> Bischitz Mór neve egyébként felbukkan még az Unió Gőzmalom Rt. felszámoló bizottságában 1872-től, és egy évre 1894-ben a Pesti Molnárak és Sütők Gőzmalma Rt. igazgatóságában.

## IV.5. MALOMVEZETŐ CSALÁDOK

Elég a pozicionális adatbázis személyneveit átfutni ahhoz, hogy feltűnjön az azonos családnevek gyakori előfordulása. Az adatbázist alkotó 602 fő közül 251 olyan személyt találtam, akinek a családnevét más is viseli az adatbázisban. Ez persze nem jelenti közvetlenül, hogy a vizsgált személyek több mint 40%-a más családtagokkal együtt lenne jelen az adatbázisban, hiszen egy ilyen kijelentéshez igazolni kell a rokoni kapcsolatot. E részfejezetben erre tesztek kísérletet, ezt a 251 nevet fogom közelebről megvizsgálni a rokoni relációkra nézve, és bemutatni a lehetséges hátterét annak, miért lehetett egy családon belül több személynek is malomipari pozíciója. (A teljes listát lásd: Mellékletek 10. táblázat.)<sup>42</sup>

140

A legkézenfekvőbb helyzet, amikor a nem részvénytársasági malomcégben pozícióval rendelkezők a malom alapítójával álltak rokoni kapcsolatban. Ezek közül is az egyik legkorábbi példa Werther Frigyesé és Alviné, a „Werther Frigyes kir. kiv. gyár udvara” cégben cégvezetőként szerepelt Werther Alvin, a cég pedig Werther Frigyes egyedüli tulajdonában volt. A gőzmalomalapító halála után a malom működtetését 1865-ben egy újonnan alakult részvénytársaság, a Budai Gyárudvar Rt. vette át, s a Werther családból egyetlen név sem köszönt vissza az új cég vezetői között, csak a malomigazgató, Kalan Henrik mutatta az üzem folytonosságát.

A Schmidt & Császár cég 1876-ban jött létre, Schmidt József a cég egyik alapítója volt. A szintén alapító cégtárs, Császár Jenő 1903-as kiválása után Schmidt a fiait vette be a vállalkozásba: ifj. Józsefet és Richárdot. Schmidt József 1912-ben bekövetkezett halála után a fiúk vitték tovább a céget, s a két világháború között már az ő fiaik (Béla, ifj. Richárd, ifj. József) is a családi vállalkozásban dolgoztak.<sup>43</sup>

A Strauss és a Hedrich család vállalkozása volt a Hedrich & Strauss cég által működtetett Királymalom, amelyből majd 1906-ban, immár a PMKB közreműködésével, részvénytársaság alakult. Az 1877-től működő cégben a két Hedrich-testvér (Hugo és Eugen) mellett Strauss Emil volt az alapító. Eugen Hedrich 1889-ben meghalt, Hugo pedig 1899-ben kilépett a cégből, de engedélyezte, hogy a neve továbbra is benne maradjon a cég megnevezésében.<sup>44</sup> Strauss Emil cégtulajdonos mellett a Strauss családból 1892-ben lett cégvezető, majd 1896-tól beltag a fia, Strauss Mór, s 1898-tól működött cégvezetőként, 1899-től pedig társtagként a másik fia, Strauss Rezső.<sup>45</sup> Strauss Emil és Mór a Királymalom

<sup>42</sup> A családnevek írásmódja jellemzően a leggyakrabban előforduló alakot követi, és mindig magyar formában hivatkozom őket, kivéve, ha külföldi állampolgárról van szó, de ebből igen kevés volt.

<sup>43</sup> BFL VII. 2. e. Cg 27122.

<sup>44</sup> Hugo és Eugen Hedrich német vállalkozók, Hugo technikus, Eugen kereskedő, apjuk, Carl Hedrich is malomtulajdonos volt. (BFL VII. 2. e. Cg 1877/148)

<sup>45</sup> BFL VII. 2. e. Cg 1877/148., továbbá Strauss Mór kihirdetett végrendelete: BFL VII. 12. e. 1915-V-(I)00450.

Hedrich & Strauss Rt.-ben is a cég vezetésében maradtak. (A Királymalom Rt.-ről nem került elő részvényletételi lista vagy részvénykönyv, így azt nem tudni, mekkora részvényhányaddal bírt az eredeti tulajdonos család.)

Hasonlóan egyértelműek a terménykereskedelemből, szeszgyártásból érkező megyeri Krausz család malomipari pozíciói: a Krausz Mayer által 1880-ban alapított Gizella malomban (működtetője a Krausz Mayer és fiai cég) Krausz Mayer és fia, Krausz Lajos volt a tulajdonos, majd utóbbi halála után a kizárólag családi részvétellel megalapított Gizella Gőzmalom Rt.-ben lett elnök Krausz Izidor, Mayer fia, Lajos testvére. Bár nem a Krausz családnevet viseli maróti Fürst Bertalan és László, de szorosan a családhoz tartoztak (édesanyjuk Krausz Izidor és Lajos nővére volt), így tölthettek be pozíciókat a családi részvénytársaságban, a Gizella Gőzmalom Rt.-ben. Br. Gutmann Vilmos és Arthur vállalati pozíciójának is ugyanez a gyökere: Vilmos Izidor sógora volt, Arthur pedig az unokahúgának a férje. Ugyanígy családi kötelék magyarázza Basch Gyula, Krausz Teréz (Izidor és Lajos másik nővérének a) férje esetét.<sup>46</sup> A pozíciók mögött részvénytulajdon is állt, s nem csak a pozíció által megkövetelt mennyiségben: a Gizella valódi családi részvénytársaság volt, a család tulajdonában maradt valamennyi részvény és amint látható, a vezetés is.<sup>47</sup>

Malomalapító família a Haggenmacher is. A svájci származású malomipari szakember, Haggenmacher Henrik az 1850-es években testvérelével, Károllyal bérelt malmot Pesten, majd 1862-re felépítette a saját gőzmalomát a Lipótvárosban. Károly nem maradt tag a családi vállalkozásban, 1863-ban az újonnan alakult Első Budai (majd később az Első Budapesti) Gőzmalom Rt. igazgatója lett, soha nem is kezdett önálló malomvállalkozásba. Henrik viszont az első mellett az 1860-as években felépített egy második gőzmalom is a Lipótvárosban, majd az elsőt eladta, a második közben leégett, újjáépítette és vett egy másikat is. A vállalkozásban a fiai lettek a társai: Árpád, Géza és Róbert. Henrik halála után az örökösök 1921-ben családi részvénytársaságot alapítottak a gőzmalom működtetésére.<sup>48</sup>

A fenti példák olyan családokat mutattak fel, ahol az egyéni vagy társas vállalkozásban felépülő malomcégbe a malomalapító(k) mellé idővel beléptek, társultak a szorosan vett családtagok is, és tartósan részt vettek annak működtetésében. Az alapítástól fogva tartós családi jelenlét egy adott malomvállalatban ugyanakkor részvénytársasági malmoknál is megfigyelhető volt. Baumgarten Ignác terménykereskedő az Erzsébet Gőzmalom Rt. egyik alapítója és az első

<sup>46</sup> A pozíciókban erősen érvényesülő családi kapcsolatoknak felel meg, hogy 1913-tól 1918-ig társasági tisztviselő volt Basch Rudolf is (Gyula fia), s feltehetően ugyancsak őt takarja a *Compass* 1914-es bejegyzése igazgatósági tagként.

<sup>47</sup> A Gizella gőzmalom esettanulmányát és a Krausz család történetét, családfáját lásd a kötet VII.2. fejezetében.

<sup>48</sup> BFL VII. 2. e. Cg 147. KONCZ 1986; HALMOS 2004a.

választmányának tagja volt. Az is maradt 1879-ig, sőt a társaság elnöke is lett. Helyét az igazgatóságban 1882-től unokaöccse, Lajos vette át, aki 1908-tól szintén elnöke volt az Erzsébetnek. Kettejük működése együtt a malom történetének (1914-ig) 40 évét fogta át.<sup>49</sup>

A Kohnerek is az Erzsébet Gőzmalom Rt. alapítói közé tartoztak. Kohner Károly, terménykereskedő az első választmánytól tagja volt a stratégiai vezetői testületnek 1894-ig, ekkor helyét az igazgatóságban testvére, Zsigmond vette át: 1894 és 1908 között ő – a Kohner Adolf és fiai cég főnöke, a PMKB igazgatósági tagja, majd alelnöke – képviselte a családot az Erzsébetben. Halála után helyét a fia, Adolf foglalta el az igazgatóságban 1908-tól 1912-ig. Az ugyanezen évben bárósított Kohner család 1912-es évet követően nem tűnt fel többé az Erzsébet stratégiai vezetőtestületében, de így is több mint 40 évig voltak tagjai.<sup>50</sup>

A Concordia Gőzmalom Rt. alapításától közel 30 évig volt jelen két Mandl az igazgatóságban. Az alapításban is részt vevő kereskedő, Antal és Ignác (Joachim) rokoni kapcsolatára utalnak az azonos lakcímek, bár közös céget nem találtam a nevükön. Antal 1867-től 1892-ig, Ignác 1867-től 1895-ig volt tagja a Concordia igazgatóságának.<sup>51</sup>

A cég alapításától kezdve szerepet játszott a Concordia Gőzmalom Rt.-ben a két háború között cukorgyárairól és konzervgyáráról ismert hatvani Deutsch család. A Deutsch Ig. és fia cég a vállalat egyik alapítója volt 1866-ban, képviselője, Deutsch Bernát pedig az első választmány egyik tagja. 1890-ig maradt a cég vezetésében, s vele egyidőben, 1880–1889 között, testvéreinek, Józsefnek a fia, Sándor is az igazgatóság tagja volt. Őket rövid időre Bernát fia, József követte, valamint Bernát másik fiának, Károlynak az apósa, Csányi Ágoston (1890–1908 között

<sup>49</sup> Baumgarten Ignác (1810–1886) testvéreinek, Ferdinándnak (1815–1864) volt a fia Lajos (1846–1918). Baumgarten Lajos a Pannónia Gőzmalom Rt.-ben is pozícióval bírt később az Erzsébet–Pannónia fúzió eredményeként. A család egy másik tagja, Ignác és Ferdinánd unokatestvére (apjuk testvéreinek a fia), Fülöp Adolf rövid ideig a Hengermalomban viselt igazgatósági tagságot. (A család történetére lásd HALMOS 2002; 2008)

<sup>50</sup> Kohnerekre lásd: VÖRÖS Károly 1979; GERŐ (szerk.) 1940; GUDENUS (é.n.); *Zsidó lexikon* 1929. vonatkozó részek. A Kohner Adolf és fiai céget Kohner Zsigmond és testvére, Károly 1872-ben alapította. (BFL VII. 3.c. Cégyegyzék, társas cégek, V. kötet 10. lap) Egy harmadik Kohner fivér, Ágoston a Pannónia Gőzmalom Rt.-ben töltött be rövidebb ideig igazgatósági tagságot (1889–1895), s előtte egy évig felügyelőbizottsági tagságot. Már ez is jelzi, s a részvényletelek csak megerősítik a család másik, jóllehet az Erzsébetnél kisebb mértékű, fővárosi malomipari érdekelttségét.

<sup>51</sup> Lakcímek a közjegyzői iratokból: Mandl Antal – 1881: Concordia cégezője, V. Nádor u. 11.; 1883: Concordia igazgatósági tagja, V. Nádor u. 14. Mandl Ignác Joachim – 1876: háztulajdonos, V. Nádor u. 11.; 1880: Gschwintd-gyár felügyelőbizottsági tagja V. Nádor u. 14.; 1888: háztulajdonos, V. Nádor u. 14. A két név együtt fordul elő a Király Serfőző és Gőzmalom Rt. választmányában 1868-tól. (BFL VII. 3. c. Cégyegyzék, Társas, III. kötet) Vörös Károly szerint a Nádor u. 14. szám alatti házat Mandl Joachim Gottgeb Antallal építette. (Vörös Károly 1979: 34) Szintén ezen a lakcímen található Mandl (Máday) János az 1880-as és 1890-es években, aki 1872-ben Mádayra módosította a nevét. (BFL VII. 3.c. Cégyegyzék, egyéni cégek, I. kötet 89. lap „Joh. Mandl” nagykereskedő cég; *Századunk névváltoztatásai*) Talán az ő leszármazottja volt Máday Izidor miniszteri tanácsos, a Lujza Gőzmalom Rt.-ben 1886–1889-ben felügyelőbizottsági tag, aki 1899-ben marosi elölnévvel nemességét kapott. (*Libri Regii*)

igazgatósági tag), majd 1901-től maga Károly is bekerült az igazgatóságba, s benne is maradt 1940-ig. 1908-tól társult hozzá egy másik családtag, a hatvani Deutschokhoz beházasodott dr. Hirsch Albert, ő egyébként 1938-ig volt igazgatósági tag a Concordiában.<sup>52</sup>

Egy másik Deutsch család hosszútávú jelenlétét fedezhetjük fel az Első Budapesti Gőzmalom Rt. vezetésében. Deutsch József a vállalat alapításától (1865) volt választmányi tag haláláig, 1885-ig. A közgyűlési jegyzőkönyv tanúsága szerint kifejezetten az ő helyére választották be az igazgatóságba Deutsch Sándort, aki az Osztrák–Magyar Bank főtanácsának volt tagja, 1902-ben halmi előnévvel nemesiséget nyert, s mellesleg egy Tornay-Schossberger lány volt a felesége.<sup>53</sup> Halmi Deutsch Sándor 1909-ig, haláláig maradt az igazgatóság tagja, a család két tagja tehát 43 éven át ült a vállalat igazgatóságában.<sup>54</sup>

Ennél néhány évvel rövidebb volt a Basch család jelenléte az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben. Az alapításban, sőt már az Első Budapesti elődjének számító Első Budai Gőzmalom Rt. alapításában is részt vett Basch Fülöp, terménykereskedő, aki az alapítástól kezdve 1901-es haláláig tagja volt a cég stratégiai vezetőtestületének. 1895-től a fia, Basch Gyula is megjelent a cég felügyelőbizottságában. Innen ment át Basch Gyula a felesége családja által alapított Gizella Gőzmalom Rt. igazgatóságába tagnak.<sup>55</sup>

<sup>52</sup> Hirsch Albert a bárói rangra is emelt hatvani Deutsch Sándornak a lányát, Irént vette feleségül 1905-ben, Hatvany Lajos és Hatvany Ferenc hűgát. (A család történetére lásd KONCZ 1986; HALMOS 2004b; KÖVÉR 2003 és KEMPELEN [é.n.]; VÖRÖS Károly 1979; GERŐ [szerk.] 1940 vonatkozó részeit.) A Concordia alapításában a Deutsch Ig. és fia cég mellett részt vett az A. Deutsch & Sohn is, képviselője, Deutsch Simon, szintén választmányi, majd igazgatósági tag volt 1867 és 1901 között. Nem tudok kimutatni rokonságot a cég és képviselői, valamint a hatvani Deutschok között. Ezt a hipotézist erősíti meg, hogy az A. Deutsch & Sohn céget a közjegyzői iratok szerint 1876 után képviselő Deutsch Ignác (hatvani Deutsch Ignác 1873-ban meghalt), Lipót és Salamon neve szintén nem illeszthető a hatvani Deutsch Ignáctól induló családfába.

<sup>53</sup> Az említett Deutsch József és az őt követő Deutsch Sándor rokonságára nem csak a közgyűlési jegyzőkönyv folytonosságra utalása jelent bizonyítékot. Halmi Deutsch Sándornak két fia volt, József és Viktor, és az elsőszülött Józsefnek Wolfner Lily bárónőtől született fiát megint csak Sándornak keresztelték. Úgy tűnik tehát, hogy az elsőszülött fiúk esetében a József és Sándor keresztnevek ismétlődtek váltakozva, vagyis az 1885-ben meghalt Deutsch József az őt a Concordia igazgatóságában követő Deutsch Sándor apja lehetett. (KEMPELEN [é.n.]; GERŐ [szerk.] 1940 vonatkozó részek)

Ennek a Deutsch Józsefnek lehetett rokona Deutsch Károly, a Budai Király Gőzmalom Rt. egyik alapítója és választmányi tagja 1867-től a cég felszámolásáig. Ugyanis ők ketten tagjai az 1853-tól működő Gabriel et Jos. Deutsch nagykereskedő cégnek. (BFL VII. 3. c. Cégjegyzékek, társas cégek, I. kötet 249. lap)

<sup>54</sup> Ez a Deutsch József és Sándor tehát véleményem szerint nem a hatvani Deutschok jelenlétét mutatja az Első Budapesti vezetésében. Jóllehet a hatvani Deutsch családnak is kimutatható a részvénybirtoka e malomvállalatban, de a vezetésnek egy másik Deutsch család volt a részese.

<sup>55</sup> Basch családra lásd: VÖRÖS Károly 1979 vonatkozó részek; Basch Fülöp kihirdetett végrendelete: BFL VII. 8. d. 1901-V-(I)026-27, 39. Terménykereskedő cége a cégjegyzékben: BFL VII. 3.c. Cégjegyzékek, egyéni I. kötet 97. lap. Basch Fülöp végrendeletének ismeretével vált bizonyítottá, hogy Basch Gyula az Első Budapesti felügyelőbizottságában és Basch Gyula a Gizella Gőzmalom Rt.-ben ugyanaz a személy. Vörös Károly ugyanis Basch Fülöp Gyula nevű fiát ügyvédként említi, és az 1870-es években még ügyvédként tűnik fel e név a közjegyzői iratokban is (lásd BFL Társadalomtörténeti Adattár), ehhez képest a Krausz Terézt



A Herzog család a Viktória Gőzmalom Rt. vezetésében volt jelen az alapítástól fogva. Az alapításban még Herzog Rudolf „terménykereskedő, dohányexportőr, csontlisztgyáros” vett részt, de a választmányoknak már nemcsak ő, hanem unokaöccse, Péter<sup>56</sup> is tagja lett 1870-ben. Rudolf 1889-ig szerepelt az igazgatóság tagjaként, az 1886-ban nemesített, majd 1904-ben bárósított Péter pedig 1914-ig, haláláig, ez összesen 47 évnyi családi jelenléttel egyenértékű a Viktória vezetésében.

Tartós családi jelenlét jellemezte a Viktória Gőzmalom Rt.-ben a Mannaberg famíliát is. A malom alapításában is részt vett a terménykereskedő Mannaberg Mihály, akinek cégtársát, Steiner Miksát<sup>57</sup> szintén ott találjuk az alapítók, majd az első választmányi tagok között. De míg Steiner 1870-től nem szerepelt a vezetőségben, Mannaberg Mihály 1875-ig volt az igazgatóság tagja, majd 1888 és 1903 között újra ott találjuk az igazgatóság névsorában. Minden jel szerint nem csak ő képviselte a családot a cégben. Dr. Rózsavölgyi Manó, ügyvéd feleségét Mannaberg Jenninek hívták, Rózsavölgyi 1895-től 1914-ig ült a felügyelőbizottságban. Mannaberg Mihály pedig, aki egy 1887-es közjegyzői okiratban a „Guttman testvérek” bécsi cég üzletvezetőjeként tűnik fel, Guttmann Rózát vette feleségül. A Mannaberggel tehát minden bizonnyal rokon Guttmann Károly 1880-tól 1908-ig volt a cég felügyelőbizottságának előbb pót-, majd rendes tagja, Guttmann Emil pedig 1914-től ült be az igazgatóságba, melynek 1927-ig tagja maradt.<sup>58</sup> Ha valós a Mannaberg–Rózsavölgyi–Guttmann családi kapcsolatháló, akkor ők is az alapítástól kezdve, egy kb. 13 éves szünet mellett folyamatosan jelen voltak a Viktória vezetésében, illetve a felügyelőbizottságában.

Összesen közel 30 évet töltött a Viktória igazgatóságában a két Karpeles testvér. A cég alapítása után két évvel tűntek fel az igazgatóságban, amelynek Ignác 1884-ig, Albert 1897-ig maradt tagja. Mivel Albert felesége Maerle Irma volt, feltehetően rokoni kapcsolatban állt a Viktória egyik alapítójának számító Maerle

.....  
feleségül vevő Basch Gyulát egy 1895-ös közjegyzői okirat akadémiai festőnek nevezi. A *Zsidó lexikon*ban is szereplő Basch Gyula, festő első kiállítását a Múcsarnokban tartotta 1886-ban, 1928-ban halt meg, s ugyanekkor tűnt el egyébként e név a Gizella igazgatóságából is. A Kerepesi temetőben egy helyen nyugszik Basch Gyula és megyeri Krausz Paula (Teréz testvére). (Jobb oldali falsírboltok 533.) Basch Gyula fia, Andor szintén festő lett. Basch Rudolf pedig a Gizella tisztviselői között bukkant fel. Basch Fülöp végrendeletéből kiderült, hogy Gyulának három fia volt: Gyula, Andor és Rudolf, tehát az ügyvéd és az akadémiai festő egy személy volt.

Még nem tudom ugyanakkor kimutatni Basch Manó terménykereskedő és a Budai Király Gőzmalom Rt. egyik alapítójának rokonságát Basch Fülöppel.

<sup>56</sup> A családról lásd KÖVÉR 2002: 62–73. A nemesi oklevélben még Herczogként szerepelt a családnév, a báróiban már Herczogként. E kötetben a Herzog alakot használtam.

<sup>57</sup> Mannaberg & Steiner terménykereskedő cég (1870-től) BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, társas cégek, IV. kötet 20. lap.

<sup>58</sup> Mannaberg Mihály 1903-ban halt meg, felesége 1904-ben követte, a Salgótarjáni úti temetőben nyugszanak. A Guttmann–Mannaberg és Mannaberg–Rózsavölgyi családi kapcsolatra a BFL közjegyzői iratok alapján következtettem, lásd Társadalomtörténeti Adattár. Ez a Guttmann család nem azonos a gelsei, belicsei Guttmannokkal, akik a megyeri Krausz családba házasodnak be.

Márk terménykereskedővel, aki elnöke is lett a vállalatnak, így a Maerle–Karpeles család szintén az alapítástól részt vett a cég életében. 1886-tól 1900-ig a vállalat főkönnyvelőjét Maerle Vilmosnak hívták.<sup>59</sup>

A Lujza Gőzmalom Rt.-ben a baranyavári Ullmannok képviselték az alapítás évéig visszanyúló családi jelenlétet. Ullmann Móric György, pesti nagykereskedő tagja volt az első választmánynak, majd az igazgatóságnak 1898-as haláláig. Helyét az igazgatóságban fia, a tőzsdetanácsos, nagykereskedő Emil vette át, aki szintén haláláig, 1914-ig tagja volt a testületnek. Még apja életében Emil a felügyelőbizottságnak volt tagja, s ugyanígy 1914-ben Emil fiát, Ödönt is a felügyelőbizottságban találjuk. Sőt, 1914-ben a cég jogtanácsosa is egy Ullmann-családtag volt, Pál. A baranyavári Ullmannokat a teljes vizsgált korszakban megtaláljuk a Lujza vezetésében.<sup>60</sup>

A Pesti Hengermalom Rt.-ben is fellelhetőek az egy családhoz köthető tartós vállalati pozíciók. A dohánykereskedő Fuchs Gusztáv és testvére, Rudolf (Rezső) az 1860-as évek elején lettek a társaság meghatározó részvényesei, s ezzel párhuzamosan a stratégiai vezetőtestület tagjai. Gusztáv 1888-ig, Rudolf 1892-ig található meg az igazgatóság tagjai között, utóbbi egyébként alelnökként is működött. Az alelnöki posztot Fuchs 1892-es halála után a veje, Burchard(-Bélaváry) Konrád foglalta el, aki szintén az 1860-as évektől kötődött a malomhoz: a vállalati tisztviselőségből, irodafőnökségből lépegetett előre az alelnökségig (majd később még tovább, az elnök-vezérigazgatói posztig), és eközben (nem mellesleg) elvette feleségül Fuchs Rudolf lányát. A Hengermalom stratégiai vezetőtestületébe 1893-tól bekerült Burchard Konrád veje, Rajner Kálmán is, s bár ő 1906-ban ki is került onnan, a család pozícióit erősítette az igazgatóságban az 1907-től tag Burchard-Bélaváry Rezső, Konrád fia; majd 1914-ben a fiatalabb Burchardfiú, Andor is eljutott az igazgatóságig a cégvezetői poszttól indulva. Szintén a családhoz tartozik dr. Glatz Erich, előbb felügyelőbizottsági póttag és rendes tag, majd 1910-től igazgatósági tag, ő Burchard-Bélaváry Konrád sógornőjének (felesége testvérének) a fia, és ugyanezen sógornő egyik lányának a férje, de Châtel Vilmos, aki a felügyelőbizottságban kapott szerepet 1906-tól. A Fuchs–Burchard

<sup>59</sup> A Karpelesek közel 5000 holdas földbirtokkal rendelkeztek Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében. (KEMPELEN [é.n.]; VÖRÖS Károly 1979: 132) 1881-ben a két Karpeles-testvér Karsaira változtatta a nevét. (BFL VII. 2. e. Céjegyzék, társas cégek, I. kötet 266. lap) A Maerle–Karpeles(Karsai) rokonságot erősíti meg egy 1897-es közjegyzői dokumentum is, amelyben azonos lakcím (VI. Andrassy út 45.) alatt tüntetik fel Maerle Marknét, Maerle Ilkát és Gézát, valamint Karsai Albert két lányát, Margitot és Zsuzsannát. Valószínűleg szintén a családhoz tartozik Karpeles Vilmos, aki a Pesti Árpád Gőzmalom Rt.-ben volt választmányi tag 1868–1872 között. S feltűnik még a mintában Karsai Albert Sándor nevű fia is – földbirtokos, helyettes miniszteri államtitkár – a Concordia felügyelőbizottságában 1912–1914-ben.

<sup>60</sup> Pál feltehetően Emil testvére volt. (GERŐ [szerk.] 1940; GUDENUS [é.n.]; VÖRÖS Károly 1979 vonatkozó részek) Ullmann Adolf MÁH-malmokbeli pozíciója a MÁH-beli karrierjének volt köszönhető. (Lásd az interlock-ra vonatkozó részt a IV.4. fejezetben.)

család tehát az 1860-as évektől a Hengermalom fennállásáig, 1928-ig a cég vezetésének részese volt.<sup>61</sup>

A Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-ben a Schmiedlechner család képviselte a folyamatos családi jelenlétet. Schmiedlechner Györgyöt a vállalat alapítói között fedezhetjük fel, tagja volt a választmányának, majd az igazgatóságnak 1886-ig. 1873-tól Schmiedlechner Károly is tagja lett a stratégiai vezetői testületnek, s ez maradt a helyzete 1912-ig. Ketten együtt 44 évet fogtak át a cég dualizmus kori történetéből. Rokonuk volt Waigand Ferenc is, aki társasági tisztviselőből, főkönyvelőből lett igazgatósági tag 1894-ben, később vezérigazgató is volt. Waigand feleségének, Hoffmann Erzsébetnek az anyját Schmiedlechner Annának hívták. 1908-tól egyébként dr. Waigand József ügyvéd, a fővárosi közgyűlés tagja (a vezérigazgató fia) lett a Pesti Molnárok és Sütők Rt. jogtanácsosa. Sőt, Waigand Ferenc rokonsága egy másik alapítóhoz is bizonyított, Zwickl József feleségét Waigand Rozinának hívták. Zwickl egyike volt a Pesti Molnárok Rt.-t alapítóknak, választmányi és igazgatósági tag volt 1868 és 1892 között, 1877-től 1881-ig pedig a vállalat elnökeként is dolgozott.<sup>62</sup>

Valamennyi nagy kereskedelmi, részvénytársasági malomvállalatban megfigyelhető tehát, hogy egy adott család az alapítástól kezdve tartósan, több évtizeden át jelen volt a vállalat stratégiai vezetésében. Vannak olyan családok is ugyanakkor, amelyek párhuzamosan több malomvállalatban töltöttek be hasonló pozíciókat szintén huzamosabb ideig: Ilyen például a Wahrmann-testvérpár. A Pannónia Gőzmalom Rt.-ben Wahrmann Mór – 1869-től országgyűlési képviselő – volt az egyik alapító, és haláláig, 1892-ig tagja maradt az igazgatóságnak. (Halála után jelent meg két évre a Pannónia felügyelőbizottságában Wahrmann Mór veje, megyeri Krausz Izidor.) A Lujza Gőzmalom Rt.-ben a Wahrmann és fia cég képviseletében Mór testvére, Wahrmann Sándor szerepelt az alapítói listán, s ő lett itt az igazgatóságnak is tagja 1899-ig.<sup>63</sup>

Egy másik testvérpár is ezt az utat járta be, bár csak az alapítás után néhány évvel tűntek fel a stratégiai vezetői testületekben. Machlup Ede és testvére, Adolf a Blum-féle Gőzmalom Rt. alapításában való részvétellel lépett a malomvállalkozók sorába. A H. Machlup & Söhne terménykereskedő cég<sup>64</sup> két beltagja volt Ede és Adolf, akik később a „Flóra” szappangyárukról váltak ismertté. Közülük

<sup>61</sup> A család történetét és a malomban elfoglalt pozícióikat részletesen elemzi a kötet VII.1. fejezete.

<sup>62</sup> A családi kapcsolatokra a BFL közjegyzői iratai világítottak rá, lásd Társadalomtörténeti Adattár. Meg erősítették azt a család egyik leszármazottjával készített beszélgetések is, amit ezúton is köszönök Reviczyné Bubala Ceciliának. Zwickl József nevét Quickl formában is használták. Jelen kötetben mindenhol Zwickl-ként szerepel.

<sup>63</sup> A Wahrmann és fia cégére lásd: KÖVÉR 2006b.

<sup>64</sup> BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, társas cégek, I. kötet 69. lap. 1861-től működött a cég. A testvérekre lásd: Vörös Károly 1979. vonatkozó részek.

Ede már a Blum Rt. csődje előtt lépett, és 1870 és 1883 között a Pannónia Gőzmalom Rt. igazgatóságának lett tagja. Adolf a Blum Rt. csődje után került a Lujza Gőzmalom Rt. választmányába, majd igazgatóságába 1874-től 1894-ig.

A Strasser & König cég részt vett a Lujza Gőzmalom Rt. 1867-es alapításában, a cég képviselőjében Strasser Zsigmond és – a felesége révén szintén a családhoz tartozó – Altmann Károly került be a választmányba. Előbbi 1899-ig, utóbbi 1891-ig ült a Lujza igazgatóságában, de működésük során nem végig képviselték a Strasser & König érdekeit a Lujzában, mivel Strasser Zsigmond még 1873-ban, Altmann Károly pedig 1882-ben kilépett a Strasser & König cégből. A Strasser család jelenléte ugyanakkor megmaradt, feltehetően Zsigmond ágában: Strasser Róbert nevét 1903-tól 1914-ig a Lujza felügyelőbizottságában találhatjuk meg. (Strasser Róbert nem volt tagja a Strasser & König cégnek.) A Strasser & König cég Zsigmond melletti másik alapító belfelügyelője, Strasser Alajos két évvel a Pannónia Gőzmalom Rt. alapítása után jelent meg a választmányban tagként, s egészen haláláig, 1889-ig tagja maradt. Fia, az 1908-ban kisbábi előnévvel nemesített Sándor 1874-től a cég fennállásáig (1896-ig) tagja volt a Pannónia igazgatóságának. Apa és fia tehát az első két évet kivéve a Pannónia teljes működése alatt a stratégiai vezetői testületben ült. Alajos ága Sándorral az élen egy másik malomban is családi hídfőállást tudott létesíteni. Strasser Sándor (földbirtokos, a Strasser & König cég társtagja) 1901-től lett tagja a Concordia Gőzmalom Rt. igazgatóságának, s ugyancsak 1901-től került a felügyelőbizottságba dr. Strasser Imre (tőzsdetanácsos, szintén Strasser & König cégtag). Strasser Imre 1901–1908 között volt a felügyelőbizottság tagja, 1909-ben Strasser Ödön neve tűnt fel a testületben, majd utána kisbábi Strasser Richárdé, aki 1912-től már apja, Sándor mellett ült az igazgatóságban. Apa és fia 1926-ig maradt tagja a Concordia igazgatóságának.<sup>65</sup>

Egy következő csoportot képeznek azok a családok, amelyek bár a részvénytársasági malmok alapítói között szerepeltek, de nem voltak több évtizeden át egy malom stratégiai vezetői testületében vagy a felügyeletében sem tagok. Különösen a korai alapítású és az 1870-es években csődbe ment malmok alapítói között találni ilyen példákat. Spitzer Gerzson, az óbudai kékfestő és kartonnyomó gyár tulajdonosa a Budai Király Gőzmalom Rt. alapításában vett részt 1867-ben, s lett a választmány tagja. 1868-as halála után a választmányi helyét sógora, Weiss Mór vette át, s a cég felszámolásában is részt vett, később viszont a család egyetlen működő malomvállalatban sem tűnt fel.<sup>66</sup>

Az Első Budai Gőzmalom Rt.-ben, majd az abból létesített Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben volt alapító részvényes Herzl D. Antal terménykereskedő,

<sup>65</sup> BFL VII. 3. c. Céggjegyzék, társas cégek, I. kötet 116. lap; VII. 2. e. Céggjegyzék, társas cégek, I. kötet 51. lap; Vörös Károly 1979; GERŐ (szerk.) 1940 vonatkozó részek.

<sup>66</sup> A családra lásd: HANÁK–HANÁK 1962.

a PMKB és az Osztrák Nemzeti Bank pesti filijának váltóbírálója. 1873-as halála után Herzl József vette át Antal választmányi helyét, aki a „Herzl D. Antal” 1864-től jegyzett terménykereskedő cégben cégvezetői joggal bírt ekkoriban, de 1875-ben az utód is eltűnt az Első Budapesti igazgatóságából.<sup>67</sup>

Schweiger Márton és testvére, Adolf két külön malomcég alapításában vett részt, Adolf 1867-ben a Pesti Árpád Gőzmalom Rt. alapítóinak és választmányi tagjainak volt az egyike, a cég 1875-ös törléséig, míg Márton a Budai Gyárudvar Rt.-ben töltötte be ugyanezeket a szerepeket az 1866-os alapítástól 1869-ig.<sup>68</sup>

A Weisz-testvérek is külön utakon jártak a malomiparban. Weisz B. Adolf 1866-ban előbb részt vett a Budai Gyárudvar Rt. alapításában és választmányában, majd onnan kilépve tagja lett az Első Budapesti Gőzmalom Rt. választmányának bizonytalan időre, de az 1876-os új cégjegyzékbe való átvezetéskor már biztos nem volt az igazgatóság része. Testvére, Weisz B. Arnold az Erzsébet Gőzmalom Rt. alapításában vett részt 1869-ben, ő itt lett választmányi tag, de a cég 1876-os átvezetésékor már nem volt tagja a stratégiai vezetőtestületnek. Weisz B. Adolf fia, Berthold pedig a Budai Király Gőzmalom Rt.-ben volt a cég néhány éves fennállása alatt választmányi tag 1869-től. A később a csepeli gyáróriást felépítő családból csupán Berthold tűnt még egyszer fel malomipari pozícióban, a Concordia Gőzmalom Rt. igazgatóságában 1880 és 1886 között, más nem, de láthatóan az 1860-as évek második felében aktívan részt vettek a gőzmalom-alapításokban.<sup>69</sup>

A Wodianer család több tagja szintén csak az alapítások körül bukkant fel. Wodianer Rudolf – a szegedi terménykereskedésből induló Fülöp egyik fia – a Hengermalom alapítója és első választmányának tagja volt. Az ő fia, az 1867-ben maglódi előnévvel nemességet nyert Béla az Unió Gőzmalom Rt. alapításában vett részt, választmányi tag is lett, bár nem tudni, meddig maradt az. A cég 1872-től felszámolás alatt állt, s 1876-ban törölték a cégjegyzékből. Béla unokatestvére, vagyis apja testvérének, az 1844-től kaprioriai előnévvel nemesi rangú Sámuelnek a fia, Albert a Concordia Gőzmalom Rt. alapításában vett részt, de a cégjegyzékben mindössze egyetlen évben és helyettes könyvelőként szerepelt.

<sup>67</sup> BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, egyéni, I. kötet 4. lap és Vörös Károly 1979 vonatkozó részek.

Nem tudom kimutatni egyelőre, hogy volt-e bármilyen fokú rokonság a fenti két Herzl és Herzl Tivadar között. Herzl Tivadar a Blum-féle Gőzmalom Rt. alapításában vett részt, de nem is feltétlenül kizárólag saját érdekeit képviselve, hiszen a Herzog M.L. et Comp. cég cégjegyzője, Herzog Péter sógora is volt. (BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, társas cégek, I. kötet 232. lap, Kövér 2002: 71)

<sup>68</sup> A „Schweiger Testvérek” cég beltagja volt Schweiger Adolf, Márton és Hermann. Schweiger Márton a pesti zsidóság egyik meghatározó vezetője volt (a 1868-as kongresszus háznagya, községkerületi elnök), lányát Herzog Péter vette feleségül. (Vörös Károly 1979; *Zsidó lexikon* vonatkozó részek)

<sup>69</sup> A család egyébként részvényesként jelen maradt. A családra lásd: VARGA 1981b; Vörös Károly 1979 vonatkozó részek.

A Concordiában egyébként szintén alapító volt Koppély Lipót (L. M.), aki Albert sógorának volt unokatestvére, s ő az igazgatóság tagja maradt 1893-ig.<sup>70</sup>

Az Ig. Brüll & Co. nagykereskedő cégben Brüll Ignác cégtársa a fia, Brüll Gusztáv volt. Ignác az Unió Gőzmalom Rt.-ben volt alapító és 1871-ig választmányi tag, a cég 1872-ben csődbe ment. Brüll Gusztáv az 1867-es alapítású Budai Király Gőzmalom Rt.-ben 1869-től a cég 1871-es feloszlásáig volt választmányi tag.<sup>71</sup>

A közös cégtulajdon alapján kapcsolható össze a Budai Király Gőzmalom Rt.-ben alapító és választmányi tag Herzfelder Adolf is Herzfelder Lajossal, aki az Erzsébet Gőzmalom Rt. alapítói között, majd a választmányban tűnt fel, s tagja volt az Unió felszámolóbizottságának is. Ők sem bírtak hosszú távú malomipari pozíciókkal (az 1876 utáni cégjegyzékekben már nem tűnnek fel), de kétségtelenül malomalapítók voltak.<sup>72</sup>

Az 1876 előtti cégjegyzékekben olvasható Holitscher Fülöp és Holitscher M. I. neve is. Az 1853 óta működő M. Holitscher et Sohn nagykereskedő cég két tagja nem malomalapító ugyan, de Fülöp már 1870-től a Blum-féle Gőzmalom Rt.-ben (1867-től működik), M. I. pedig 1868-tól a Viktória Gőzmalom Rt.-ben (1867-től működik) volt választmányi tag. Az alapításban egy másik Holitscher – talán a család egy másik ága – jeleskedett: Holitscher Manó, aki előbb a Budai Gyárudvar Rt. alapításában vett részt, s lett választmányi tag 1866-ban, majd 1867-ben már a Pesti Árpád Gőzmalom Rt. alapítói és választmányi tagjai között szerepelt,

<sup>70</sup> A Wodianerekre lásd: BÁCSKAI 1989: 153–169; KEMPELEN (é.n.); GERŐ (szerk.) 1940; VÖRÖS Károly 1979, GUDENUS (é.n.) vonatkozó részek. Wodianer Albert termény- és váltóüzlet cégében sógora, Koppély Fülöp volt a cégvezető 1859-ben (BÁCSKAI 1989: 167). Az 1867-től Harkányira magyarosító Fülöp az Erzsébet Gőzmalom Rt. alapításában vett részt, és a cég választmányának volt tagja 1873-as haláláig. Wodianer Sámuel ága a (Koppél)Koppely(Harkányi) és a szitányi Ullmann családdal volt házassági kapcsolatban, Rudolf ága pedig többek között a (Koppél)Koppely(Harkányi), Kohen és Basch családokkal. (BÁCSKAI 1989: 167; KEMPELEN é. n.; GERŐ [szerk.] 1940; VÖRÖS Károly 1979 vonatkozó részek)

<sup>71</sup> BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, társas cégek, I. kötet 64. lap. Brüll Miksa, Munk Móric veje és későbbi németalföldi konzul, aki a Hengermalomnak volt 1874-től 1890-ig igazgatósági tagja és részvényese, sőt, alelnöke, Brüll Ignác fia és Gusztáv testvére volt. 1862-ben lépett ki az apai cégből. (Kövér György szíves közlése.) Az 1912-től a Concordiában igazgatósági tag dr. Brüll Ignác és az 1897–1899 között a Hungáriában igazgatósági tag Brüll Hermann feltehetően nem tartozott ehhez a Brüll családhoz.

<sup>72</sup> Herzfelder Adolf és Lajos a „Hermann Herzfelder et Söhne” cégben volt tag, Herzfelder Dianora, Zsigmond és Izidor mellett. (BFL VII. 3. c. Cégjegyzékek, társas cégek, I. kötet, 218. lap) Adolf, Zsigmond és Lajos közösen volt választmányi tag a Gőzszikló Rt.-ben is. (Vörös Károly 1979: 60) A „Hermann Herzfelder et Söhne” céget Vörös Károly visszavezeti Herzfelder Dávid termény- és váltóüzletére, amelynek, illetve a „D. Herzfelder Sohn” cégnek, 1865-ös kitörése előtt, Herzfelder Vilmos volt a jegyzője (BFL VII. 3. c. Cégjegyzékek, egyéni, I. kötet, 164. lap) Ha ez igaz, akkor rokonságban állhat Herzfelder Adolffal és Lajossal az 1865-ben nevet változtató (Gyömöri/Gyömörőy) Vilmos is, aki a Pannónia Gőzmalom Rt.-ben volt alapító, majd választmányi tag 1863 és 1870 között. (BFL VII. 3. c. Cégjegyzékek, társas cégek, I. kötet, 223. lap. *Századunk névváltoztatásai.*) Arra nincs egyelőre adatom, hogy Herzfelder Frigyes kinek a leszármazottja lehetett.

de ő is eltűnt 1876-ra. Holitscher Manó a Baruch Holitscher & Söhne cég beltagja volt Holitscher Vilmos mellett.<sup>73</sup>

A Kernek malomipari szereplése szintén az alapításra és az első választmányokra szorítkozott. Kern Jakab és unokaöccse, az „S. Enoch Kern Söhne” céget képviselő Leó a Pannónia Gőzmalom Rt. egyik alapítója és első választmányának tagja volt. Kern Salamon Enoch termény-, posztó- és gyapjúkereskedő volt, 1849-ben halt meg, az ő féltestvére volt Jakab, fia pedig Leó. Az „S. Enoch Kern Söhne” cég 1864-ben keletkezett Kern Leó és Kern József nagykereskedő társasági szerződésével. A cég 1867-ben részt vett a Lujza Gőzmalom Rt. alapításában is, de itt a család egyetlen tagja sem töltött be semmilyen pozíciót. Hamar eltűntek a Pannóniából is, Jakab 1865-ben meghalt, Leó pedig 1870-ben kilépett a Pannónia választmányából. 1868 és 1870 között egy másik családtag, Kern Vilmos is választmányi tag volt a Pannóniában. Kern Leó 1874-ben még feltűnt a Pesti Árpád Gőzmalom Rt. felszámolóbizottságában, de az 1876 utáni cégjegyzékben budapesti malomvállalatban már nem bukkant fel a család neve.<sup>74</sup>

Az alapítói vagy főrészesvényesi státuszából eredő pozíció és a hozzá kapcsolódó igazgatósági, esetleg felügyelőbizottsági tagság családon belüli örökítését magától értetődően magyarázhatja a tulajdoni hányad. Ennél sajátosabb képlet és nem ilyen kézenfekvő a magyarázat, amikor csak a pozíció átörökítése látszik nyilvánvalón.

A Hengermalomban jelen levő Széchenyi<sup>75</sup> családtagok esetében a két jelenség (alapítói pozíció örökítése és egyszerűen pozíció-örökítés) keveredik: a család presztízse és a vállalattal való tradicionális kapcsolatuk is kulcs lehetett az igazgatósági tagságukban. Sárvár-felsővidéki gr. Széchenyi István a malom egyik alapítója, sőt megálmodója volt 1839-ben, jelentős részvénytulajdonnal is bírt. Halála

<sup>73</sup> M. Holitscher et Sohn – BFL VII. 3. c. Cégjegyzékek, társas cégek, I. kötet 111. lap – céget 1876-ban kitörölték; Baruch Holitscher & Söhne – BFL VII. 3. c. Cégjegyzékek, társas cégek, I. kötet 19. lap – cégnél az első bejegyzés 1862-ből való. Az egyelőre tisztázatlan, hogy melyik családhoz tartozik a pozícionális adatbázisban szereplő Holitscher B. Lipót, a Pannónia felügyelőbizottsági tagja, majd igazgatósági tagja 1883 és 1895 között.

<sup>74</sup> Kern Salamon Enochról és Jakabról lásd: BÁCSKAI 1989: 101–103. A Kern-fiúk Bácskai Vera könyvében említett megújított tevékenységét mutatja az 1860-as évek végi, 1870-es évekbeli malomipari szerepvállalás. S. Enoch Kern Söhne – BFL VII. 3. c. Cégjegyzékek, társas cégek, I. kötet 213. lap. Kern Vilmos családhoz tartozását bizonyítja, hogy az 1870-es években Kern Leóval és özv. Kern Jakabnéval azonos laccímen szerepel a közjegyzői okiratokban: V. Nagykorona u. 7. (Lásd: BFL Társadalomtörténeti Adattár.)

A részmintában megtalálható további két Kern családnevű személy esetében (Albert – Budai Gyárudvar Rt. alapító és választmányi tag 1866–1870; Ernő – Hungária felügyelőbizottsági tag 1898–1914) nem találtam bizonyítékot a fenti Kernekhez fűződő rokonságra.

<sup>75</sup> Széchenyi István döntése nyomán került le az ékezet a családnév második e betűjéről, de egy 1905-ös nemzeti ülésen a sárvár-felsővidéki gr. Széchenyi család az ékezetes írásmód mellett döntött. Ennek ellenére a Széchenyi István-féle változatot használok, főleg mivel az 1914-ig tartó korszaknak csak az utolsó éveiben lenne releváns az ékezet használata.

után a közgyűlési jegyzőkönyvekben 1866-ban bukkant fel újra a Széchenyi név, István fia, Béla került be a választmányba. (A jegyzőkönyvek szerint 1875-ig volt tagja, de a cégjegyzékben ez a tény nem került rögzítésre, csak az 1874-es *Compass* tudósított róla.) Majd egy nagyobb szünet után 1890-től 1906-ig újra az igazgatóságban találni Széchenyi Bélát, nem elhanyagolható részvénytulajdon mellett egyébként, ami arra utal, hogy édesapja részvénytulajdonosa, vagy annak egy része, az ő kezében lehetett. 1907-ben viszont már egy másik Széchenyi szerepelt az igazgatóságban,<sup>76</sup> és immár számottevő részvénytulajdon nélkül: a „legnagyobb magyar” testvérének, Lajosnak az unokája, Széchenyi Viktor. Az ő jelenléte egyszerre két szempontból is lényegesnek mondható. Egyrészt minden bizonnyal fontos üzenet volt a cég társadalmi megítélésére tekintettel a Széchenyi család folyamatos jelenléte a cég vezetésében. Mivel Bélának két lánya volt, nem lehetett közvetlen leszármazott az utána következő. S itt lép elő a másik szempont. Gr. Széchenyi Viktor Fejér vármegye főispáni posztjáról érkezett a Hengermalom igazgatóságába, és főispánként az a Burchard-Bélaváry Rezső volt a segédtitkára, akinek az apja a társaság elnöke volt, s aki maga is ekkoriban lett az igazgatóság tagja. Széchenyi Viktor tehát minden bizonnyal már nem a családi részvénytulajdon, hanem a családja rangja miatt szerepelt a testületben, ráadásul személyi kapcsolattal is bírt a cég vezetése felé.

Pusztán a pozíció örökítése látszik ezzel ellentétben a két Seidl testvér hengermalmi szereplésén. Seidl Ambrus miniszteri tanácsosnak, az Országos Központi Hitelszövetkezet ügyvezető igazgatójának két fia, Jenő és Aurél váltotta egymást rövid időn belül a Hengermalom felügyelőbizottságában: Jenő 1907–1910, Aurél 1911–1914 között volt tagja. Egy másik hasonló példa Holl Béla 1876–1879 közötti és Holl Albert 1880–1882 közötti felügyelőbizottsági tagsága a Hengermalomban.<sup>77</sup> Ugyancsak rövid jelenléte és egymást követő szereplést mutat Freund Ferenc és Fülöp a Concordiában. Ferenc 1895–1897, Fülöp 1897–1901 között volt tagja az igazgatóságnak. Az egymást követő pozíciók miatt valószínűsíthető, hogy mindketten az 1884-ben tisztegi előnévvel nemesített család tagjai. Olyan példákat mutatnak fel e családok, ahol megalapozott lehet a feltételezés, hogy nem véletlen a család jelenléte, még akkor is, ha az rövid. Talán más társadalmi, gazdasági pozíciójukból fakadt időlegesen jelentőségük, vagy az adott malomvállalat aktuális üzleti kapcsolatainak volt eredménye. Ezt persze csak behatóbb vizsgálat deríthetné ki, feltéve, hogy fellelhetőek a kérdés megválaszolásához a szükséges források.

<sup>76</sup> Gr. Széchenyi Béla 1908-ban halt meg, tehát 1906-ban feltételezhetően visszavonult a Hengermalom vezetéséből.

<sup>77</sup> Talán Holl Frigyes hozzátartozói, aki Malvieux Keresztély cégében volt cégvezető. Malvieux a Hengermalom egyik alapítója volt (BÁCSKAI 1989: 76).



A pozíció-örökítés egyszerűbb esetei, amikor egy malomvállalatban karriert elérő személy egy családtagja jelent meg a hivatali ranglétrán ugyanott. Rieger György a Barber fiai-féle malomban kezdte pályafutását gyakornokként, majd a Blum-féle Gőzmalom Rt. és a Pesti Árpád Gőzmalom Rt.-beli üzletvezetői, cégvezetői működése után került a Viktóriába 1867-ben, ahová vezérigazgatónak hívták meg. 1897-től az igazgatóságnak is tagja lett. Fiait iparos pályára nevelte – írta róla Gelléri Mór. Feltehetően ezt a törekvést reprezentálja a vállalat cégvezetői tisztjében 1904 és 1908 között jelen levő Rieger Géza is.<sup>78</sup> Valószínűsíthető a családi kapcsolat és a tisztviselői életút örökítése az adatbázisban szereplő két Feigl esetében is. Feigl Ede 1874 és 1885 közt volt az Erzsébet Gőzmalom Rt. könyvelője, főkönyvelője, irodafőnöke. 1895-től 1908-ig a társaság szolgálatában találjuk szintén főkönyvelői, illetve már cégvezetői poszton Feigl Zsigmondot.

Vannak családok, ahol bár kimutatható a személyek között a családi kapcsolat, a családtagok malomipari pozíciói között mégis közvetlen összefüggés.<sup>79</sup> Ilyen például a terményáru-kereskedő, földbirtokos Reusz Károly, aki az Erzsébet Gőzmalom Rt. alapítói és első választmányi tagjai között szerepelt pontosan nem tudni meddig, de biztosan 1876 előtt. Fia, az 1908-ban rátonyi előnévvel nemesített tápiósági földbirtokos, Henrik évekkel később újra megjelenik az adatbázisban, az Első Budapesti Gőzmalom Rt. felügyelőbizottságában 1882 és 1914 között. (Majd az Első Budapesti reprezentánsaként lett igazgatósági tag a Pesti Molnárokban 1910-től, az interlock-kapcsolat alapján.) Rátonyi Reusz Henriknek ez a malomipari pozíciója ugyanakkor semmilyen kapcsolatban nem állhatott apja korábbi iparági szerepével, sokkal inkább a felesége, Flesch Emma családjának Első Budapesti Gőzmalom Rt.-beli érdekelttségével, amit pozicionális szinten csak Flesch Mór képviselt, de a részvényesek között a család jó néhány tagja megtalálható volt.<sup>80</sup>

Hasonló mintázatot mutat a Neuschloss család e részmintában. Neuschloss Emil az Erzsébet Gőzmalomban volt alapító és a választmányban is tag 1876 előtt. A pozíciókat tekintve a következő Neuschloss Emil unokatestvére, Ödön, aki a Hengermalomban töltött be felügyelőbizottsági póttagságot, majd tagságot 1895 és 1903 között. Itt sem mutatható ki semmilyen összefüggés a két családtag malomipari szereplése között, főleg mivel Emil, Neuschloss Károly fiaként előbb apjával, majd pedig önállóan birtokolt kereskedőcéget, és Neuschloss Ödön is az apja (Károly testvére, Simon) oldalán volt fakereskedelmi és építőipari vállalkozó,

<sup>78</sup> GELLÉRI 1887: 15–16.

<sup>79</sup> Érdekes, hogy ezek a példák is mutatnak hasonlóságot egymással: a család egyik tagja részt vett a részvénytársasági malomalapításban és tag lett egy rövid időre (1876 előtt) az első választmányban, majd a család 1876-ot követően újra fölbukkant a malomipari pozícióval rendelkezők között egy másik fővárosi malomvállalatban.

<sup>80</sup> A Reusz családról lásd: VÖRÖS Károly 1979; GERŐ (szerk.) 1940 vonatkozó részek.

majd később Marcell nevű testvérével közösen folytatta e tevékenységet. A család két ága tehát láthatóan a malomipari pozícióikban is külön utat képviselt.<sup>81</sup>

Ugyancsak nincs kapcsolat Fischl Károly és unokaöccse, Béla malomipari pozíciói között, hiába egy család tagjai. Fischl Károly aktív szerepet vállalt az 1860-as évek malomalapításaiban, részt vett az Első Budai, majd az Első Budapesti Gőzmalom Rt. alapításában és első választmányában is, majd 1868-ban az Erzsébet alapításában is, de érdekes módon az itteni választmányi tagsága a cégjegyzékben már nem került rögzítésre. Fischl Károly mindenesetre 1876 után semmilyen pozícióval nem található meg az adatbázisban. Fellelhető viszont a testvérének, Fischl Guttmannak a fia, Béla, aki 1890 és 1893 között a Hengermalom igazgatóságának volt tagja. A pozíció magyarázata megint a feleség személyében rejlik, az 1905-ben immár bárói rangra is emelt disztrai Fischl Béla felesége ugyanis domonyi Brüll Irén volt, aki domonyi Brüll Miksa Hengermalom-részvényes, igazgatósági tag, sőt, alelnök lánya volt. A vej minden jel szerint az apósa hengermalmi pozícióját foglalta el rövid időre.<sup>82</sup>

Simon Jakab és Simon Izidor malomipari pozíciói között sem mutatható ki semmilyen kapcsolat. A testvérpár által betöltött posztok minden bizonnyal a személyes életútjukból fakadtak. Az 1908-ban boglári előnévvel nemességet nyert nagykereskedő Simon Jakab a „Kálnoky és Simon” cég tulajdonosa volt, de udvari tanácsosi címmel is bírt, és a Tőzsde alelnöki posztját is betöltötte. A Hungária és a Királymalom Rt. egyik alapítója volt. Testvére, Izidor ügyvédi végzettsége alapján lett a Concordia jogtanácsosa – egyébként jóval hamarabb, mint ahogy Jakab elfoglalta első pozícióját a malomiparban –, majd 1900-tól a cég felügyelőbizottságába választották be. Jakabnak nem volt a Concordiában pozíciója.<sup>83</sup>

A kimutatható családi kapcsolatokból tehát nem minden esetben következett ugyanazon malomvállalatnál malomipari pozíció, de a családok jelenlétének vizsgálata a pozicionális adatbázisban mindenképpen izgalmas összefüggésekre világított rá: többféle okra is visszavezethetőek voltak és különböző mintázatokat mutattak. E mintázatokat igyekszik áttekinteni a 4. táblázat.

A malomvezető családok között külön csoportot jelentettek a nem részvénytársasági malomcéget elindító vállalkozói famíliák (1). Minden malomvállalatban kimutatható volt, többnyire már az alapítástól kezdve egy-egy család tartós, több évtizedes jelenléte a cég vezetőségében (2). Voltak malomirányító famíliák,

<sup>81</sup> A Neuschloss családra lásd: HALMOS 1986; 2004c; VÖRÖS Károly 1979 vonatkozó részek.

<sup>82</sup> A Fischl családra lásd: VÖRÖS Károly 1979; GERŐ (szerk.) 1940; GUDENUS (é.n.) vonatkozó részek. A Concordiában alapító és 1866–1872 között választmányi tag Fischl Gusztáv rokonságára nem találtam eddig bizonyítékot.

<sup>83</sup> Az Izidor és Jakab közötti rokoni kapcsolatra Simon Jakab kihirdetett végrendelete világított rá: BFL VII. 12. e. 1919-V-(I)01882. Simon Jakab egyébként halálakor 1 db Concordia-részvényt, 75 db Királymalom-részvényt és 40 db Első Budapesti-részvényt birtokolt. BFL VII. 12. b. 1919-178882.

amelyek tagjai párhuzamosan és tartósan vettek részt több malomcég vezetésében is (3). Külön típust mutattak – elsősorban az 1860-as évtizedben – a malomvállalatok alapításában résztvevő, majd rövid ideig a malmok vezetésében is meghatározó családok (4). Végül pedig a pozíció átörökítése is megfigyelhető volt az elemzett személyek körében (5). A rész minta vizsgálata ismét ráirányította a figyelmet a korabeli napi gazdaság működésében nem elhanyagolható jelentőséggel bíró családi kapcsolatokra.

4. TÁBLÁZAT. *Lehetséges magyarázatok egy család több tagjának jelenlétére a pozicionális adatbázisban*

154

(1) nem részvénytársasági malomalapító + családtagjai	Werther, Schmidt, Hedrich, Strauss, megyeri Krausz, Haggemacher
(2) tartós családi jelenlét egy részvénytársasági malomban	Baumgarten, Kohner, Mandl, hatvani Deutsch, halmi Deutsch, Basch, csetei Herzog, Mannaberg–Guttman–Rózsavölgyi, Karpeles–Maerle, baranyavári Ullmann, Fuchs–Burchard, Schmiedlechner–Waigand–Zwickl
(3) egy család több tagjának tartós jelenléte több részvénytársasági malomban	Wahrmann, Machlup, Strasser
(4) részvénytársasági malom alapítása után rövid malomipari pozíciók a család tagjai részéről egy vagy több malomban	Spitzer–Weiss (később szurdai), Herzl, Schweiger, Weisz (későbbi csepeli), Wodianer, Brüll (nem a domonyi), Herzfelder, Holitscher, Kern
(5) pozíció átörökítése – tartós jelenlét rövid jelenlét – tisztviselői karrier	Széchenyi Seidl, Holl, Freund Rieger, Feigl
(6) nem az azonos családnevűek közötti családi kapcsolatból ered a családtagok különböző malmokban betöltött pozíciója	(rátonyi) Reusz, Neuschloss, (dirsztai) Fischl, Simon

## V. TULAJDONOS VÁLLALKOZÓK

Bár már az előzőekből is világosan kiderült, hogy egy malomcégben pozícióval rendelkezni és egy malomvállalkozásban (rész)tulajdonosnak lenni gyakran együttjáró jelenség volt, ezt további elemzésnek is bizonyítania kell. A malomvezetői és a malomtulajdonosi kör feltárása külön-külön forrásbázisra épült. Az egyéni vagy közkereseti társasági formában működő malomcégek esetében a tulajdonosokra nézve a cégjegyzékek, cégbírósági (vállalati) iratok jelentették a kiindulópontot, míg a részvénytársasági formában működő malomvállalkozásoknál a közgyűléseken való szavazás jogát biztosító részvényletételből nyerhettem az adatokat. (Lásd II.2. fejezet.) A malomtulajdonosok így kialakult 1431 fős társaságából kiemelt figyelmet szenteltem a gőzmalom-alapítóknak, a nagyrészvényeseknek, a több malomban is tulajdonosi érdekeltséggel rendelkezőknek, valamint a malomrészvényes családoknak. Őket mutatja be ez a fejezet.

### V.1. A GŐZMALOM-ALAPÍTÓK

A tulajdonosok között a legelső elemzendő részmintá kézenfekvően a fővárosi kereskedelmi gőzmalom-alapítók köre, ami bár egyértelmű csoportnak tűnik, mégsem problémamentes az összeállítás, mivel nincs mindig biztos forrás arra nézve, hogy ki volt ténylegesen alapító. Több forrás párhuzamos összevetése után is egyes pontokon csak hozzávetőleges képet tudok vázolni. A cégbírósági vállalati iratok és a cégjegyzékek alapján, valamint Sándor Vilmos 1959-es tanulmányából<sup>1</sup> merítve állítottam össze egy „végső” listát (Mellékletek 11. táblázat).

Az egyéni cégek esetében a cégtulajdonosok voltak a malomalapítók, ők minden esetben azonosíthatóak. Itt inkább az jelentett bizonytalansági elemet, hogy

.....  
<sup>1</sup> Sándor Vilmosnak nem volt célja egy ilyen alapítói lista összeállítása. Az egyes malmok alapításakor megemlégett nevekké láthatóan nem törekedett teljességre, inkább a jelentős (vagy annak tartott) személyek említésére (SÁNDOR 1959).

a korai malmok nem kizárólag kereskedelmi célra öröltek, tehát nem sorolhatók szigorúan a kereskedelmi gőzmalmok közé. A részvénytársaságok esetében a leg-erősebb forrásnak az alapítói listákat tekintetem, amelyek fennmaradhattak az első alapszabály egyik első pontjában felsorolva (például a Concordia, Pannónia, Lujza és Viktória Gőzmalom Rt. esetében<sup>2</sup>) vagy az első (alakuló) közgyűlési jegyzőkönyvben, amely külön megnevezte az alapítókat (például a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt., Első Budapesti Gőzmalom Rt. esetében, és részleges listaként – mivel csak a jelenlevő alapítókat nevezte meg – az Erzsébet Gőzmalom Rt.-nél<sup>3</sup>). A Gizella Gőzmalom Rt. esetében a családi iratokból (Krausz Lajos végrendeletéből<sup>4</sup>) lehetett kikövetkeztetni az alapítói listát. A Hengermalom esetében pedig egyedülálló módon az első alapszabályhoz csatolva fennmaradt az első részvénylejegyzők teljes listája,<sup>5</sup> tulajdonképpen egyfajta részvénykönyvi kivonatként. (Talán még nem is készült részvénykönyv 1839-ben.) Az itt megemlített 98 név között szerepelnek néhány százforintnyi részvénnel bírók is, ezért közülük csak az első választmány tagjait tekintetem alapítónak, akik egyébként így legalább 5000 pengőforintnyi részvénnel rendelkeztek. A minimum 5000 pengőforint részvénnel bírók közül csak Malvieux Keresztély és gr. Ludwig Tige nem lett tagja az első választmánynak, tehát a választmány valóban a legnagyobb részvényesekből állt össze. Alapításkori részvénykönyv egyébként egyik cég esetében sem került elő.

Ahol nem volt fellelhető alapítói névsor – például mert nem maradt fenn céges iratanyag: a Pesti Árpád Gőzmalom Rt., Unió Gőzmalom Rt., Blum-féle Gőzmalom Rt., Budai Gyárudvar Rt., Budai Király Gőzmalom Rt. esetében; vagy egyszerűen nem volt nyoma ilyen névsornak semmilyen iratban: Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt. –, ott az első választmány tagjait soroltam az alapítók közé. Az alapítói listából kitűnik, hogy a malomalapítók között jellemzően magánszemélyeket és legfeljebb egyéni vagy társas cégeket találhatunk, amelyek egy vagy legfeljebb néhány személy nevével fémjelezhetőek. Nincs tehát arról szó, hogy a fővárosi kereskedelmi gőzmalom-alapítók sokszereplős jogi személyek, például részvénytársaságok lennének, főleg nem az 1860-as években, amikor a fenti, alapítói névsorral nem rendelkező malmokat létrehozták. Emiatt nem valószínű, hogy a választmányi tagok neveit alapul véve nagyobb társaságok

<sup>2</sup> BFL VII. 2.e. Cg 1050 754 d (Concordia – első alapszabály: 1866. május 28.); VII. 2.e. Cg 845/1876. 5394 D (Pannónia – első alapszabály: 1867); VII. 2.e. Cg 1224/2 676. (Lujza – alapszabály: 1867); VII. 2.e. Cg. 1427/2 (Viktória – első alapszabály: 1867. április 26.).

<sup>3</sup> BFL VII. 2.e. Cg. 0.802/2315. (Hungária – alakuló közgyűlés: 1897. június 16.); XI. 1005 Titkársági iratok 1. doboz 1844–1889 (Első Budapesti – közgyűlési jegyzőkönyv: 1865. április 20.); VII. 2.e. Cg. 1193/714 (Erzsébet – közgyűlési jegyzőkönyv: 1868. február 5.). Fentiek miatt az Erzsébet Gőzmalomnál az első választmány névlistáját is alapul vettem.

<sup>4</sup> A részleteket, forrásokat lásd jelen munka VII.2. fejezetében.

<sup>5</sup> BFL XI. 1005. 7. doboz Titkársági iratok 1838–1947 (Hengermalom iratai az Első Budapesti fondjában).

alapító tevékenysége maradna rejtve. A személynevek alapján az egyéni és társas cégek is könnyen azonosíthatóak, főleg mivel a cégnevekben a cégtulajdonosok neve mindig fellelhető kellett hogy legyen ebben a korszakban. Mindennek ellenére is az első választmányi tagokat alapítókká avasztálni önkényes megoldás, hiszen ahol fennmaradt alapítói lista is és az első választmányi névsor is, ott jól látszik, hogy nem mindig volt teljes átfedés az alapítók és az első stratégiai testületi vezetők között. Még akkor sem, ha általában igaz az, hogy a nagyrésztvényesek többnyire igazgatósági tagságot is viseltek egy adott cégben. A választmányi névsorból merített alapítói listákat további források bevonásával, például városi tanácsi iratokkal, lehet majd pontosítani. Ezek hiányában a jelen alapítói névsort egy a jövőben még kiigazítható, de első kiindulópontnak megfelelő listaként értékelhetjük, aminek legfontosabb előnye, hogy van, hiszen eddig nem készült hasonló.

Katus László – Sándor Vilmos alapján – dualizmus kori gazdaságtörténeti áttekintésében így összegezte a fővárosi gőzmalom-alapítók csoportját: „A hazai nagyipari burzsoázia kialakulásának legfőbb területe vezető iparágunk, a malomipar volt. A pesti kereskedőtökések mintegy 150 főnyi csoportja hozta létre a budapesti nagy malomipart”.<sup>6</sup> Katus/Sándor állításának két tétele, az alapítók száma és kereskedőtökés jellege mindenképpen megvizsgálható az összeállított névsoron. A létszám tekintetében leszögezhető, hogy Katus László/Sándor Vilmos alapítói névsor nélkül is hozzávetőleg jól becsülte meg a számosságukat. A bizonytalan, illetve a kritériumoknak nem megfelelő személyek nélkül<sup>7</sup> összesen 185 név szerepel az általam összeállított alapítói listán. Már csak az a kérdés, hány lehet közülük „kereskedőtökés”, illetve hogy kik is azok a személyek, akik a fővárosi malomok fent leírt módon összeállított alapítói listájára felkerültek? Az általános kép vázolója érdekében, illetve hogy a Katus-féle állítás tesztelhetővé váljék, igyekeztem minden listán szereplő személy esetében megállapítani a foglalkozást, illetve a társadalmi állást az alapítói tevékenység idejére. Az eredményeket összegzi az 5. táblázat.

A legnagyobb csoportot egyértelműen a terménykereskedők alkotják az alapítói névsorban, sőt ha valamennyi kereskedőt egy csoportba gyűjtjük (kereskedők, nagykereskedők, terménykereskedők), a főlányuk még erőteljesebb.

<sup>6</sup> KATUS 1979a: 1004–1005. Sándor Vilmos eredeti mondata így hangzott: „A malomalapító kereskedőknek körülbelül 150 főnyi társaságában megtalálhatók a későbbi magyar financoligarchia tagjai, vagy azok ősei.” (SÁNDOR 1959: 393)

<sup>7</sup> Bizonytalanannak neveztem és nem számoltam az alapítók közé azokat a személyeket, akik alapító voltát csak Sándor Vilmos állította és más levéltári forrás nem erősítette azt meg, illetve azokat a személyeket, akik egy gőzmalom első választmányának tagjai voltak ugyan, de a malomban fennmaradt alapítói névsorban nem szerepeltek. A kritériumnak való meg nem felelés miatt nem számoltam az alapítók közé az egyéni malomtulajdonosok közül azokat, akiknél nem igazolható, hogy kereskedelmi gőzmalomot működtettek, tehát vámörlest is végeztek az 1850-es évek közepén, illetve a Hengermalom esetében a résztvényesek listájáról az 5000 pengő forintnál kisebb részvénytulajdonnal bíró vagy nem választmányi tag résztvényeseket.

5. TÁBLÁZAT. A fővárosi malomalapítók foglalkozás/társadalmi állás szerint

arisztokrata, nemes	5
földbirtokos	2
bankár	4
biztosító-igazgató	1
pénzváltó, kereskedő	3
kereskedő, nagykereskedő	44
terménykereskedő	60
malomipari szakember	4
gőzmalom-tulajdonos, gyáros	6
más élelmiszeripari gyáros	6
textilgyáros, kékfestő	2
vegyipari gyáros	2
országgyűlési képviselő	4
újságíró	1
ügyvéd	3
magánzó*	9
ismeretlen	27
bank	1
gépgyár	1
összesen	185

\* Magánzónak tekintetem a háztulajdonosokat és a Gizella Gőzmalom Rt. alapításában résztvevő női, Krausz családtagokat.

Tulajdonképpen minden második malomalapító biztosan kereskedő volt, és valószínűleg egy még nagyobb arányú becslés sem lenne alaptalan, ha számításba vesszük, hogy a magánzók előéletében is lehetne ilyen tevékenységet találni, valamint az ismeretlenek között is akadhat kereskedő. Mindazonáltal az is egyértelmű, hogy nem kizárólag „kereskedőtökések” vettek részt a fővárosi gőzmalmok alapításában. A gyárosok üzleti működését ugyan jellemzően mindig kiegészítette kereskedelmi tevékenység is ekkoriban, de azért túl nagyvonalú lenne a szeszgyáros Gschwindt Mihályt vagy a festékgyáros Strobenz Alajost kereskedőnek nevezni. A gyárosok és a hitelélet szereplői mellett található a névsorban nem az

üzleti élethez tartozó szereplő is: néhány arisztokrata, országgyűlési képviselő és ügyvéd is. (Utóbbiaknak természetesen munkájukból adódóan is lehetnek üzleti kapcsolataik.)

A Hengermalom 1839-es alapításáról köztudott, hogy számos arisztokrata jegyzett részvényt, közülük kettő a választmánynak is tagja lett (gr. Barkoczy J., gr. Széchenyi István), s mellettük Pest legnagyobb kereskedői és iparosai csatlakoztak Széchenyi kezdeményezéséhez. A Hengermalom korai alapítása után a fővárosi gőzmalmok többségének gründolása az 1860-as évekre tehető (Árpád, Unió, Budai Gyárudvar Rt., Budai Király Gőzmalom Rt., Concordia, Erzsébet, Haggemacher-malmok, Lujza, Pesti Molnárók és Sütők Malma, Viktória), a dualizmus előestéjére és első éveire. Ezekben a malmokban is találni az alapítás körül nemesurakat, közéleti szereplőket. Az Unióban volt az első választmánynak tagja gr. Erdődy István és br. Pittel Gyula, s az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben volt alapító és az első választmány tagja Rudnyánszky Ferenc. Országgyűlési képviselőként könyvelhetjük el az Unió első választmányában tag Nyiri Jósát és Hazay Ernőt, valamint az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben alapító és választmányi tag Cséry Lajost és a szintén választmányi tag Gorove Istvánt, aki ekkortájt volt miniszter. Az ő pozicionális jelenlétük rövid ideig tartott, legtovább Cséry Lajos volt fellelhető az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben mint igazgatósági tag (1875-ig, az összeférhetetlenségi törvényig), de az Erzsébet Gőzmalomból fennmaradt részvényes-listákon (1878, 1879, 1880, 1880 rendkívüli közgyűlés) Rudnyánszky minden megtalált évben, Cséry 1878 kivételével a többi három évben letett a közgyűlés előtt vállalati részvényt, tehát pozíció nélkül is részvényesek maradtak. Az Unióból nem ismertek hasonló részvényes-listák, csak a cégjegyzékben olvasható pozíciók. A vállalati posztokról való eltűnésük feltehetően itt is összefüggethet az ekkortájt meghozott összeférhetetlenségi törvénnyel.<sup>8</sup> Ügyvédként szerepelt az első választmányban Jurenák Károly a Budai Király Gőzmalom Rt.-ben, és a Concordiában volt alapító, sőt vállalati elnök Gozsdu Manó ügyvéd, s mellette országgyűlési képviselő, 1870-es haláláig. A Gozsdu-féle alapítvány még 1884-ben és 1897-ben is megjelent a Concordia közgyűlésén részvényletevőként. A nem üzleti szereplő malomalapítóknál sem egyértelmű tehát, hogy csupán a vállalat presztízsének növelése érdekében nyerték volna meg őket az alapításbeli részvételle.

A nem kereskedő malomalapítók sorát növelné az is, ha többet tudhatnánk a Pesti Molnárók és Sütők Gőzmalma Rt. alapítóiról. Az 1868-as első alapszabály csak annyit árul el, hogy az először kibocsátott 400 000 o.é. frt-nyi részvényt „nagyobb részt molnárók és sütőkből álló társaság” jegyezte le.<sup>9</sup> Minden bizonytalanságért szerepelt az első választmányban Haggemacher Henrik is. Mellette

<sup>8</sup> 1875. évi I. törvénycikk: „Az összeférhetetlenségről”.

<sup>9</sup> BFL VII. 2. e. Cg 1211/1712 d.



Freiszleder Nándor és Zwickl József malomipari, szakmai kötődései is egyértelműek, de nem tudni egyelőre, mi volt például Bauer Ferenc, Schmiedlechner György vagy Zorn Antal foglalkozása. Az első választmány 14 tagja + 1 elnöke közül 7 esetében ismeretlen a foglalkozás, de már így is egyértelmű, hogy ennek a malomnak az alapításában inkább a pesti (patrícius) polgárság vett részt, s nem az a lipótvárosi kereskedői kör, amely többek között a Pannónia vagy a Lujza Gőzmalom Rt. alapításában élen járt.

A fővárosi gőzmalom-ipar alapításában kétségtelenül a kereskedelmi tőke képviselői vettek tehát részt a legnagyobb számban és a legaktívabban. Néhányuk aktivitása akár több malomvállalat létrehozására is kiterjedt. Altstädter Rudolf Lázár utcai terménykereskedő<sup>10</sup> a Budai Gyárudvar Rt. (1866) első választmánya után a Viktória (1867) alapítói névsorában tűnt fel. Fischl Károly terménykereskedő<sup>11</sup> az Első Budai (1864) és Első Budapesti Gőzmalom Rt. (1865) alapítását követően az Erzsébet (1868) gründolásának lett részese.

Basch Fülöp Mérleg utcai terménykereskedő és háztulajdonos a Pannónia Gőzmalom Rt. 1863-as alapítása után az Első Budai és Első Budapesti Gőzmalom Rt. alapításában vett részt, s ez utóbbi társaságnak igazgatósági tagja is maradt haláláig.<sup>12</sup> Hozzá hasonlóan Flesch Mór terménykereskedő<sup>13</sup> is a Pannónia alapítói közül lett az Első Budai választmányának tagja, majd az Első Budapesti egyik alapítója, és 1898-ig az igazgatóság tagja maradt. A Basch és a Flesch család között egyébként rokon kapcsolat is szövődött (feltehetően) az 1860-as évek végén, 1870-es évek elején – Fülöp lányának a férjét dr. Flesch Arnoldnak hívták, aki Flesch Mór unokaöccse lehetett.

Az Első Budapesti Gőzmalom Rt. az Első Budai Gőzmalom Rt. utódvállalata, nem meglepő tehát, hogy több átfedést is találtunk az Első Budai választmánya és az Első Budapesti alapítói között: Deutsch József nagykereskedőt,<sup>14</sup> Ebner Nep. János bőrkereskedőt,<sup>15</sup> Herzl D. Antal terménykereskedőt,<sup>16</sup> Hüirsch Ágoston

<sup>10</sup> BFL VII. 3. c. cégjegyzék, egyéni I. kötet, 76. lap, első bejegyzés 1864. május 18. Átvezették az új cégjegyzék egyéni I. kötetének 65. lapjára.

<sup>11</sup> Brüder Fischl – BFL VII. 3. c. cégjegyzék, társas cégek, I. kötet, 65. lap. A testvérek (Fischl Guttmann és Károly) között 1857-ben kötötték a társasági szerződés, a céget az új cégjegyzékbe is átvezették. Társas cégek, I. kötet, 58. lap.

<sup>12</sup> BFL VII. 3. c. cégjegyzék, egyéni, I. kötet, 97. lap.

<sup>13</sup> Cégének bejegyzését az egyéni cégek jegyzékének I. kötet, 203. lapján találjuk (BFL VII. 3. c. cégjegyzék). 1876 után az új cégjegyzék egyéni cégek, I. kötet, 92. lapjára jegyezték be. Ő fog társulni néhány év múlva a Machlup testvérekkel a Flóra szappan- és gyertyagyár átvételére.

<sup>14</sup> Gabriel et Jos Deutsch – BFL VII. 3. c. cégjegyzék, társas cégek, I. kötet 249. lap, a cég egy 1853-as társasági szerződésen alapult, új cégjegyzékbe a társas cégek I. kötet 38. lapjára jegyezték be.

<sup>15</sup> BFL VII. 3. c. cégjegyzék, egyéni, V. kötet, 221. lap. Az Ebner N. F. és fiai céget az 1870-es bejegyzésben már Ebner N. János özevgye birtokolta, szücsáru-kereskedőként.

<sup>16</sup> BFL VII. 3. c. cégjegyzék, egyéni, I. kötet, 4. lap. Átvezetve az új cégjegyzékbe, egyéni cég, I. kötet, 209. lap.

terménykereskedőt,<sup>17</sup> Kohen Ignác Izidor terménykereskedőt,<sup>18</sup> Medecz József nagykereskedőt,<sup>19</sup> Rózsa (Rósa) Lajos gyárost<sup>20</sup> és Spitzer Simon terménykereskedőt.<sup>21</sup>

Fleischl S. Dávid nagykereskedő a Budai Gyárudvar Rt. első választmányának volt tagja 1866-ban, 1867-től pedig már a Pesti Árpád Gőzmalom Rt. ekkor alakuló választmányában ült.<sup>22</sup> Holitscher Manó terménykereskedő<sup>23</sup> szintén a Budai Gyárudvar Rt. első választmányából került a Pesti Árpád Gőzmalom Rt. első választmányának tagjai közé, ahol a felszámolóbizottságban is részt vett 1874-től.

Herzfelder Vilmos nagykereskedő a Pannónia alapítóinak egyike volt 1863-ban, 1867-ben pedig a Lujza alapítóinak névsorában szerepelt már Gyömrői Vilmosként (1865-ben nevet változtatott), de választmányi tagságot csak a Pannóniában töltött be 1870-ig.<sup>24</sup> Lányi Jakab<sup>25</sup> szintén résztvevője volt mind a Pannónia, mind a Lujza Gőzmalom Rt. alapításának, s ugyancsak a Pannóniára szorított az igazgatósági tagsága 1880-ig. Kern Leó nagykereskedő is Pannónia-alapítóból lett Lujza-alapító, igaz, utóbbiban a Kern S. Enoch fiai cég szerepelt az alapítók között, a Pannóniában 1870-ig volt választmányi tag, a Lujzában sem a cégnek, sem a családnak nem volt pozícióban képviselője.<sup>26</sup> Wahrmann Mór esetében ugyanez a helyzet, személyében volt alapítója a Pannóniának, de a Lujzában már (az ő tulajdonában is álló) Wahrmann és fia cég került az alapítói névsorba. A Wahrmannok viszont jelen is maradtak a malmokban: míg Mór a Pannónia igazgatóságában ült haláláig, 1892-ig, testvére, Sándor a Lujza igazgatóságában 1899-ig. A Pannónia és a Lujza alapítói köre tehát jelentős átfedést mutat, s a két

<sup>17</sup> BFL VII. 3. c. cégjegyzék, egyéni, I. kötet, 93. lap. 1876 után egyéni cégek, I. kötet, 173. lap.

<sup>18</sup> BFL VII. 3. c. cégjegyzék, egyéni, I. kötet, 277. lap. Csődnyitás 1869. november. Kohen I. I. csődperére lásd: Kövér 2002: 53–61.

<sup>19</sup> BFL VII. 3. c. cégjegyzék, egyéni, I. kötet, 86. lap. A céget nem vezették át az új cégjegyzékbe. A dohánymonopólium előtt dohánygyáros Medecz József 1870-ig volt az Első Budapesti választmányának tagja (Bácskai 1989: 109).

<sup>20</sup> Vegyeszeti termékek gyára Rósa L. E. – BFL VII. 3. c. cégjegyzék, társas cégek, V. kötet, 293. lap. Új cégjegyzék, társas cégek, I. kötet, 406. lap. (A többféle írásmódból a kötetben a „Rózsa” nevet használom.)

<sup>21</sup> BFL VII. 3. c. cégjegyzék, egyéni, V. kötet, 10. lap. 1868. augusztusi az első bejegyzés. Új cégjegyzékbe nem került átvezetésre a cég.

<sup>22</sup> A Fleischl S. D. egyéni cég első bejegyzése 1864. májusi, de szeptemberben már felszámolás alatt van. BFL VII. 3. c. cégjegyzék, egyéni, I. kötet, 66. lap.

<sup>23</sup> Baruch Holitscher & Söhne terménykereskedő cég – BFL VII. 3. c. cégjegyzék, társas cégek, I. kötet, 19. lap. Új cégjegyzékben, társas cégek, I. kötet, 31. lap.

<sup>24</sup> D. Herzfelder Sohn – BFL VII. 3. c. cégjegyzék, egyéni, I. kötet, 164. lap. A nagykereskedő céget 1865-ben törölték.

<sup>25</sup> A házbirtokos lovag jó néhány részvénytársaságban töltött be igazgatósági tagságot, és haszonbérletéről is van adat a Bischitzek és a Strasser & König cég társaságában az Ozorai uradalmon 1861-től (VINCZE 1982).

<sup>26</sup> S. Enoch Kern Söhne – BFL VII. 3. c. cégjegyzék, társas cégek, I. kötet, 213. lap, a társasági szerződés Kern Leó és József nagykereskedő között 1864 júliusában kötött. A céget átvezették az új cégjegyzékbe is: társas cégek, I. kötet, 473. lap.

malom közötti kapcsolat tényét igazolja az is, hogy a Lujza 1867-es közgyűlésén a bejelentett alapszabály-módosítást a „Pannónia Gőzmalom társulat alapszabályainak analógiája szerint” alakították ki.<sup>27</sup>

A kereskedői csoportban a későbbi malom-alapítások során is találunk hasonló példát. Egyrészt Strauss Emilét, aki a családi tulajdonban levő Hedrich & Strauss cégben volt alapító, majd az abból alakuló Királymalom Hedrich & Strauss Rt.-ben. Másrészt Simon Jakab nagykereskedőét, aki arra is példa, hogy a századvégen is jelentek meg új szereplők a malomiparban. A tőzsde-alelnök 1897-ben tagja volt a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. alapítóinak, 1906-ban pedig a Királymalom Rt. első választmányának; igazgatósági pozíciót a Hungáriában csak két évig töltött be, a Királymalomban viszont haláláig. Simon malomipari szerepvállalása könnyen fakadhatott más pozícióból, a Királymalomban kimutatott szerepe például a PMKB-beli felügyelőbizottsági tagságából. Ugyanakkor mivel jó néhány malom-vállalat közgyűlésén visszaköszönt a neve részvényesként, s halálakor saját tulajdonú malom-részvények maradtak utána, ezért Simon Jakab malomipari tevékenysége nem tekinthető pusztán banki pozíciói egyenes következményének.

Nem csak a kereskedők között bukkanhatunk ugyanakkor több malomban alapítóként elkönnyelhető személyre. Az egyetlen biztosítási ágazathoz sorolt alapító, Lévay Henrik is több malom alapításának volt résztvevője. Az Első Általános Biztosító Társaság alapítója és elnöke a Concordiában (1866), majd az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben (1868) szerepelt az alapítói listán, de tartósan egyik vállalatban sem volt pozícióban. Az iparosok esetében is van példa több malomban megjelenő alapítói tevékenységre. A szeszgyáros Gschwindt Mihály<sup>28</sup> 1866-ban még a Concordia alapításában vett részt, 1867-ben már a Viktória Gőzmalom Rt.-ében, ám pozíciót csak a Concordiában töltött be 1867-től 1891-ig. Haggemacher Henrik molnár, gőzmalom-tulajdonos a saját malmai felépítése és üzemeltetése mellett két évig a Pesti Molnárok és Sütők választmányában is szerepelt az alapítás évétől (1868).

Miként a pozíciók elemzésekor már felmerült, az alapítók között is találunk családi kapcsolatokat. A Machlup testvérek Blum-féle Gőzmalom Rt.-beli első választmányi tagsága vagy a Mandl testvéreknek a Concordia alapításában való részvétele olyan esetek, amikor egy malomhoz kötődtek a családtagok, miként a Hedrich-testvérek is a Hedrich & Strauss cégben, vagy a Schwarz (Surányi) testvérek a családi alapítású Gizella Gőzmalom Rt.-ben. A Schweiger testvérpár viszont az Árpád és a Budai Gyárudvar Rt.-ben, a Herzfelder testvérek a Budai Király Gőzmalom Rt.-ben és az Erzsébetben, Weisz B. Adolf és testvére, Arnold

<sup>27</sup> BFL VII. 2. e. Cg. 1224/2 676. 1867. október 16-i közgyűlés.

<sup>28</sup> A Gschwindt-gyár választmányi tagjai között jó néhány nevet találunk a malomalapítók közül is: Brüll Ignác, Blau M. P., Hüirsch Ágoston, Lányi Jakab, Roeszner F. M. BFL VII. 3. c. cégjegyzék, társas cégek, III. kötet, 137. lap.

pedig a Budai Gyárudvar Rt.-ben és az Erzsébetben töltött be hasonló szerepet. A Wodianereknél szinte tradíciónak mondható a malom-alapítási üzletben való szereplés. Wodianer Rudolf a Hengermalom alapítóinak volt egyike, fia, Béla az Unió első választmányának volt tagja, Rudolf unokaöccse, Albert pedig a Concordia alapítói között szerepelt. A két Haggemacher testvér eltérő malomvállalatokbeli szerepe közismert, s már korábban bemutatásra került. A Kohen testvérek, Károly és Jakab is külön úton jártak az alapításban féltestvérüktől, Ignác Izidorótól, előbbieket a Concordia alapításában vettek részt, utóbbi az Első Budapestiében.

A fővárosi malomalapítók összeállított listájának elemzése az első rész minta volt a tulajdonosi adatbázis bemutatásában. Ez alapján Katus László/Sándor Vilmos állítását a malomalapítókról annyiban finomíthatjuk, hogy az alapításokban összességében több mint másfél száz személy vett részt. A résztvevőknek pedig több mint fele volt kereskedő, de korántsem valamennyi. Az 1860-as évek malomvállalat-alapításaiban ugyanakkor egy jól körülhatárolható, jellemzően kereskedő/terménykereskedő kör játszotta a vezető szerepet, többen nem is csak egy vállalkozás elindításánál bábáskodtak.

## V.2. „NAGYRÉSZVÉNYESEK”

Részvénytársaságok esetében a vállalat tulajdonosai a részvényesek, akiknek joga van évente legalább egyszer a közgyűlés alkalmával közvetlen tájékoztatást nyerni a cég működéséről, és az alapszabályban meghatározott kérdésekben dönteni, vagyis szavazatukon keresztül beleszólni a társaság életébe. Mivel azonban minden részvényt a közgyűlés előtt bemutatott részvényeinek száma arányában illet meg szavazati jog, illetve szavazatszám, a döntésekbe a legnagyobb részvényesek mindig nagyobb súllyal szólnak bele. A nagyrészvényesek azonosítása tehát legalább olyan jelentőséggel a fővárosi malomipar vállalkozótörténetére nézve, mint az alapítók voltak.

A következőkben a részvénytársasági közgyűlések alkalmával készült és tíz malomvállalat (Concordia Gőzmalom Rt., Első Budapesti Gőzmalom Rt., Erzsébet Gőzmalom Rt., Gizella Gőzmalom Rt., Pesti Hengermalom Rt., Hungária Egyesült Gőzmalom Rt., Lujza Gőzmalom Rt., Pannónia Gőzmalom Rt., Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt., Viktória Gőzmalom Rt.) esetében, bár igen eltérő számban fennmaradt részvényes-listák felhasználásával a fővárosi malomipar „nagyrészvényeseit” keresem. A tíz malomban összesen 1388 személynevet és 35 cégnevet gyűjtöttem össze az 1914/15-ig terjedő időszakból. Többnyire 1876-tól maradtak fenn részvényes-listák, jellemzően közgyűlési jegyzőkönyvvel együtt, de a Hengermalomból például 1857-es az első ilyen, s a Pannóniában

már 1865-ből is ismert a közgyűlésen megjelentek névsora, bár a letett részvények mennyisége még nem. A forrásadottság igen egyenetlen, néhol csak néhány részvényes-listát találtam, máshol több tizedet. (A részvényes-listák számát lásd: II.2. fejezet 2. táblázata.)

Az összesen 1388 személynév és 35 cégnév alapján ugyanakkor nem beszélhetünk 1423 különböző részvényesről, több ok miatt sem. Egyfelől a cégnevek többnyire egyéni vagy társas cégeket jelenítenek meg, s tulajdonosaik hol személyükben tettek le részvényt a közgyűlés előtt, hol a cégük nevében. A cégek tehát nem tekinthetők minden esetben új részvényesnek, ez alól kivétel például a Hungaria Rt.-nél a Fiumei Hitelbank Rt. vagy a Länderbank, de utóbbiakból van a kevesebb. Szintén nem tekinthető új részvényesnek, bár önálló egységként kellett az adatot felvenni, amikor egy korábbi részvényes halála után az örökösök nevében került letételre részvény (például „Stern D. Erben” vagy „id. Wagner József örökösei” megjelöléssel). A Gozdsu Manó-féle alapítvány viszont nem jelentette a részvényes dupla beszámítását, mivel Gozdsu Manó életéből nem ismert közgyűlési jegyzőkönyv, illetve részvényes-lista a Concordiából, így itt az alapítvány részvényletétele az egyedüli forrás az örökhagyó lehetséges korábbi részvénybirtokára nézve. Nem lehet egyértelműen eldönteni a kérdést az új vagy már rögzített részvényes ügyében ott, ahol a keresztnévet csak rövidítették, nem írták ki teljesen. Vajon Fischl B. és Fischl Béla egy és ugyanazon személy, vagy Fuchs G. Fuchs Gusztávval, esetleg Fuchs Gáborral azonos, esetleg egyikőjükkel sem? Néhol egyáltalán nem szerepelt a névsorban keresztnév, például „dr. Keleti” fedheti dr. Keleti Gyulát vagy dr. Keleti Kornélt is (mindkettő a Gizella Rt.-ben volt részvényes). Megint máskor a túl sokféle keresztnév jelentett gondot, pontosabban a különböző keresztnév-változatok párhuzamos használata. Haas Tercsy feltehetően azonos Haas Terézzel az Első Budapesti részvényesei között, bár 1900-ban mindkét név szerepel a közgyűlésen képviseltek listáján, baranyavári Ullmann Emil képviselőjében. (Ezt magyarázhatja az is, hogy a megadott határidőig több alkalommal mutatott be részvényt.) Halbauer Nándor azonos lehetett Halbauer Ferdinánddal, Halbauer Rezső pedig Halbauer Rudolfal, ahogy Neuwelt Ármin is Neuwelt Hermannal. Weisenbacher A. azonossága sem zárható ki Weisenbacher Endrével. A Ferdinánd–Nándor, Rudolf–Rezső, Hermann–Ármin keresztnévek gyakorlatilag egy keresztnévnek a német–magyar megfelelői voltak, és felváltva használták a kettőt. Biztos a személyi szintű azonosság azoknál a részvényeseknél is, ahol ismert a kettős keresztnév, például Rózsa Ede és Rózsa Lajos Ede vagy Herzog L. M. és Herzog Mór azonosak, viszont Krausz Károlyról és Krausz Károly I.-ről már nem jelenthettem ki ugyanezt. Ha tehát ezeket a minden bizonnyal már a részvényesek között szereplő személyekre utaló újabb neveket, megnevezéseket leszámítjuk, kijelenthetjük, hogy kb. 1376 különböző részvényest sikerült azonosítani a részvényes-listák és közgyűlési jegyzőkönyvek

alapján e tíz malomvállalatban. (A néhány bizonytalan eset miatt tartom szükségesnek a körülbelül kitételt.)

A részvényes-listák korlátozott forrásértékűek, hiszen egyrészt nem minden forgalomban levő részvényt mutatnak meg, másrészt egy adott állapotot rögzítenek. Mindkét hiányosságot ellensúlyozni tudja ugyanakkor, ha számos, egymást követő évből fennmaradt részvényletételről tanúskodó ívet veszünk vizsgálat alá. De vajon milyen mennyiségű részvényt tesz egyáltalán láthatóvá egy részvényes-lista a 19. századi részvénytársasági malomvállalatok esetében?

6. TÁBLÁZAT. A részvényes-listákon megjelent részvények mennyisége

Gőzmalom	A fennmaradt közgyűlési részvényes-listák száma	Összes letett részvény éves átlaga (az összes részvényhez képest)	A legtöbb összes letett részvény az összes részvény arányában	A legtöbb részvényt mutató közgyűlés éve	A legkevesebb összes letett részvény az összes részvény arányában	A legkevesebb részvényt mutató közgyűlés éve
Concordia	45	21,13%	54,74%	1901 rk	6,61%	1907
Első Budapesti	16	20,92%	39,40%	1885	12,85%	1889
Erzsébet	4	25,66%	30,27%	1880 rk	18,69%	1880
Gizella Rt.	9	87,69%	94,60%	1907	79,10%	1908, 1909
Hengermalom	37	32,93%	68,50%	1913	7,22%	1865
Hungária	19	95,18%	100,00%	1897, 1897 rk, 1906	82,37%	1912
Lujza	41	17,11%	36,57%	1909	5,10%	1895
Pannónia	24	18,96%	90,57%	1895 rk	11,80%	1877
Pesti Molnárók és Sütők	36	15,11%	41,18%	1904	6,84%	1885
Viktória	5	27,29%	41,73%	1913	14,13%	1912
Átlag	–	36,19%	–	–	–	–

Jelmagyarázat: rk = rendkívüli közgyűlés

A 6. táblázatban összegzett adatok jól érzékeltetik, hogy nem csak a részvényes-listák fellelhetősége egyenetlen, de a meglevők információtartalma is az. A malomvállalatok részvényes-listái átlagosan a részvények alig 36%-át teszik láthatóvá a dualizmus korszakában Budapesten. A meghatározó döntésekre összehívott közgyűléseken ennél jóval több részvény jelent meg – jellemzően ilyenek voltak a rendkívüli közgyűlések, hiszen éppen ezért kerültek az éves közgyűlésen felül összehívásra. Kivételesnek mondható a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. esetében az 1897-es rendes és rendkívüli, valamint az 1906-os éves közgyűlési jegyzőkönyv, amelyek a teljes részvényes-kört tartalmazták. A Hungária a Fiumei Hitelbank és a MÁH alapítása volt, e két fő részvényes mindig jelen volt a közgyűléseken, s már önmagukban folyamatosan reprezentálták a részvények többségét. Tartósan sok részvényt láttattak a Gizella Gőzmalom Rt. közgyűlés előtt készült részvényes-listái is. E családi részvénytársaság esetében a részvényesek, vagyis a családtagok nagyrészt mindig megjelentek a közgyűléseken, és a részvényeik jelentősebb részét le is tették. A Gizella Rt. és a Hungária átlaga mögött az összes többi malomvállalat messze elmarad az átlagosan megjelenő részvény mennyiség tekintetében. A másik végletet képviseli a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt. Itt a részvényeknek csak átlagosan 15%-a jelent meg a közgyűléseken. A legtöbb letett részvény is csupán az összes részvény 41%-át tette láthatóvá, pedig 36 évből maradtak fenn részvényletételi ívek, nem tekinthető tehát kivételnek az alacsony részvényletételi arány. Sok kismalom részvényes feltehetően rendszeresen távol maradt a közgyűlésektől.

Minél kevesebb részvényes között oszlottak tehát meg a részvények, s minél jobban koncentrált volt a részvényesek köre (például a családi kötelék által vagy egy adott érdekcsoport által), annál inkább megjelentek a közgyűléseken. Ahol viszont sok részvényes volt, főleg sok kismalom részvényes, ott a közgyűlések alkalmával kevesebb részvény került letételre. A részvényesek névjegyzékének módszertani vizsgálatakor Kövér György is megállapította, hogy „[a] közgyűlésen letétbe helyező részvényesek listájából elsősorban a nagyrészvényesek birtokának időbeli változását érdemes és lehet nyomon követni”.<sup>29</sup> Ha nem számoljuk bele az átlag kiszámításába a két leginkább áttekinthető részvényeskörrel bíró malom, a Gizella Rt. és a Hungária Rt. eredményeit, a fennmaradó nyolc malomban eredményként azt kapjuk, hogy a közgyűlések előtt a részvényeknek átlag 22,4%-a került letételre.

A részvényletételi hajlandóság időbeli változásának vizsgálatához diagramot készítettem a részvénytársasági malmokban letételre került részvényhányadokról. Vajon mutatkozik-e különbség időben előre haladva a közgyűlések alkalmával láthatóvá tett részvények mennyiségében?

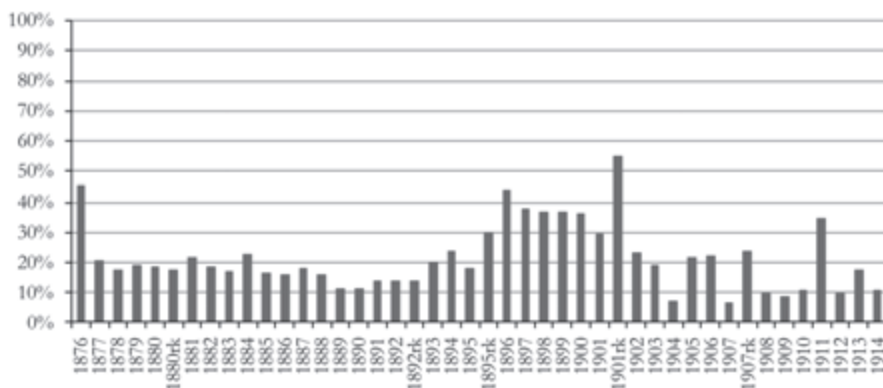
<sup>29</sup> KÖVÉR 1989: 120.

18. ÁBRA. A fővárosi malomvállalatokban fennmaradt részvényletételi íveken megjelenő részvénytartás az adott évi összes részvény százalékában:

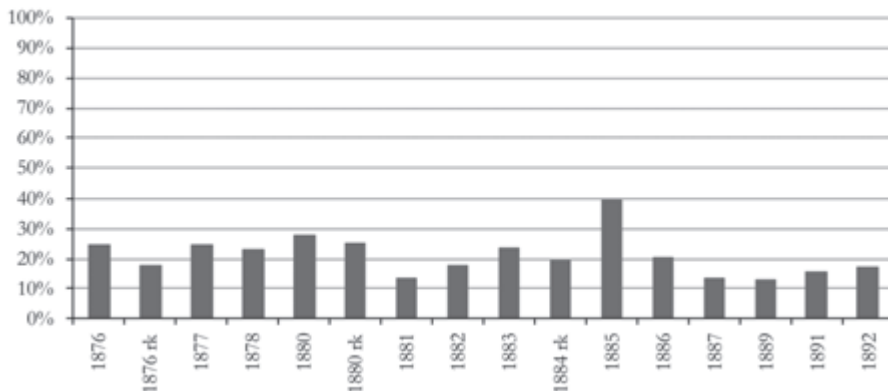
Concordia Gőzmalom Rt., Első Budapesti Gőzmalom Rt., Erzsébet Gőzmalom Rt., Gizella Gőzmalom Rt., Hungária Gőzmalom Rt., Lujza Gőzmalom Rt., Pannónia Gőzmalom Rt., Pesti Hengermalom Rt., Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt., Viktória Gőzmalom Rt.

(Megjegyzés: Az adatok a közgyűlés évéhez rendelve láthatóak az ábrán, a rendkívüli közgyűlést rk. rövidítéssel, ha egy évben több rendkívüli közgyűlés is volt, ott a hónap feltüntetésével jeleztem.)

Concordia Gőzmalom Rt.

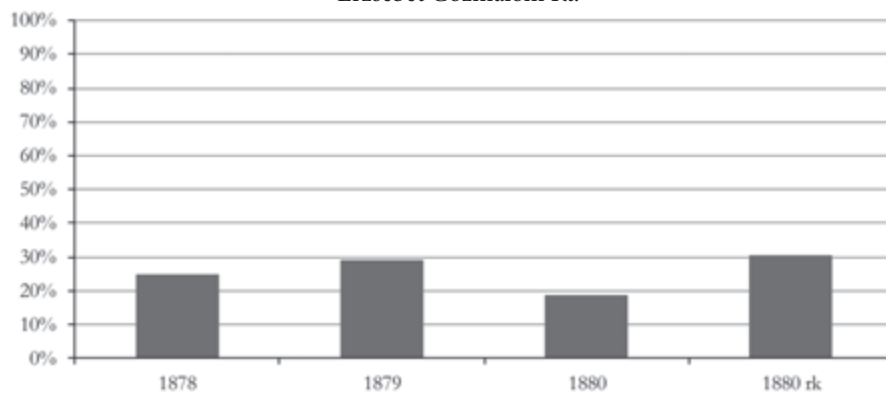


Első Budapesti Gőzmalom Rt.

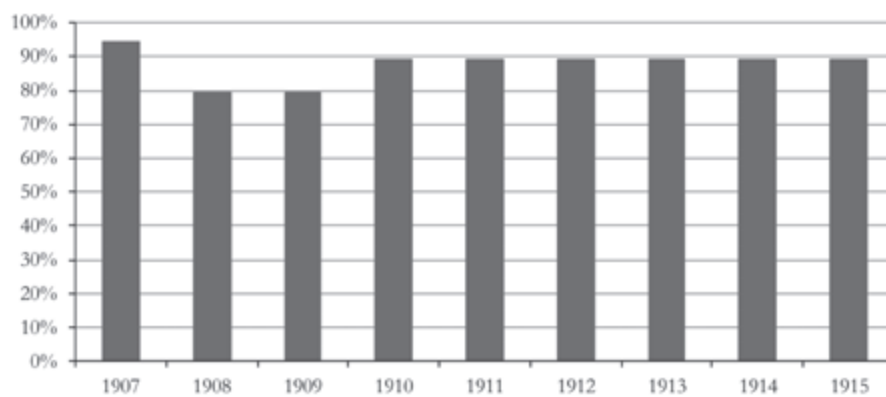




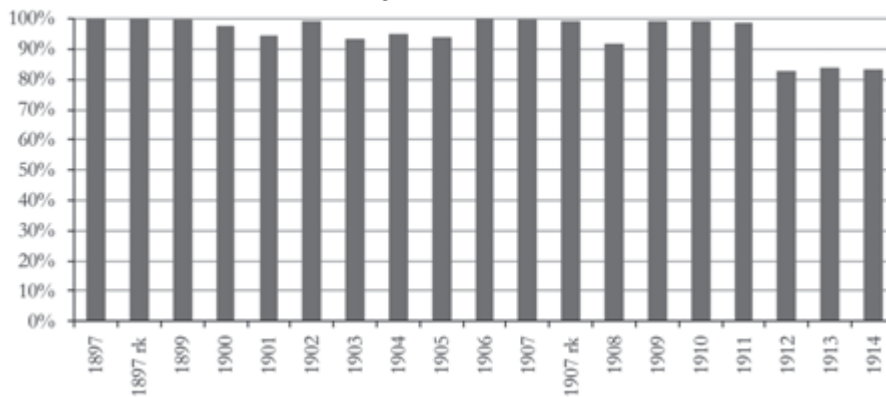
Erzsébet Gőzmalom Rt.



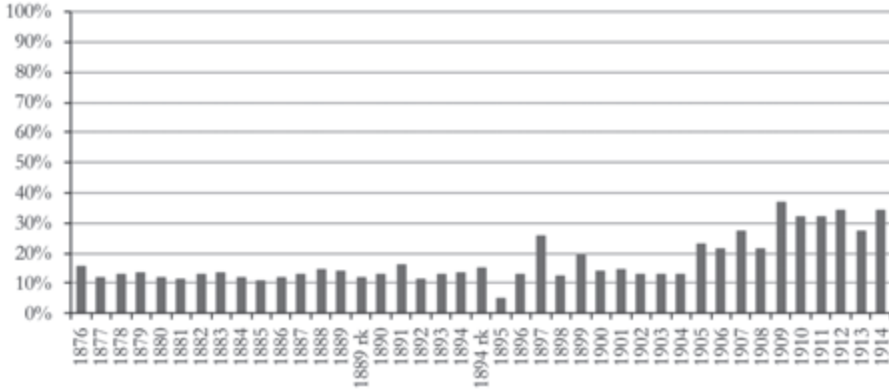
Gizella Gőzmalom Rt.



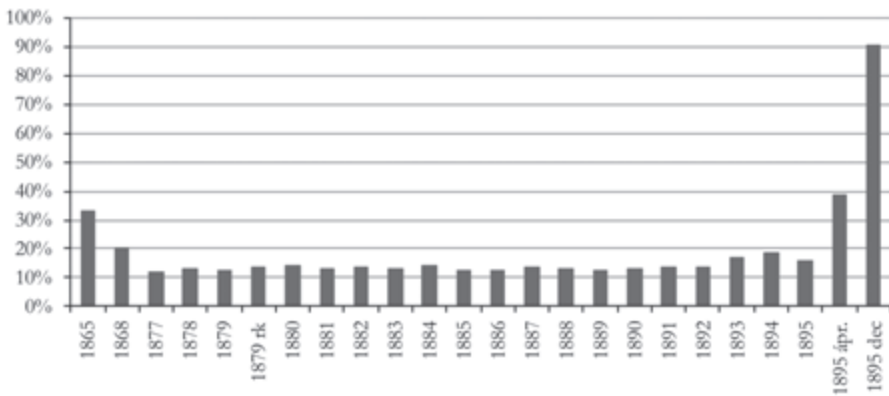
Hungária Gőzmalom Rt.



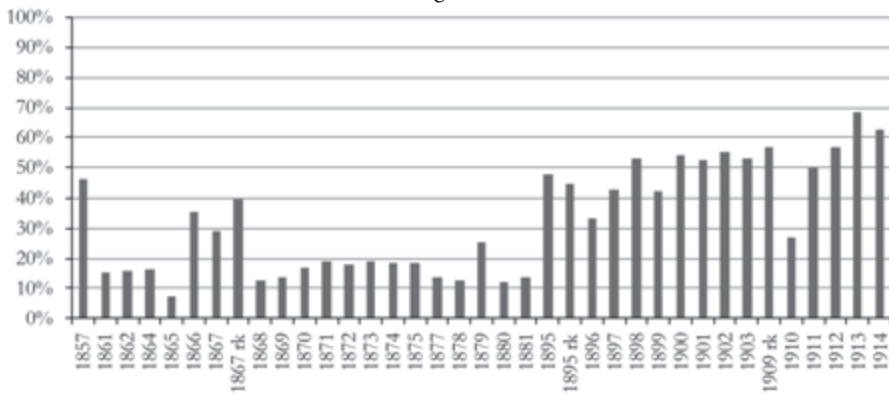
Lujza Gőzmalom Rt.



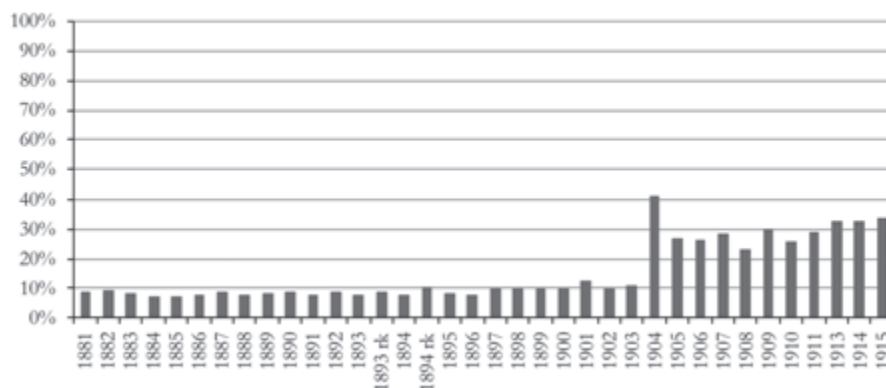
Pannónia Gőzmalom Rt.



Pesti Hengermalom Rt.

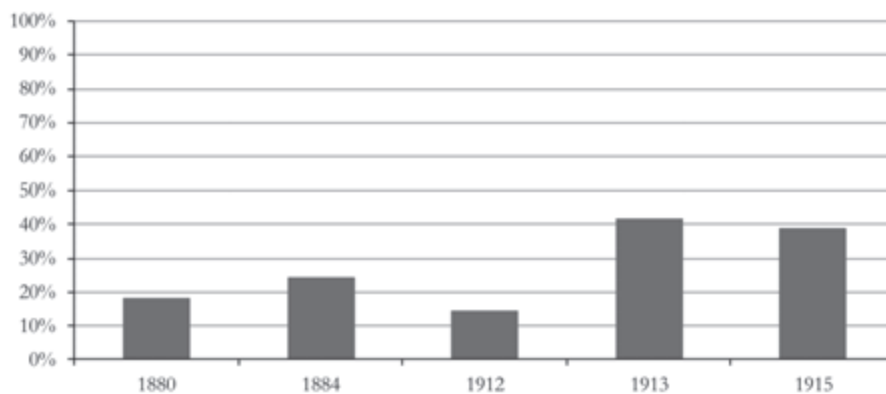


Pesti Molnárók és Sütők Gőzmalma Rt.



170

Viktória Gőzmalom Rt.



Az oszlopdiaagramok látványosan mutatják a Gizella Rt.-nek és a Hungáriának a többi malomvállalattól markánsan különböző eredményeit, és jól érzékeltetik máshol a 100%-tól messze elmaradó letett részvénytulajdonosi részeket. A részvénytulajdonosi részből ugyanakkor nem olvasható le időben jelentkező trend. Nem látszik nyoma, hogy a részvényes-névsorok karakteresen kevesebb vagy több részvényt tennének láthatóan bármikor is. Sokkal inkább az egyes malmokra nézve, illetve a vállalat történetére nézve látszik jellemzőnek a letett részvénytulajdonosi részek. Nem állítható, hogy a malomvállalatok esetében a századforduló felé haladva vagy utána csökkenne a részvényes-névjegyzékek forrásértéke,<sup>30</sup> sőt a Hengermalomban,

.....

<sup>30</sup> Vö. KÖVÉR 1989: 123. „Azzal, hogy a 19. század kilencvenes éveitől általában is megváltozott a bankok magatartása a vállalati részvényekkel szemben, s a majoritáshoz szükséges 15–20%-ot igyekeztek – egyúttal

a Lujzában, a Pesti Molnárok és Sütőknél, illetve a Viktóriában még nőtt is valamelyest a részvényletel aránya a századforduló után.

Az összességében átlagosan alacsonynak mondható részvényleteli arány megnehezíti annak megállapítását, vajon kik voltak a fővárosi malomvállalatok „nagy részvényesei”. (Hiszen azért azt sem lehet kijelenteni, hogy kizárólag a nagyobb részvénytulajdonnal bírók jelentek volna meg a közgyűléseken.) Mi tekinthető egyáltalán sok részvénynek? Erre vonatkozóan is találhatunk megállapítást a szakirodalomban, Kövér György szerint a majoritás megszerzéséhez a korszakban 15–20%-nyi részvény volt szükséges.<sup>31</sup> Mivel részvényes csoportok azonosítása az egyes vállalatok vizsgálata során tárható csak fel, itt egyelőre nézzük meg azt, hogy az egyes részvényesek közül vajon hányan lépték át a 15%-os határt. A kb. 1376 részvényes tulajdoni hányadának számszerűsítéséhez, illetve az időben változóan megmutatkozó részvényhányad kezelése érdekében, minden részvényes esetében megállapítottam, mennyi volt az a maximum és minimum részvénytulajdon, amit közgyűlés előtt letett (tehát biztosan birtokolt), s mennyi volt ugyanez átlagosan. Mivel az abszolút számok nem mutatnak sokat, az eredményeket a vállalat adott évben forgalomban levő részvénytulajdonjához viszonyítottam. Ezek után kiemelve a 15% feletti maximum letett részvényhányaddal rendelkezőket a több mint 1300 névből, összesen csupán 15 személy/cég neve maradt fenn a rostán. (7. táblázat) Az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben, az Erzsébet, a Lujza, a Viktória Gőzmalom Rt.-ben és a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-ben nem is találtam olyan részvényest, akinek a valaha letett legtöbb részvénye elérte volna a részvények 15%-át.

A Gizella Gőzmalom Rt. esetében a 7. táblázatbeli nevek a malomalapító család tagjait fedik: megyeri Krausz Izidort<sup>32</sup> és testvéreit, Krausz Terézt (Basch Gyuláné), Krausz Annát (özv. Brüll Miksáné), Krausz Rózát (br. Gutmann Vilmosné). A család a malom részvénytársasággá alapításától kezdve 1917-ig családi kézben tartotta a részvényeket, miként a vezetést is. Hasonlóan nem meglepő az eredmény a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. esetében. A Fiumei Hitelbank Rt. alapításkori, tehát csak 1897-re vonatkozó részvényhányada az 1899-es közgyűléstől kezdve a MÁH és a (MÁH-alapítású) Fiumei Első Magyar Rizshántoló és Rizskeményítő Gyár letételében tünt fel. E két cég az egész vizsgált korszakban a részvényeknek összesen több mint 80%-át birtokolta. A Pannóniában megjelenő óriási

titkos tartalékokat képezve – tárcájukban őrizni, jelentős mértékben leértékelődött a közgyűlési részvényletelevők listájának társadalomtörténeti forrásértéke.”

<sup>31</sup> Kövér 1989: 123. Nem feltétlenül egy személy kezében kellett hogy megjelenjen a 15–20%, a majoritást képviselhette egy csoport is.

<sup>32</sup> Megyeri Krausz Izidor Pannónia-beli részvényeit az apósa, Wahrmann Mór után örökölt részvények indokolták, Wahrmann halála után jelent meg a Pannónia részvényesei között, feltehetően a felesége által örökölt részvényekkel, bár mindig saját nevében rakta le őket.

7. TÁBLÁZAT. 15%-os részvényhányadot meghaladó maximum részvényletétellel rendelkezők a fővárosi részvénytársasági malmokban 1914/15-ig

Részvényes	Concordia max.	Concordia átlag	Gizella Rt. max.	Gizella Rt. átlag	Hengermalom max.	Hengermalom átlag	Hungária max.	Hungária átlag	Pannónia max.	Pannónia átlag
Basch Gyuláné			18,40%	17,27%						
Brüll Miksáné, domonyi			15,00%	15,00%						
Burchard-Bélaváry Konrád					14,95%	4,81%				
Deutsch Ig. és fia	43,45%	6,83%							86,39%	86,39%
Erzsébet Gőzmalom Rt.										
Fiumei Első Magyar Rizshántoló és Rizskeményítő Gyár							45,42%	41,00%		
Fiumei Hitelbank Rt.							80,00%	80,00%		
Guttmann Vilmosné, br.			15,90%	14,77%						
Holzhammer I. A.					30,00%	30,00%				
Krausz Izidor, megyeri, dr.			22,43%	21,61%					1,80%	1,15%
Magyar Általános Hitelbank Rt.	19,93%	19,93%					48,31%	43,90%		
Schrecker Izidor	18,30%	3,95%							0,25%	0,25%
Strasser Sándor, kisbábi	25,00%	4,44%							0,41%	0,19%
Száb Gyula	44,24%	6,13%								
Száb Imre	44,24%	8,42%								

*Jelmagyarázat:*

max. = maximum letett részvényhányad az adott vállalatban;

átlag = az átlagosan letett részvényhányad a vállalatban;

dőlt kiemelés = új vagy többségi részvények kibocsátásakor jegyzett részvényhányad.

Erzsébet Gőzmalom részvényhányad viszont kizárólag a két cég közötti fúzió előtti utolsó, 1895. decemberi közgyűlésen letett részvénytulajdonos eredménye. Ezt leszámítva a Pannóniában sem tűnt fel 15%-nál nagyobb részvényhányaddal bíró részvényes.

A Hengermalom esetében a 15%-nyi maximum letett részvényt két részvényes érte el. A svájci Holzhammer cég az egyik, amely részt vett a malom 1839-es alapításában is. A 30%-os részvényhányadot az 1857-es közgyűlési részvényes-lista őrizte meg. A következő fennmaradt névsor 1861-ből már nem tartalmazta a svájci cég részvényletételét, ekkorra ugyanis a cég eladta a Hengermalom-részvényeit. A vásárlók között volt Fuchs Rudolf és testvére, Gusztáv is, a pesti dohánykereskedő Fuchs család tagjai. Fuchs Rudolf alapozta meg azt a részvénytulajdont, ami a 7. táblázatban Burchard-Bélaváry Konrád, Fuchs Rudolf veje letételében van jelen. Burchard-Bélaváry Konrád az 1871-es részvényes-listától kezdve volt jelen a részvényesek között, s ahogy a társaság hivatali ranglétráján felfelé haladt, úgy nőtt részvénytulajdona is. Apósa 1892-es halála után jelentősen megnőtt a neve alatt letételre került részvénytulajdonosság, 1881-ben még 12 részvényt szerepelt, a következő fennmaradt 1895-ös listán már 299 db részvényt (a részvénytulajdonosság ekkoriban nem változott). Az 1895-ös éves rendes és rendkívüli közgyűlések alkalmával letett részvénytulajdonosság volt a legtöbb Burchard-Bélaváry Konrád által letett részvény, de a további években is mindig jelen volt egy 5-7%-os részvényhányaddal, s mellette egyre inkább ott találjuk a részvényesek között a családjá többi tagját is. A Fuchs-Burchard familia a Hengermalom többségi részvényese lett, 1913-ban például összegezve a családtagok neve alatt letételre került részvények mennyiségét, 45%-os tulajdoni hányadot kapunk.

A Concordia Gőzmalom Rt. esetében színesíti a képet, hogy fennmaradtak az 1895-ös elsőbbségi részvények és az 1901-ben kibocsájtott új részvények lejegyzési ívei is, s 1901 egyértelműen fordulópont volt a malom történetében. Az 1901 előtti korszakhoz tartozik Schrecker Izidor. Ő 1881-től szerepelt részvényesként, s az 1901-es közgyűlés volt az utolsó, amelyen még részvénytulajdonnal jelent meg. A Pannónia Gőzmalom Rt. igazgatóhelyettesi posztjáról<sup>33</sup> érkezett 1880-ban a Concordia vezérigazgatói székébe. A Concordia alapítói között jegyezték fel 1866-ban a „Kohen testvérek” nevű céget, s bár Kohen Jakab vagy Károly sem részvénytulajdonnal, sem pozícióval nem jelent meg a Concordia irataiban, talán mégsem véletlen, hogy az 1880-ban a Concordiához érkező Schrecker Izidor Kohen Jakab Klára nevű lányának volt a férje. Schrecker 1892-től az igazgatóságnak is tagja lett, s az 1890-es években részvénytulajdona már jelentősen meghaladta az igazgatósági tagsághoz letétként előírt 10 db részvényt. (1895-ben az elsőbbségi részvényekből nem jegyezt.) 1901-ben az új részvények kibocsátá-

<sup>33</sup> Schrecker Izidor 1880-ban és még 1888-ban is letett a közgyűlés előtt 3-3 db Pannónia-részvényt.

sát előkészítő rendkívüli közgyűlés előtt tette le a 7. táblázatban szereplő 18%-nyi részvénytartást. 1901/2-ben azonban távozott a malomból, leköszönt az igazgatósági tagságáról és vezérigazgatói címéről. Távozása talán nem lehetett felhőtlen, egyrészt mert hirtelen történt, másrészt mivel húsz éves jelenléte ellenére csak egy tömör elnöki bejelentés rögzítette azt az 1902-es közgyűlési jegyzőkönyvben. Elmaradt az ilyenkor szokásosnak mondható köszönetnyilvánítás és a távozás feletti sajnálkozás kifejezése a részvényesek részéről.

Tagadhatatlan, hogy 1901-től új korszak kezdődött a Concordiában, amelyben megerősödött a „Deutsch Ig. és fia” cég jelentősége. A cég szerepelt már a malom alapítói között is, 1876-tól 1887-ig minden közgyűlés előtt megjelent részvényletevőként, de maximum 7%-os részvényhányaddal, majd ezután eltűnt a listákról. A Deutsch család tagjai (Deutsch Bernát, Sándor és ifj. József, s főleg Csányi Ágoston, társasági elnök) ugyanakkor továbbra is részvényletevőként szerepeltek. 1901-ben az új részvények lejegyzésekor tűnt fel újra a cég neve, amikor is az új részvényeknek több mint 43%-át lejegyezte (ez szerepel a 7. táblázatban), ami egyébként a megnövekedett részvénytartás mellett is 38,45%-os tulajdoni hányadot jelentett, ám az ezutáni közgyűléseken sem jelent meg a cég nevében 15%-nál több részvény. A család tagjai közül hatvani Deutsch Károly (társasági elnök) és dr. Hirsch Albert (igazgatósági tag) lépett fel közgyűlések alkalmával részvényesként az I. világháború előtt. A Deutsch cég és család minden bizonnyal a Concordia majoritásának birtokában volt 1901 után, előtte valószínűleg nem. Az 1901-es új részvények lejegyzésében a másik nagy tulajdoni hányadot a MÁH szerezte meg, majdnem 20%-ot. A MÁH sem előtte, sem utána nem mutatkozott a Concordia részvényeseként semmilyen fórumon. Az 1901-ben lejegyzett új részvények a felemelt részvénytőke 17,64%-t tették ki, tehát ha tárcájában tartotta e részvényeket, a Deutsch család mellett a Concordia másik nagy részvényese a MÁH lett. A bank előtérbe kerülésére is utalhat kisbábi Strasser Sándor concordiabeli megjelenése, aki a MÁH igazgatótanácsában ült,<sup>34</sup> s az alaptőke-emelés után a Concorðiában is igazgatósági tag lett. 1901-ben az új részvényekből kisbábi Strasser 1200 db-ot (13,5%-ot) jegyzett le saját személyében, ami önmagában is a megemelt részvénytartás 12%-át jelentette, de 1911-ben a közgyűlés előtt már 25%-nyi részvényt mutatott be. A részvényesek között és a cég felügyelőbizottságában is feltűnt mellette a testvére, Imre, majd a fia, Richárd. Strasser Sándor egyébként Strasser Alajos, a Strasser & König terménykereskedő cég egyik alapítójának fia volt, 1908-as nemesítésekor és a Concordia irataiban mint földbirtokost, illetve mint nagykereskedőt említették.

<sup>34</sup> Strasser Sándor neve szerepel Pogány Ágnesnek a MÁH két világháború közötti vezetéséről és üzletfeleiről készült elemzésében is (POGÁNY 1997).

Sváb Gyula és Imre 1895-től szerepelt folyamatosan a Concordia részvényesei között, az 1895-ben kibocsájtott elsőbbségi részvénynek együtt majdnem 90%-át jegyezték le (ezt mutatja a 7. táblázat). 1896-tól az 1901-es tőkeemelésig minden közgyűlésen letettek fejenként 240, 250 db részvényt, ami kettejük részvénytulajdonát 20% felettinek mutatta. 1901-ben az új részvények jegyzésekor fejenként 500 részvényt írtak alá, ami összesen 11,3%-os részvényhányadot adott, s később is ez maradt a maximum részvényletételük, tehát 1901 után láthatóan csökkent a tulajdoni hányaduk, a 20% körüli tulajdonuk 10% körülire apadt, háttérbe szorultak a Deuschok, a MÁH és Strasser Sándor mögött. Sváb Gyula egyébként 1902-ben Schrecker Izidor helyét foglalta el az igazgatóságban.<sup>35</sup>

A szakirodalom szerinti 15%-os „nagy részvényesi” küszöb vizsgálata megvilágított néhány meghatározó szereplőt a malmokban, de tekintve, hogy a részvényes-listák átlagosan csak a részvények 36%-át mutatták meg, szerettem volna egy kicsit alacsonyabb „limit” mellett is vizsgálgódní. Miként a részvényes-listák jellemzően a részvények durván egyharmadát teszik láthatóvá, úgy én is levittem a maximum részvényletételi szintet 5%-ra, s kigyűjtöttem minden részvényt a mintából, aki 5%-nyi vagy annál nagyobb mennyiségű részvényt tett le a közgyűlések előtt, vagy ekkora részvénytulajdonát mutatott fel. Ezt a csoportot pedig tovább szűrtém a részvényletétel gyakorisága alapján, amit 20%-ban határoztam meg. Csak azok maradtak tehát ebben a mintában, akik legalább minden 5. közgyűlés előtt részvényt tettek le a fennmaradt iratok szerint. Mindkét kritérium önkényes, s a részvényletételi gyakoriság érvényességét még tovább szűkíti az Erzsébet és a Viktória Gőzmalom Rt. esetében a kevés fennmaradt részvényesnévsor, ennek ellenére talán nem haszontalan megvizsgálni, hogy a több mint 1300 részvényes közül hány volt, aki legalább minden 5. közgyűlés előtt részvényt mutatott be, és e részvénymennyiségek közül a legnagyobb meghaladta az 5%-ot. Az eredmény érdekes módon most is alacsony számot adott: 37 személy, illetve cég felelt meg a kitűzött feltételeknek. (A névsort lásd a 8. táblázatban.)

A Viktória Gőzmalom Rt.-ről és a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-ről ez a minta sem mutatott meg többet, nem volt olyan részvényesük, aki 5% feletti maximum részvénytulajdon mellett rendszeresen megjelent volna a részvényesnévsorokban. Jóllehet a mintába kerültek közül Haggemacher Károly a Pesti Molnárok és Sütők közgyűléseinek közel 28%-a előtt részvénnel jelentkezett, de ez maximum 3,33%-os tulajdoni hányaddal társult. A Lujza Gőzmalom Rt. részvényesei közül Haas Jakab látszólag megfelelt a felállított kritériumoknak, de valójában ő sem. A mintába kerülésének alapját az 1899-es lista képezte, ahol a neve

<sup>35</sup> Eddig nem tudtam bizonyítani, hogy Sváb Gyula és Sváb Imre rokonságban állt-e az 1902-ben gavosdiai előnévvel nemesített, 1885-től főrendi házi tag Sváb Károlyval. Sváb Gyula földbirtokosként szerepelt a Concordia irataiban, a közjegyzői iratok szerint feleségét Györgyei Irmának hívták, tehát a Tafler/Györgyei családból nősült.



8. TÁBLÁZAT. Részvényesek legalább 5%-nyi maximum részvényletétellel, illetve részvénybirtokkal, továbbá 20%-nyi letételi gyakoriságot meghaladó jelenléttel 1914/15-ig a fővárosi részvénytársasági malmokban

176

Részvényesek	Gőzmalmok
Adler Mór	Erzsébet
<i>Bárkány Leo</i>	
Basch Gyuláné	
Burchard-Bélaváry Konrád	
Burchard-Bélaváry Rezső, dr.	
Deutsch Ig. és fia	Concordia
Deutsch Károly, hatvani, br.	Concordia
Fiumei Első Magyar Rizshántoló és Rizskeményítő Gyár	
Flesch Mór	Első Budapesti
<i>Frank Emil</i>	
Fuchs Rudolf	
Fürst Jakabné, maróthi	
Gschwindt Mihály	Concordia
Gutmann Vilmosné, br.	
<i>Haas Jakab</i>	
Haggenmacher Károly	Első Budapesti
<i>Heinrich Béla, dr.</i>	
<i>Herz Ármin</i>	
<i>Hirschler Henrik, dr.</i>	
Karlovszky Zsigmond	
<i>Kohner Zsigmond</i>	
Kolisch Ede	
Koller Gyula, dr.	
<i>Kornfeld Zsigmond</i>	
Krausz Izidor, megyeri, dr.	
Magyar Általános Hitelbank Rt.	Concordia

Gőzmalmok			
			<i>Hungária</i>
Gizella Rt.			
	Hengermalom		
	Hengermalom		
			<i>Hungária</i>
			<i>Hungária</i>
			<i>Hungária</i>
	Hengermalom		
Gizella Rt.			
Gizella Rt.			<i>Lujza</i>
			<i>Hungária</i>
			<i>Hungária</i>
			<i>Hungária</i>
	Hengermalom		
			<i>Pannónia</i>
	Hengermalom		
	Hengermalom		
			<i>Hungária</i>
Gizella Rt.			
			<i>Hungária</i>

Részvényesek	Gőzmalmok
Munk Móric	
Rajner Kálmán	
<i>Rosenberg Bódog Félix</i>	
Schrecker Izidor	Concordia
<i>Stettner László, dr.</i>	
Strasser Sándor, kisbábi	Concordia
Sváb Gyula	Concordia
Sváb Imre	Concordia
Széchenyi Béla, gr., v.b.t.t.	
<i>Walthier Gyula</i>	

*Jelmagyarázat:* dőlt kiemelés = szigorúan véve nem teljesítette a mintavétel kritériumait.

alatt megjelent 740 részvény nem csak saját, de más tulajdonában levő részvény képvisellete is volt. (Ritka eset, amikor nem tüntették fel külön a tulajdonost, kizárólag ilyenkor rögzítettem a képviselő neve mellé a teljes részvényt számot, de mindig megjegyzéssel.) Haas Jakab 1897-ben, amikor a legtöbb, valóban saját tulajdonú részvényét tette le a közgyűlés előtt, 3,5%-os részvényhányadot jegyzett. A feltehetően a fakereskedő és építési vállalkozó Haas családba tartozó Jakab<sup>36</sup> ugyanakkor tagadhatatlanul ott volt minden 5. névsorban, aminek oka az 1893–1902 között betöltött igazgatósági tagsága lehetett.<sup>37</sup>

Ugyanez a helyzet a Pannóniából egyedüli névként szereplő Kohner Zsigmonddal, aki az 1895. áprilisi közgyűlés előtt nem csak saját részvényeivel érte el a 10% feletti részvényletételi arányt. (Nem tudni, mennyi volt a saját részvényletétele.) Ráadásul a részvényletételi gyakorisága sem érte el a Pannóniában a 20%-ot, összesen 5 közgyűlés előtt tett le részvényt (17,86%). Az Erzsébetben ugyanakkor az összes fennmaradt közgyűlési részvényes-névsorban szerepelt, de a maximum részvényletétele nem érte el az 1%-ot. (Az Erzsébetben testvére, Kohner Károly az alapítók egyike volt, ám az ő részvényhányada is 1 és 2% között mozgott csupán.)

Hasonló példát jelenít meg néhány, a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt.-nél kimutatott részvényes is. A Hungária Rt. két nagyrészvényeséről már esett szó. A hozzájuk csatlakozó nevek – a „Deutsch Ig. és fia” cég kivételével – az

<sup>36</sup> Vö. Vörös Károly 1979 vonatkozó részek.

<sup>37</sup> Érdekes, hogy Wahrmann Mór maximum letett részvénytartalma a Lujzában 3,29%-ot, a Pannóniában 3,44%-ot ért el csupán. Wahrmann Sándoré a Lujzában 1,83% és a Pannóniában 2,5% volt, míg a Wahrmann és fia cégé a Lujzában 0,71%, a Pannóniában pedig 0,82%.

Gőzmalmok			
	Hengermalom		
	Hengermalom		
		Hungária	
		Hungária	
	Hengermalom		
		Hungária	

1897. évi rendkívüli közgyűlés előtt letett részvények alapján kerültek a listára. Ez az egyetlen olyan névsor, ahol nem tüntettek fel képviseletet, így valójában nem lehet eldönteni, hogy az akkor letett és közgyűlésen megjelent tíz részvényes kinek a képviseletében tűnt fel. Mivel a Fiumei Első Magyar Rizshántoló és Rizskeményítő Gyár és a MÁH egyértelműen tulajdonában tartotta a részvények legalább 80%-át, s ezeket mellesleg a közgyűlések közel 90%-ban képviselte is, nem valószínű, hogy mellettük nagyobb részvénytulajdona lehetett magánszemélyeknek, főleg nem 10%-nyi részvénytulajdonnal 1897-ben. A nevek többsége pozícióval is bírt a malomban, tehát ennek következménye is lehetett a részvénybirtok: Bárkány Leó tiszviselő volt (később igazgatósági tag lett), tiszviselőként működött már a MÁH egyesült gőzmalmi cégben is. Hirschler Henrik a cég jogtanácsosa volt. Herz Ármin, dr. Heinrich Béla és Waltier Gyula igazgatósági tag volt, ahogy a MÁH-vezér Kornfeld Zsigmond is, Rosenberg Bódog Félix pedig fél évvel korábban még a Fiumei Hitelbankot képviselte az akkori közgyűlésen. Frank Emil és Stettner László csak részvényesként jelent meg a közgyűléseken, semmilyen szerepük nem volt a cég vezetésében.<sup>38</sup> Frank 1902-ig, Stettner 1907-ig tűnt fel a névsorokban, 1899-től mindig 40 db részvénnyel, éppúgy, mint az igazgatósági tag Walthier Gyula vagy Herz Ármin.

<sup>38</sup> Frank Emilről és Stettner Lászlóról eddig nem derült ki közelebbi. Frank Emil talán rokona lehetett Frank Antalnak, aki a MÁH alapításától tiszviselő volt a bankban, s előbb annak bankosztályát vezette, később pedig hozzá tartoztak (többek között) a MÁH-malmok. (KÖVÉR 2005: 99)

A Rizshántoló és a MÁH mellett ugyanakkor a Hungária részvényletevői között egyértelműen nagyobb, 5% körüli részvénytulajdonos volt a „Deutsch Ig. és fia” cég. A családi vállalkozás az 1912-es közgyűléstől jelent meg részvényletevőként a Hungáriában, a letett maximális részvényhányad a teljes részvény 5,78%-át tette ki, de átlagosan is 5,18%-nyit képviselt. 1912 táján némileg átrendeződött a Hungária-részvények tulajdonosi köre, megjelent néhány magánszemély több száz darabos részvénytulajdonossal, és feltűnt a „Deutsch Ig. és fia” is, miközben csökkent a Rizshántoló és a MÁH részvényletevétele.<sup>39</sup> Érdekes, hogy mindez nem társult a részvénytőke semmilyen változásához, s a közgyűlési jelentés sem emlékezett meg a vállalat történetében meghatározó eseményről ekkoriban. A Deutschok és a MÁH közötti együttműködésre enged következtetni, hogy a MÁH 1901-es új kibocsátású Concordia-részvény vásárlása után – ahol a Deutschoknak lehetett 40%-a –, 1912-ben a Deutsch-ház szerzett 5%-nyi tulajdont a Hungáriában – ahol pedig a MÁH-nak volt 30–40%-nyi tulajdona. A közgyűléseken egyébként a Deutsch-céget soha nem a család tagjai képviselték.

Az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben az új mintavétel alapján került a „nagy részvényesek” közé Adler Mór, aki 1878-ban saját nevében tette le 170 részvényét, amely az akkori részvénytőke 5,67%-át képviselte. A nagykereskedő a malom alapításában is részt vett, és az Erzsébetből fennmaradt valamennyi részvényes-névsoron szerepelt. Ám sajnos mivel ezek száma összesen 4 db, így messzemenő következtetésekbe itt nem bocsátkozhatunk.

Az Első Budapesti Gőzmalom Rt. esetében két új részvényes bukkant fel az új mintában. Flesch Mór az alapítók között is szerepelt, ezért korábban már bemutatásra került; ő valamennyi fennmaradt részvényes-listán (16 db) megjelent, a letett maximum részvénytulajdonossága 5,5% volt, átlagosan 2,18%-ot képviselt a részvényeivel. A másik új név Haggemacher Károlyé, aki a vállalat vezérigazgatójaként, majd igazgatósági tagként is működött, az Első Budai Gőzmalom Rt.-ben az alapító választmányának is tagja volt. Flesch Mórhoz hasonlóan valamennyi részvényes-listán szerepelt, s a maximálisan letett részvénytulajdonossága 6%-nyi volt, de átlagosan is a nevében szerepelt 4,18%, és egyébként további három malomban volt még részvényes 1914-ig – valószínűleg elsősorban az Első Budapesti terjeszkedésének köszönhetően.

A Gizella Gőzmalom Rt. esetében az előző mintához képest annyi az újdonság, hogy a családtagok közül nem került be ebbe a mintavételbe özv. Brüll Miksáné Krausz Anna, mivel csak egy közgyűlési részvényletevétele szerepelt a neve, viszont bekerült maróthi Fürst Jakabné Krausz Ida 6,9%-os maximum

<sup>39</sup> A több száz darabos részvénytulajdonossal bíró magánszemély közül a legtöbb részvényt, 1912-től minden közgyűlésen 700 db-ot, 4,3%-ot képviselt Sándor (Schlesinger) Pál tőzsdetanácsos, országgyűlési képviselő, 1912-től az igazgatóságnak is tagja.

részvényhányaddal. Krausz Anna 1908-ban meghalt, ezért tűnt el a névsorból, Krausz Ida pedig a fivére (Lajos) után örökölt részvényhányadát megosztotta két fia, veje és unokaveje között, így csökkent le 15% alá a tulajdoni hányada.

A Hengermalomban a korábbi mintából itt is visszaköszön Burchard-Bélaváry Konrád neve, s felkerült mellé a Fuchs-Burchard család több tagja is. A már emlegetett apósa, Fuchs Rudolf, a fia, dr. Burchard-Bélaváry Rezső, a sógora, dr. Koller Gyula és a veje, Rajner Kálmán. Burchard Konrádon kívül valamenyny családtag részvénytulajdona 1892, vagyis Fuchs Rudolf halála után jelent meg, igazolandó, hogy a Hengermalom kvázi családi részvénytársasággá alakulásának alapja Burchard Konrád kiépülő vállalati hatalma mellett Fuchs Rudolf részvénybirtoka volt. Karlovszky Zsigmond és Munk Móric az 1860-as évek elején a Hengermalomban nagyobb részvénytulajdont szerző befektetői csoport tagjai voltak, akkor vásárolták részvényeiket, vagy azok nagy részét, amikor Fuchs Rudolf is: a Holzhammer cég távozásakor. Munk Móric minden pozíció nélkül volt az 1860-as évtizedben meghatározó részvényes a Hengermalomban, átlagosan 3,3%-nyi részvényt tett le. Karlovszky Zsigmond 1850-től volt a választmány tagja, sőt egy időben elnöke is, az 1860-as, majd 1870-es évtizedben folyamatosan nőtt az általa letett részvény mennyiség, a maximum 8,33% volt 1873-ban, 1874-ben és 1875-ben 114 részvényrel, átlagosan pedig 4,77%-ot képviselt. 1877-es haláláig a nagyobb részvényesek között szerepelt.<sup>40</sup> Gr. Széchenyi Béla részvénytulajdona sem szorul különösebb magyarázatra, hiszen apja a malom életre hívóinak és alapító részvényeseinek volt egyike. A gróf 1890-től datálható igazgatósági tagságát kísérte a 6% körül mozgó éves részvényletétele a közgyűlések előtt. Szintén az igazgatósági tagsághoz kapcsolható Kolisch Ede, korábbi malomigazgató, maximum 6%-ot, átlagosan 3,63%-ot elérő részvényletételi hányada az 1890-es és 1900-as évtizedben. Nem az igazgatósági tagság feltétele volt ugyanakkor a jelentősebb részvényhányad, a stratégiai testület tagjai számára csupán 5 db részvény letételét tette kötelezővé hivatali idejükre a Hengermalom mindenkori alapszabálya az 1870-es években éppúgy, mint 1909-ben.

A Concordia részvényesei közül új „nagy részvényesként” került a mintába Gschwindt Mihály neve. Ő is szerepelt már az alapítók között. Az 1870-es és 1880-as évtizedben végig olvasható neve a listákon, utoljára 1896-ban. A maximum részvényhányada 6,26%-ot tett ki, átlagosan pedig 2,29%-nyi részvényt tett le a ferencvárosi szeszgyáros a Concordia közgyűlései előtt, ahol igazgatósági tagságot is viselt 1891-ig. A másik újonnan a mintába került név is kötődik a korábban elmondottakhoz, hiszen hatvani Deutsch Károly maximum 10,25%

<sup>40</sup> Érdekes, hogy a cégjegyzékből csak 1892-ben törölték Karlovszky igazgatósági tagságát. Újabb példa a cégjegyzék korlátozott megbízhatóságára. A *Compass* pontosabb volt, itt az 1877. évben szerepelt utoljára.

(átlagosan is közel 6%) részvénytulajdont megjelenítő letéte a „Deutsch Ig. és fia” cég 1901 utáni concordiabeli tulajdonához kapcsolódik szorosan.

Kijelenthetjük, hogy nem könnyű „nagy részvényesek” után kutatni a fővárosi malomvállalatok részvényletételi ívei alapján.<sup>41</sup> Kevés részvényes mutatta meg magát nagy részvénytulajdonnal a közgyűléseken, néhány malom esetében azonban így is sikerült a meghatározó szereplők változását nyomon követni. Lehetne persze még lejjebb vinni a vizsgálatba vonandók körének meghatározásához használt részvényhányadot, de kérdés, hogy az így kapott csoport valóban „nagy részvényesnek” lenne-e nevezhető. A jelentősebb részvénytulajdonok további keresése helyett ezért a következőkben még két másik lehetséges mintavételi szempont szerint vizsgálom tovább a tulajdonosi adatbázist.

### V.3. ÉRDEKELTSÉG TÖBB MALOMVÁLLALATBAN

Ha a közgyűlések alkalmával kevéssé is mutatta meg egy részvényes a birtokában levő részvények teljes tömegét, az azért beszédes lehet, ha valaki a dualizmus évei alatt több malom-részvénytársaságban is szerepelt részvényesként. Természetesen továbbra is azokról a részvényesekről lehet bármit is mondani, akik a cégbírósági vagy vállalati iratokkal rendelkező malmokban voltak részvényesek, tehát sajnos éppen az 1860-as évek rövidebb életű vállalkozásainak részvénytulajdonai rejtve maradnak forráshiány miatt.

A kb. 1376 részvényes közül 168 esetében egyértelműen kimutatható, hogy nem csak egy malomban bírt részvényt. (A teljes névsor 174 nevet tartalmaz, de hat esetben nem egyértelmű, hogy ugyanazon személyről van-e szó.) Láthatóan korántsem volt ritka, hogy valaki többféle malomrészvény birtokosa is legyen. Az elemzéshez e 168 névből kiválogattam azokat, akik legalább három malomban részvényesek voltak, s így már 40 személyre szűkült a vizsgálati kör. (Lásd Mellékletek 12. táblázat. A lista a részvénytulajdonos cége(i) nevéen letett részvények tényét is tartalmazza.) Vajon e különböző részvények egy időben voltak a birtokukban, kimutatható tartós részvényesi pozíció a többféle részvény mellett, esetleg a részvénytulajdon kapcsolatba hozható alapítási tevékenységgel vagy a társaságnál viselt pozícióval?

Erre is – arra is van példa. Vannak példák az egyidejű részvénybirtoklásra, s a gyaníthatóan időben nem egybeesőre is. Ugyanakkor mivel a részvényes-névsorok időbeli eloszlása igen esetleges, és a részvényesek sem mindig jelentek meg

<sup>41</sup> A részvénytulajdonra nézve egy másik jelentős forrástípus a hagyatéki leltár, aminek még az az előnye is megvan, hogy a tényleges és teljes tulajdont megmutatja, hátránya viszont, hogy csak egy adott időpontra vonatkozik. Nem ad lehetőséget az életút során változó részvénytulajdonosság vizsgálatára.

a közgyűlések előtt részvényletétellel, így nehéz lenne bármelyikük esetében is határozottan kijelenteni, hogy a különböző malomrészvények biztosan nem egy időben álltak az illető tulajdonában. Nem csak a forrásadottság nehezíti ugyanakkor esetenként a válaszadást, a válaszok értelmezése sem magától értetődő. A többféle malomrészvény tulajdonlása mögött ugyanolyan sokféle motiváció és ok rejtőzhet, mint az egyféle malomrészvényt birtoklók esetében. A részvény lehet befektetés, lehet családi örökség, lehet pusztán következménye az adott vállalatban betöltött pozíciónak, esetleg következhet más vállalatbeli szerepből is. A többféle részvény annyiban módosítja az előzetes várakozást, hogy ebben a csoportban feltételezhetően nagyobb volt a befektetői aktivitás, vagyis a részvénytulajdonok mögött többször rejtőzhetett a befektetői szándék. A pozíció önmagában már csak azért sem lehet magyarázat a többféle részvény meglétére, mivel általános kikötésük volt a malomvállalatoknak, hogy az igazgatóságuk és felügyelőbizottságuk tagjai nem tölthetnek be hasonló beosztást konkurens ágazatbeli cégeknél. (A malmok közötti esetleges együttműködés eredményeként előállt helyzet természetesen kivétel volt.) A szándékokat gyakran igen nehéz megragadni, inkább csak sejteni lehet az egyes személyek elemzésekor. Lássunk hát mindegyikre példákat!

Más vállalatbeli pozíció eredményezhette többek között Lánczy Leó eseti megjelenését a Lujza, a Pesti Molnárok és Sütők és persze az Első Budapesti részvényesei között. Gyaníthatóan nem a bankvezér személyes befektetéseiről volt szó, a részvények sokkal inkább a PMKB malomipari kapcsolataira és érdekeltségeire engednek következtetni. A korábban bemutatott interlock-kapcsolatot erősíthették meg e részvények. Lánczy egyébként nem volt tagja a Lujza vagy a Pesti Molnárok és Sütők stratégiai vezetőtestületének, abból tehát nem következhetett részvényletétele. Interlock-kapcsolat feltételezhető Hagenmacher Károly többféle részvénye mögött is. Nem véletlen, hogy az Első Budapesti vezérigazgatójának épp azokban a malmokban volt részvénye, amelyekre az Első Budapesti – és mögötte feltehetően a PMKB – korábban bemutatott érdeklődése kiterjedt. Klein Gyula részvényes-pozíciói is a pozicionális mintában már bemutatott bankár életútját és ebből eredő szerepeit tükrözik vissza. Miként rátonyi Reusz Henrik részvényesi jelenléte is a pozícióinak megfelelő utat mutatják.

Az alapító részvényeseknél a legegységesebb a befektetés ténye: Adler Mór az Erzsébetben, a Deutsch Ig. és fia cég a Concordiában, Kern Leó a Pannóniában és a Kern S. Enoch fiai cég, illetve Kern Leó maga a Lujzában, vagy Wahrmann Mór a Pannóniában, a Wahrmann és fia cég, valamint annak tulajdonosaként Wahrmann Mór pedig a Lujzában minden bizonnyal befektetési céllal vett részt a malomalapításban és maradt később is részvényes e malmokban. Ezekben a malomvállalatokban a vezetésben is részt kaptak, igazgatósági tagságot vállaltak, de emellett láthatóan más malmok részvényei iránt is érdeklődtek, minden bizonnyal befektetői szándékkal.



Általában jellemző e részmintá tagjaira, hogy ha egy malomban a részvények mellett pozícióval is bírtak, ott tartósabban jelen maradtak mind részvényesként, mind az adott pozíció betöltőjeként, míg a többi malomban csak a részvénybirtoklásra korlátozódott szerepük. Dr. Jankovich János például a Lujza Gőzmalom Rt.-ben volt felügyelőbizottsági tag 1890 és 1911 között, majd lett igazgatósági tag egészen 1935-ig, 1881-től jelent meg a közgyűléseken részvényesként. Más malomvállalatban nem töltött be pozíciót, de 1881 és 1904 között többször tett le részvényt a Pesti Molnárok és Sütők közgyűlései előtt, az 1910-es években pedig a Viktória részvényesei között is felbukkant. A pénzügyminiszteri titkár, majd osztálytanácsos mindig kisztrésvényesként szerepelt a másik két malomban. Brüll Miksa kereskedő a Hengermalomban töltött be igazgatósági tagságot 1874 és 1890 között, 1871-től 1881-ig szerepelt a Hengermalom részvényesei között, részvényvásárlása feltehetően a 1860-as évek elejére nyúlik vissza, amikor a svájci alapító cég megvált Hengermalom-részvényeitől, s azokat pesti kereskedők vásárolták meg. Brüll 1868 és 1884 között a Pannónia részvényesi névsoraiban is felbukkant, és az 1860-as évek végén az Első Budapestiben is rögzítették közgyűlési jelenlétét részvényesként. Weisz Berthold is hasonlóra példa. A későbbi csepeli gyáróriás egyik alapítója a Concordiában volt igazgatósági tag 1880-tól 1887-ig, meg is jelent minden közgyűlésen a pozíciójának megfelelő számú részvénye, de részvényes volt ezen kívül az 1870-es évek második felében és az 1880-as évek első felében esetenként a Lujzában, a Pannóniában és az Első Budapestiben is. Kézencsévő magyarázat, hogy az ő malomrészvényeik befektetések voltak.

Malomipari pozíció részvénybirtokkal és további malomrészvények jellemezték Nasztl Mórt és Simon Jakabot is, csak éppen nem mindig maradtak fenn a megfelelő részvényes-névsorok. Így lehetséges, hogy a Viktóriában alapító és választmányi/igazgatósági tag Nasztl Mór esetében csak Pannónia- (1865), Concordia- (1879–1886) és Pesti Molnárok-részvényt (1883–1894) tudtam kimutatni, viktóriabelit nem. A Hungáriában, majd a Királymalomban is alapító szerepet játszó Simon Jakab pedig a nem meglepő Hungária-részvény mellett részvényesként szerepelt a Concordiában (1882 és 1901 között), a Viktóriában (1880), a Hengermalomban (1888 és 1892 között), a Lujzában (1879 és 1883 között) és a Pannóniában (1895). Erzsébet Gőzmalom részvényeiről viszont nem maradt fenn adat, pedig felügyelőbizottsági és igazgatósági tag is volt. A már korábban is idézett hagyatékában pedig 40 db Első Budapesti-részvény, 75 db Királymalom-részvény és 1 db Concordia-részvény szerepelt. Láthatóan tehát egész pályafutása során többféle malomrészvény birtokosának mondhatta magát folyamatosan, csupán a malomrészvények összetétele változott a bizományi üzlettulajdonos és egy időben tőzsde-alelnök birtokában.

Az egyéni (vagy családi) befektetés tűnik reális magyarázatnak azon esetekben, amikor semmilyen malomiparhoz kötődő pozíció nem volt kimutatható. Simon

Jakab üzlettársa, Kálnoky Izidor bizományi kereskedő<sup>42</sup> például nem töltött be semmilyen posztot egyetlen malomban sem a cégjegyzékek és a *Compassok* szerint, de részvénye volt a Lujzában (1883), a Concordiában (1876) és a Viktóriában (1880, 1884). Kreische Antal pesti fűszerkereskedő<sup>43</sup> tartósan rendelkezett néhány részvénnyel az Első Budapestiben (1876 és 1892 között), a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-ben (1882 és 1896 között), a Pannóniában (1877–1884) és egy évben még a Viktóriában is (1912). Brüll Gusztáv, Eisen Ede (Eduard), Deutsch Gyula, Glatz Henrik, Grün Ignác, Gschwindt György, Holitscher Manó, Kollerich Pál, Kölber Ferenc, Munk Móric, Nickl Mihály vagy Wechselmann Ignác mind olyan szereplői a mintának, akik több malomban is rendelkeztek részvénnyel, de ezt nem kísérte semmilyen malomvállalati tisztség. Külön szeretném itt kiemelni Kollerich Pál példáját. Az 1896-ban nemesített pesti sodronyszövet- és sodronyfonatgyárosnak<sup>44</sup> hat fővárosi nagymalomban is volt részvénye, méghozzá több évtizeden keresztül: a Concordiában 1879 és 1900 között, a Lujzában 1879 és 1904 között, a Pesti Molnárok és Sütőknel 1881 és 1907 között, az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben 1883 és 1892 között szerepelt részvényletevőként a közgyűlések alkalmával, az Erzsébetben pedig 1879–1880-ban, a Viktóriában 1880-ban tudunk részvénybirtokáról. Igaz, hogy részvényletételei egyszer sem érték el az 5%-nyi értéket, sőt többnyire 1% alatt maradtak, de rendszeres részvényletétele és tartós ágazati jelenléte alapján alakja kiemelendő a malomiparba befektető pesti gyárosok közül.

Néhány részvényes esetében kimutatható a részvények családi eredete. Glatz Henrik Fuchs Rudolf vejeként kerülhetett például nagyobb Hengermalom-részvény birtokába, de emellett volt még Első Budapesti- (1885) és Pesti Molnárok és Sütők-részvénye (1904) is. Erich fia később a Hengermalomban a felügyelőbizottságnak és az igazgatóságnak is tagja lett. A szeszgyáros dr. Gschwindt György Concordia-részvényeit pedig visszavezethetjük az apjára, aki a malom egyik alapítója és igazgatósági tagja volt. Györgynek is itt mutatható ki a legtartósabban a részvénybirtoka 1882 és 1896 között, de emellett részvényesként szerepelt még az Első Budapestiben (1882, 1883, 1885), a Hengermalomban (1884) és a Pesti

<sup>42</sup> Kálnoky Izidor több társ mellett is üzte a bizományi kereskedelmet. 1870 júniusában még önálló cégtulajdonos volt (BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, egyéni cégek, V. kötet, 278. lap), de szeptemberben már Reich Adolf volt a társa (társas cégek, IV. kötet, 52. lap), majd 1871 januárjától Löwy Gusztávval dolgozott együtt (társas cégek, IV. kötet, 99. lap). 1873 októberében önálló lett újra, társ nélkül jegyezte a céget (egyéni cégek, VII. kötet, 77. lap), végül 1875 júniusában bevette társként korábbi cégvezetőjét, Simon Jakabot, s a cég innentől kettőjük nevét viselte (társas cégek, VI. kötet, 8. lap). Az új cégjegyzékbe is kettőjük nevén került átvezetésre (VII. 2. e. Cégjegyzék, társas cégek, I. kötet 5. lap) a cég. Kálnoky halála után a név megtartása mellett Simon Jakab folytatta a céget.

<sup>43</sup> BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, egyéni cégek V. kötet 143. lap. Első bejegyzés: 1869. július 1. Átvezették az új cégjegyzékbe, egyéni cégek, I. kötet, 204. lap.

<sup>44</sup> Kollerichre lásd GERŐ (szerk.) 1940; Vörös Károly 1979 vonatkozó részek. Malomrészvények terén mutatózó jólértesültségének magyarázata lehet, hogy az Osztrák–Magyar Bank váltóbírája volt. (Kövér György szíves közlése.)

Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-ben (1904). Krausz Izidor pedig apósa hagyatéka révén lehetett Pannónia-részvényes, és válhatott felügyelőbizottsági taggá 1893 és 1895 között, hasonlóan ahhoz, ahogy a bátyja hagyatékának volt köszönhető a Gizella Gőzmalom Rt. létrehozása a benne birtokolt részvénytulajdonával és ebből következő elnöki posztjával együtt 1905 után.

E 40 fős részmintával újabb mintán igazolódott a malomipari vállalkozói réteg heterogenitása. Egy-két esetben megalapozottan feltételezhető, hogy az interlockkapcsolatokból eredt a többféle malomrészvény-tulajdon, de legtöbbször mégis az egyéni vagy családi befektetések álltak a részvénytulajdonlás háttérében. Érdekes az is, hogy nem voltak a mintában szembetűnő „együttállások”: a malomrészvények nagyon sokféle kombinációban fordulnak elő. Igaz ugyan, hogy gyakran mondható a Lujza- és a Pannónia-részvények együttes megjelenése a több malomban is részvényesek között, de ez korántsem kizárólagos. A pesti iparosokhoz, városi kisegzisztenciákhoz közelebb álló Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt. részvénye békésen megfért a pesti terménykereskedők által alapított Pannónia vagy a nagymúltú és arisztokrata részvényesekkel is bíró Hengermalom részvénye mellett. Ha valaki befektetést keresett, a részvények piaci értékét és a vállalat megbízhatóságát figyelte.

#### V.4. MALOMRÉSZVÉNYES CSALÁDOK

Látva a korábbi elemzési részek tanulságait, a tulajdonosi adatbázis esetében is érdekelt, vajon a részvényesek között milyen számban, milyen arányban fordultak elő az egy családhoz tartozók. Az eredmény figyelemreméltó. A kb. 1376 részvényes közül több mint 800 fő, a minta 60%-ánál is több személy esetében elmondható, hogy más, az ő családnevét viselő személy is részvénybirtokos volt a fővárosi malmokban. Több mint 200 malomrészvényes családról beszélhetünk. S itt újra hangsúlyozni kell, hogy a fennmaradt részvényes-listák csupán egy szeletét adják a dualizmus kori fővárosi malomvállalatok részvényesi körének.

Természetesen a család meghatározása sem magától értendő, hiszen a külön utakon járó testvérek esetében nem lehetett nagy jelentősége az azonos ágazatban való érdekeltiségeknek. A Wodianer (kaprioriai és maglódi) vagy a pécsi származású Ullmann családban (baranyavári és erényi) például a testvéreknek a nemesi előneve is különböző lett. Bischitz Salamonról és Bischitz Dávidról pedig egy visszaemlékezés alapján tudjuk, hogy útjaik az 1860-as évek második felében elváltak.<sup>45</sup> A Neuschloss család tagjai több cégben, áganként külön

<sup>45</sup> VINCZE 1982.

működtek, ezzel szemben a hatvani Deutsch családban a testvéreket és unoka-testvéreket egyaránt összefogta a családi cég. Wahrmann Mór és testvére, Sándor együttműködését közös cégük is mutatta, és a malomipari részvényeik is ezt a képet erősítik, ahogy Bacher Emil is bevonta a testvéreit és unokaöccseit a Viktóriába részvényesként. És még nem is szóltunk a sógorokról, apósokról, vejekről, akik bár nem ugyanazt a családnevet viselik, de az üzleti életben korántsem ritka közöttük az együttműködés. A korábban is idézett példák közül utalhatunk itt újra megyeri Krausz Izidor megjelenésére a Pannóniában vagy dr. Hirsch Albertéra a Concordiában. Leegyszerűsítő tehát csupán az azonos családnévből kiindulni, de első közelítésként mégis jó kiindulópont, amit a családok további vizsgálata egészíthet ki.<sup>46</sup> Nem vállalkozhatok a malomrészvényes családok számának pontos rögzítésére, sem pedig szisztematikus elemzésükre, hiszen csak a részletes családtörténeti feldolgozásokon keresztül lehetne pontos képet kapni az egyes családok összetételére, viszonyaira vonatkozóan. Kimutathatók viszont e terjedelmes mintából típusokat egy-egy példával illusztrálva, s rajtuk keresztül közelebb juthatnak annak bemutatásához, hogy milyen szerkezetű, összetételű formában lettek egyes családok malomrészvényesek Budapesten.

Apa és fia volt malomrészvényes a ferencvárosi szeszgyáros Gschwindt családban. A Concordia-alapító, igazgatósági tag és részvényes (1876–1896) Gschwindt Mihály mellett részvényesként bukkant fel a Concordiában a fia, György is (1881–1896), s a fiúnak további részvényei voltak még az Első Budapesti (1882–1885), a Hengermalom (1884) és a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-ben is (1904).

Apa és családja (felesége, gyerekei) bírt malomrészvényekkel a Basch családban. Basch Fülöp az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ből fennmaradt valamennyi részvényes-névsorban szerepelt 1876 és 1892 között. Fia, Béla 1876, 1880, 1883-ban, Gyula fia 1876, 1880, 1883, 1887-ben tett le részvényt. Felesége, Basch (szül. Wodianer) Jozefa szintén az 1876, 1880 és 1883-as névsorban tűnt fel, akárcsak a lánya, Flesch (szül. Basch) Róza és annak férje, dr. Flesch Arnold.<sup>47</sup> A Basch-fiúknak ezen kívül részvénye volt még a Lujzában (1894–95, 1900–1901, 1905), Gyulának pedig a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalmában is (1904), valamint felesége révén a Gizella Rt.-ben (1905-től).

<sup>46</sup> Természetesen ha egy családnál tudtam arról, hogy az azonos családnév ellenére nem egy családhoz tartoznak, akkor külön családnak számítottam őket.

<sup>47</sup> Nem tudtam a családi kapcsolatot azonosítani Basch Albert, Ármin és Julie esetében, akik szintén az Első Budapesti részvényeseiként szerepelnek az adatbázisban. Basch Fülöpnek három gyermeke volt, s az unokái közül sem viselte senki e neveket, viszont volt egy fivére is, Basch József, talán az ő gyermekei lehettek. Szintén elképzelhető, hogy Basch Fülöp rokona volt Kanitz Károly, akiről tudjuk, hogy 1875-ben részvényesként szerepelt a közgyűlésen, Basch Fülöpnek volt egy (férjezett nevén) Kanitz Cecil nevű testvérhúga. BFL VII. 8. d. V. ker. Kir. Járásbíróság, kihirdetett végrendeletek, 1901-V-(I)026, 27, 39 – Basch Fülöp I. kihirdetett végrendelete.

Fivérek és családjaik jelentek meg malomrészvényesként például a Viktóriában, ahol Bacher Emil cégvezetőből lett igazgató, vezérigazgató és igazgatósági tag – sőt az I. világháború után a vállalat elnöke –, s mellette az 1913-as és 1915-ös közgyűlések alkalmával részvényt tett le két fivére, Vilmos és Miksa, három unokaöccse, Ernő (Vilmos fia), Béla (Miksa fia), Adolf (Hermann fia) és a saját fia, Pál is.<sup>48</sup> A Fischl Guttman és Károly testvérek közös terménykereskedő cége, a Fischl testvérek maga (1880, 1882, 1885) és a testvérek személyükben külön-külön is (1865, 1867, 1885, 1886) szerepeltek az Első Budapesti Gőzmalom Rt. közgyűlései előtt részvénytulajdonosként, Guttmannak ezen kívül a Hengermalomban (1885, 1886), Károlynak az Erzsébetben (1878–1880) volt még részvénye. Guttman családja szintén részvényes volt az Első Budapestiben: felesége, Fischl (szül. tornyai Schossberger) Emma (1885), valamint fiai, Béla és László (1885) szerepeltek a fennmaradt listákon, s utóbbiak közül Béla a Hengermalomban is megjelent apja nyomdokain haladva részvényesként (1889–1895).<sup>49</sup>

Számos esetben öröklésre vezethető vissza, amikor egy családnak több tagja is részvényesként jelent meg a fővárosi malomvállalatokban. Erre utal magától értetődően, ha egy korábbi részvényes özvegye vagy az örökösök közösen tettek le részvényt a közgyűlés előtt. Bakonyi Miksa a Pannónia Gőzmalom igazgatóhelyettese, majd vezérigazgatója és igazgatósági tagja haláláig folyamatosan jelen volt részvényesként is, halála után, 1890-től hol „Bakonyi Miksa örökösei”, hol „özv. Bakonyi Miksáné” / „özv. Bakonyi Hermina” lett a részvényletevő a malom 1895-ös fennállásáig. A hagyományozás folytán családi kézbe kerülő részvényeknek ez tekinthető a legegyszerűbb formájának: itt csupán a részvénytulajdon örökösei jelentek meg, az elhalt személy malomvállalati pozícióját nem a család töltötte be.

A részvények mellett máshol a cégben vállalt szerepek is hagyományozódtak a családon belül, miként erre már a pozicionális adatbázis áttekintésekor utaltam. A Pannónia Gőzmalom elnökének, Wahrmann Mórnak a halála után a részvényei mellé a veje, dr. megyeri Krausz Izidor felügyelőbizottsági tagságot is kapott. Deutsch József igazgatósági tag halála után a fia, (a későbbi halmi) Deutsch Sándor a részvényeken túl igazgatósági tagságot is „örökölt” az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben.

A részvényesek között szereplő nők mellett általában megtalálható volt egy vagy több családtag, mivel a nők tulajdonában letételre kerülő részvények jellemzően férfi rokonoktól, családtagoktól származtak. Női részvényes nem jelenhetett meg a közgyűléseken, részvényeiket jellemzően férfi családtagjaik képviselték, de

<sup>48</sup> A Bacher családra lásd KEMPELEN (é.n.) vonatkozó részek.

<sup>49</sup> A „Brüder Fischl” cég a testvérek 1857-es társasági szerződésén alapult, 1864-ben jegyezték be a cégjegyzékbe. BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, társas cégek, I. kötet, 65. lap. Átvezették az új cégjegyzékbe, VII. 2. e. társas cégek I. kötet 58. lap. A Fischl családra lásd VÖRÖS Károly 1979, GERŐ (szerk.) 1940 és GUDENUS (é.n.) vonatkozó részek.

neveiket megőrizték a részvényletételi ívek. A feleségek megjelenhettek a férjük oldalán részvényesként, ahogy Bischitz Dávid Első Budapesti-részvényei mellett 1885-ben a (második) felesége, Bischitz (szül. Fischer) Johanna is részvényletevő volt. Szerepelhetnek özvegyként, miként az említett Bakonyi Herminához hasonlóan Pesthy Frigyes özvegye is minden bizonnyal a férje hagyatékaként rászálló részvényeket vagy azok egy részét tette le 1904-ben a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt. közgyűlése előtt, egyébként tíz évvel a férje utolsó részvényletétele után. Találhatunk a listákon lányt az apja mellett részvényesként, például Bischitz Dávidnak a lánya, Biedermann (szül. Bischitz) Sarolta is részvényes volt 1885-ben az Első Budapestiben. Vagy nővéreket a bátyjuk halála után örökölni, így lett részvényes a bátyja halála után az újonnan létrehozott családi vállalkozásban, a Gizella Gőzmalom Rt.-ben domonyi Brüll Miksáné vagy báró gelsei Gutmann Vilmosné. Néha pedig az öröklő női családtag neve elő sem fordult részvényesként, mégis valószínűsíthető, hogy rajta keresztül jutott részvénytulajdonhoz a férje vagy a fia. Fuchs Rudolf Hengermalom-részvényes halála után például a lányai nem tűntek fel a részvényesek között, de minden bizonnyal az apai (apósi) örökség alapján lett részvényes például (1895 és 1903 között többször is) dr. Koller Gyula, aki egyébként foglalkozására nézve gyermekorvos volt.

A megyeri Krausz és Fuchs–Burchard család esetét nemcsak a női részvényesek elemzésekor érdemes idézni. Ez a két család kitűnően ábrázolja, amikor egy malomvállalat részvényesei között jó néhány családtag, a tágan értelmezett familia több tagja is részvényesként bukkant fel. A Gizella Rt.-ben a megyeri Krausz – maróthi Fürst – gelsei belicsei Gutmann – szinóbányai Kramer – domonyi Brüll – Basch – jánosi Engel – Egger – Schwarz (Surányi) – Keleti nevek mind egymással rokoni kapcsolatban álló személyeket takartak a részvényesek között. A Hengermalomban ugyanígy a Fuchs – Burchard–Bélaváry – Koller – Schulek – Rajner – Glatz – de Châtel – Török családnevek viselői között állt fenn rokoni kapcsolat. Említhetnénk ezen túl a szélesebb családi részvényesi jelenlétre példaként a Concordiában a hatvani Deutsch család tagjait is, ott is kimutatható testvérek, lányok, fiak, vejek és apósok együttes részvénytulajdona.

Végül pedig idézhető olyan eset is, ahol az azonos családnév valódi rokoni szálakra utal, de a malomipari érdekeltségekben nem mutatkozik meg a családi kapcsolat. A Neuschloss Carl & Sohn cég Erzsébet gőzmalmi részvénytulajdonos volt 1878-ban és 1880-ban, a cégfőnök Neuschloss Emil unokatestvérei, Ödön és Marcell viszont a Hengermalomban (1902–1903) és a Lujzában (1897, 1900, 1901) jelentek meg részvényletevőként. A Neuschloss-fiúk üzleti külön útjai<sup>50</sup> tehát a malomipari részvényekben is testet öltöttek.

<sup>50</sup> A Neuschloss cégek és a család történetére lásd: HALMOS 1986; 1992b; 2004c.

A malomrészvényesek között a családi kapcsolatok széles köre kimutatható, s e részmintában végre a malomipar női szereplői is megjelentek. Rendszerezve az előforduló kombinációkat a malomrészvényesek között a következő családi relációk fedezhetőek fel:

apa és fia

apa és családja: feleség, gyerekek, vejek

testvérek és családjaik

női részvényesek: feleség/özvegy, lány, nővér

kiterjedt családi jelenlét

családi kapcsolatból nem következnek ugyanazon család tagjainak a malomrészvényesi pozíciói

190

A családtagok gyakorinak mondható jelenléte a malomipari részvényletevők listáin tovább erősíti a pozicionális adatbázisban kimutatott családi jelenléttel már ábrázolt tételt, miszerint a családi kapcsolatok a 19. századi budapesti malomiparban (és üzleti életben) rendkívüli jelentőséggel bírtak.

## VI. VÁLLALKOZÓI TÍPUSOK A FŐVÁROSI MALOMIPARBAN

A 19. századi fővárosi malomcégek vállalkozótörténete csak egy személyszintű vizsgálat eredményeként írható meg. Mindenekelőtt ismerni kell név szerint azokat, akik alapították, tulajdonosai voltak és/vagy bármilyen poszton vezették ezeket a vállalkozásokat. Az adatgyűjtés során a nehézséget leginkább a források hiánya szokta jelenteni, nincs ez másként a malomipar esetében sem: tulajdonképpen soha nem lesz egy teljes névsorunk az ágazatban érdekeltekről. Különösen az 1860-as évekbeli vállalkozások részvénytulajdonosai maradtak ki forráshiány miatt szükségszerűen a kutatás adatbázisából, ami a malomalapítói kör pontos meghatározását is megnehezítette. Az adatbázisok összeállítása ugyanakkor – minden hiány ellenére is – jelentős mennyiségű elemzésre váró nevet eredményezett. A 602 pozícióval rendelkező és az 1431 tulajdonos malomipari vállalkozó csak akkor „mesél el bármilyen történetet”, ha megfelelő kérdésekre keressük közöttük a választ.

Jelen munkám legfontosabb célja az, hogy vállalkozói típusokat, az ágazatbeli szerepvállalások tipikus útjait felmutassam. Egy malomipari vállalkozói tipológia, ágazati prozopográfia alapjait kívánom letenni, ahol kizárólag a malomiparban mutatott tevékenység jelenti a típusalkotás kiindulópontját, nem pedig más életútbeli elemek, mint az iskolai végzettség vagy a foglalkozás.<sup>1</sup> Malomipari típusok kialakításának alapját az adatbázisok részmintáinak elemzései adják. E részmintákat önmagukban is bemutattam a korábbi fejezetekben, s már akkor kiderült, hogy nem minden kiemelt csoport volt egyformán informatív. A részvényesek vizsgálata jóval heterogénebb és kisebb mértékben tipizálható csoportokat adott, mint a pozícióval rendelkezőké. E korábban kimutatott és elemzett csoportok – mint az akár 30 évet is egy malomban pozícióban maradók, a malomipari karriert építők, a családi kapcsolatok vagy más vállalatbeli szerepek alapján malomipari pozícióba jutók, a malomalapításban résztvevők, a malomrészvényes családok és személyek csoportjainak – sajátosságai mindazonáltal rávilágítottak

.....  
<sup>1</sup> A vállalkozói prozopográfiára példa KOCKA 1975; BÁCSKAI 1989.



olyan jellegzetességekre, melyek összegezésével a következőkben saját profilú típusokat igyekszem alkotni a fővárosi malomvállalkozók között.

A sikeres osztályozás (klasszifikálás) feltétele, hogy a csoportokat homogén kritériumrendszer szerint kell felállítani, és a típusoknak magyarázóerővel kell bírniuk.<sup>2</sup> A homogén kategóriák kialakításához azt kell mérlegelni, hogy ha a csoportalkotás egyetlen szempontjának a malomiparban játszott szerepeket tekintem, akkor milyen „változók” kerülhetnek vizsgálat alá. Ez alapján a következő vizsgálati dimenziók adódnak:

1. pozíció és/vagy részvény megléte (az illető pozícióval bírt, vagy részvényes/tulajdonos volt, vagy pozícióval és részvénnel/tulajdonnal is rendelkezett);
2. pozíció esetén annak típusa (tulajdonos, stratégiai vezető, operatív vezető, tisztviselő);
3. pozíció esetén annak ideje (tartós, min. 10 éves jelenlét vagy nem tartós ágazatbeli jelenlét);
4. egy malomban vagy több malomban volt-e bármilyen szerepe;
5. csak személyében vagy családtagjá(ai)val közösen volt-e szerepe a fővárosi malomiparban.

192

Az ötféle dimenzió összesen 96-féle ( $3 \times 4 \times 2 \times 2 \times 2$ ) csoportot eredményez, ami jó kiindulópont, de korántsem egyszerűsíti le a típusalkotást, hiszen a túl sok csoport mellett a magyarázóerő is elveszhet. A csoportképzést bonyolítja továbbá egyfelől az, hogy nem áll rendelkezésünkre teljes körű információ az 1914/15 előtt a fővárosi malomiparban bármekkora részvénytulajdonnal is bírók köréről. Nem maradtak fenn részvénykönyvek, és láthattuk, milyen esetleges a részvényletételi ívek fellelhetősége is. Egyes malmokban több évtizedre nézve van adat, máshol csak néhány évre. A pozíciók tekintetében valamivel jobb a helyzet, bár itt is hiányos az 1864 előtti pozíciók dokumentáltsága, ezek többnyire rejtve maradnak a kutató előtt. Ha bizonyos csoportok üresen maradnak tehát, az az információ hiányából is fakadhat, nem pedig abból, hogy nem releváns kategóriát fed le.

A másik problémát maguk a szereplők „okozzák” a csoportképzés során, amikor nem „engedelmeskednek” a kategóriahatároknak, pontosabban a „családi jelenlét” értelmezése jóval szerteágazóbb eredményekre vezet, mint pusztán hogy egy vagy több malomban volt-e tartós vagy nem tartós pozíciójuk, részvényük, esetleg pozíciójuk és részvényük egyszerre. A „család” mint kategória önmagában számos variációs lehetőséget rejt, ami a személyek besorolása, elhelyezése mellett további vizsgálatot igényel. Márpedig a vizsgálat eddigi eredményei is rámutattak, hogy a családi kapcsolatok a dualizmus kori fővárosi malomiparban (is) mérhetetlenül nagy szerepet játszottak az üzleti életben mind az üzleti

<sup>2</sup> Vö. HALMOS 1987: 433–434.

pozíciók megszerzése, öröklése tekintetében, mind az üzleti tulajdonrészek vagy részvények vonatkozásában. A családok különböző mértékű és jellegű részvételének értelmezéséhez kiindulópontként használhatóak a fenti dimenziók, de mindenképpen rugalmasan kezelendők.

Végül a harmadik problémaforrást az jelenti, hogy az adatbázisok – bár nem teljes körű információk alapján álltak össze, mégis – igen nagyszámú vizsgálandó malomipari szereplőt tartalmaznak. Egy teljes prozopográfiához tulajdonképpen valamennyi vizsgálatba került személy életútját fel kellene tárni, ami több mint másfélezer személyes esettörténetet jelentene. Jelen munka során közülük azokat vizsgáltam meg részletesebben, akik a részmintákba, az adatbázissal szemben feltett kérdések kapcsán kiemelkedő csoportokba bekerültek. Épp ezért lehet itt szó pusztán egy ágazati prozopográfia alapjainak lerakásáról.

A fenti „változók” használatával és a korábban bemutatott csoportok vizsgálata alapján alkottam meg az itt következő típusokat, minden esetben konkrét személyekkel illusztrálva jellegüket. Ezek a kategóriák tipikus malomiparbeli „jelenléteket” írnak le, s ezekre nézve már releváns rákérdezni arra is, hogy ki lehetett közöttük valódi malomipari vállalkozó schumpeteri értelemben.

### Főtisztviselők a malomiparban

Ebbe a típusba soroltam azokat a malomipari szereplőket, akik a *Compass* és a cégjegyzék alapján már a vállalat fontosabb tisztviselői közé tartoztak – ezért is kerültek az adatbázisba –, ugyanakkor nem játszottak meghatározó szerepet a cég történetében. Alkalmazottak voltak részvénytulajdon nélkül, s összefoglaló kategóriaként leginkább a magántisztviselő jelzővel illelhetőek. A vizsgált időszakban semmiképpen nem alkalmazható rájuk a malomipari vállalkozó fogalma, hiába kötődtek akár tartósan is az ágazathoz.

Példaként említhető Alpár Henrik, a Gizella Rt. főpénztárosa 1906 és 1912 között; Balogh Nándor, aki 1907-től dolgozott Haggemacher Henrik cégvezetőjeként; Biermann Gusztáv, a Pannónia Gőzmalom Rt. főpénztárnoka 1877–1880 között vagy Kleinmann Samu, aki 1895/97-ben került cégvezetői minőségbe a Concordia Gőzmalomban, s volt főkönyvelő, irodafőnök, igazgatóhelyettes, majd 1911-től igazgató. 1914-ig nem lett a vállalat részvényese Kleinmann, és a cégjegyzékben később sincs arról bejegyzés, hogy az igazgatók közül kiemelkedett volna, mondjuk vezérigazgatóvá. Egyértelműen ők voltak a malomipar vezető magántisztviselői.

## Malomipari jogtanácsosok

A főtisztviselőktől jelentősen eltérő, külön csoport az övék még akkor is, ha őket sem lehet egyértelműen vállalkozóknak, és biztosan nem malomipari vállalkozóknak nevezni, hiszen elsődlegesen ügyvédek voltak, s több cég képviselőjét is elláthatták párhuzamosan. Olyan ügyvédekről van szó, akik vállalati jogászként működtek a fővárosi malomvállalatokban. Egy-egy jogtanácsos vállalati jelenléte gyakran mutatkozott tartósnak, rendszeresen szerepelt a nevük a cégbírósággal való levelezésben a cég képviselőjeként, de feltűntek közgyűlések jegyzőkönyvvezetőjeként, esetleg részvényesek képviselőjében, és persze maguk is lehettek részvényesek.

194

Simon Izidor 1878/79-től működött a Concordia jogtanácsosaként 1915-ig biztosan, ez idő alatt végig részvényesként is megjelent néhány részvénytulajdonos a közgyűléseken, s 1895 áprilisában még a Pannónia közgyűlésén is részvénytulajdonos volt. Az 1893 és 1901 között országgyűlési képviselő Mezey Mór is volt malomvállalati jogász korábban: a Pannónia Gőzmalomban az 1860-as évek végén, az 1870-es évek elején és az 1890-es évtized első felében is feltűnt a vállalati iratokban jogászként és a közgyűlési jegyzőkönyvek jegyzőjeként, bár neve sem a cégjegyzékben, sem a *Compass*-ban nem szerepelt.<sup>3</sup> Az 1880-as évtizedben pedig már dr. Mezei Sándor neve olvasható többször ügyvédként a Pannónia irataiban. (A cégek mellesleg gyakran foglalkoztattak több ügyvédet is egyszerre, vagy még inkább egy ügyvédi iroda több ügyvédjét.) A Pannónia részvényesei között Mezey Mór 1879-től a malom fennállásáig folyamatosan szerepelt, Mezey Sándor pedig 1888–1890 és 1894–1895-ben jelent meg részvényesként. A Mezey nevet a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalomában is felfedezhetjük részvényesként: Mezey Mór és dr. Mezey Pál 1904-ben 3, illetve 1 részvényt tett le.<sup>4</sup>

## Malomipari menedzserek

A malomipari alkalmazottak sajátos csoportját alkották a malomipari menedzserek. Olyan vállalati vezetők voltak, akik a hivatali ranglétrán felfelé lépkedve érték el az operatív vezetés szintjét. Karrierjük nem feltétlenül egy malomvállalatra koncentrált, de abban a malomban mindenképpen tartósan jelen maradtak, ahol a vezérigazgatói posztot betölthették, és életük egyértelműen szorosan kötődött

<sup>3</sup> BFL VII. 2.e. Cg 845/1876, 5394.

<sup>4</sup> Mezey Mórról lásd *Zsidó lexikon, Országgyűlési Almanach 1897–1901*; KEMPELEN (é.n.) vonatkozó részek. A BFL Társadalomtörténeti Adattára szerint Mezey Mór és Mezey Sándor ügyvéd 1883, 1888, 1890-ben azonos címen szerepelt az V. ker. Nagykorona u. 13. szám alatt. Mezey Mór az 1900-as lakcímkönyvekben is ezen a címen szerepel, s ugyanez olvasható dr. Mezey Pál ügyvédjelölt neve mellett. A három Mezey rokoni kapcsolata tehát az azonos lakcím alapján is valószínűsíthető.

is ehhez a malomhoz. Az ágazatban elért karrierjük alapja lehetett a malomipari, műszaki szaktudás vagy a kereskedelmi szaktudás is. Gyakran a vezérigazgatói székből mentek nyugdíjba, amelyet pályájuk csúcán kiegészített már az igazgatósági tagság is, de előfordult, hogy az operatív vezetéstől visszavonulva az igazgatósági tagság volt utolsó vállalati posztjuk. A hosszú hivatali működésből és a vállalati pozíciókból adódóan jellemzően részvénytulajdonnal is bírtak. Gyakran megjelentek mellettük a malomban a családtagjaik is, akik többnyire részvényesek lettek, de akár a hivatali ranglétrán felfelé lépegetve is követhették az elődöt.

Klasszikus példa Haggemacher Károly, aki bátyjával ellentétben haláláig nem kezdett egyéni vállalkozásba. Műszaki szaktudása alapján helyezkedett el az Első Budai Gőzmalom Rt.-nél, ahol igazgatóként az első választmánynak is tagja lett. Az Első Budaiból alakult Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben majdnem ötven évet töltött el, igazgatóból lett vezérigazgató, igazgatósági tag, majd 1902-től a társaság elnöke. Saját malomipari szabadalma volt a síkszita, de más fejlesztésekkel is segítette a malom eredményességét.<sup>5</sup> A fennmaradt részvényes-listákon (1865–1892, 1876-tól részvénytulajdonnal) mindig részvényes volt, részvényesével átlagban 4,23%-ot képviselt, az általa letett legnagyobb részvénytulajdon 6%-ot tett ki. Az Első Budapesti malomipari terjeszkedésének eredményeként jelent meg más vállalatokban (Lujza, Erzsébet, Pesti Molnárok és Sütők) igazgatósági tagként és részvényesként 1900 után. Haggemacher Károlynak az Első Budapestiben betöltött szerepe egyértelműen túlnőtt az alkalmazotti státuszon, a letételében megmutatkozó részvénytulajdon önmagában is erre utal. Bátyját és annak családját is megtalálhatjuk az Első Budapesti részvényesei között, 1885-ben a listán szerepelt Haggemacher Henrik, valamint öt fia (ifj. Henrik, Géza, Róbert, Árpád, Oszkár) és négy lánya (Irma, a későbbi Oettler Árminné; Melanie, a későbbi Oettler Wolframné; Frida, a későbbi Saxlehner Árpádné; Lujza, a későbbi Dreher Jenőné), mindegyikük jelképesen csupán 1 részvénytulajdonnal.

Bacher Emil cégvezetőből (1887) lett kereskedelmi igazgató, vezérigazgató, majd 1904-től igazgatósági tag, a háború után pedig már elnök-vezérigazgató a Viktória Gőzmalom Rt.-ben. A Viktóriából fennmaradt kevés közgyűlés előtti részvényesnévsoron 1884-ben még nem, csak 1912-től szerepelt részvényesként. A legtöbb általa letett részvény 3,3%-ot képviselt, de a Bacher család több tagja is részvényes volt 1913-ban és 1915-ben, s együtt már összesen a részvények 10–11%-át képviselték. (A családi részvénytulajdon tehát nem szorítkozott pusztán jelképes részvénytulajdonra, igaz, Bacher Emil – feltehetően – eleve nem is rendelkezett ekkor még annyi részvénytulajdonnal a Viktóriában, mint Haggemacher Károly az Első Budapestiben.) A háború után Bacher Emil elnök-vezérigazgatónak már a részvények

<sup>5</sup> Haggemacher Károly műszaki munkásságára lásd: PÉNZES 1967.

70%-a volt a kezében.<sup>6</sup> Pályája jól mutatja a vállalatban játszott szerepének és befolyásának erősödését.

A malomipari menedzserek sora tovább folytatható akár Bacher Emil elődjével, a Viktória első vezérigazgatójának, Rieger Györgynek az említésével, a Lujza Gőzmalom Rt.-ben irodafőnökből vezérigazgatóvá lett Déry Izidorral, a Pannónia Gőzmalom Rt.-t jó egy évtizedig vezető Bakonyi Miksával, vagy a Concordiában hasonló időt vezérigazgatóként eltöltő Schrecker Izidorral. S hogy a családi jelenlétet újra hangsúlyozzuk: Rieger Györgynek, a Viktória vezérigazgatójának az egyik fia, Géza cégvezető volt a malomban 1904 és 1908 között, egy másik fiát, Gyulát pedig a részvényesek között találhatjuk meg 1912, 1913, 1915-ben.

Egyes malomipari menedzserek esetében – mint Haggenmacher Károly vagy Bacher Emil – az életút egyértelműen azt mutatja, hogy malomipari vállalkozóként működtek, nem csupán vezették a vállalatot, de lényegileg befolyásolták annak történetét döntéseikkel, „újításaikkal”. Mégis önmagában a malomipari menedzser csoporthoz tartozásból nem következik a vállalkozói karakter, ennek eldöntéséhez minden egyes életutat önmagában kellene megvizsgálni. Az viszont tény, hogy menedzserként nekik lehetőségük volt a malomipari vállalkozóvá válásra.

196

## Malomipari gründerek

A malomipari tulajdonnal rendelkezőket vizsgálva kézenfekvő kérdés, vajon voltak-e a fővárosi malomiparban csak az alapítási üzletben résztvevő szereplők. Schumpeter külön vállalkozótípusként említi a gründereket. Ilyen gründereket csak a részvénytársasági malomcégek alapítói között érdemes keresni, hiszen az egyéni vagy társas vállalkozásban alapított kereskedelmi malmok tulajdonosai kivétel nélkül tulajdonosként működtek az alapítás után még évekig. A részvénytársasági malmok alapítóiról összeállított névsort összevetve a pozicionális és a tulajdonosi adatbázissal, kijelenthetjük, hogy az alapítóknak hozzávetőleg egyharmada az 1870-es években már nem volt jelen a fővárosi malomiparban, s közeli hozzátartozójukat sem találni az adatbázisban. A fővárosi malmok többségét az 1860-as évtizedben alapították, az ezen évtized után eltűnő neveket kerestem tehát. (A névsort lásd: Mellékletek 13. táblázat.) (Ebből az egyharmadnyi alapítóból még levonandóak a Hengermalom 1870-es évekre eltűnő alapítói. Azért lenne félrevezető őket egyértelműen gründereknek, alapítói vállalkozóknak tekinteni, mivel egyrészt a Hengermalom alapítása sokkal inkább volt hazafiúi felbuzdulás eredménye, mint vállalkozói aktivitásé, másrészt a malom 1839-es

<sup>6</sup> Bacher és a Viktória I. világháború utáni történetére lásd: POGÁNY 2003. Az ambiciózus vezető egyébként belebukott az 1925 végén kezdődött válságba, és 1926-ban öngyilkos lett.

alapítása messze megelőzte a többi vállalkozását. Ám a malomvállalat-alapítók-nak így is kb. 30%-a eltűnt az 1870-es évekre.)

Az eredményként kapott összesen 66 névből 5 olyan malomalapító volt, aki nem csak egy malomban játszott alapítói szerepet, és az alapítás után nem sokkal eltűnt a malomiparból: Ebner Nep. János, Fleischl S. Dávid, Gyömrői (Herzfelder) Vilmos, Lévay Henrik, Medecz József. Ebner a cégjegyzék tanúsága szerint 1870-ben már nem élt, Vörös Károly vizsgálatai alapján Medecz és Gyömrői az 1870-es években visszavonult az üzlettől és háztulajdonosok lettek, Fleischl S. Dávidról annyi derült ki, hogy a cége 1864-ben felszámolás alatt állt, Lévay Henrik az egyetlen, aki bizonyíthatóan továbbra is aktív szereplője maradt az üzleti életnek az Első Általános Biztosító Társaság alapítójaként, majd elnökeként.<sup>7</sup> Azt tehát nem lehet kijelenteni, hogy a több malomban is alapítók, majd az alapítás után nem sokkal eltűnők lettek volna a malomipari gründerek. Közülük csupán Lévay Henrik esetében jelenthető ez ki.

A teljes névsort szemlélve kiténik, hogy a nevek majdnem fele olyan malomban volt alapító, amely társaság maga is feloszlott, kimutatható tehát egy olyan tendencia, hogy a sikertelen malomalapításban résztvevők többnyire eltűntek a malomiparból. Az ő malomipari alapítói aktivitásuk egyszeri alkalom maradt, s mivel az általuk alapított vállalkozás nem lett hosszú életű, nem ítélt meg, hogy sikeres vállalkozás esetén maradtak volna-e az ágazatban, vagy valóban csak az alapítás érdekelte őket.

Az alapítási üzlet igazi szereplői a tartósan fennmaradt vállalkozásokban mutatkoznak meg. Ha a tartósan fennmaradó vállalatok (a Hengermalmon kívül) alapítói közül kigyűjtött neveket vizsgáljuk meg részletesebben, ami kb. e minta másik fele, igen sok terménykereskedőre bukkanunk. Az alapítói mintában eleve nagy számban voltak jelen a terménykereskedők, de még az ottani arányukat is meghaladja e részmintabeli szerepük: gyakorlatilag az 1873-as válságot túlélő cégekben (a Hengermalomtól most eltekintve) a csak alapításkor feltűnő személyek közül minden második terménykereskedő volt. Ez alapján már határozottan kijelenthetjük, hogy a malomipari gründerek jellemzően a terménykereskedők közül kerültek ki. (A terménykereskedői túlsúlyt feltehetően nem szüntetné meg az sem, ha az üzleti életből az 1870-es években kilépőket nem számítanánk a csoporthoz.) Ők csak az alapításban vettek részt, de tartósan nem lettek malomipari befektetők vagy bármilyen malomipari pozíció betöltői. Erre volt példa többek között a Viktória Gőzmalom Rt.-ben alapító Deutsch Dávid vagy Kánitz Gábor,

<sup>7</sup> Medecz Józsefre és Herzfelder (Gyömrői) Vilmosra lásd Vörös Károly 1979 vonatkozó részek. Fleischl S. Dávid cégének bejegyzése: BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, egyéni cégek, I. kötet, 66. lap. Ebner N. János özvegyének cégét 1870-ben jegyezték be: BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, egyéni cégek, V. kötet, 221. lap. Lévay Henrikre lásd *Zsidó lexikon* vonatkozó szócikk.

az Erzsébetben Reusz Károly, a Lujzában Roeszner F. M., az Első Budapestiben Brachfeld Gyula vagy a Concordiában Fischl Gusztáv.

Az életutak részletes ismeretével lehetne megvizsgálni, hogy a malomipari gründerek az alapítói üzletet más ágazatokban is gyakorolták-e, vagyis ún. „hivatalos gründerek” lettek volna. A malomipari gründerekről mindazonáltal annyit ezek alapján is állíthatunk, hogy minden jel szerint egy létező csoport volt az 1860-as években, és nagy arányban fordultak elő közöttük terménykereskedők. A vállalkozó jelző nem vitatható el tőlük az alapítási tevékenységből adódóan, de nem tekinthetők kizárólag malomipari vállalkozóknak, mivel nem ismerjük más ágazatokbeli tevékenységüket. Az ugyanakkor kivételes jelenség volt, hogy több malomban is gründerként működött volna valaki.

### Malomipari kisérvényesek

198

A tulajdonosi adatbázis elemzésekor is említésre került már ennek a típusnak néhány képviselője (a több malomban részvényesek között). Különálló csoportként azokat tekintem „malomipari részvényesnek”, akiknél nem volt kimutatható semmilyen malomipari pozíció, viszont 1914 előtt bizonyíthatóan részvényesek voltak a fővárosi gőzmalom-vállalatokban. A részvénytulajdon malomipari pozíció nélkül elsősorban befektetést jelezhet, főleg, ha több malomban is részvényesként szerepelt valaki, hiszen mi másért lehetne részvénytulajdona egy magánszemélynek. De a személyi és családi befektetéseken túl például egy bank képviselője is megjelenhetett részvényesként, pozíció nélkül is, mintegy a közgyűlés megfigyelésére. Így például feltehetően nem magánszemélyként, hanem a PMKB igazgatójaként volt részvényes 1904-ben a Pesti Molnárak és Sütők Gőzmalma Rt. közgyűlésén Sztehlo Róbert vagy Wertheimer Adolf is.

Az e típushoz tartozó esetek többségében azonban a személyi és családi befektetés valószínűsíthető elsősorban. Már korábban bemutatásra került Kálnoky Izidor, Kreische Antal és Kollerich Pál részvénytulajdona: mindhárman háromnál több malomban voltak részvényesek, miközben pozíciójuk nem volt a malmok egyikében sem. De említhetnénk Eisen Ede (Eduard) részvényeit is, aki az 1870-es évek második felétől az 1880-as évek közepéig négy malomban mutatkozott meg közgyűlések alkalmával részvényesként, mindig néhány darab részvényt: a Concordiában (1877, 1879, 1880, 1883), a Lujzában (1879, 1880), a Pannóniában (1879, 1880, 1885) és a Viktóriában (1880, 1884).

„Színes egyénisége” miatt mindenképpen kiemelésre méltó még Eöry-Farkas Kálmán alakja a malomipari részvényesek között. Eöry-Farkas a Pannóniában és a Concordiában volt részvényes, előbbiben 1882 és 1895 között jellemzően 5 db részvényt, utóbbiban 1882 és 1891 között 2 db részvényt. Korántsem tartozott tehát a jelentősebb részvényesek közé egyik vállalatban sem, de ezekben

az években a közgyűlések alkalmával – amikor részvényt tett le – mindig élt a részvényletételével együtt járó szavazati és közgyűlési megszólalási jogával: nem képviseltette magát a közgyűlésen mással, mindig személyesen jelent meg, és többnyire véleményt is mondott az aktuális kérdésekről. A fővárosi malomvállalatok közgyűlései alapvetően formálisan zajlottak, a jegyzőkönyvek legalábbis így őrizték meg őket az utókornak. A közgyűlés előtt meghirdetett napirendi pontokon különösebb ellenvélemény vagy bármilyen részvényesi vélemény elhangzása nélkül haladtak végig a részvényesek a közgyűlés elnökének – aki többnyire a társaság elnöke volt – vezénylete mellett. Eöry-Farkas ezt a homogén csöndet szakította meg időről időre. A Pannóniában 1882-ben az iránt érdeklődött a közgyűlésen, hogy az 1880-as kisebb őrlési eredmény mellett miért tudott a vállalat magas osztalékot fizetni, míg az 1881-es nagyobb mennyiségű őrlemény mellett nem volt osztalékfizetés. Az 1883-as közgyűlésen sokallotta a mérlegben az „adó sok” rovat összegét, s indítványozta, hogy a jövőben csökkentsék azt. Felszólalásában kérte továbbá a közgyűlést, „hogy a jövőre megejtendő igazgatói választásoknál a földbirtokos osztályra figyelmét terjessze ki”. 1884-ben azt kérte, hogy a részvényletétel és az osztalék felvétele lehetőleg legyen elintézhető a városban, ne kelljen ezek miatt a részvényeseknek kimenni a malomba. 1886-ban a több éves csekély osztalékfizetésre hivatkozva indítványozta, hogy a közgyűlés küldjön ki egy szakértői bizottságot, amely megvizsgálná a vállalat állapotát, s ennek beszámolójáig az igazgatóság ne is kapja meg a közgyűléstől a felmentvényt az előző évre nézve. 1887-ben újra javaslatot tett a társaság helyzetének tisztázására egy rendkívüli közgyűlés alkalmával, amelyre azokat a részvényeseket is meghívni szándékozott, akiknek nincs a nevén a részvényük. 1888-ban azt igyekezett elérni, hogy az igazgatóság támogassa a részvények átírási díjainak csökkentését, mivel igen sok részvény nincs a tulajdonosa nevén. 1889-ben újra a Pannónia helyzete miatt aggódott, amit láthatóan a részvények árfolyamának alakulásából ítélt meg, és felkérte az igazgatóságot, vizsgálja meg, miért ilyen alacsony a Pannónia-részvények árfolyama. Ugyanekkor a malom jótékonyági kiadásai felől is érdeklődött, mivel szemet szűrt neki az izraelita kórháznak adományozott 500 o.é. frt. Az 1891-es közgyűlésen újra azon aggodalmának adott hangot, hogy „vajon nem technika vagy kereskedelmi szakértelem hiányára vezetendő-e vissza” a malom sorozatosan rossz üzleti eredménye. 1892-ben arra hívta fel az igazgatóság figyelmét, hogy a gépi felszerelések beszerzésekor „kizárólag hazai gyártmányokat vegyen tekintetbe”. És ez így ment a Pannónia fennállásáig. A néhány részvény letétele alapján a közgyűléseken résztvevő Eöry-Farkas Kálmán hol kisebb, hol nagyobb kérdésekben hallatta hangját. A közgyűlés elnöke, 1892-ig Wahrmann Mór, mindig szabatosan reagált a felvetéseire, de az igazgatóság eredeti szándékával ellentétes eredményre soha nem vezettek Eöry-Farkas indítványai – például egyszer sem hívtak össze miatta rendkívüli közgyűlést. A Concordia közgyűlésein nem



volt ilyen gyakori felszólaló, de 1887-ben ott is azt kérte számon az igazgatóságon, hogy az új gőzgépet miért a prágai gépgyártót vásárolták, miért nem egy hazai vállalatotól. 1890-ben pedig további tájékoztatást kért a vállalat 1889-es kedvezőtlen üzleti eredményének okairól, s végül nem is szavazta meg az igazgatóság jelentését az üzletévről.<sup>8</sup> Felszólalásaiból is valószínűsíthető, hogy földbirtokos lehetett, akinek részvényei is voltak, talán éppen az általa is gyakran hangoztatott hazai ipar pártolásának jegyében. Részvényesként ugyanakkor elsősorban láthatóan az osztalék mértéke és a részvények árfolyama érdekelte.<sup>9</sup>

A malomipari részvényesek csoportjáról szólva ki kell végül emelni, hogy sok esetben fordultak elő azonos családnévvvel rendelkező részvényesek a közgyűlésen részvényt letevők között. Az Első Budapestiben az Abeles, a Crettier vagy a Falk család, a Lujzában Berger Izidor és Mihály, a Pesti Molnárok és Sütőknél a Faber vagy a Kolozsváry család, a Viktóriában Földiák Adolf és Vilmos<sup>10</sup> vagy Frommer Albert és Theodor, a Concordiában Gorove Antal és Árpád<sup>11</sup> vagy Halbauer Nándor és Rezső említhető példaként a részvénytulajdon mellett pozicionális jelenlétet nem mutatók közül. A családi részvénytulajdon jellemzően egy malomban jelentkezett, de előfordulhatott többen is. A korábban már bemutatott, sodronygyáros Kollerich Pál például részvényes volt a Concordiában, az Erzsébetben, a Viktóriában, a Lujzában, az Első Budapestiben, a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalomában, Lajos és Géza fiai pedig a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalomában tűntek fel részvényletevőként. Wagner Dániel pesti gyógyszerész és „vegyészeti gyáros” a Hengermalomban volt részvényes 1857 és 1873 között többször. Minden bizonnyal családtagja, talán az apja vagy a bátyja volt a Hengermalomban szintén részvényes id. Wagner József, mivel Wagner Dániel képviselte is őt a vállalat közgyűlésén, és Wagner Dániel másodszülött fiát is Józsefnek hívták. Wagner Dániel és családja 1886-ban zólyomi előnévvel nemességet nyert, fia, József 1885 és 1892 között a Hengermalom, 1900 körül a Pesti Molnárok és Sütők, 1913 és 1915-ben pedig a Viktória részvényeseként tűnt fel a részvényes-névsorokban. S nem kizárt,

<sup>8</sup> A közgyűlési jegyzőkönyveket lásd: BFL VII. 2. e. Cg. 845/1876. 5394. Pannónia Gőzmalom Rt.; VII. 2. e. Cg. 1050. 771. Concordia Gőzmalom Rt.

<sup>9</sup> Földbirtokosi mivoltát támasztja alá, hogy a Sport-Egyesület tagjaként 1881-ben a *Vadászlap* hasábjain ő kezdeményezte egy országos „vadóvó egyesület” létrehozását, hangot adva többek véleményének. Az egyesület ugyanezen évben Országos Magyar Vadászati Védegylet néven meg is alakult, s egyébként ma is működik. Az egyesület történetéről lásd: *Nimród Vadászújság* 2001. 8. 7–9. Kempelen, Nagy Iván vagy a *Libri Regii* jó néhány nemes Eöry családot tart számon, de eddig nem találtam nyomát kapcsolatnak Eöry-Farkas Kálmánnal. Kettős neve utalhat névváltoztatásra is, de a *Századunk névváltoztatásai*-ban sem szerepel.

<sup>10</sup> Földiák Vilmos a Magyar Országos Központi Takarékpénztár pénzügyi igazgatója volt. *Compass* 1907.

<sup>11</sup> A Concordia irataiban nincs arra sehol utalás, hogy Gorove Antal közjegyzőként részt vett volna bármilyen vállalati feladatban. Minden jel arra mutat, hogy nem közjegyzői minőségében volt jelen a részvényesek között.

hogy a századforduló táján a Pesti Molnároknál szintén részvényes Wagner Antal és Wagner Károly is a családhoz tartozott.<sup>12</sup>

A malomipari kistrészvényeseknek általam elnevezett csoport tagjai jellemzően nem rendelkeztek egyik malomban sem sok részvénnyel, semmiképpen nem tekinthetők malomipari vállalkozóknak, s ha a vállalkozó jelző kijárt nekik – mint Kollerich Pálnak vagy Wagner Dánielnek minden bizonnyal –, annak oka nem a malomipari szerepvállalásuknak volt köszönhető. Sokan voltak közöttük, akik egyszerűen „jó papírokat” keresve vásároltak malomrészvényt.

### Malomalapító vállalkozói családok

Több rész minta vizsgálatakor is felmerült már a család szerepe, most viszont a csoportképzés előfeltételévé lép elő a családi jelenlét. Jó néhány egyébként is ismert vállalkozói familia neve olvasható az adatbázisban, és érdekes volt, hogy néhányuknál alapvetően hasonló mintázatot mutatott malomipari jelenlétük. (A csoport kialakításában természetesen nem az ismertségük, hanem e hasonló mintázat volt mérvadó. Viszont az ismerős nevek természetes módon vonzották a kutatói figyelmet.) A típus közös karaktere, hogy a családfő vagy a család egyik férfitagja igazgatósági tag, esetleg felügyelőbizottsági tag volt egy malomvállalatnál tartósan és az alapítástól kezdve, akár több vállalat alapításában is részt vehettek, míg mellettük a család több tagja részvényesként jelent meg egy vagy több malomban. A vállalkozói jelleget az egyes esetekben nem is nagyon kell bizonyítani, hiszen közismert, de fontos rámutatni, hogy a malomipari pozíciók alapján felmerülhet a malomipari vállalkozó jelző jogossága is, főleg amikor az alapítástól szerepet vállaltak egy malomban.

Több mint harminc évig volt Basch Fülöp I. – terménykereskedő és háztulajdonos<sup>13</sup> – az Első Budapesti Gőzmalom Rt. igazgatóságának tagja, a halála előtt pedig majdnem egy évtizedig a vállalat elnöke. A társaság egyik alapító részvényese volt, sőt már az elődvállalat, az Első Budai Gőzmalom Rt. alapításában is részt vett 1864-ben, s egy évvel korábban a Pannónia Gőzmalom Rt. alapítói között is szerepelt. Részvényletétele ritkán lépte túl az igazgatósági tagsághoz előírt mértéket, a legtöbb általa letett részvény is csak 1%-ot tett ki (20 db 1876-ban és 1892-ben). Nem lehet tudni ugyanakkor, hogyan változott az általa

<sup>12</sup> A Wagner családra lásd: VÖRÖS Károly 1979; GERŐ (szerk.) 1940; SZINNYEI (é.n.) vonatkozó részek.

<sup>13</sup> Basch Fülöp I. terménykereskedő cége: BFL VII. 3. c. Cégyegyzék, egyéni cégek, I. kötet 97. lap; Vörös Károly virilis-listáin 1873-ban házbéradóval szerepelt a Mérleg u. 2. után, 1888-ban pedig magánzóként és földbirtokosként. (Vörös Károly 1979) Basch Fülöp végrendeletén is a Mérleg utcai ház (később 6. szám lett) szerepelt címként, miként dr. Basch Béla 1918-as hagyatéki ügyében is ez volt az elhunyt lakcíme, az ingatlan tehát tartósan a család kezén volt. BFL VII. 8. d. 1901-V-(I)026, 27, 39 (Basch Fülöp kihirdetett végrendelete) és VII. 12. b. 1918-179998 (Basch Béla hagyatéki ügye).

letett részvénymennység elnökké választása után, mivel az Első Budapestiből csak 1892-ig rendelkezünk részvényes-névsorokkal. Gyula fia – aki ügyvéd volt, s később festővé avanszált – 1895-től a felügyelőbizottság póttagja volt a vállalatban, majd apja halála után, 1901-től a bizottság rendes tagja lett. Részvényesként már korábban is szerepelt (1876, 1880, 1883, 1887). Az Első Budapesti részvényes-névsorain Gyulán kívül további családtagokat fedezhetünk fel: Basch Fülöp feleségét, az 1883-ban elhunyt Wodianer Josefine-t (1876-ban); másik fiát – a szintén jogi végzettségű, élete végén svájci alkonzullá lett – Bélát (1876, 1880, 1883); a lányát, Rózát, aki a férje után Flesch Rózáként szerepelt a listákon (1876, 1880, 1883) és a vejét, dr. Flesch Arnoldot (1876, 1880, 1883).<sup>14</sup> Basch Fülöp több ipari részvénytársaságban is igazgatósági tag volt, így például az Első Magyar Részvényserfőzdeben vagy az Első Újpesti Szeszfinomító Rt.-nél, üzleti tevékenysége tehát nem szorítkozott a malomiparra, de ebben az ágazatban jelenléte tartós volt. Halála után Gyula felügyelőbizottsági tagságával maradt pozícióban a Basch család az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben, de más társaságban is feltűntek: Basch Gyula és Béla is részvényesként jelent meg a századforduló környékén a Lujza Gőzmalomban, Gyula pedig még a Pesti Molnárok és Sütőknél is. Gyula második házasságával benősült egy másik malomalapító családba, a megyeri Krausz famíliába, s így a Gizella Gőzmalom Rt.-ben lett igazgatósági tag és részvényes haláláig (1928-ig), ahol már az ő fia (Rudolf) lett a cég magántisztviselője.

A Flesch család kizárólag az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-hez kötődött. Akárcsak Basch Fülöp, Flesch Mór is részt vett 1863-ban a Pannónia Gőzmalom alapításában, majd 1864-ben az Első Budai Gőzmaloméban, végül ott volt 1865-ben az Első Budapesti Gőzmalom Rt. alapításakor is. Itt lett igazgatósági tag az alapítástól kezdve haláláig, 1898-ig. Nem csekély részvényére utal, hogy az általa letett legtöbb részvény 1878-ban az összes részvény 5,5%-át tette ki. Flesch Mór valamennyi fennmaradt részvényes-névsorban megtalálható volt 1876 és 1892 között, s mellette ott találhatjuk szinte a teljes családját: feleségét (Flesch Mária – 1876, 1882), három fiát (Tivadar – 1876, 1880, 1882–83, 1885–86; Fülöp – 1876–77, 1880, 1882–83, 1885–86, 1891; Aladár – 1885), két lányát (Flesch-Szalay Ilona – 1885; Juhász Mária – 1885) és mindhárom vejét (Szalay Péter – 1885, 1891; Juhász Albert – 1885; Reusz Henrik 1876–77, 1880–92).<sup>15</sup> A terménykereskedő és 1884-ben borsai előnévvel nemességet nyert Flesch Mór szintén több ipari részvénytársaságban,

<sup>14</sup> A szintén az Első Budapestiben részvényesként szereplő Basch Albertet (1885), Basch Ármint (1885) és Basch Juliet (1876) egyelőre nem tudom rokoni szálakkal Basch Fülöphöz kapcsolni, de nem kizárt, hogy ők is a család tagjai voltak. Ugyanez mondható el a Budai Király Gőzmalom Rt.-ben alapító, szintén terménykereskedő Basch Manórról. (Em. Basch terménykereskedő: BFL VII. 3. c. Céggjegyzék, egyéni cégek, I. kötet, 165. lap, az új céggjegyzékbe ez a cég nem került átvezetésre.)

<sup>15</sup> Nem tudom egyelőre a rokoni szálakat azonosítani Flesch Mórhoz Flesch Adolf, Alfréd, Ármin/Hermann és a Basch Fülöp vejeként azonosított dr. Flesch Arnold esetében. Valamennyien részvényesek voltak az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben. Talán a bécsi vagy a prágai Flesch-ághoz tartoztak.

sőt kereskedelmi bankokban is pozícióval bírt, így például tagja volt az 1868-ban alapított Első Magyar Stearingyertya és Szappangyár „Flóra” Rt. igazgatóságának, amelyet aztán felszámolása után az 1870-es évek elejétől a Machlup testvérekkel együtt közkereseti társaságként működtettek tovább.<sup>16</sup> Vállalkozói pályafutására tehát több bizonyíték is van. Az Első Budapestiben betöltött meghatározó szerepét mintegy folytatta a veje, rátonyi Reusz Henrik, aki 1882-től a társaság felügyelő-bizottságában foglalt helyet, majd az Első Budapesti érdekeltségének megfelelően 1910-től beült a Pesti Molnárok igazgatóságába, és részvényes lett a Lujzában, valamint a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-ben. Reusz Henrik malomipari pályafutása azért is érdekes, mivel nem az Erzsébet Gőzmalomban szerzett részvényt és pozíciót, ahol az apja, Reusz Károly volt alapító, sem pedig a Concordiában, ahol édesanyjának a testvérei, Mandl Antal és Ignác vállaltak részt az alapításban, hanem az apósa nyomdokain haladt a tápiósági földbirtokos.<sup>17</sup>

A Baumgarten család malomipari szerepei is hasonló tartósságot mutatnak, s a család két, malomiparban megjelenő ágának (Izrael és Ábrahám fiainak) érdekeltségei össze is érnek egy-egy ponton. Baumgarten Fülöp Adolf, Ábrahám fia a Hengermalomnak volt részvényese 1866 és 1881 között, a *Compass* még igazgatósági tagságáról is tudni vél 1874-ben, a tulajdonában levő „Baumgarten A. fia” cég pedig az Erzsébetben szerepelt részvényletevőként az 1878–80-as közgyűléseken. Abban a malomban, amelynek alapítói között volt Baumgarten Ignác, Fülöp Adolf unokabátyja. Baumgarten Ignác az Erzsébet alapításától, 1869-től tíz éven át volt tagja az igazgatóságnak, s az utolsó években elnöke is lett. A tulajdonában levő részvényekből 1879-ben mutatta meg a legtöbbit, ez az akkori alaptőke 3,6%-át tette ki. Szerencsétlen módon az Erzsébetből csupán négy részvényeslista maradt ránk (1878, 1879, 1880, 1880 rk), ezeken természetesen Ignác mindig szerepelt. Mellette megjelent az 1880-as rendkívüli közgyűlésen részvényesként testvérbátyja, Ferdinánd is. Ignác távozása után három évvel újra ült Baumgarten az igazgatóságban, Ferdinánd fia, Lajos lett a tagja a következő harminc évre, akit Vörös Károly egyébként a Hazai Bank igazgatósági tagjaként és háztulajdonosként említ. Az Erzsébet igazgatói minőségéből fakadt, hogy igazgatósági tag és részvényes volt a Pannónia Gőzmalom Rt.-ben a két cég fúziója előtt közvetlenül, de e pozícióival már nem hozható összefüggésbe az Első Budapesti Gőzmalom Rt. 1885-ös közgyűlése előtt letett részvénye. Ebben az évben két másik rokona is részvényesként jelent meg az Első Budapesti részvényes-névsorában:

<sup>16</sup> Flóra Rt. a cégjegyzékben: VII. 3. c. társas cégek, III. kötet, 56. lap. Flesch Mór egyéni terménykereskedő cége a cégjegyzékben: VII. 3. c. egyéni cégek, I. kötet, 230. lap. Az új cégjegyzékbe az egyéni cégek, I. kötet, 92. lapjára került átvezetésre. Flesch Móra további forrás: KEMPELEN (é.n.); VÖRÖS Károly 1979; GERŐ (szerk.) 1940 vonatkozó részek.

<sup>17</sup> Reusz Henrik 1908-ban nyert nemesi címet rátonyi előnévvel tápiósági földbirtokosként. Lásd GERŐ (szerk.) 1940; VÖRÖS Károly 1979 vonatkozó részek és a BLF Társadalomtörténeti Adattára.

a nagybátyja, Móric és az unokatestvére, Bernát. A terménykereskedő, földbirtokos Baumgarten család malomipari szerepvállalása több mint negyven évet fogott át.<sup>18</sup>

Folytathatnánk a sort további vállalkozó családok bemutatásával, így például a terménykereskedő, földbirtokos Bischitz famíliával, amelynek tagjai között volt alapító, igazgatósági és felügyelőbizottsági tag, és persze jó néhány részvényes: a Budai Gyárudvar Rt.-ben, az Erzsébet Gőzmalomban, az Első Budapestiben, a Pannóniában és a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalomban. Közismert a Wahrmann testvérek malomipari szerepvállalása a Lujzában és a Pannóniában – hozzátéve persze a sógor, Gold Zsigmond érdekeltségeit is –, de Wahrmann Mórnak az Első Budapestiben is volt részvénye. És idézhetnénk a későbbi csepeli Weisz család malomipari szerepeit is a Budai Gyárudvar Rt.-ben, az Első Budapestiben, az Erzsébetben, a Lujzában, a Pannóniában és a Concordiában, ahol igazgatósági tagként, részvényesként és esetenként alapítóként szerepeltek. De ne felejtjük el megemlíteni a hatvani Deutsch, a csetei Herzog, a Machlup, a Strasser, a baranyavári Ullmann vagy a Mandl családokat sem, valamennyien az alapítástól kezdve tartós jelenléttel és a család több tagjával képviselték magukat a fővárosi malmokban. S hogy nem csak zsidó kereskedők sorolhatók e típusba, bizonyítja a Concordiában alapító szeszgyáros Gschwindt Mihály példája, aki 1867-től 1891-ig volt a cég igazgatóságának tagja, 1895-től 1901-ig – a Concordia tulajdonosi viszonyainak átrendeződéséig – pedig a Gschwindt-gyár vezérigazgatója, Adler Károly lett igazgatósági tag. Részvényesként rajtuk kívül ott volt a Concordiában Gschwindt György, a szeszgyáros fia, akinek emellett az Első Budapestiben, a Hengermalomban és a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-ben is volt részvénye. Vagy említhetnénk a Schmiedlechner famíliát a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalomban, ahol György alapító, György és Károly választmányi és igazgatósági tag, György, Károly, ifj. Károly, Nándor és János részvényes volt. Az 1868-as alapítástól kb. 1912-ig találhatunk Schmiedlechner családtag(oka)t a ferencvárosi malomban. S akár példaként idézhető a Concordiában alapító pesti vaskereskedő Tömöry (Schopper) Jenő Ágoston is, aki 1878-ig maradt igazgatósági tag, de még 1882-ben is részvényesként jelent meg, s mellette két fia, György és Károly is a családot képviselte a részvényesek között 1879 és 1891 között. Feltehetően nem volt független Tömöry concordiabeli szerepétől a másik pesti vaskereskedő család, a Heinrich família megjelenése sem, akikkel a Schopperek

<sup>18</sup> Baumgarten Izrael és Ábrahám testvérek voltak. Ábrahám fia volt Fülöp Adolf, Izrael fia Henrik, Ignác, Ferdinánd és Móric. Bernát Henriknek, Lajos Ferdinándnak volt a fia. (Halmos 2008: 190–203) Fülöp Adolf tulajdonában volt a „Baumgarten A' Sohn” terménykereskedő cég (BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, egyéni cégek, I. kötet 150. lap), Ferdinánd és Ignác is külön terménykereskedő vállalkozást vezetett: „Ferdinand Baumgarten” (BFL VII. 3. c. egyéni cégek, I. kötet, 141. lap) és „Ig. Baumgarten” (BFL VII. 3. c. egyéni cégek, II. kötet, 64. lap).

többszörösen össze voltak házasodva. 1872 és 1895 között szerepelt igazgatósági tagként Heinrich István és Béla, és 1895-ig rendszeres szereplői voltak a Heinrich családtagok a részvényes-névsoroknak is.

Elmondható, hogy ezek a vállalkozó családok meghatározó szereplői voltak a malomiparnak, még akkor is, ha tagadhatatlanul nem egyedül a malomiparra korlátozódott üzleti tevékenységük. Jellemzően már az alapítástól jelen voltak az ágazatban, s akkor sem távoztak, amikor a malomipar jövedelmezősége visszaesett. Ezek azok a családok, amelynek tagjait megtalálhatjuk az 1873 előtti alapítási lázban sokféle társaságban. A Flóra Rt. 1868-as alapító választmányának például valamennyi tagja – Basch Fülöp, Flesch Mór, Fochs Antal, Gschwindt Mihály, Hagenmacher Henrik, Wodianer Béla, Brüll Ignác, Roeszner Antal, Baron Benedek, Kohen Károly, Fischl Károly, Wahrmann Mór – a malomipar alakítója is volt ekkoriban. E családok malomipari pályáíve jól mutatja, hogy a malomalapító családokra – többféle érdekeltségük ellenére – nem volt jelentősebb befolyással az 1873-as válság.<sup>19</sup>

### Malomalapítók tartós ágazati jelenléttel

Ki kell emelni, hogy voltak olyan malomalapítók is, akik mellett nem lehet kimutatni egy szélesebb családot ágazatbeli szerepvállalással, részvénytulajdonnal, de ők maguk személyükben hosszú évtizedekig kötődtek a fővárosi malomiparhoz és maradtak annak meghatározó szereplői. A Pesti Molnároknál szerepelt alapítóként Freiszleder Nándor, feltehetően sütőmester. 1904-ig volt részvényes, 1906-ig igazgatósági tag, tulajdonképpen addig volt fontos szereplője a malom életének, amíg meg nem jelent ott az Első Budapesti Gőzmalom Rt. érdekeltsége. Nagy valószínűség szerint családjához tartozott – veje vagy sógora lehetett – Hafner József, aki 1876-ban még irodafőnökként szerepelt a malomban, majd fokozatosan lett kereskedelmi igazgató, vezérigazgató és igazgatósági tag, 1903 után nem szerepelt többé sem pozícióban, sem részvényesként. Mintha a család kivonult volna a malomból.<sup>20</sup> Hüirsch Ágoston terménykereskedő az Első Budapesti Gőzmalom Rt. alapítóinak volt egyike, 1896-ig pedig az igazgatóságának tagja. Az ennek megfelelő részvénytulajdonosként minden évben letette a közgyűlés előtt. Jó harminc éves igazgatósági tagsága mellett családtagját nem tudtam kimutatni a fővárosi malmokban.

<sup>19</sup> Vö. Sándor Vilmos megállapítását: „A túltermelési válság a malomalapító burzsoáziát alapjában véve nem érintette” (SÁNDOR 1959: 394).

<sup>20</sup> A Freiszleder családról a BFL Társadalomtörténeti Adattárából, a közjegyzői iratokból derült ki az idézett néhány összefüggés.

## A többi igazgatósági és felügyelőbizottsági tagról

Az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok népes csoportjának értelmezése jelentette a legnehezebb feladatot. Nagyon sok és főleg nagyon sokféle malomipari szereplő került ide. A malomipari szerepvállalásból kiindulva sikerült közülük kiemelni a malomalapító vállalkozódinasztiákat, hiszen az alapítói tevékenység, a tartós és több családtaggal fémjelzett malomipari jelenlét típust képezett belőlük. Fennmaradt azonban még mindig egy igen nagy, heterogén társaság, akik között már nem tudtam a malomipari szerepek alapján csoportot alkotni. Az eredeti alapelvtől ezért valamelyest eltérve a „többiekből” két olyan típust alakítottam ki, amelyek magyarázatukat ágazati jelenlétükön túlról nyerték. Feltehetően ezzel sem sikerülne mindenkit besorolni, de a meghatározó aktorokat mindenképpen jelezhetem.

206

*Vállalkozók (és azok leszármazottai) a malomiparban.* Ők azok az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok, akik nem csak részvényesként, de pozíciót is vállalva hosszabb vagy rövidebb időre „beszálltak” az ágazatba, de a malomiparon kívüli üzleti tevékenységükre alapított vállalkozásaik (is) voltak. Egyszerűen arról lehetett szó, hogy a jövedelmező malomipari befektetés vagy pusztán az igazgatósági tagság más ágazatokból is vonzott érdeklődőket. Az ide sorolható példák sem feltétlenül csak önmagukban álló személyek, gyakran fedezhető fel körülöttük a szűkebb-tágabb család is, de semmiképpen nem voltak malomalapító vállalkozódinasztiák.

A terménykereskedő Löwy Miksa vagy Heller Gábor több mint három évtizedet töltött el a fővárosi malomiparban. Mindketten kimaradtak az alapítási üzletből. Löwy Miksa először a Budai Gyárudvar Rt.-ben volt választmányi tag 1867–69 között, majd 1870-től az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-hoz pártolt át, itt lett választmányi tag, majd 1876-tól a teljes vizsgált korszakban a felügyelőbizottság tagja. Jelentősebb részvényemmenységet egyszer sem mutatott. Minden bizonnyal az Első Budapesti terjeszkedésének jegyében került aztán a századforduló után a Lujza Gőzmalom Rt. felügyelőbizottságába is, valamint a Lujza és a Pesti Molnárok és Sütők részvényesei közé. Heller Gábor a Viktória Gőzmalom Rt. igazgatóságának volt tagja 1873 és 1904 között. Nála sem jelent meg nagyobb részvényemmenység közgyűlések alkalmával, bár a Viktóriában a részvényes-név sorokból csak néhány maradt fenn.

Jálics Kálmán 1871 és 1897/8 között volt az Első Budapesti Gőzmalom Rt. igazgatóságának tagja és a vállalat részvényese, bár egyszer sem tett le több részvényt, mint ami igazgatósági tagként eleve a nevének kellett hogy szerepeljen. Régi budai, sőt 1795 óta nemesített polgárcsalád sarja volt. Apja, Jálics András Ferenc – bornagykereskedő, a PMKB egyik alapítója, egy időben alelnöke és elnöke – még 1822-ben szerzett polgárjogot. Jálics Kálmán mellett testvérei

nem lettek malomipari igazgatók, de az Első Budapesti részvényesei között feltűnt egyik sógora, Burián János 1868–70 között, és a két veje, Geiszt Gyula – egy sertéskereskedő fia –, valamint ifj. Luczenbacher Pál – a fakereskedő, gőzfűrészes-, fatelep- és hajózási vállalatulajdonos, földbirtokos, főrend Luczenbacher Pál fia – 1891–92-ben. (Az Első Budapesti egyik alapítója és 1865-ben részvényese volt Luczenbacher János, a főrendházi tag Pálnak a bátyja, de pozíciót nem töltött be a társaságnál. Viszont talán az ő részvényeit is viziontláthatjuk ifj. Luczenbacher letételében. Maga idősb Luczenbacher Pál pedig a Concordiában volt igazgatósági tag és részvényes 1891 és 1894 között.)<sup>21</sup>

*Bankárok a malomiparban.* Nem lehet megkerülni, hogy szó essék azokról a malomipari adatbázisokban szereplő személyekről, akik malomipari posztokon fordultak meg bankárként. A már sokat emlegetett Lánczy Leó vagy Kornfeld Zsigmond a leglátványosabb példái e típusnak, de kiegészíthető a sor az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben alapító Hajós Józseffel vagy a Hengermalomból Kochmeister Frigyesseel is. Hajós 1888-ig előbb választmányi tagként, majd felügyelőbizottsági tagként szerepelt az Erzsébetben, s a Pesti Hazai Takarékpénztár igazgatósági tagja, elnöke volt. Kochmeister Frigyes, osztrák báró a MÁH igazgatósági tagságát viselte, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke volt, 1903-ig a Hengermalomban igazgatósági tagként, sőt elnökként szerepelt. A részvényes-névsorokon 1857-től volt megtalálható a neve. A bankárok csoportja láthatóan folyamatosan jelen volt a fővárosi gőzmalomok vezetésében. Szerepük természetesen nem lehetett egyforma, a MÁH tulajdonában álló Hungária Egyesült Gőzmalom Rt.-ben Kornfeld Zsigmondnak eltérő döntési jogköre lehetett, mint Lánczy Leónak az Első Budapestiben, hiszen – mint Tomka Béla vizsgálata alapján tudjuk – az ipari érdekeltség nem feltétlenül jelentette, hogy a bank diktált az iparvállalatnak, s megint más szerepet tölthetett be Kochmeister a Hengermalomban, ahol a MÁH befolyása még kisebb lehetett.

### Malomipari vállalkozó családok: családi vállalat

Külön típust testesítenek meg azok a családok, amelyek nem részvénytársasági cégformájú malomalapításba fogtak. Mivel önálló malomipari vállalkozás elindítói voltak, és mindezt a család bevonása mellett tették, a típus a „malomipari vállalkozó családok: családi vállalat” nevet kapta. A kereskedelmi gőzmalomok virágkora hajnalán, az 1850-es években a malmok még – a Hengermalom kivételével – mind egyéni vagy társas cégként működtek, a részvénytársasági

<sup>21</sup> Jálícsokról és Luczenbacherekről lásd *Országgyűlési Almanach* 1887; VÖRÖS Károly 1979; GERŐ (szerk.) 1940 vonatkozó részek. Mindkét család szerepelt „Budapest legjobb adósai” között (KÖVÉR 2002: 145–146). A Jálícsok 18. századi gyökereire lásd BÁCSKAI 1989: 172–174.



cégforma az 1860-as években lett domináns. Az 1850-es évek gőzmalmai ugyanakkor nem kizárólag kereskedelmi célra öröltek, így ezek inkább csak a belőlük létrejövő részvénytársaságok miatt érdekesek. A részvénytársaságok elterjedése mellett is fennmaradt azonban az önálló malomvállalkozás jelensége.

Haggenmacher Henrik, svájci származású malomipari szakember az 1860-as években kezdte meg önálló gőzmalom-tulajdonosi működését, malmot épített, vásárolt, újjáépített: esetenként párhuzamosan két malmot is vezetett és tulajdonolt. Családja is részt vett a cég működtetésében, amelyet a malomalapító halála (1917) után is folytattak, majd 1921-ben részvénytársasággá alakítottak. Az alapítót túlélő malom is bizonyíték a család malomipari vállalkozó voltára. A családalapító id. Henrik malomvállalkozói jellegét pedig nem kérdőjelezi meg, hogy az 1880-as évektől jelentős ingatlantulajdont is felhalmozott és a sörgyártásba is belekezdett, amit ifj. Henrik, a fia folytatott. A Hagenmacher Múmalom Rt.-t 1935-ben számolták fel.

208

Az 1870-es évtizedben két társas malomvállalkozás is indult: Schmidt & Császár köleskása gyára a Józsefvárosban, amely a Ferencvárosba költözve már búzát is őrölt, és a Hedrich & Strauss Budán, amely később szintén a Ferencvárosba települt, és 1906-tól Királymalom Hedrich & Strauss Rt.-ként működött tovább. A Schmidt & Császárban a Schmidt család vett részt az irányításban, a Hedrich & Straussban pedig a Straussok. Mind a két család az államosításig jelen maradt a fővárosi malomiparban.

1880-ban építtette fel saját malmát a Ferencvárosban Krausz Mayer, aki korábban szeszkereskedőként, szeszgyárosként, kőbánya-tulajdonosként vállalkozott. A Gizella malom működtetésében, vezetésében társtulajdonosként vett részt Krausz Mayer fia, Lajos, aki feltehetően csupán országgyűlési képviselősege idején maradt távol az üzlettől. Krausz Mayer halála után egyedül vezette tovább a malmot Lajos, majd az ő halálával a testvéreire szállt a cég, akik családi részvénytársaságként működtették tovább. Ez a cég is megérte az államosítást, igaz, a családi tulajdon a két világháború között kikopott belőle.

E gőzmalomok irányításában és tulajdonlásában az alapítók mellett családjaik is aktívan közreműködtek. Változó, hogy meddig maradt családi kézben a vállalkozás, de a Gizella és a Haggenmacherek esetében még a részvénytársasággá alakítás sem jelentett egyet a család kivonulásával. Általános jelenségnek nevezhető az is, hogy a malomipar mellett más érdekeltségei is lehettek a családnak, mint a Haggenmachereknél a sörgyártás vagy a Krauszoknál a szeszgyártás, de tartós jelenlétük és aktivitásuk emellett is malomipari vállalkozóvá avatta őket.

## Malomipari vállalkozó családok: családívá lett vállalat

Malomipari vállalkozó családot testesít meg ez a csoport is, de az előző típusal ellentétben itt nem az egyéni vagy társas vállalkozásként alapított cég volt vagy vált családívá, hanem egy részvénytársaságban került domináns pozícióba egy család, s ezért „lett családi vállalattá”. Családi vállalat nem csak családi alapításban jöhet létre, családi vállalattá válhat egy cég akkor is, ha jöllehet a család az alapításban még nem vett részt, de később a cég jelentős tulajdonosává vált, s a vezetésben is meghatározó lett. A nemzetközi irodalomból is ismert példától<sup>22</sup> az általam idesorolt vállalkozói eset annyiban tér el, hogy itt a családi vállalat egy hosszabb folyamat eredményeként jött létre, nem pusztán egyszeri részvényvásárlással.

A Hengermalom története ezt az ívet szemlélteti. Az 1839-ben alapított gőzmalmi részvénytársaság részvényeiből az 1860-as évek elején vásárolt nagyobb mennyiséget Fuchs Rudolf és testvére, Gusztáv. Fuchs Rudolf alelnöke is volt a vállalatnak élete végén, de a közgyűlések alkalmával maximum 175 db részvényt tett le, ami az 1879-es közgyűlés előtt a részvények 8,75%-át tette ki, 1892-es halálakor pedig hagyatékában összesen 68 db részvény volt (3,4%-nyi részvény). Fuchs Rudolf részvényeit lányai örökölték, akik közül az egyik a Hengermalomban irodafőnökből igazgatóhelyettesé, majd vezérigazgatóvá és igazgatósági taggá avanzsált Burchard-Bélaváry Konrád felesége volt. Burchard a felesége révén örökölt Hengermalom-részvények mellett apósa alelnöki posztját is megkapta. A család jelenlétének növekedése a vállalat vezetésében már korábban elkezdődött: még Fuchs Rudolf életében hozzáment Burchard lánya a Hengermalom akkori irodafőnökéhez, Rajner Kálmánhoz. Rajner ugyan 1906-ban távozott a cégtől, de helyette megjelentek a cég vezetésében Burchard fiai, unokaöccsei, sőt még a sógora is. Az I. világháború előtt a családtagok a részvények 45%-át jelenítették meg a közgyűlésen, de Burchard Konrád egyedül is képes volt letenni a részvények 15%-át. Nehezen vonható kétségbe, hogy Burchard-Bélaváry Konrád elnöklete alatt a Hengermalom fokozatosan családi vállalattá vált. Bár a Fuchs–Burchard család egyetlen példaként testesíti meg e típust, a vállalkozói karakter egyedisége hitelesen támasztja alá sajátos helyzetüket, hiszen Burchard Konrád a malomipari menedzsereknél leírtaknak is megfelelt, de a vállalat irányításában és a családtagok pozicionális és részvénytulajdonosi bevonásában messze túllépett a menedzserek pályáján, egyértelműen malomipari vállalkozó volt.

<sup>22</sup> Így vált családi vállalattá a Quandt család mellett a BMW vagy a Flick családdal a Daimler-Benz. Hervé Joly cikkében a családi vállalat 5 fázisát vázolja fel a család által teljesen uralt, vezetett és tulajdonolt vállalattól a családtól teljesen függetlenné váló cégig. A családi vállalatnak nem feltétele a családi vállalatalapítás. JOLY 2003: 75–76.

A fent vázolt tizenegy malomipari vállalkozói típus azokat a csoportokat jelölte ki, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben, de meghatározták a fővárosi malomipar működését a dualizmus korában. Nem az volt a cél, hogy az adatbázisok valamennyi szereplője besorolhatóvá váljék, sokkal inkább az, hogy a malomipar szempontjából azonos karakterű csoportok jöjjenek létre, melyek bizonyíthatóan meghatározóak voltak az ágazat története során.

## VII. KITEKINTÉS: VÁLLALKOZÓI HÁLÓZATOK A FŐVÁROSI MALOMIPARBAN

Gazdaságtörténeti alaptétel, hogy az iparosodás kezdetén, Chandler terminológiájában a személyi kapitalizmus korszakában kiemelt jelentősége volt a családi, személyi kapcsolatoknak az üzleti életben. Később a menedzseri kapitalizmusban a kiterjedtebb vállalati formákkal együtt a teljesítmény, a professzionális tudás fontosabbá vált a családi köteléknél. A fővárosi malomipar vizsgálata nagyon sok ponton igazolta a család 19. század végi jelentőségét. Találhattunk példát a családban öröklődött pozícióra, vállalati befolyásra és részvényre is, s nem kevésbé a családi összefogásra egy-egy malom vezetésében, alapításában vagy részvényesei között. A kisebb részvényesektől a nagyhatalmú vállalati elnökökig megfogható volt a család szerepe. A családi kapitalizmus és családi vállalat fogalmát a szakirodalom szerint<sup>1</sup> leginkább a Haggemacher-malmokra vagy a Gizellára lehetne alkalmazni, de miként Halmos Károly a Baumgarten család esetében a családi vagyon átörökítésében véli felfedezni a családi kapitalizmust,<sup>2</sup> én úgy vélem, az I. világháború előtti fővárosi malomipar vizsgálata leginkább azt bizonyította, hogy az üzleti élet szereplőit egyfajta „családi kapitalizmus” mozgatta. Nem kizárólag a tulajdon átörökítése vagy a tulajdon családi kézben tartása értelmében, de a családi befolyás, motivációk, befektetési vagy álláslehetőségek tekintetében is.

Hiába működött a legtöbb kereskedelmi gőzmalom részvénytársasági formában, még a századfordulón is korlátozottan lehet menedzseri kapitalizmusnak nevezni a fővárosi malomipar működését, sokkal inkább volt családi kapitalizmus. Bár itt nem e tétel részletes bizonyítása volt a cél, már ez a munka koncentráltan ráirányította a figyelmet család és kapitalizmus kapcsolatára a fővárosi malomipar ágazatán belül. S ennek jegyében a következőkben két esettanulmányon<sup>3</sup> keresztül szeretném közelebbről is elemezni a magyar családi kapitalizmus működését, és egyben bemutatni azt a vizsgálati utat, amin keresztül

.....  
<sup>1</sup> *Business History* 1993. Nr. 4.; COLLI 2003.

<sup>2</sup> HALMOS 2008.

<sup>3</sup> Mindkét elemzés megjelent nyomtatásban: KLEMENT 2000; 2005.

a malomiparban ekkoriban működött összefüggések részleteiben is feltárhatókká válhatnak, hiszen elsősorban a mikrotörténet módszere segíthet megvilágítani azoknak az üzleti, családi, rokoni hálózatoknak a sűrű szövedékét, amelyek néhány pontjára a korábbi elemzések során igyekeztem rámutatni.

## VII.1. A HENGERMALOM

212

A Pesti Hengermalom Társaság története a magyar iparosodás történetével párhuzamosan kezdődött, korábban, mint ahogy a Fuchs vagy Burchard famíliák megjelentek benne. Minden gazdaságtörténeti kézikönyv megemlékezik róla, e munka korábbi fejezeteiben is előkerült már, hogy a Hengermalom volt az országban az első részvénytársasági formában megalakult malomvállalkozás 1838 végén, 1839 elején.<sup>4</sup> Közismertsége abból is fakad, hogy az alapításában részt vett gr. Széchenyi István, hasonlóan a reformkor szinte valamennyi nagyszabású vállalkozásához. Az viszont talán már kevésbé köztudott, hogy a Hengermalom története milyen szorosan összefonódott később egy család történetével. A Fuchs-Burchard család egy olyan részvénytársasági malomban tett szert majoritásra és vezető pozícióra, amelynek az alapításában nem vett részt, sőt az első húsz évnek történetében sem szerepelt.

A 300 000 pengőforint alaptőkével megalapított, s 1841-re teljesen felépült Hengermalom legnagyobb részvényesei a svájci Holzhammer I. A. cég mellett pesti nagykereskedők, gyárosok, arisztokraták voltak.<sup>5</sup> A svájci cég hozta a korszak nagy technikai vívmányának számító frauenfeldi hengersizékeket, és többségi tulajdonosként jogában állt meghatározni a kereskedelmi és a műszaki igazgatót. Mivel a frauenfeldi őrlési rendszerű malmok építésének szabadalma Magyarországon és Erdélyben a Hengermalom birtokába került – éppúgy mint a Lánchidat felépítő társaságnak a dunai hídépítés –, valószínűsíthető, hogy a Holzhammer cég számára további hengermalmok építésének, a hengersizékes őrlési eljárás terjesztésének lehetősége jelentette az igazi üzletet.<sup>6</sup> A Hengermalom, illetve a magyarországi lehetőségek azonban vagy nem váltották be a hozzá fűzött

<sup>4</sup> A Hengermalom történetére nézve lásd: *Emlékirat* 1890; MAIER 1942: 1. rész; SÁNDOR 1959.

<sup>5</sup> Az első részvényes-lista fennmaradt, lásd az V.1. A gőzmalomalapítók című fejezetet, illetve a Mellékletek 11. táblázatát. BFL XI. 1005. 7. doboz Titkársági iratok 1838–1947 (A Hengermalom iratai az Első Budapesti fondjában). A 300 000 pengő forintos alaptőke 200 darab 1000 forintos egész- és 1000 darab 100 forintos tizedrészvényből állt össze. (*Compass* 1908/09.)

<sup>6</sup> SÁNDOR 1959: 322. A frauenfeldi módszer lényege a száraz őrlés, amely az őrlmények eltarthatóságára és finomságára egyaránt kedvező hatással volt.

reményeket,<sup>7</sup> vagy megváltozhatott a cég stratégiája, esetleg lejárt a szabadalom, vagy a kedvező piaci helyzetet akarták kihasználni, mindenesetre a svájci cég kb. húsz éves működés után túladott a pesti malomrészvényein. Az 1845 óta rendelkezésünkre álló osztalékfizetési adatok szerint 1857-ig igen hullámzó volt az osztalék mértéke (0–13%), átlagosan 7% körül mozgott, de 1858-tól 1865-ig meredeken emelkedett és magasan maradt, ennek az időszaknak az átlaga 28,5% volt.<sup>8</sup> (Lásd Mellékletek 2. ábra.) A fennmaradt részvényes-névsorokon az 1861-es közgyűlési részvényletételben új nevek jelentek meg, s ezzel egy időben eltűnt a Holzhammer cég, amely 1857-ben – az előző fennmaradt részvényes-listán még 90 db részvényt képviselt, s az 1839-es alapításkor 100 000 pengőforint értékben vásárolt Hengermalom-részvényt, tehát akkor 100 db egész részvény birtokosa volt. Sándor Vilmos úgy tudja, hogy a „részvények nagyobb része a Fuchs Rudolf pesti nagykereskedő cég kezébe került. A vállalat új vezetőségében Fuchs Rudolf mellett Kochmeister Frigyes kereskedő, Karlovsky Zsigmond és Rosa Lajos is helyet kaptak.”<sup>9</sup> Az 1861-es részvényes-névsorban Fuchs Rudolf 21 db, Karlovsky Zsigmond 25 db, Kochmeister Frigyes 20 db részvényt tett le, a többi részvényes – köztük Rózsa Lajos is – 20 alatti részvényt számmal szerepelt. A részvényeknek csupán 15%-a került letételre 1861-ben, tehát korántsem lehet pontos képünk arról, hogy kinek mennyi részvény kerülhetett ekkoriban a birtokába. A vezetés- és tulajdonosváltásnak ugyanakkor már valamivel hamarabb érzékelhető jelei voltak, mivel az 1857-es közgyűlésen felügyelőnek (*Revisor*) választották meg Kochmeister Frigyest és Karlovsky Zsigmondot.<sup>10</sup> A svájci cég által korábban delegált igazgatók – a kereskedelmi igazgató, Josef Dosvald és a műszaki igazgató, Leonhard Bucher – ezt követően is a helyükön maradtak, Dosvald 1877-ig, Bucher 1872-ig töltötte be posztját.

Ennél a régi-új Hengermalomnál talált alkalmazást egy éppen nagykorúvá érett eperjesi születésű fiatalember, Burchard Konrad, valamikor 1862 után. Saját, 1890-ben írt életrajza szerint belépésekor egy „igen szerény állást” fogadott el a Hengermalomnál, ám hamar felelős beosztásba került: 1869-ben irodafőnökként *per procura* (meghatalmazás alapján) cégjegyzési joggal ruházták fel, 1872-től a neve feltűnt a választmányi ülések résztvevői között, 1875-től aligazgató, 1876-tól az igazgatóság tagja, majd Dosvald József kereskedelmi igazgató 1877-es

<sup>7</sup> Tény, hogy 1850-ben teljesen leégett a malom épülete, s mivel a biztosítók nem fedezték a teljes kárértéket, elsőbbségi kötvényeket bocsátottak ki 240 000 pengőforint értékben.

<sup>8</sup> Az osztalék mértéke önmagában természetesen nem elegendő egy vállalkozás nyereségességének megítéléséhez, de a kezdeti időszakra nézve csak ezek az adatok állnak rendelkezésünkre, teljes áttekintés csak e tekintetben adható, s bizonyos mértékben ezek is orientálnak.

<sup>9</sup> SÁNDOR 1959: 340.

<sup>10</sup> BFL VII. 2 e. Cg 1195/1.

távozását követően vezérigazgatóvá lépett elő.<sup>11</sup> S hogy a hengermalmi karrier teljes képét megfessük: 1892-ben ő lett a vállalat alelnöke, végül br. Kochmeister Frigyes több évtizedes regnálását követően, 1906-tól haláláig, 1916-ig az elnöki széket foglalta el. Az impozáns félévszázados karrierje alatt irodafőnökből vállalati elnökké avanszáló Burchard Konrád volt a Sándor Vilmos által főreszvényesként emlegetett Fuchs Rudolf veje. 1892-es alelnökké választásakor az apósának, Fuchs Rudolfnak a helyét vehette át. De vajon hogyan fonódhatott össze egy családban két ilyen különböző társadalmi állásúnak tűnő személy?

### Burchard Konrád – Fuchs Rudolf és családjaik

Burchard Konrád Eperjesen született 1837-ben. Családja történetét (Bot néven) a 12. századra vezetik vissza a genealógiák,<sup>12</sup> Bars (Zsikva – Sikava) és Bihar (Bélavár) vármegyei birtokokról és 1461-ben szerzett nemesi címről számolnak be, melyet 1557-ben I. Ferdinánd Bélaváry György számára megújított. A 16. századtól Bélaváryként szereplő család 1575 után több ágra szakadt.<sup>13</sup> A Salzburgba vándorló, lutheránus ágat I. Jánostól származtatják, aki gyógyszerészetet tanult, és Burchard János néven végül Revalban (Tallin) telepedett le patikusként.<sup>14</sup> A családfák szerint az ő hetedízigleni leszármazottja Burchard Konrád apja, Burchard János Vilmos, akivel a család története újra visszatért Magyarországra.

János Vilmos lengyel feleségével az oldalán 1825 táján érkezett Eperjesre (Sáros vármegyébe) Lengyelország Porosz Királysághoz csatolt részéből. A feleség, Wiemuth Sarolta a családtörténetek szerint egy lengyel költő húga volt, „igen művelt nő, aki németül, franciául, lengyelül – valószínűleg később magyarul – egyformán

<sup>11</sup> Burchard Konrád életrajzát – számos más családi dokumentum és irategyüttes mellett – a család bocsátotta a rendelkezésemre, melyért külön köszönettel tartozom Reuss Konrádnak, Burchard Konrád dédunokájának. A vázolt karrier évszámainak forrásai: *Compassok* és BFL VII. 2. e. Cg 1195/1 és 1195/2.

Érdekes, hogy a fiatal vezérigazgató mellé Dosvald elődjét, az ekkor már választmányi, illetve igazgatósági tag Riedle Miksát állították. „[V]állalatunk ekként kipróbált kezekre bízott.” (*Emlékirat* 1890: 25)

<sup>12</sup> Nyomtatásban megjelent családtörténetek: BÁRCZAY 1894; *Siebmacher's Wappenbuch*. 1894: Supplementband. Anhang. Bélaváry v. Szikava és Burchard-Bélaváry címszavak; KEMPELEN 1911: Bélaváry (szikavai) és Burchard-Bélaváry címszavak; *Magyarország címeres könyve* 1913/I: Burchard-Bélaváry de Szikava címszó; BURCHARD-BÉLAVÁRY, Marcel 1906; 1908a; 1908b. Ezen kívül több visszaemlékezés, napló és családtörténet is van a család birtokában, például Marcsek Jánosné Rajner Paulától vagy Burchard Erzsébettől. Ezeket a család jóvoltából – Reuss Konrád közvetítésével – ismerhettem meg.

<sup>13</sup> Nem egyértelműek a család lakóhelyére vonatkozó adatok, és az elvándorlás okai is homályosak. „Jánost szintén más hazába kergette rossz sorsa.” (Bárczay 1894: 35) Horváth Antalné Joannovits Nóra (Burchard-Bélaváry Gusztáv dédunokája) egy Mészáros Andrásnak adott interjúban arról beszélt, hogy a Bélaváryak Habsburg-pártiságuk miatt voltak kénytelenek elmenekülni az 1575-ös kerelőszentpáli csata után, amelyben Bekes Gáspár oldalán álltak Báthory Istvánnal szemben. A hűtlenségi perek elől három irányba menekültek: Morvaországba – az ág a 18. században fiágon kihalt –, Nyitra vármegyébe – az ág 1760-ban kihalt – és Salzburgba. (Az interjú a család tulajdonában van.)

<sup>14</sup> GUSTAVSON 1994.

tudott és tanította a gyerekeit is”.<sup>15</sup> Némettudásáról és műveltségéről hátrahagyott gótbetűs naplója is tanúskodik. A férj, Burchard János Vilmos bort termelt, a hulladékanyagokból pedig ecetet gyártott. Családjá megélhetését több forrásból biztosította, hiszen a szesz- és ecetgyártás mellett termékeivel feltehetően kereskedett is, és Livohután üveghutát létesített.<sup>16</sup> A család<sup>17</sup> és a vállalkozások történetében mély törést okozott az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc. A két idősebb Burchard fiú, Gyula és Gusztáv részt vett a harcokban, s 1849 őszén elhagyta az országot, Törökországba menekültek, majd később Málta érintésével Franciaországba hajóztak át, ahol a család lengyel ismerősei éltek. Az apa, János Vilmos lengyel kapcsolatait felhasználva részt vett a lengyel önkéntesek megszervezésében, majd 1849 nyarán csatlakozott a magyar csapatokhoz, és legkisebb fiával, Konráddal együtt elhagyta Eperjest. Amikor októberben visszatért, elfogták, s december közepéig fogságban tartották. Az üveghutát az oroszok lerombolták. Wiemuth Sarolta naplójában a következő bejegyzés található 1849. december 31-re:

„Mióta Vilmos itthon van, múlnak a napok egyike a másik után, gondban, reménnyel, örömmel. A rossz órákat el kell felejteni csak a jó és szép maradjon emlékünkb. [...] A Te akaratod történéjk, csak adj erőt a keserű kehely kiürítésére, adj Vilmosnak bizodalmas kedélyt, egészséget, és bölcsességes türelmet, fiatalos erőt, hogy 54 éves korára újból előlről kezdhesse a jövő építését. Adj módot, hogy adósságainktól megszabadulhassunk, még ha nekünk nem is marad semmi, de óvj minket a helytelen [...] szitkoktól, szegyetől. Te Uram tudod legjobban, hogy nem rajtunk múlt, egy szerencsétlen kezdeményezés az üveg hutában, rossz indulatú megbízhatatlan emberek, aztán éhínség, háború, 2 x fogda ami összesen 6 hónapot tett ki és vonta el az üzlettől. Kossuth bankók elértéktelenítése, mindez össze játszott tönkre jutásunkban. Hogy jutunk ebből ki anélkül, hogy másoknak bánatot okozunk. – Magam miatt nem félek, de gyermekeinket féltém, akiket házon kívül kellene elhelyezni, hogy újra valamihez foghassunk. Ez az ami részemről a legnehezebb, de megtenném, ha javukat szolgálná és ha az lenne a Te akaratod, Uram!”<sup>18</sup>

<sup>15</sup> Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezései alapján. 1956, 1983. (A család tulajdonában.) Burchard-Bélaváry Marcel is megemlékezik róla, hogy apja, Burchard Gyula már gyermekkorában megtanult magyarul, latinul, németül, franciául, angolul és lengyelül. (BURCHARD-BÉLAVÁRY, Marcel 1906: 30)

<sup>16</sup> BURCHARD-BÉLAVÁRY, Marcel 1906: 24.

Livohuta/Livóhuta/Livo (Livovská Huta) Sáros vármegyében, Bártfai járásban feküdt. Fényes Elek orosz faluként jellemzi, amelyet „roppant erdőség” vesz körül, s már ő ír üveghutáról a településen. (FÉNYES 1851/II: 35; LELKES [szerk] 1992: 242)

<sup>17</sup> A Burchard-Bélaváry család adatait lásd: 19. ábra.

<sup>18</sup> A gótbetűs napló a család tulajdonában van. Az 1849-es évről vonatkozó részeket volt módomban megismerni, de feltehetően több év naplója is fennmaradt. Az főszövegben olvasható bejegyzést az egyik családtag fordításában idézem, módosítás nélkül.



A Burchard családnak tehát nem csak a két fiútól kellett elválnia, de még komoly anyagi gondokat is okoztak számukra az 1848–1849-es esztendő. Gyulát és Gusztávot az 1857-es amnesztia után látták viszont. A szülők talpra állásáról nincs semmilyen feljegyzés, további történetük is csak főbb vonalakban ismert. Elhagyva Eperjest egy ideig Egerben laktak, magukhoz vették árván maradt unokájukat, a 28 évesen meghalt Ottilia lányuk fiát, Oláh Gusztávot,<sup>19</sup> majd talán éppen az unoka bécsi orvosi tanulmányai miatt, maguk is Bécsbe költöztek az ekkor már ott élő fiukhoz, Gusztávhoz. Itt is haltak meg, Wiemuth Sarolta 1879-ben, Burchard János Vilmos 1881-ben, Bécsben nyugszanak a matzleinsdorfi evangélikus temetőben.<sup>20</sup>

Gyula végleg Franciaországban telepedett le, egy rheimsi pezsgőgyárban helyezkedett el, és 1857-ben feleségül vette a gyártulajdonos lányát, később pedig átvette a gyár vezetését. Bár fia családörténeti leírása szerint jogot tanult és a selmecbányai bányászakadémia hallgatója volt a szabadságharc kitörésekor,<sup>21</sup> apja szesz- és ecetgyárosi ismereteit bizonyára még inkább tudta hasznosítani a rheimsi pezsgőgyárban. Magyarországtól távoli lakóhelye nem akadályozta az intenzív rokoni kapcsolatok ápolását. Többször járt Magyarországon 1857 után is, például öccse, Burchard Konrád második fiának, Pálnak (Paul Julius Heinrich) a keresztelesekor 1873-ban, vagy 1886 nyarán, amikor 18 éves lányával látogatót Budapestre.<sup>22</sup> Öccse, Konrád kalendáriumának lapjai is gyakran felbukkan „Jules bácsi” neve.<sup>23</sup> Felesége korai halála után a szintén fiatalon megözvegyült húga, Burchard Sarolta, özv. Hlaváts Istvánné Franciaországba költözött, s ő segítette Gyula gyermekeinek nevelésében.<sup>24</sup> A magyarországi gyökerek számontartását jelzi az is, hogy Gyula fia, Marcel, három kötetben megírta a Burchard család

<sup>19</sup> Oláh Gusztáv (1857–1944) orvosdoktor, elmeintézeti igazgató lett. Középiszkolait Egerben, az egyetemet Bécsben végezte, itt szerzett orvosdoktori oklevelet 1881-ben. (SZINNYEI [é.n.] vonatkozó rész.) Rajner Paula visszaemlékezései szerint az árván maradt kisleányt a nagyszülei nevelték, Szinnyei viszont a nagybácsit, Burchard Konrádot tünteti fel nevelőjeként. Mivel Burchard Konrád kalendáriumában Oláh Gusztáv neve gyerekként nem, csak mint praktizáló elmeorvos fordul elő rendszeresen, így nehéz feltételezni, hogy ő nevelte volna fel, s az egri középiskolai osztályok sem ezt támasztják alá.

<sup>20</sup> Ez olvasható Rajner Paula visszaemlékezésében (1983), és Burchard Gabriella is feljegyezi, hogy 1886-ban Bécsben járva ellátogattak a nagyszülei sírjához. „Azután kimentünk a temetőbe Nagyapa és Nagyanya sírjához imádkozni. Néhány borostyánlevelet szedtem róla Charlotte néni részére.” (A család tulajdonában.)

<sup>21</sup> BURCHARD-BÉLAVÁRY, Marcel 1906: 30. Ezt erősíti meg az Akadémia 1871-ben kiadott emlékkönyve is, amelyben Burchard Gyula az 1848. év hallgatói között rendkívüli hallgatóként szerepel. (A selmeczi m. kir. Bányász- és Erdészakadémia évszázados fennállásának emlékkönyve 1770–1870. Selmecz, 1871. A bányász- és erdész-akadémia hallgatóinak jegyzéke annak megnyitásától kezdve az első század végéig, 3834. sorszám)

<sup>22</sup> BFL XV. 20. Evangélikus anyakönyvek A3; 1873. szeptember 23. Burchard Gabriella és Burchard Gyula 1886-os utazásáról fennmaradt Gabriella rövid feljegyzése. (A család tulajdonában.)

<sup>23</sup> Burchard Konrád évfordulós naptára. (A család tulajdonában.)

<sup>24</sup> BURCHARD-BÉLAVÁRY, Marcel 1906: 36.

történetét, amelyek meg is jelentek a 20. század első évtizedének végén Franciaországban.<sup>25</sup>

Gusztáv 1857-es hazatérése után Magyarországon maradt. Unokahúga család-története szerint kereskedelmet és közgazdaságtant tanult.<sup>26</sup> Bár azt nem tudni, hol és mikor végezhetette tanulmányait, a pályaválasztást mindenestre igazolja, hogy a Pesti Kereskedelmi Akadémia 1872. évi értesítője mint a könyvvitel tanárát tüntette fel. Majd a következő év értesítője szerint a bécsi kereskedelmi akadémiához hívták tanárnak.<sup>27</sup> A Burchard szülők életük utolsó éveit fiuk, Gusztáv mellett töltötték Bécsben. 1886-ban, amikor Burchard Gyula Franciaországból hazalátogatott, már Gusztáv is Magyarországon élt, de az elutazó francia vendégeket elkísérte Bécsbe és megmutatta nekik a várost. Ekkor jegyezte fel róla 18 éves unokahúga, hogy hét évig élt a császárvárosban.<sup>28</sup> Magyarországra visszatérve Velencén kis birtokot vásárolt, az 1891-es nemesi oklevél is mint velencei földbirtokost említi.<sup>29</sup> Rajner Paula visszaemlékezését idézve: a „gazdálkodás azonban nem neki való volt; birtokát öccse, Konrád vette át, ő meg családjával Budapestre költözött”.<sup>30</sup> Burchard Gusztáv első budapesti lakcímét az 1894-es cím- és lakjegyzékben fedezhetjük fel a terézvárosi címek között, majd az 1902–1903-as kötettől kezdve az I. kerületi Avar utcában szerepelt lakosként. Budapesten is halt meg, egy villamos halálra gázolta 1903-ban. Családtagjai róla szólva mindig megemlékeznek művészi hajlamáról: festéssel és szépirodalommal is foglalkozott.<sup>31</sup> A fia, István és unokája, Alice festő lett. Érdekes, hogy bár jóval közelebb élt öccséhez, Burchard Konrádhoz, mint a Rheimsben élő Gyula, a fennmaradt kalendáriumban mégis ritkán tűnik fel a neve, és Konrád gyerekeinek keresztszülei között sem szerepelt.

A legfiatalabb Burchard fiú, Konrád, 12 éves volt a családja történetén nagyot fordító szabadságharc idején. Sajat, 1890-ben írt életrajza szerint „elvégezte az

<sup>25</sup> BURCHARD-BÉLAVÁRY, Marcel 1906, 1908a, 1908b.

<sup>26</sup> Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezései alapján. 1956, 1983. (A család tulajdonában.)

<sup>27</sup> „A tanév kezdetén nyilvános pályázat útján Burchard Gusztáv ur a könyvvitel zik tanárának és a mintatanoda vezetőjének nevezetett ki.” *A Pesti Kereskedelmi Akadémia értesítője* az 1872. tanév végén. „Burchard Gusztáv ur, a ki a könyvitelt adta elő, a bécsi kereskedelmi akadémiához tanárnak meghivatván, önként lépett ki a tanári testületből.” *A Pesti Kereskedelmi Akadémia értesítője* az 1873. tanév végén.

<sup>28</sup> Burchard Gabriella feljegyzése az 1886. június 4. és július 26. közötti magyarországi utazásukról. (A család tulajdonában.)

<sup>29</sup> GERŐ (szerk.) 1940.

<sup>30</sup> Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezése alapján. 1983. (A család tulajdonában.)

Bellusi Baross Károly 1893-as kiadású gazdacímtárában még Burchard Gusztáv szerepel egy 103 kat. hold területű velencei birtok tulajdonosaként. (BAROSS [szerk.] 1893) Az 1897-ben megjelent gazdacímtárban viszont már csak az öccse neve található meg: a kötet egy 277 kat. holdas velencei birtok tulajdonosaként tünteti fel Burchard-Bélaváry Konrádot. (*A M. Kor. Országainak mezőgazdasági statisztikája*. 1897: II. kötet)

<sup>31</sup> BURCHARD-BÉLAVÁRY, Marcel 1906: 36; Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezései. 1956, 1983. (A család tulajdonában.)

eperjesi kollégiumot és miután hajlamai a kereskedelmi pályára vonzották, 1854-ben külföldre ment, hogy a gyakorlati téren szerezzen tapasztalatokat. Berlinben a kereskedelmi akadémiát hallgatta; innen Danzigba [Gdańsk] ment, hol egyik legkiválóbb gabonakereskedő- és hajóvállalkozási cégnél volt hosszabb ideig; azután beutazta Német- és Franciaországot, tanulmányozván a kereskedelmi és ipari viszonyokat.<sup>32</sup> Ha valóban 1854-ben ment külföldre, 17 évesen, akkor még nem végezhetette el a kollégiumot, bár az sem zárható ki, hogy oda járt. A kollégium támogatói között 1852 és 1855 között nem lelhető fel a Burchard név,<sup>33</sup> ami természetesen a család megrendült anyagi viszonyaiból is következhet, s továbbra sem zárja ki, hogy Konrád a Kollégium hallgatója volt. A kereskedelmi pálya iránti vonzódás lehetett apai intenció is, de akár egyéni választás, akár apai ráhatás eredménye volt, mindenképpen a családi tradíció folytatását jelentette. Kereskedelmi tanulmányokat ez idő tájt Magyarországon nem lehetett folytatni, a Pesti Kereskedelmi Akadémia majd csak 1857-ben nyitja meg kapuit. A külföldi tanulmányokat tehát ez is indokolhatta, a tanulmányokat követő külföldi gyakor-nokoskodás pedig – a céhlegények vándorlását idézve – nem volt ritkaság a korban, bár érdekes lenne tudni, miért épp az említett danzingi cégnél állt munkába, vagy hogyan választotta a gabonakereskedést és hajózást. 1862-es hazatérése után Burchard Konrád Pesten telepedett le, s első (és utolsó) munkahelyeként a Pesti Hengermalom Társaságot választotta. Távól a családjától, egy idegen városban önálló karrier fölépítésébe kezdett. Családjától az iparos-kereskedői tradíciót és evangélikus hitét kapta örökül. Mindkettő becses útravalónak bizonyult.

Burchard Konrád 31 évesen alapított családot. 1868-ban, amikor irodafőnökként dolgozott a Hengermalomban, feleségül vette Fuchs Augusztát, Fuchs Rudolf, a Hengermalom egyik főrészesvényesének 22 éves lányát. Felesége családja gazdag és befolyásos pesti patrícius famíliának számított.

Fuchs Rudolf egyike volt a Holzhammer céget a Hengermalomból kivásárló pesti kereskedőknek. Apja, Fuchs Keresztély Lőcséről származott cipszer (szepességi szász), lutheránus családból, és dohánygyártással, dohánykereskedéssel foglalkozott. A 19. század elején még testületen kívüli kiskereskedőként működött, majd 1832-től nagykereskedői jogosítványt nyert, és később gyári privilégiumot is kapott dohánygyártó üzemére. Nyáron dohányt őrlött, télen pedig lisztet, ami ellen a molnárcéh tiltakozott, s a pesti tanács eltiltotta Fuchst a bérörléstől. Pénzét városi ingatlanokba és városi haszonbérletbe fektette. Nem vett részt a városigazgatásban, s nem lett választott polgár sem. Üzemét és nagykereskedését fiai, Rudolf és Gusztáv folytatták a Polgári Kereskedő Társaság tagjaiként.

<sup>32</sup> Az életrajz egyes szám harmadik személyben íródott, talán felkérésre írta Burchard Konrád. (A család tulajdonában.)

<sup>33</sup> Az *Eperjesi Evang. Ker. Collégium értesítője* 1855. Hallgatói névsort nem tartalmaz az értesítő.

Amikor 1850-ben a dohány állami monopólium lett, a dohánygyártó üzemet eladták a Fuchs testvérek a kincstárnak, de a kereskedelmi profilt megtartották. Gusztáv az 1850-es években termény- és borkereskedéssel foglalkozott, Rudolf pedig a közéleti szereplés felé fordult, a pesti kereskedelmi és iparkamara elnöke lett, s váltótörvénytörvényesülki ülnökként működött. Az állami megváltásból eredő tőkét ipari vállalkozásokba és a hiteléletbe fektették, ebből származtak a vállalatok és bankok vezetőségében elfoglalt pozícióik. Így például 1861-ben nagyobb részvénytársaságot vásároltak a Pesti Hengermalom Társaság részvényeiből. Rudolf a MÁH alelnöke, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank felügyelőbizottságának tagja volt, a Lipótvárosi Takarékpénztár, a Hotel Rt., a Pesti Hengermalom Társaság és az Alföldi Vasút igazgatóságának tagjaként tisztelték; Gusztáv a PMKB cenzora (hitelbíráló), a Hengermalom, a Nyugati Vasút és a Pécsi Brikettgyár vezetőségének tagja volt. Budapest virilis-listáin is vissza-visszatér a Fuchs testvérek neve.<sup>34</sup>

Szerencsés módon fennmaradt Fuchs Rudolf hagyatéki osztálya, ez alapján tehát azt is érzékelnünk tudjuk, hogy a pozíciókban látható befolyás és gazdasági életbeli jelenlét milyen tényleges vagyoni erőt képviselt.<sup>35</sup> 1892-ben a halál hírtelen érte Fuchs Rudolfot, mert bár már 83 éves volt, végrendeletet nem hagyott maga után, a halotti anyakönyv szerint „szívhűdésben” hunyt el november 22-én saját házában (V. ker. Nagykorona u. 26.). Az 1893-ban felvett osztályegyezség szerint cselekvő állapotú vagyona közel másfél millió forintot (1 458 559 o.é. frt) tett ki, e vagyon több mint 80%-a (1 208 140 o.é. frt) értékpapírokban feküdt: ipari és hitelintézeti részvényekben, vasúti és állami kötvényekben. Mindössze egy pesti ház és egy budai nyaraló képezte az ingatlantulajdont, összesen 172 419 o.é. frt értékben. Az osztályegyezségben szereplő lipótvárosi háza<sup>36</sup> már az 1860-as években is megvolt Fuchs Rudolfnak, vagyis akkor, amikor elkezdte kiházasítani négy leányát. A családba kerülő vejek társadalmi háttere magyarázatot adhat arra, hogyan házasodhatott be a gazdag pesti polgárcsaládba Burchard Konrád.

Fuchs Rudolfnak négy lánya volt, a legidősebb, Henriette 1841-ben született, Carolina 1844-es, Augustza 1846-os és Melánia 1857-es születésű volt.<sup>37</sup> Henri-

<sup>34</sup> BÁCSEKAI 1989: 107–109; VÖRÖS Károly 1979 vonatkozó részek.

<sup>35</sup> A Görgei István közjegyző által írásba foglalt, 12/1893. ügyiratszámú osztályegyezséget a család egyik leszármazottjától, Reuss Konrádtól fénymásolatban kaptam meg. Halotti anyakönyve: BFL XV. 20. Evangélikus anyakönyvek A6.

<sup>36</sup> Az említett ház a Nagykorona utca 26. szám alatti ingatlan (az 1870-es évek elejéig 3 Korona utca, ma Herceprímás utca az V. kerületben). A Fuchs-lányok házassági anyakönyveiben a menyasszonyok lakhelyeként már ez szerepel, s 1868-ban még hozzátették azt is, hogy „saját ház”. A *Budapesti cím- és lakjegyzék* kötetében Fuchs Gusztáv címeént következetesen az V. kerület Sas u. 23. szám olvasható (ma is ez az utca neve), Fuchs Rudolf nevénel pedig az V. kerület Nagykorona u. 26., néha a Sas u. Már a két ingatlan helyrajzi száma is elárulja, s ez látható a Budapestről készült 1908-as térképen is, hogy a két cím egy ingatlant takar (808 hrsz.), amely a két utca között elhelyezkedve mindkettőre kijáráttal bírt.

<sup>37</sup> A Fuchs-lányok születési anyakönyvei a Deák téri német nyelvű evangélikus anyakönyvekben található: BFL XV. 20. Ev. anyakönyvek. A2, házassági anyakönyveik viszont már a Deák téri magyar nyelvű evangélikus

ette (vagy családi becenevén Jette) 20 évesen, 1861-ben ment férjhez egy 33 éves gyermekorvoshoz, dr. Koller Gyulához. Koller Gyula (1828–1912) a házassága előtt öt évvel szerzett orvos-sebészorvosi oklevelet a bécsi egyetemen.<sup>38</sup> Augusztát 1868-ban, 22 évesen vette feleségül az akkor 31 éves Burchard Konrád. Caroline igen későn, 27 évesen kelt el 1871-ben, az ő férje – a vele egykorú – Glatz Henrik (1844–1905) pesti kereskedő lett, aki korábban bankhivatalnokként kezdte pályáját, s csak később önállósult.<sup>39</sup> A legfiatalabb lány, Melanie pedig szintén egy orvosnak adta a kezét: 20 éves volt, amikor hozzáment dr. Schulek Vilmos, 34 éves szemorvoshoz 1877 májusában. Schulek Vilmos (1843–1905) is Bécsben szerzett orvosi oklevelet, házasságkötése előtt kilenc évvel, 1868-ban, több évig külföldön dolgozott, majd 1872-ben Kolozsvárott a szemészet tanára, illetve az egyetem rektora lett. 1874-ben a budapesti egyetem elméleti és gyakorlati szemészet rendes tanárává, később a szemészeti klinika igazgatójává nevezték ki.<sup>40</sup>

220

A vejek között tehát a beházasodáskor volt egy 31 éves magántisztviselő, egy 27 éves önálló kereskedő és két 30 feletti orvos. Közülük azonban csak Schulek Vilmos nevezhető egyértelműen biztos egzisztenciának a házasságkötés idején. A többiekben inkább csak a karrier és a biztos jövő lehetőségét láthatta a leendő após, Fuchs Rudolf. Tegyük hozzá, igen éles szemmel, hiszen Koller Gyuláról Szinnyei 1899-ben már egy budapesti „gyermekgyógyintézet tulajdonosaként” és a Királyi Magyar Orvosi Könyvkiadó-társulat első titkáraként emlékezett meg. Koller a századfordulón háztulajdonos is volt.<sup>41</sup> Schulek Vilmost 1889-ben az Akadémia levelező tagjai közé választották, majd 1902-ben a rendes tagok sorába lépett. Burchard Konrád apósa halála után a Hengermalom alelnöke, később elnöke lett, és 1885-től főrendiházi tagsággal dicsekedhetett. Egyedül Glatz Henrikről tudható kevesebb, ami az önálló, egyéni vállalkozói létből is következik. A fővárosi lakcímgjegyzékekben tőzsdeügynökként tüntette fel foglalkozását az 1880-as és 1890-es években. 1890–1900 között egyéni céget működtetett,

.....  
 anyakönyvekben vannak: BFL XV. 20 Ev. anyakönyvek A7. A Fuchs családról készült családfát lásd: 20. ábra.

<sup>38</sup> Koller Gyula karrierjére lásd: SZINNYEI (é.n.) vonatkozó rész.

<sup>39</sup> KEMPELEN 1940: 62–63; KLEMENT 2008b. A házassági anyakönyvben is kereskedőként szerepel a vőlegény. BFL XV. 20 Ev. anyakönyv A7. 1871. május 14.

<sup>40</sup> Schulek Vilmos karrierjét bemutatja: SZINNYEI (é.n.) vonatkozó rész.

<sup>41</sup> *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1898. Az V. kerület Sas u. 16. szám alatti ingatlanlál jegyzik tulajdonosként, közel apósa házához. A Fuchs család tagjai egyébként mind közel éltek egymáshoz. Koller Gyula címe-ként a Sas u. 16. előtt az V. ker. Bálvány u. 8. szerepelt. Glatz Henrik az V. ker. Akadémia u. 6. szám alatt lakott. Schulek Vilmos neve pedig már 1882-től a Sas u. 23. szám alatti címen tűnik fel, tehát apósa házában, s annak halála után is itt él. Burchard Konrád kezdetben a Hengermalomban lakik családjával, ami szintén a Lipótvárosban állt ekkor (V. ker. Klotild u. 6.), apósa halála után ő az egyetlen, aki elhagyja a Lipótvárost hozzávetőleg tíz évre, s az Andrássy út 81., majd 122. szám alá költözik, de 1906-tól visszatér az V. kerületbe, a Sas u. 30/a szám alá. Végül 1913-ban a Várkert rakparton rendezi be otthonát, s haláláig ott is lakik. Tegyük hozzá ugyanakkor, hogy ekkorra már meghalt a felesége, valamennyi sógora, az anyósa 1914-ben hunyt el, s csupán egyetlen sógornője élt, vagyis felbomlott a Fuchs családi kötelék.

tőzsdeügynökként, ahol 1894-ben cégvezető lett György nevű öccse is.<sup>42</sup> A kötetben elemzett adatbázisban a Hengermalom, a Pesti Molnárok és Sütők és az Első Budapesti Gőzmalom Rt. részvényesei között bukkant fel a neve. A Fuchs-vejek tehát láthatóan sikeres életpályákat futottak be, amiben talán a befolyásos após-nak is szerepe lehetett, miként – úgy vélem – a beházasuló fiúk kiválasztásában is, vagy legalábbis az atyai engedélyezésben. A személyes benyomásokat, szimpátiát, a fiatalok közötti vonzalmat, netán szerelmet nem tudjuk rekonstruálni 130, 140 év távlatában, erre nézve nem maradtak fenn személyes vagy családi feljegyzések sem. Nem zárom ki, hogy a fiatalok között meglévő vonzalom, szimpátia szerepet játszott a házasságok megkötésében, de a leendő családtagok családi hátterét alaposabban megvizsgálva sok hasonlóság mutatkozik az orvos, magántisztviselő, kereskedő vejek családjai és Fuchs Rudolf családja között, s emiatt talán nem helytelen némi családi stratégiát feltételezni.<sup>43</sup>

Koller Gyula a szepességi Lőcsén született ágostoni hitvallású evangélikusként.<sup>44</sup> A Glatz család szintén evangélikus cipster gyökerű, Poprádról származó polgár- és iparos familia, Henrik nagyapja, Jacob Glatz tanári működéséről, pedagógiai munkáiról nevezetes, apja, Karl Heinrich Eduard Glatz teológiát végzett, többek között Pozsonyban tanított, majd a *Pester Lloyd* újságírója lett.<sup>45</sup> Glatz Henrik még Pozsonyban született 1844-ben, de öccse már Pesten került keresztvíz alá 1846-ban, ugyanabban a pesti evangélikus gyülekezetben, ahol ez évben Fuchs Augustát is megkeresztelték. A Schulek család is felvidéki, szepességi szász felmenőkkel bírt, és a 17. század elejéig visszavezetett család valamennyi tagja evangélikus vallású volt. Schulek Vilmos két nagybátyja (Jenő és Lipót) az 1848–1849-es szabadságharcban esett el. Schulek Vilmost 1843 májusában szintén ugyanabban a pesti, német nyelvű evangélikus közösségben keresztelték meg, mint a Fuchs-lányokat. Vilmosnak egyébként a testvére volt Schulek Frigyes (1841–1919) műépítész, műegyetemi tanár, a Mátyás-templom és a visegrádi Salamon-torony restaurátora, a Halászbástya tervezője.<sup>46</sup> Burchard Konrád felvidéki gyökereiről, evangélikus vallásáról, s a család szabadságharcban vállalt szerepéről,

<sup>42</sup> BFL VII. 2. e. Cégjegyzék, egyéni cégek, 9. kötet, 230. lap. Az 1900-tól fennálló utódcégben Henriknek már nincs nyoma: társas cégek, 29. kötet, 35. lap. Talán betegség miatt szüntette meg üzleti tevékenységét, erre utalhat legalábbis, hogy 1900. június 18-án (56 éves ekkor) meghatalmazta sógorát, Buchard-Bélaivary Konrádot, hogy „helyette minden hivatali ügyben eljárjon, vagyont kezelje, a céget tetszése szerint eladja vagy folytassa”. BFL VII. 2. e. Cg 5126.

<sup>43</sup> A házasságok háttéréről részletesebben: KLEMENT 2007.

<sup>44</sup> Ez derül ki a házassági anyakönyvből BFL XV. 20 Ev. anyakönyv A7. 1861. március 5.

<sup>45</sup> Glatz Eduárd életére lásd: ERTL 1940. A munka a német nemzetiségi mozgalom egyik első élharcosaként ábrázolja Eduard Glatzot, az ideológiai színezeten túl azonban a teljes életrajz olvasható benne forráshivatkozásokkal együtt. (Köszönöm Mátyásfalvi Jánosnak, a család egyik ma élő leszármazottjának, hogy felhívta rá a figyelmemet.)

<sup>46</sup> Schulek Vilmosra és a Schulek családra vonatkozó információk forrása: SCHULEK 1943.

hányattatásáról már esett szó, miként Fuchs Rudolf cipszer gyökereiről és evangélikus hitéről is, ő – nem mellesleg – a pesti evangélikus egyházközség presbiterként is működött. A társadalmi háttér alapján leszögezzük, hogy Fuchs Rudolf vejei, akár maga választotta őket, akár a lányok akarata alapján (is) kerültek a családba, egyértelműen azonos kulturális és mentalitásbeli háttérrel rendelkeztek. A felvidéki gyökerek, az otthonról hozott és iskolázottságból eredő műveltség, az ág. evangélikus vallás és talán még az 1848–49-es családi szerepvállalások is fontosak lehetnek, amikor Fuchs Rudolf áldását adta lányai frigyére.<sup>47</sup> A kulturális egyöntetőségnek a családban később is létező szempontját erősíti meg a dédunokának, Marcsek Jánosné Rajner Paulának az 1983-as memoárjában fennmaradt gondolata:<sup>48</sup>

222

„Sok olyan név van gyermekkori emléeim között, mint rokon, akikkel a rokonságot kimutatni nem tudom. Az evangélikus vallás, a műveltségi szint, gondolkodásmód, életmód a vérszerinti kapcsolatnál erősebben köt össze. Sokszor közeli rokonság is elsatnyul, ha nincs lelki harmónia.”

Nem a vagyoni helyzet vagy ennek kilátása lehetett tehát elsősorban meghatározó, amikor Fuchs Rudolf kiházásította négy leányát, hanem a kulturális háttér. S így már Burchard Konrád is beleillik a Fuchs-vejek sorába,<sup>49</sup> ahogy későbbi sikerei sem maradnak el a másik három Fuchs-vej mögött. Ezt mutatják Burchard Konrád életútjának további részletei is a Fuchs családba történt beházasodása után.

Burchard Konrád karrierje ezután még szorosan összefonódott a malomiparral és a Hengermalommal, s mondhatni, töretlenül haladt felfelé. Hengermalmi belépése után néhány évvel már a Társaság főtisztviselői közé tartozott, 1876-tól tagja volt a vállalat stratégiai vezetőtestületének (igazgatóság), 1877-től pedig első számú operatív vezetővé (vezérigazgató) lépett elő. A „vasszorgalom és szakképzettség” mellett Fuchs Rudolf is ott állt e karrier mögött. Az ifjú Burchard hivatali felemelkedését hathatósan támogathatta apósa, aki 1867-től folyamatosan tagja volt a Hengermalom stratégiai irányítását ellátó választmányának, 1876 után igazgatóságának, és 1890-től a Társaság alelnöke volt. (Hirtelen jött halála után veje az ő alelnöki székét foglalhatta el.) A Hengermalom ranglétrájának utolsó fokát, az elnöki pozíciót Burchard Konrád 1906-ban érte el, s meg is

<sup>47</sup> Egyik dédunokájának visszaemlékezése szerint Fuchs Rudolf „magyar érzelmű, kétnyelvű ember volt, mint általában a szepesiek”, „barátja és munkatársa Székács József evangélikus püspöknek”. Marcsek Jánosné, Rajner Paula visszaemlékezése 1983. (A család tulajdonában.)

<sup>48</sup> Marcsek Jánosné, Rajner Paula visszaemlékezése 1983. (A család tulajdonában.)

<sup>49</sup> 1890-es életrajzában saját hivatali felemelkedését „vasszorgalmának, szakképzettségének és körültekintő ügyességének” tulajdonította. Ma leginkább polgári értékeknek neveznénk e tulajdonságokat. Ez is része lehetett a családon belüli kulturális azonosságnak. Burchard Konrád önéletrajza 1890-ből. (A család tulajdonában.)

tartotta azt haláláig. Míg pozíciói egyre emelkedtek, társasági részvényhányada is megnövekedett.

Malomipari szerepvállalása egyébként nem ért véget a Hengermalommal. Számos szakkikét hivatkozzák a lexikonok.<sup>50</sup> Nemzetközi és hazai malomipari szakkiállításokon (1873. Bécs, 1878. Párizs, 1879. Székesfehérvár, 1882. Trieszt, 1885. 1896. országos kiállítás) vett részt, nem egyszer a „jury” tagjaként vagy szervezőként. Ő mutatta be a magyar malomipar millenniumi szereplését Matlekovics Sándor reprezentatív kiadványában.<sup>51</sup> Az ágazat érdekképviseletében az 1870-es évektől részt vállalt. Az ő kezdeményezésére alakult meg 1879-ben az általános iparegyleten belül a malomipari szakosztály, amelynek több mint hat évig volt elnöke, 1881 óta tagja lett a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának, majd a szakosztályból kinövő önálló Országos Malomegyesület is első elnökének választotta.<sup>52</sup> Bár az egyesület később felbomlott, évek múlva is büszkén írt róla:

„...annak idején sikerült nekem az ország összes malmait egy egyesületbe csoportosítani, ezáltal jelentékeny előnyöket biztosítani a malomipar részére, ennek üzletét szolid alapokra fektetni, – /sajnos az utódok versengésükkel az elnöki tisztségért a számottevő országos egyesületet szétdarabolták/...”<sup>53</sup>

A Burchard Konrád által viselt pozíciókból ítélve úgy tűnik, hogy a hengermalmi felemelkedést és a malomipari mind meghatározóbb szerepet számos olyan gazdasági funkció is kiegészítette, amely malomipari kapcsolatokkal bírt. Mintha a pozíciók többsége a malomipar körül sűrűsödne. Az ipari érdekképviselet századforduló után megnyílt új fóruma, a Gyáripárosok Országos Szövetsége a malomipar képviseletének is terepe lett. Burchard Konrád pedig a GyOSz ügyvivő igazgatóságának tagja volt. A gőzmalmok a gyakori tűzkárok miatt a biztosítók állandó ügyfelei közé tartoztak. Burchard Konrád az Első Magyar Általános Biztosító Társaság felügyelőbizottságának volt tagja. A nyersanyag beszerzése és az őrlmények exportálása okán a kereskedelmi malmok közlekedési vállalatokkal is kapcsolatban álltak. Burchard Konrád előbb igazgatósági tagja, majd alelnöke lett az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.-nek. A gőzmalmok szén-szükséglete a malmok villamosításáig fennállt. Burchard Konrád igazgatósági tag volt a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-ben.<sup>54</sup> Burchard Konrád gazdasági pozíciói-

<sup>50</sup> GULYÁS 1942: 271–272.

<sup>51</sup> MATLEKOVICS 1898.

<sup>52</sup> Burchard Konrád önéletrajza 1890-ből. (A család tulajdonában.); GELLÉRI 1887: 3–7.

<sup>53</sup> MOL Z 40. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, projektumok, 52. cs. 957. t. Burchard Konrád levele Láczy Leóhoz a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökéhez, 1909. október 22.

<sup>54</sup> A malomiparhoz nem kapcsolható pozíciói is ismertek: elnöke volt a Hotel Royal Rt.-nek, a Kereskedelmi Épület Rt.-nek, alelnöke az Országos Központi Hitelszövetkezetnek, igazgatósági tagja a Siófok Balatonfürdő



nak háttérben joggal feltételezhetjük Fuchs Rudolf hatását, hiszen Fuchs hagyatékaiban a hengeralmi részvények mellett többek között Kereskedelmi Épület Rt.-részvények, Hotel Rt.-részvények és Első Magyar Általános Biztosító-részvények is voltak. Utóbbi két vállalatnál Fuchs Rudolf maga is igazgató volt, s a társaságokban Burchard is pozícióval bírt.

Gazdasági társasági posztokon túl politikai szerepet is kapott Burchard Konrád, 1885-ben főrendiházi tag lett, amely tagadhatatlanul sokat emelt az akkor 48 éves malomigazgató társadalmi megítélésén. A király élethosszig szóló kinevezésével elnyert rang feltehetően megint csak nem volt független attól a társadalmi pozíciótól, amit Burchard Konrád apósa betöltött, s a megbecsülés talán egyszerre szólt neki, a malomipar szaktekintélyének és apósának.<sup>55</sup> A főrendiházi tagsággal Burchard Konrád gazdaságpolitikai szerepre is szert tett. Tagja lett a kereskedelmi minisztérium tarifa-bizottságának és vámügyi tanácsának – amelynek munkája újra csak összefüggött a malomiparra vonatkozó szabályozásokkal –, később pedig az országgyűlés pénzügyi bizottságának és igazoló bizottságának.<sup>56</sup> Közéleti szerepeinek sorát növelte, hogy tizenkét éven át ő volt Brazília budapesti főkonzulja, s egy ideig a fővárosi képviselőtestületnek is tagja lett mint virilista.<sup>57</sup> Nevét filantróp és tudományos egyesületekben is megtalálhatjuk. Gelléri Mór a Nemzeti Tornaegylet alapítójaként, a Magánhivatalnokok Egyletének elnökeként és az V. kerületi 2. sz. iskolaszék másodelnökeként emlékezett meg róla, a *Turulban* a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság alapítói között szerepelt, temetésén pedig magas rangú vezetői révén képviseltette magát a Magyar Vörös-Kereszt Egyesület is, ami Burchard Konrád egyesületbeli szerepére utal. Végül saját életrajzában és évfordulós naptárában ő maga hangsúlyozta, hogy a „pesti ágostai egyház presbytere” és a „magyar földrajzi társaság” alapító tagja volt.<sup>58</sup>

Társadalmi presztízsét elsősorban főrendiházi tagsága alapozta meg. Külföldi és hazai kitüntetései, köztük a Ferenc József-rend lovagja cím, majd az 1891-ben elnyert nemesi rang csak tovább erősítették pozícióit. A nemesi címmel együtt ő és Gusztáv testvére jogot kaptak arra is, hogy visszavegyék régi családi nevüket,

.....  
Rt.-nek, a Budapesti Lovasegylet Rt.-nek vagy a Magyar Vigszínház Rt.-nek. S e lista minden bizonnyal még nem is teljes. (A lista összeállítása során a *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára* köteteit, valamint a Mihók-féle *Compassok* köteteit használtam.)

<sup>55</sup> Saját 1890-es életrajzában az 1885-ös országos kiállítás sikerével magyarázza a főrendiházi kinevezését.

<sup>56</sup> Lásd a *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára* köteteit.

<sup>57</sup> GULYÁS 1942: 272. Burchard Konrád önéletrajza 1890-ből.

<sup>58</sup> GELLÉRI 1887: 7; *Turul* 1899. 3. 146; *Pesti Hírlap* 1916. július 5. 13. oldal; Burchard Konrád önéletrajza 1890-ből. Burchard Kálmán évfordulós naptára. Első oldal. (A család tulajdonában.)

és ezentúl a Burchard-Bélaváry családnevet használják.<sup>59</sup> Önmagát a következőképpen értékelte Burchard Konrád:

„Burchard a becsületes munka képviselője. Mai nagy tekintélyét és előkelő állásának alapját munkásság és tevékenység vetette meg, mely éveken át nemcsak hazánk legelső iparága fejlesztésének, hanem a közügyeknek és polgártársai jólétének volt szentelve. Önzetlen és buzgó működése a legszélesebb körökben elismerésre és méltánylásra talál.”<sup>60</sup>

## Fuchsok–Burchardok a Hengermalomban

A Pesti Hengermalom Társaságot alapítóinak köre, majd a vezetést az 1860-as évek elejétől meghatározó kereskedői kör alapján egy klasszikus részvénytársaságnak tekinthetjük. Nincs nyoma sem egy család, sem egy vállalat vagy bank többségi részvénytulajdonának. Előfordulnak ugyan az igazgatóságban belül rokoni kapcsolatok, Fuchs Rudolf és Fuchs Gusztáv testvérek, Fuchs Rudolf és Burchard Konrád após-vej rokonságban vannak, és jelen volt banki reprezentáns is a MÁH részéről, pl. Kochmeister Frigyes személyében, de családi vagy banki dominanciáról ennek ellenére nem beszélhetünk. 1906 után azonban alapvetően megváltozott a kép, bár a tendencia, a Fuchs–Burchard családtagok vállalati megjelenése már hamarabb elkezdődött.

Burchard Konrádnak és Fuchs Augusztának öt gyermeke született, közülük négy élte meg a felnőttkort: Dóra, Rezső, Pál és Andor. A szülők nagy súlyt fektettek a gyerekek iskoláztatására – még a fiatalon férjhez ment Dóra is járt felső leányiskolába – és támogatták külföldi tanulmányaikat is – Pál Bécsben, Andor Berlinben tanult egy ideig, Rezső pedig londoni tanulmányútra ment az egyetemet követően.<sup>61</sup> A fiúk iskoláztatása egyöntetűen közhivatalok felé vezető pályákat mutat, Rezső és Andor jogot tanul, Pál katonai akadémiát végzett, ennek ellenére – Pál kivételével<sup>62</sup> – később feltűnnek a Hengermalom vezetésében is.

<sup>59</sup> GERŐ (szerk.) 1940; 605 sz. eln./1891. nemesi oklevél (A család tulajdonában.) A Ferenc József-rend lovagja címet 1882. december 22-én kapta. (Burchard Konrád évfordulós naptára. Második oldal. – A család tulajdonában.)

<sup>60</sup> Burchard Konrád önéletrajza 1890-ből. (A család tulajdonában.)

<sup>61</sup> Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezése. 1983. és Burchard Kálmán évfordulós naptára. (A család tulajdonában.)

<sup>62</sup> Pál katonai akadémiát végzett, s egy diplomata-vizsga után követéségi titkár lett. Ő kizárólag állami szolgálathoz kötődött, a Hengermalomban semmilyen pozíciót nem töltött be, még részvényes sem volt, és más vállalati érdekeltsége sem ismert. Államhivatali karrierjének bizonyára jót tett őgrófi felesége, pénztárcájának ugyanakkor sokat árthatott az 1910-es évek elején lezajlott válása és talán saját életvitele is. Mind az anyai, mind az apai örökség felosztásakor Pál örökrészéről szólva a jegyzőkönyvek lakonikus egyszerűséggel csak annyit jegyeznek meg, hogy Pál azt már az elhunyt életében megkapta kisebb-nagyobb részletekben, sőt még többet is. Pál lehetett a család fekete báránya.

Az első Burchard családtag a Hengermalomban azonban még nem a fiúk közül került ki, hanem egy vej személyében jelent meg. Romantikusan azt is mondhatnánk: megismételte magát a történelem, ugyanis Burchard Dóra 1887-ben feleségül ment Rajner Kálmánhoz, a Hengermalom főtiszviselőjéhez.<sup>63</sup> Ahogy 1868-ban elvehette az akkor 31 éves Burchard Konrád a gazdag pesti kereskedő, Fuchs Rudolf lányát, most hasonló társadalmi különbséget áthidalva adta hozzá a főrendiházi tag Burchard Konrád elsőszülött gyermekét a 32 éves, Pesten született, de eperjesi származású és evangélikus vallású irodafőnökhöz. Lánya visszaemlékezése szerint Rajner Kálmán 18 évesen lépett a Hengermalom hivatalnoki karába, amit megerősít az is, hogy a Pesti Kereskedelmi Akadémiát 1872-ben fejezte be. Éppen abban az évben, amikor Burchard Gusztáv a könyvvitelt, a „legfőbb stúdiumot”<sup>64</sup> tanította az iskolában. 1872-ben egyébként Fuchs Rudolf tagja volt az iskola vezérlő bizottságának.<sup>65</sup> Rajner Kereskedelmi Akadémiai tanulmányai – személyes ismeretség nélkül is – jó ajánlólevelet jelentett a korabeli vállalatok számára.<sup>66</sup> Rajner Paula visszaemlékezése szerint szerény szülői támogatás állt Rajner Kálmán mögött, apja fiatalon meghalt, édesanyja kis vegyeskereskedésből tartotta fenn a családot. Születési anyakönyve szerint édesapja, Joh. Georg Reiner kereskedő volt, s a két feltüntetett keresztelési tanú is „kereskedő” foglalkozás-megjelöléssel szerepelt,<sup>67</sup> vagyis a családi kereskedői tradíció egyértelműen kimutatható. Rajner közel tíz éves szolgálat után, de még mindig csak 28 évesen lett a Hengermalom irodafőnöke és cégvezetője. 1890-től helyettes igazgatóként működött vezérigazgató apósa mellett, majd amikor 1892-ben, Fuchs Rudolf halála után Burchard Konrád alelnök lett, Rajner Kálmán elfoglalta a vezérigazgatói pozíciót, és 1893-ban a közgyűlés beválasztotta az igazgatóság tagjai közé is.<sup>68</sup> Burchard Konrád ekkoriban költözött ki családjával a Hengermalom épületéből, ahol közel húsz éven át éltek, s a lakásba természetesen lánya és az ifjú igazgató költözött be.

A Hengermalom éves közgyűlései előtti részvényléttelekről fennmaradt listákon az 1890-es évek közepétől, Fuchs Rudolf halála (1892) után egyre nagyobb

<sup>63</sup> Rajner Kálmán 1883-tól szerepelt a vállalat irodafőnökeként és cégvezetőjeként a cégjegyzékben és a *Compassban*.

<sup>64</sup> Krausz Simon így vallott akadémista éveiről: „Nagyon szerettem az iskolát, mert tananyagunk módot adott arra, hogy kissé lássuk a való életet. Legfőbb stúdiumom volt és maradt: a könyvvitel. Könyvelési alapismereteim tanítottak meg – belőlük olvasni. A könyvek alapján lehet csak megítélni az üzlet jóságát, életrevalóságát vagy ennek ellenkezőjét.” KRAUSZ 1991: 14.

<sup>65</sup> Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezése. 1983. (A család tulajdonában.); *A Pesti Kereskedelmi Akadémia értesítője az 1872. tanév végén; Tiszti Cím- és Névtár* kötetei.

<sup>66</sup> Vö. KRAUSZ 1991: 17–18.

<sup>67</sup> Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezése. 1983. (A család tulajdonában.) Ő is megjegyzi, hogy apai felmenőiről keveset tud. BFL XV. 20. Ev. anyakönyvek A2 1855. április 21.

<sup>68</sup> BFL VII. 2. e. Cg 1195/1.

számban jelentek meg a részvényesek között a Burchard és a Fuchs család tagjai. Fuchs Rudolf 1893-as hagyatéka 68 db Hengermalom-részvényt tartalmazott. A Hengermalomban 1861 óta részvényes Fuchs 1879-ben tette le a legtöbb részvényt, 175 db-t, az összes társasági részvény közel 9%-át, ennek kapcsán szerepelt a „nagy részvényesek” fejezetben is. 1879 előtt és után 30 db részvény volt a birtokában megmutatkozó legnagyobb mennyiség. Fuchs Rudolf életében a családból csak Burchard Konrád szerepelt részvényesként, halála után viszont mind a négy lányának a családja megjelent, így a Glatz, Koller és Schulek részvénytulajdonok mögött elsősorban a Fuchs-örökséget feltételezhetjük. A Burchard Konrád és Rajner Kálmán által közgyűléseken képviselt mennyiség azonban jóval nagyobb annál, mint ami a Fuchs-örökségből következhet, vagyis ők vagy vásárolták részvényeiket, vagy Fuchs Rudolf még életében átadta nekik részvényeinek egy részét. Burchard és Rajner legalább 150 részvény felett rendelkezett tartósan 1895 után. A száz feletti részvényt számmal a közgyűlések legnagyobb részvényesei voltak, csak gr. Széchenyi Béla tartott velük a maga 130 részvényével. 150 részvénytől egyébként nem volt érdemes többet letenni a közgyűlés előtt, mert az 1895. évi rendkívüli közgyűlés alapszabály-módosítása óta egy részvényes legfeljebb 50 szavazattal rendelkezhetett a közgyűlésen, ez pedig 150 részvényt takart, mivel 3 részvény ért 1 szavazatot. 1897-től Burchard Rezső is nagyobb mennyiségű 132, majd 150 db Hengermalom-részvényt tünt fel a közgyűléseken. (9. táblázat) Burchard Konrád alelnök és Rajner Kálmán igazgató tehát a Burchard család közgyűlési többsége mellett irányíthatta a vállalatot.<sup>69</sup>

1906 után Rajner Kálmán hirtelen eltűnt. Az igazgatósági ülések jegyzőkönyvéből csupán annyi derült ki, hogy az elnök úr – vagyis az apósa – számára nem kívánatosá vált a személye, ezért nem tud megjelenni az üléseken, így viszont azok intézkedéseire sem vállal felelősséget, tehát lemond posztjáról; a cég iratai nem árulnak el többet.<sup>70</sup> Burchard Konrád kalendáriuma azonban igen. Az 1906. március 27-i bejegyzésből kiderül, hogy Rajner Kálmán rossz üzletvezetése miatt a malmot jelentős veszteség érte, s ezért a MÁH 50%-ra akarta lebélyegezni a Hengermalom-részvényeket.<sup>71</sup> A stabilnak mondható 1890-es évtized után az

<sup>69</sup> BFL VII. 2. e. Cg. 1195/1.

<sup>70</sup> „Megkaptam f. hó 6-ára egybehívott igazgatósági ülésre szóló meghívót. – Minthogy a fennforgó viszonyok között egyrészt el akarom lehetőleg kerülni, hogy a legnagyobb sajnálatomra az igen tisztelt Elnök úr és csekélységem közt létező személyes konfliktus az igazgatósági üléseken történendő megjelenésem által még jobban kiélesedjék, és minthogy másrészt a már eddig is az én hozzájárulásom nélkül hozott és ugyanígy hozandó további igazgatósági határozatokért felelősséget vállalni hajlandó nem vagyok, az igen tisztelt Társaságnál viselt igazgatósági tagságról tisztelettel lemondok.” Rajner Kálmán levele az igazgatósághoz 1906. szeptember 5-én. BFL VII. 2. e. Cg. 1195/1.

<sup>71</sup> „Durch Kálmán seine unglückliche Geschäftsführung hat die Mühle das halbe Action Capital verloren. Die Creditbank wollte gleich unsere Actien auf 50% abstempeln oder liquidieren.” Burchard Kálmán évfordulós naptára. März, 1906, den 27. (A család tulajdonában.)

9. TÁBLÁZAT. A Fuchs–Burchard család részvénytételei a Hengermalom közgyűlései előtt, 1881–1903

	1881	1895	1895 rk.	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903
Burchard-Bélaváry Andor, dr.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Burchard-Bélaváry Gusztáv	–	5	5	–	6	6	–	–	–	–	–
Burchard-Bélaváry Konrád	12	299	299	150	150	150	150	150	150	150	150
Burchard-Bélaváry Rezső, dr.	–	3	3	–	132	150	–	150	–	150	150
de Chátel Vilmos	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Fuchs Rudolf	30	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Glatz Erich	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Glatz Frigyes	–	3	3	–	–	3	3	30	36	30	30
Glatz György	–	7	7	7	7	30	30	30	30	36	36
Glatz Henrik	–	27	27	–	–	60	30	–	–	–	6
Glatz Richard	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Koller Gyula, dr.	–	37	37	–	–	72	15	98	93	93	100
Rajner Kálmán	–	239	239	150	148	150	150	150	150	150	150
Schulek Alfréd, dr.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Schulek Géza	–	3	3	3	3	3	3	45	–	45	45
Török Béla, dr.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Megjegyzés: rk. = rendkívüli közgyűlés; 1881 és 1895 között, illetve 1903 után 1909-ig nem maradt fenn részvényes-névsor. Családi kapcsolatokat lásd: 19. és 20. ábra.

1900-ast igen változó eredményekkel kezdte a Hengermalom. Az 1898. üzletét 53 564 o.é. frt, az 1899. évet 150 132 o.é. frt veszteséggel zárta a társaság, majd két nyereséges és 4-5%-os osztalékot eredményező év után az 1902-es üzletét újra 115 928 K veszteséget hozott.<sup>72</sup> A 1903-as és 1904-es 4%-os osztalékot fizető üzletét után következett a Burchard Konrád által Rajner Kálmán rossz üzletvezetésének tulajdonított újabb veszteséget hozó 1905-ös és 1906-os év.<sup>73</sup> A Hitelbank, amely nem rendelkezett számottevő részvénytulajdonnal a Hengermalomban, hiszen erre sem részvényletétel, sem igazgatósági tagság nem utalt, s valószínűleg csupán számlavezetője volt –, emiatt javasolhatta az alaptőke csökkentését. A Hengermalom igazgatósága azonban Burchard alelnök javaslatára elutasította a Hitelbank lebélyegzési javaslatát és inkább bankot váltott. A Magyar Kereskedelmi Rt.-vel<sup>74</sup> léptek kapcsolatba, amely első lépésként beírta egy igazgató delegálásával. Az 1906. március 31-i közgyűlésen be is választották az igazgatóságba malomszegi Elek Pált, a Kereskedelmi Rt. vezérigazgatóját.<sup>75</sup> Burchard Konrád kalendáriumi bejegyzéséből úgy tűnik, ekkor még nem volt egyértelműen szó Rajner Kálmán távozásáról.

„Kezdeményezésemmre az igazgatóság úgy határozott, hogy egyelőre a részvények lebélyegzése nélkül folytatja az üzletét, és megállapodott a Kereskedelmi Rt.-vel, hogy egyik igazgatója bekerül a Hengermalom igazgatóságába. Hogy ennek révén Kálmánt továbbra is megtarthatnám a pozíciójában, sajnos igen kérdéses. A Hitelbank a bankkapcsolatunk megváltoztatása miatt kicsinyes módon azonnal felmondta Kálmánnak az igen megterhelt Layout-ját [kb. hiteltartozás – K. J.] és ugyan a Magyar Kereskedelmi Rt. átvette azt, de csak az én jóállásom mellett, amint azt fentebb írtam.”<sup>76</sup>

.....

<sup>72</sup> BFL VII. 2. e. Cg. 1195/1. Cg 1995/2. Cg 1995/3. Bár a koronát 1892-ben bevezették, a mérlegekben még 1900-ig használták a korábbi osztrák értékű forint pénznemet. (1 o.é. frt = 2 K)

<sup>73</sup> Az 1905. üzletét az igazgatóság jelentése alapján csupa rossz jellemezte. A búza ára magas volt, a lisztre nem volt kereslet, az ausztriai vevők „a legmesszebb menő ellenállást fejtették ki a magyar liszt vásárlásának tekintetében”. 1904. november 10. és 1905. augusztus vége között a malmok közös egyezményvel korlátozták működésüket, további négy hét üzemszünetet kellett tartani a Hengermalomban a koptató átalakítása miatt, és ráadásul ősszel a gőzgép üzemzavarai is nehezítették a termelést. (*Compass* 1906/07) Sajnos Burchard Konrád nem fejtette ki bővebben, miben állt Rajner rossz üzletvezetése, de biztos, hogy az 1905. évi veszteségen felül további veszteséget eredményezett a 1906. májusi igazgatósági jelentés szerint. (Vö. *Compass* 1907/08)

<sup>74</sup> A Magyar Kereskedelmi Rt. Baross Gábor miniszter kezdeményezésére alakult 1890-ben az ország keleti és Fiumén át vezető kereskedelmének élénkítésére. 1904-től kezdve a társaság „a banküzlet összes ágait is műveli”. (*Compass* 1907/08)

<sup>75</sup> BFL VII. 2. e. Cg. 1195/1.

<sup>76</sup> „Auf meine Investition hat die Direction beschlossen das Geschäft ohne Abstemplung der Actien noch fortzuführen und vereinigte sich mit der Handels Actien Gesellschaft, dass ein General Director in die Direction gewählt wird. Ob ich dadurch Kálmán für Lange in seiner Stellung erhalten werde können ist leider sehr fraglich. Die Creditbank war kleinlich gegung wegen dem Wechsel unserer Bankverbindung dem Kálmán sofort sein allerdings stark überlasteter Layout zu kündigen u. hat die Ung. Hand. Ac G dasselbe

Rajner helyzete feltehetően nem (csak) az új banki kapcsolat miatt vált kérdésessé. Amint azt Rajner egy későbbi (szeptember 6-i) levele is sugallja, távozásának oka sokkal inkább abban rejlett, hogy elvesztette apósa bizalmát. Március 27-én Burchard Konrád aláírt egy váltót Rajner Kálmán részére a banknak (a Kereskedelmi Rt.-nek) fedezetként, de „élete első váltója” (értsd: fedezeti váltója) annyira nyomasztotta, hogy március 31-én, négy nappal később kiváltotta azt a felesége hűgától kölcsön kapott részvényekért cserébe, amelyek magját bizonyára Fuchs Melánia apai öröksége képezte. A tartozását csak 1910-ben tudta Burchard Konrád teljesen visszafizetni, és visszaadni sógornője részvényeit:

„1906. 27-én alá kellett írnom életem első váltóját kaucióként (óvadékként) Rajner Kálmán részére.

1906. 31-én. Rajner váltójának kényszerű aláírása olyannyira nyomasztott, hogy Melanie segítségét kértem. Ez a kedves jó testvér azonnal segített is, amikor részemre megfelelő mennyiségű részvényt kölcsönzött, hogy ezek deponálásával visszakaphassam a banktól a váltómat. Az Isten áldja érte! 1910-ben adóságaimat törlesztve visszaadhattam a hű Melanie-nak a részvényeket. Nem is tudja, milyen nagy segítségemre volt.”<sup>77</sup>

230

A Hengermalom 1906. évi igazgatósági jelentése így mutatja be a vállalat helyzetét:

„Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk azt is, hogy a Magyar Kereskedelmi Rt.-től oly ritka előzékenységgel vállalatunk rendelkezésére bocsátott és az üzletvezetésnek általunk történt átvállalásakor forgalomba vett 2 250 000 K-nyi váltóhitelt teljesen törlesztettük, úgy hogy ez idő szerint hitelváltónk nincs többé forgalomban.”<sup>78</sup>

A malom számláján keletkezett tetemes tartozás és a fedezeti váltó kényszerű aláírása állt a Burchard Konrád kalendáriumi bejegyzése által megörökített lelkiállapot háttérében, és ez magyarázza azt is, hogy Rajner Kálmán „nyomtalanul” tűnt el a malomból. Talán abban is szerepet játszott, hogy néhány évvel később

wohl übernommen aber nur mit meiner Gutstehung wie oben gesagt.” Burchard Kálmán évfordulás naptára. März, 1906 den 27t. (A család tulajdonában. Fordítás – K. J.)

<sup>77</sup> „1906 den 27-t musste ich für Rajner Kálmán den ersten Wechsel in meinem Lebens als Caution unterschreiben.

1906 den 31. Durch die Notwendigkeit für Rajner Wechsel unterschreiben zu müssen, war ich so gedrückt dass ich mich der Melanie anvertraute. Diese liebe gute Schwester hat mir denn auch sofort geholfen als sie mir genügend Effecten geliehen hat um auf Grund deren Deponierung bei der Bank meine Wechsel zurückbekommen zu können. Gott segne sie dafür! 1910 war ich wieder soweit in meiner Schuld bei der Bank zurückgegangen, dass ich die Effecten der theuren Melanie wieder rückstellen konnte. Sie hat keine Ahnung welch grossen Dienst sie mir erwiesen.” Burchard Kálmán évfordulás naptára. März, 1906 den 27t; 1906 den 31. (A család tulajdonában. Fordítás – K. J.) Gyakran előfordult, hogy egy adott évi bejegyzéshez későbbi évről is megjegyzést fűzött.

<sup>78</sup> *Compass* 1907/08.

a Burchard család életéből is távozott. Dóra elvált tőle,<sup>79</sup> és még közös lányuk, Paula visszaemlékezéséből sem derül ki, mi lett Rajner Kálmán későbbi sorsa.<sup>80</sup> Mintha minden kapcsolata megszakadt volna a Burchardokkal, holott 33 évig állt a malom szolgálatában és 14 éven át vezette azt igazgatóként.

A Hengermalom helyzetét végül további két 1906-os rendkívüli közgyűlés során orvosolta az igazgatóság és a közgyűlés. Május 24-re hívták össze az első rendkívüli közgyűlést, mivel az igazgatóság több tagja is távozott posztjáról – ekkor vette át Burchard Konrád az elnöki pozíciót, s egyben visszavette a vezérigazgatóit is.<sup>81</sup> Az elnöki székéből távozó Kochmeister Frigyes a Hengermalom és a MÁH közötti kapcsolatot jelképezte, e kapcsolat megszakadásával együtt tűnt el az ő személye is a malomból. Az új vezetőségnek tetemes veszteséggel kellett szembenéznie: nemcsak a korábbi évek veszteségeit görgette maga előtt, benne a katasztrofális eredményű 1905-ös évvel, de „az üzletvezetésnek általunk történt átvállalása előtt keletkezett” veszteséggel is számolnia kellett (feltehetően ez volt Rajner Kálmán „szerencsétlen” működésének az eredménye), és rossz anyagi viszonyai miatt az 1893 óta érdekkörébe tartozó Váci Hengermalom Rt.-vel is fel kellett bontani az összeköttetést. A veszteség meghaladta a társaság alapítójának összegét, az 1 600 000 K-t.<sup>82</sup> A következő, szeptember 22-én tartott rendkívüli közgyűlésen a részvényesek a hiány fedezése érdekében megszavazták a részvénytőke leszállítását 600 000 K-ra – vagyis az eredetileg 400 frt (= 800 K) névértékű részvényeket 300 K-ra bélyegezték le –, és egyidejűleg 3000 db új, 300 K névértékű részvény kibocsátásával 1 500 000 K-ra emelték azt. Az év üzleti eredményeivel együtt végül 48 681 K 41 f veszteséggel zárták 1906-ot. Az összeomlás elhárításában komoly szerepet játszó Kereskedelmi Rt. szemszögében más képet festett ugyanez az év:

.....  
<sup>79</sup> Burchard Konrád kalendáriumában egyetlen bejegyzés árulkodik Burchard Dóra és Rajner Kálmán megromlott házasságáról, a szóhasználat előzményekre utal. („Rajner hat seine Gemeinheit [...] so weit getrieben...”) Az itt olvasható veszekedés tárgya pénz (Dóra vagyona – „den Rest ihres Vermögens”) volt, Rajner pofonnal fenyegette meg Dórát és végül „ajtot mutatott neki” („dass er die arme Dora mit Ohrfeigen bedrohte u. ihr schlieslich die Thüre wies!”). Dóra a szomszédban lakó unokatestvérénél, Glatz Erichéknél talált menedéket, majd néhány nap múlva gyermekeivel együtt Melanie nagynénjéhez költözött. Burchard Kálmán évfordulós naptára. Januar, 1908 den 20tn. (A család tulajdonában.)

<sup>80</sup> A Pesti Kereskedelmi Akadémia 1907-ben megjelent emlékkönyvében Rajner Kálmán foglalkozásaként „magánzó” szerepel. (Szuppán 1907: A felső kereskedelmi iskolai tagozat sikerrel végzett tanulói, 360. sorszám)

<sup>81</sup> „[D]ie Direction der P. Walzmühle hat dem Rajner Kálmán gekündigt u. musste ich, um zu retten was noch zu retten ist, die Obersteitung der Mühle wieder auf mich nehmen.” Burchard Kálmán évfordulós naptára. April 1906 den 14. (A család tulajdonában.)

<sup>82</sup> 1905. évről áthozott veszteség: 755 307 K 57 f. „Ehhez járultak, mint újabb veszteségek a 1905. évben vállalt üzleti kötelezettségek lebonyolításából, még az üzletvezetésnek általunk történt átvállalása előtt keletkezett több mint 300 000 K veszteség, továbbá a most előterjesztett Nyereség-Veszteség számlán felsorolt 337 521 K 71 f-re rugó tehertételek és végül a Váci Hengermalom Rt.-vel fennállott összeköttetés végleges felbontásából származott 274 596 K 47 f veszteség.” (Compass 1907/08)



„Itt említjük meg, hogy az elmúlt év elején a Pesti Hengermalom Társasággal megállapodásra léptünk e vállalat bankműveleteinek ellátására nézve. E megállapodás kapcsán a nevezett malomnak nagyobb összegű hitelt nyújtottunk, mely hitel az év folyamán teljes lebonyolítást nyert. A nehéz viszonyok között teljesített eme szolgálatunk alapján meglepéssel jelenthetjük, hogy e legelső és legrégebb hazai malomvállalat állandó ügyfeleink sorába lépett. A Hengermalommal való összeköttetésből folyólag bankári szereppel közreműködtünk az eddig nevezett malomtársaság tulajdonát képező váczi hengermalom 500 000 K alaptőkéjű önálló részvénytársasággá alakításában. A Váczi Hengermalom Rt. eddigi működése megfelel a várakozásoknak.”<sup>83</sup>

232

Az új részvények lejegyzéséről nem maradt fenn részvénykönyv – és az 1907-es, 1908-as közgyűlési jegyzőkönyv sem található meg a Hengermalom iratai között –, de a Kereskedelmi Rt. fent idézett jelentéséből kiolvasható, hogy nem a bank jegyezte le azokat. Mivel sem az igazgatóságban, sem az 1909-től újra fellelhető közgyűlési részvényletételek listáján nem szerepelt idegen, Hengermalmon kívüli személy, nagyon valószínű, hogy a Burchard–Fuchs család tagjai kerültek az új részvények tulajdonjogaiba, főleg mivel korábban is nekik volt nagyobb mennyiségű részvénybirtokuk, s az új részvények kibocsátásakor a régi részvényesek mindig elővételi joggal rendelkeztek. (10. táblázat)

Rajner Kálmán eltűnése után Burchard Konrád fiai már nem csak részvényesként voltak jelen a Hengermalomban. 1907-től Burchard-Bélaváry Rezsőt beválasztották az igazgatóságba, 1910-től pedig a társaság alelnöke lett,<sup>84</sup> Burchard-Bélaváry Andor 1909-ben a Hengermalom tisztviselőjeként cégvezetői jogosultságot szerzett, 1915-ben pedig (vezér)igazgatói kinevezést kapott, emellett az igazgatóságnak is tagja lett.<sup>85</sup> Láthatóan Rezsőnek a stratégiai testületi vezetésben szánt szerepet édesapja, Andornak pedig a hivatali ranglétra végigjárását, az operatív vezetés betöltését szánta. A tágabb család is szerephez jutott a Hengermalom vezetésében. Az igazgatóság tagja lett 1906-tól Burchard Rezső apósa, dr. Török Béla, ügyvéd, 1910-től pedig Fuchs Augusztina nővérének fia, Glatz Erich, szintén ügyvéd. (Az igazgatóság létszáma ekkoriban öt és tíz fő között volt szabályozva.) Felügyelőbizottsági taggá választott a közgyűlés egy másik unokaöcsőt, de Châtel Vilmost és póttaggá egy harmadikat, Schulek Alfrédot. (A felügyelő-

<sup>83</sup> Magyar Kereskedelmi Rt. igazgatósági jelentése 1906. üzletévről. (*Compass* 1907/08)

<sup>84</sup> BFL VII. 2. e. Cg 1195/1. Burchard Rezső a jogi egyetem elvégzése után a belügyminisztériumba került, Fejér vármegye főispánjának, gr. Széchenyi Viktornak lett segédtitkára 1897-ben, s ezt a tisztséget 1908-ig töltötte be Székesfehérváron. 1908-tól újra a fővárosban élt, s még tíz évig állt a belügyminisztérium szolgálatában, 1918-ban miniszteri tanácsosként ment nyugdíjba. Eközben már aktívan részt vett a Hengermalom irányításában is. *Tiszti Cím- és Névtár*, Burchard-Bélaváry Erzsébet visszaemlékezése. (A család tulajdonában.)

<sup>85</sup> BFL VII. 2. e. Cg 1195/3. Burchard Andor jogi végzettsége ellenére nem vállalt közhivatalt. 26 évesen a Hengermalom gyakornokaként kezdte pályafutását. Édesapja kalendáriumában nagy örömeinek adott hangot az esemény kapcsán. Burchard Kálmán évfordulós naptára. Október, 1906. den 15t. (A család tulajdonában.)

10. TÁBLÁZAT. A Fuchs–Burchard család részvényletételei  
a Hengermalom közgyűlései előtt, 1909–1914

	1909 rk.	1910	1911	1912	1913	1914
Burchard Bélaváry Andor, dr.	250	250	250	500	500	500
Burchard Bélaváry Gusztáv	–	–	–	–	–	–
Burchard Bélaváry Konrád	250	250	250	500	500	500
Burchard Bélaváry Rezső, dr.	250	250	250	500	500	500
de Châtel Vilmos	–	–	250	500	400	500
Fuchs Rudolf	–	–	–	–	–	–
Glatz Erich, dr.	250	250	–	500	500	500
Glatz Frigyes	–	–	–	–	–	–
Glatz György	–	–	–	–	–	–
Glatz Henrik	–	–	–	–	–	–
Glatz Richard	–	–	–	–	250	250
Koller Gyula, dr.	–	–	–	–	–	–
Rajner Kálmán	–	–	–	–	–	–
Schulek Alfréd, dr.	250	–	250	500	500	500
Schulek Géza	–	–	–	–	–	–
Török Béla, dr.	250	250	250	–	500	500

Megjegyzés: A családi kapcsolatokat lásd az esettanulmány utáni családfákban.

bizottság háromtagú volt, két póttaggal.) Az 1914-es közgyűlésen letételre került 8000 részvényből 3750 db tartozott családtagokhoz, csak ez a letett részvény-mennyiség a teljes részvénytőke – amit 1909-ben 2,4 millió K-ra emeltek – közel 47%-át jelentette.<sup>86</sup> Az 1890-es években elinduló jelenséget, a Burchard–Fuchs család hengermalombeli tulajdonosi és hatalmi pozícióinak erősödését tehát az 1905–1906-os válságos évek nem törték meg, sőt tovább fokozták. Kérdés persze, mi lett volna, ha Rajner Kálmán a vezetés tagja marad, vajon akkor is a Hengermalom kötelékébe lépett volna Burchard Rezső és Andor? Mivel a család bevonásának tendenciája folyamatosan jelen volt Burchard Konrád vezetői pályafutása során, megkockáztatható, hogy igen. A Hengermalomban betöltött feladata sokat jelentett neki. Jól érzékelteti mindezt egy levélrészlet 1909-ből, amelyben

<sup>86</sup> *Compass*; BFL VII. 2. e. 1195/3.

egy részvényátvétel kapcsán Burchard Konrád a neki felajánlott Első Budapesti Gőzmalom Rt. igazgatósági pozíciót így utasítja el:

„...a legrégebb és egyik legtekintélyesebb malomvállalatnak töltöm be elnöki tisztét, azt hiszem, nem érthet félre senki sem, hogy nem kívánok a malomiparban másodrangú szerepet játszani.”<sup>87</sup>

11. TÁBLÁZAT. *Fuchs–Burchard család pozíciói a Hengermalomban 1900 után*

Burchard-Bélaváry Konrád	1906–1916	elnök-vezérigazgató, igazgatósági tag
Burchard-Bélaváry Rezső, dr.	1907–(1928)	igazgatósági tag
	1911–(1916)	alelnök
Burchard-Bélaváry Andor, dr.	1909–1913	cégvezető, cégjegyző
	1914–(1928)	igazgatósági tag
Török Béla, dr.	1906–1914	igazgatósági tag
Rajner Kálmán	1893–1906	vezérigazgató, igazgatósági tag
Glatz Erich, dr.	1905–1910	felügyelőbizottsági tag
	1911–1914	igazgatósági tag
de Châtel Vilmos	1906–1910	felügyelőbizottsági póttag
	1911–1914	felügyelőbizottsági tag
Schulek Alfréd, dr.	1911–1914	felügyelőbizottsági póttag

Az 1906-os válság után néhány évvel újabb kihívás előtt állt a társaság. A Hengermalom épületét, amely 1839-ben még Pest szélén épült fel, az 1900-as évekre körbenőtte a város, így kénytelenek voltak kiköltöztetni a malomüzemet. Az új budai – lágymányosi – malomtelep építésére már az 1907. augusztus 26-i rendkívüli közgyűlés megadta a felhatalmazást az igazgatóságnak. Az építési költségek előteremtésére az 1909. december 9-i rendkívüli közgyűlésen felemelték az alapítókat 900 000 K-val, 2 400 000 K-ra. A régi részvényeseknek minden 5 db részvény után 3 db új részvényre volt elővásárlási joga.<sup>88</sup> Burchard Konrád kalendáriuma elárulja, hogy az új részvények jellemzően a családtagokhoz kerültek.

<sup>87</sup> MOL Z 40. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, projektumok, 52. cs. 957. t. Burchard Konrád levele Lánczy Leóhoz, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökéhez, 1909. október 22.

<sup>88</sup> BFL VII. 2. e. Cg 1195/3.

„A családtagok az új részvények átvételével segítettek megmenteni a Hengermalmot a hanyatlástól (bukástól).”<sup>89</sup>

A PMKB iratanyagában fennmaradt Burchard Konrád és Lánczy Leó közti levelezés viszont azt is felfedi, hogy az új részvényeket Burchard a PMKB-nak ajánlotta fel megvételre. A Burchard család abban segített volna, hogy a részvényeket felvásárolja, s ezzel az elnök rendelkezésére bocsássa, aki egy jó féléves levelezés eredményeként, decemberre igyekezett előkészíteni azok sikeres eladását. A megkötött megállapodás aláírt példánya nem maradt fenn, talán mert soha nem is készült el, de egy Burchard Konrád részéről véglegesnek szánt novemberi feljegyzés igen, amely a februári eredeti javaslatokhoz képest több ponton mutatott változásokat, tehát tárgyalások eredményeit hordozta. A novemberi feljegyzésben Burchard Konrád 2650 db 300 K névértékű Hengermalom-részvény átvételét ajánlotta a PMKB-nak 470 K-ás áron. Saját részére közbenjárási díjként részvényenként 30 K-t kért – ez az összeg a februári eredeti javaslat 60%-ára csökkent novemberre –, és kikötötte a frissen megalakult tisztviselői nyugdíjpénztár működésének biztosítását is. Cserébe kész volt a PMKB képviselőit „beválasztatni” a Hengermalom igazgatóságába.<sup>90</sup> Bármennyire is kompromisszumkésznek mutatták Burchard Konrádot ezek a levelek, az elnöki pozíciójához ragaszkodott. Ekkor írta le a már korábban idézett mondatot: „nem kívánok a malomiparban másodrangú szerepet játszani”. És bármennyire is szüksége volt a megállapodásra, a Hengermalom jövőjében továbbra is hitt:

„[a] malomban eszközölt reconstrukcio oly előnyöket nyujt, hogy teljes üzem mellett az három éven belül annyival is inkább kifizeti magát...”<sup>91</sup>

Az 1909-es alaptőke-emelés után ugyan megjelentek új részvényesek a következő közgyűléseken, de az igazgatóságban nem történt számottevő átrendeződés. Mind a vezetés, mind a részvények tulajdonlása továbbra is a Burchard–Fuchs család irányító szerepéről vallott. A PMKB-val 1909-ben megkezdett tárgyalássorozat ekkor még nem vezetett eredményre, megállapodást csak jó hét év múlva értek el.

<sup>89</sup> „Die Familien Mitglieder die mir durch Übernehmen neuer Actien geholfen haben die Walzmühle vor dem Untergang zu retten.” Burchard Kálmán évfordulós naptára. (A család tulajdonában.)

<sup>90</sup> „...a lemondott igazgatósági tagok helyére az e célból egybehívandó rendkívüli közgyűlésen az Önök részéről nekem rendelkezésre bocsátott részvények alapján azokat az urakat fogom megválasztatni, akiket Önök egy nappal a közgyűlés előtt megneveznek.” Burchard Konrád levélpapírján írt, de aláírással el nem látott, 1909. november 2-i keltezésű levél a PMKB-nak címezve. MOL Z 40. PMKB projektumok, 52. cs. 957. t.

<sup>91</sup> MOL Z 40. PMKB projektumok, 52. cs. 957. t. Burchard Konrád levele Lánczy Leónak 1909. október 22-én.

Az új malom felszerelése sok anyagi forrást felemészthetett, talán családiakat is. 1914-ben Burchard Konrád azt jegyezte fel kalendáriumába: először fordul elő, hogy anyagi okokból egyedül utazik Karlsbadba.<sup>92</sup> A malomrekonstrukció és új malom felszerelésének megtérülési idejét talán túl hosszúnak ítélték a Burchard-fiúk, pedig a Hengermalom – 1913 kivételével – állandó 6%-os osztalékot fizetett 1907 után. Burchard Konrád – feljegyzéseiből ítélve – csak gyermekei kívánságának engedett, amikor beleegyezett, hogy a PMKB érdekkörébe tartozó Első Budapesti Gőzmalom Rt.-vel tárgyalásokat kezdjenek a Hengermalom „csatlakozásáról”. 1916. február 9-én Burchard Konrád lakásán tárgyalták meg a részleteket a három cég képviselői: a Hengermalom részéről Burchard Konrád, Rezső és Andor, a Kereskedelmi Bank oldaláról Lánczy Leó elnök és Fellner Henrik alelnök, s az Első Budapesti részéről Lánczy, Fellner és Langfelder Ede vezérigazgató volt jelen. Az 1925-ig szóló és öt évente hosszabbítandó egyezség szerint a Hengermalom részvénytöbbségét, összesen 4040 db részvényt képviselő három Burchard kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy részvényeit 4:1 arányban becseréli Első Budapesti-részvényekre, azokat tulajdonában tartja, és rendszeres közgyűlési megjelenésével támogatja az Első Budapesti igazgatóságának terveit. A többi részvényes egyébként választhatott, vagy becseréli Hengermalom-részvényeit, s 4 részvényért kap 1 Első Budapestit, vagy eladja részvényeit az Első Budapestinek darabonként 400 K-ért. A megállapodás értelmében a részvénycseréje fejében megmaradt a Pesti Hengermalom önálló részvénytársaságként, az eddigi igazgatóság és felügyelőbizottság, valamint Burchard Konrád elnök és Burchard Rezső alelnök irányítása alatt. Az Első Budapesti négy igazgatósági tagot és két felügyelőbizottsági tagot delegálhatott a Hengermalomba, Burchard Konrád pedig igazgatósági tagja és alelnöke lett az Első Budapestinek. A jegyzőkönyv külön rendelkezett arra az esetre, ha Burchard Konrád többé nem tudná ellátni a Hengermalom vezetését, ebben az esetben Rezső fia vehette át e feladatkört évi 10 000 K díjazás fejében, s ő ülhetett be az Első Budapesti igazgatóságába is, de ott az alelnöki poszt már nem járt neki. A megállapodás mindenképpen kedvező, ha azt nézzük, hogy az Első Budapesti részvények névértéke 500 K volt, árfolyama pedig 1916 februárjában 1860 K, s az 1910-es években 14 és 20% közötti osztalékot fizetett évente. A Hengermalom-részvények árfolyama viszont 300 K-ás névértékük mellett 1910 és 1914 között 305 és 393 K között mozgott, s a malom az említett 6%-os osztalékot fizette 1910 után. Jó befektetés volt tehát 4 Hengermalom részvényért 1 Első Budapestit cserélni, vagy akár részvényenként 400 K-ért eladni azokat. Burchard Konrád is osztotta e véleményt, mégis így ír a tranzakcióról:

<sup>92</sup> Burchard Kálmán évfordulós naptára. Juli, 1914 den 2tn. (A család tulajdonában.)

„A malom független vezetése megmarad ugyan, de akkor is az EOP [Első Budapesti Gőzmalom Rt.] alárendeltje lesz, ami az én helyzetemet is aláveti, nagy áldozat ez, amit a gyermekeimért hozok meg. Az egész tranzakció az ő kívánságuk volt.”<sup>93</sup>

Feltehetően nem is jött volna létre a megállapodás, ha Burchard Konrád egészséges lett volna. Halotti anyakönyvéből azonban kiderül, hogy 1916. július 2-án vastagbélrákban halt meg, vagyis februárban, amikor a titkos, majd hivatalos megállapodás papírra került, már minden bizonnyal beteg volt.<sup>94</sup> Betegen, fiai kívánságának engedve adta be a derekát, és fogadta el végül azt a bizonyos „másodlagos szerepet”. Ami a fiúk szemében csupán jó üzleti lehetőség volt, az az apa számára élete munkáját jelentette.

1916-ban a Burchard(–Fuchs) család tagjai a többségi tulajdonos pozíciójában tárgyalhattak a Hengermalom jövőjéről az Első Budapesti Gőzmalom és a mögötte álló PMKB vezetőségével. Fuchs Rudolf halála után a családtagok részvényesi pozíciókban jelentek meg, 1906 után a MÁH távozásával tovább erősödött a család befolyása, amit csak fokozott az 1909-es alaptőke-emelés. Mindennek eredményeként született meg a családi majoritás. A Hengermalom egy időre családi vállalként működött, s ebben valószínűleg Burchard-Bélaváry Konrádnak volt a legnagyobb szerepe. Az ő jóváhagyása nélkül nem jöhetett volna létre a két malom közötti egyezés sem.

A Hengermalom 1926-ban végleg beolvadt az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-be, a cégjegyzékből 1928-ban törölték, a Burchardokkal kötött megállapodást 1930-ban bontották fel, mivel a teljes fúzióval jelentőségét veszítette. Burchard Rezső igazgatósági tag maradt az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-ben. Burchard-Bélaváry Rezső és Andor a magyar közgazdasági élet tekintélyes szereplőinek számítottak a két világháború közötti Magyarországon. Apai örökségük volt nemesi rangjuk, Bélaváry családnevük és az a jó néhány részvény, ami Burchard Konrád cselekvő hagyatékának (1 569 302 K) 87%-át tette ki. E részvények adták későbbi gazdasági pozícióik alapját. Burchard Konrád gazdasági, politikai és közéleti szerepeit tovább vitték a fiúk. Burchard Rezső igazgatósági tagja volt a Royal Nagyszálló Rt.-nek, a Siófok Balatonfürdő Rt.-nek, a Vígszínház Rt.-nek, az újjáalakult Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének, felügyelőbizottsági tagja az Első Magyar Általános Biztosítónak. Burchard Andor például a Heraldikai Társaságban és a Vörös-Keresztben vette át apja korábbi pozícióját. Burchard-Bélaváry Konrád feltehetően a Hengermalmot szánta családja hagyatékának, de végül társadalmi és gazdasági szerepeiben élt tovább a fiai életútjában.

<sup>93</sup> „Die Mühle wird wohl selbständig geleitet ist aber doch der EOP. untergeordnet was meine Stellung wesentlich herabsetzt es dann auch ein grosses Opfer das ich meinen Kindern bringe. Das ganze Tranzaktion war ihr Wunsch.” Burchard Kálmán évfordulós naptára. Februar, 1916. 9t. (A család tulajdonában.)

<sup>94</sup> BFL XXXIII. 1/a. II. kerületi anyakönyvek. A 463. 1916. Halotti anyakönyvek.

19. ÁBRA. *Burchard-Bélaváry-családfa*

- 238
- |   |       |  |
|---|-------|--|
| 1. Burchard János Vilmos<br>(1795, Lubin – 1881, Bécs)            | oo    | Wiemuth Karolina Sarolta<br>(1801, Lubin – 1879, Bécs) |
| 1.1. Burchard Gyula<br>(1825–1917)                                | oo    | Sopie Delbeck<br>(1835–1869)                           |
| 1.1.1. Gabrielle Burchard   |       |  |
| 1.1.2. Cecile Burchard  |       |  |
| 1.1.3. Marcel Burchard-Bélaváry<br>(1864, Rheims – 1914)          |       |  |
| 1.2. Burchard-Bélaváry Gusztáv<br>(1829–1903)                     | oo    | Bukovszky Lujza<br>(1839–1913)                         |
| 1.2.1. Burchard-Bélaváry István (*1864)                           |       |  |
| 1.2.2. Burchard-Bélaváry Aladár (1878–1900)                       |       |  |
| 1.3. Burchard Otília<br>(1832–1860)                               | oo    | Oláh László<br>(1825–1859)                             |
| 1.3.1. Oláh Gusztáv (1857–1944)                                   |       |  |
| 1.4. Burchard Sarolta<br>(1834–1903)                              | oo    | Hlavács István   |
| 1.5. Burchard-Bélaváry Konrád<br>(1837, Eperjes – 1916, Budapest) | oo    | Fuchs Augusztá<br>(1846–1903)                          |
| 1.5.1. Burchard Dóra<br>(1869–1967)                               | oo    | Rajner Kálmán<br>(1855–1939)                           |
| 1.5.1.1. Rajner Jolán (1889–1966)                                 |       |  |
| 1.5.1.2. Rajner Ella (1890–1991)                                  |       |  |
| 1.5.1.3. Rajner Paula (1895–1985)                                 |       |  |
| 1.5.1.4. Rajner (Bélaváry) Dezső (*1897)                          |       |  |
| 1.5.2. Burchard-Bélaváry Rezső<br>(1870–1949)                     | oo    | Török Mária<br>(1877–1945)                             |
| 1.5.2.1. Burchard-Bélaváry Erzsébet (1897–1987)                   |       |  |
| 1.5.2.2. Burchard-Bélaváry Anna (1903–1946)                       |       |  |
| 1.5.3. Burchard-Bélaváry Pál<br>(1873–1932)                       | 1. oo | őgr. Pallavichini Teréz                                |
|   | 2. oo | Makkai Fábrián Sarolta                                 |
| 1.5.4. Burchard Margit (1875–1876)                                |       |  |
| 1.5.5. Burchard-Bélaváry Andor<br>(1880–1947)                     | oo    | Büttner Lucia<br>(1904–1957)                           |
| 1.5.5.1. Burchard-Bélaváry Krisztina (*1925)                      |       |  |
| 1.6. Burchard Lajos (*1839)                                       |       |  |

20. ÁBRA. *Fuchs-családfa*

1. Fuchs Rudolf (1809–1892)	oo	Weber Carolina (1822–1914)
1.1. Fuchs Henrietta (1841–1924)	oo	dr. Koller Gyula (1828–1912)
1.2. Fuchs Carolina (1844–1905)	oo	Glatz Henrik Gottfried (1844–1905)
1.2.1. Glatz Oszkár (1872–1958)		
1.2.2. Glatz Ilona Margit (1873–1931)	oo	de Châtel Vilmos (1865–1954)
1.2.3. Glatz Elza Meta (1876–1946)		
1.2.4. Glatz Cornelius (1879–1882)		
1.2.5. Glatz Erich (1881–1970)		
1.2.6. Glatz Richard (1883–1959)		
1.3. Fuchs Augusztá (1846–1903)	oo	Burchard-Bélaváry Konrád (1837–1916)
1.3.1. Burchard Dóra (1869–1967)	oo	Rajner Kálmán (1855–1939)
1.3.2. Burchard-Bélaváry Rezső (1870–1949)	oo	Török Mária (1877–1945)
1.3.3. Burchard-Bélaváry Pál (1873–1932)	1. oo	őgr. Pallavichini Teréz
	2. oo	Makkai Fábrián Sarolta
1.3.4. Burchard Margit (1875–1876)		
1.3.5. Burchard-Bélaváry Andor (1880–1947)	oo	Büttner Lucia (1904–1957)
1.4. Fuchs Melánia (1857–1913)	oo	Schulek Vilmos (1843–1905)
1.4.1. Schulek Alfréd (1878–1960)		
1.4.2. Schulek Inesz (*1882)		

## VII.2. A GIZELLA

A Gizella gőzmalom története a dualizmus alatt egyetlen családhoz kapcsolódott, ők alapították és irányították a malmot 36 éven át: a megyeri Krauszok. A Krausz família történetének rekonstruálását genealógiák,<sup>95</sup> anyakönyvek és a fennmaradt végrendeletek mellett elsősorban gazdaságtörténeti források, cégbíróági iratok segítették, mivel napló, levelezés létezése eddig ismeretlen. Zsidó kereskedő és ipari vállalkozó családról van szó, amely 1880-ban családi vállalkozás-ként alapította meg és helyezte üzembe a Soroksári úti Gizella gőzmalom, akkor,

<sup>95</sup> GERŐ (szerk.) 1938; GERŐ (szerk.) 1940; *Libri Regii*; KEMPELEN 1937–39.



amikor a malomipar jövedelmezősége már túl volt fénykorán – ez a család gazdaságtörténeti érdekessége. A társadalomtörténet nézőpontjából a család társadalmi felemelkedésének útja figyelemre méltó: hogyan váltak a Krauszok a zsidó nagypolgárság integráns részévé két generáció alatt. Az alábbiakban e két szempontból egyszerűen igyekszem bemutatni a megyeri Krausz családot.

### Krausz Mayer karrierje

A család felemelkedésének elindítója Krausz Mayer volt, aki a Völgység kereskedelmi központjának számító Bonyhád közelében fekvő, német többségű Czikón (Tolna vármegye) született 1809-ben. Az ezeregynéháyszáz fős, többségében katolikus svábok lakta település népe szőlő- és dohánytermesztéssel, valamint erdőgazdálkodással foglalkozott. A Perczel család birtokában lévő falu népességének egy-két százaléka volt zsidó vallású, köztük a Krausz család.<sup>96</sup> Iskolái befejezése után Bonyhád mezővárosában lett adózó kereskedő Krausz Mayer.<sup>97</sup> Vidéki kereskedői időszakáról keveset tudunk, de feltehetően kereskedőként került kapcsolatba az újpesti, majd pesti<sup>98</sup> Löwy és Pollack családokkal, akik pályafutása kezdetén nagy szerepet játszottak. 1838-ban, 29 évesen Krausz Mayer beállt legénynek a „Leon Pollack und Sohn” céghez, s még ugyanebben az évben feleségül vette Löwy Bernát Amália nevű leányát.<sup>99</sup> Pollack Leót a *Pesther und Ofner Wegweiser* a pesti izraelita nagykereskedők között tüntette fel terménykereskedőként,<sup>100</sup> a Löwy család pedig Újpest egyik alapító familiája volt. A Löwy-fivérek, Izsák és Bernát az 1830-as évek közepén érkeztek Újpestre. Izsák épületfával, fűszerrel, liszttel kereskedett, Bernátot pedig bőrgyárosként jegyezték.<sup>101</sup> A „Pollack Leó és fia” nagykereskedő cégnél kapott alkalmazotti státusz és a bőrgyáros após Krausz Mayer mobilitásának első állomásait jelentették, hiszen általuk a főváros és a pesti nagykereskedői, ipari vállalkozói kör közelébe került a vidéki kereskedő. Felemelkedésének következő lépcsőfokát jelezte, hogy 1841-ben a pesti lakosok sorába történő felvételét kérvényezte. Megbízhatóságát

<sup>96</sup> Czikóról lásd: FÉNYES 1851: I. kötet, 236; BFL XV. 20. A42. anyakönyv.

<sup>97</sup> A bonyhádi izraelita hitközség 1840-es „Bizonyítványa” alapján csupán annyi bizonyos, hogy Krausz Mayer végzett iskolákat, még hozzá Bonyhádtól távol, mivel oda tért vissza. „[Krausz Mayer], aki is a midőn édes atya meghalt, tehát mint kis árva az édes anya táplálásával és segedelmével neveltetett fel, és a tanuláskor kezdetét is mindenféle tudományokban való oktatásával élt; és minekutánna idegen oskolákban elegetendő tudományoknak megszerzése által megtökéletesedett [...] a nemzetisége kebelében viszatért.” BFL IV.1202/h Relations 8144.

<sup>98</sup> Az 1840. évi XXIX. törvénycikk előtt Újpesten (Újmegyeren) éltek, a törvény adta lehetőséggel élve költöztek Pestre, s nyitottak itt (is) üzletet.

<sup>99</sup> BFL IV. 1202/h Relations 8144.

<sup>100</sup> *Pesther und Ofner Wegweiser* 1838: 113; 1839: 130; 1840: 152.

<sup>101</sup> BOROVSKY (szerk.) (é.n.): 489.

alátámasztandó Krausz Mayer nagyobb értékű (6885 o.é. frt.) árukészlet-tulajdont (gubacsot) tudott felmutatni. Előéletének és becsületességének igazolására pedig a bonyhádi izraelita hitközségi bizonyítványon kívül az őt alkalmazó „Leon Pollack und Sohn” cég, valamint további nyolc zsidó kereskedő és kereskedő cég állított ki számára igazolást.<sup>102</sup>

Krausz Mayer 1840-es, 1850-es és 1860-as évekbeli gazdasági tevékenységéről leginkább a gyerekei születési anyakönyvei árulkodnak. Ezek az évek a Krausz család számbeli gyarodásának idejét jelentették: 1839-ben született Karolina, 1841-ben Ida, 1842-ben Anna (Nanette), 1843-ban Lajos, 1846-ban Regina, 1850-ben Paula, 1852-ben Teréz, 1854-ben Izidor, 1856-ban pedig Róza.<sup>103</sup> A kilenc gyermek közül csak Regina halt meg fiatalon, a többiek valamennyien megérték a felnőttkort.<sup>104</sup> A család ebben az időben a Königsgasse-ban (a mai Király utca) lakott. 1846-ban Regina lánya, 1854-ben Izidor fia születésekor az anyakönyv az apa foglalkozásaként borkereskedelmet tüntetett fel, a Róza lánya 1856-os születésekor kiállított anyakönyv pedig terménykereskedőként szerepeltette.<sup>105</sup> A Pesti Nagykereskedők Testületének nem volt tagja, a *Pester Lloyd Kalender* lapjain is csak 1862-ben tűnt fel először üzleti szereplőként mint terménykereskedő, majd a következő évkönyvekben (1863, 1865, 1866, 1868) a Branntwein-, Liquer- und Essigerzeuger, vagyis a pálinka, likőr és ecetgyártók csoportjában Obervorsteher (előljáró) megjelöléssel. A cégjegyzék szerint Krausz Mayer 1864-től rendelkezett önálló céggel: a „Mayer Krausz” egyéni cég profiljaként szeszkereskedelmet jegyeztek be.<sup>106</sup> A különböző források alapján tehát azt mondhatjuk Krausz Mayer Pesten töltött első harminc évéről, hogy azt a termény- és szeszkereskedelem, valamint szeszgyártás együttesen jellemezhetette, s önálló vállalkozással csak az 1860-as évek közepétől fogva rendelkezhetett. Körülbelül ekkor költözött a család új lakóhelyére is a Marrokanergasse-ba (a mai Erzsébet tér északi oldalára).

1867 decemberében az egyéni cég társas vállalkozássá alakult át: a néhány hónapja jogilag is nagykorú, vagyis 24 éves Lajos társként belépett a cégbe. A cég új neve „Mayer Krausz und Sohn” – „Krausz Mayer és fia” lett, profiljaként pedig a terménykereskedelem került rögzítésre. Az apa és fia közötti társasági szerződés szerint a felek egyformán voltak jogosultak a cég jegyzésére, de a befolyó

<sup>102</sup> BFL IV.1202/h Relationes 8144. Valószínűleg nem véletlen, hogy épp gubacs volt a felmutatott árukészlet, hiszen a gubacsot a bőripar hasznosította a cserzés folyamatában.

<sup>103</sup> A családra vonatkozó adatokat családfában is összegeztem, lásd: 21. ábra. A családi adatok forrásai anyakönyvek, genealógiák, sírok és a Krausz család fennmaradt végrendeletei. BFL. XV. 20. Izraelita (neológ) anyakönyvek A24–26, A34–36; GERŐ (szerk.) 1938; GERŐ (szerk.) 1940; *Libri Regii*; KEMPELEN 1937–1939; *Budapesti Negyed* 1999. 3. szám; BFL VII. 2. e. Cg 1880/123.

<sup>104</sup> Krausz Regina 1846-ban született és 1854-ben halt meg Pesten. (BFL XV. 20. Izr. anyakönyvek A25, A41.)

<sup>105</sup> BFL XV. 20. Izr. anyakönyvek A24, A25.

<sup>106</sup> BFL VII. 3. c. Cégjegyzék, egyéni cégek, I. kötet, 75. lap.

hasznon és költségeken 80–20%-os arányban osztoztak.<sup>107</sup> 1870 szeptemberében Krausz Mayer bejegyeztetett a nevében egy második céget is. Miután még januárban kiváltotta a szesz- és élesztőipar önálló gyakorlását engedélyező iparjegyet, és kibérelte – később meg is vásárolta – a józsefvárosi Örömvölgy utcában (ma Diószegi Sámuel utca) az 1852-től ott működő Aranyvári-féle szeszfőzdét, bejegyeztette új cégét „Szesz és élesztőgyár Krausz Mayer” – „Spiritus & Presshefe Fabrik Mayer Krausz” néven.<sup>108</sup> Lajos fia kezdetben mint cégvezető, majd 1875-től mint társtulajdonos dolgozott mellette.<sup>109</sup> Alig három évvel a második cég bejegyzését követően Krausz Mayer megalapította harmadik cégét is. 1873 júliusában kiváltotta az iparjegyet kőfaragó ipar gyakorlására, s még ebben a hónapban társasági szerződést kötött a besztercebányai Weiss Adolffal. Augusztusban a váltótörvényszék bejegyezte közös cégüket „Neusohler Steinbruchgesellschaft Mayer Krausz & Comp.” néven. (A cég feltehetően az ottani vasútépítkezések igényeinek kielégítésére létesült.) A társas cégtulajdon nem maradt hosszú életű, a felek 1873. november 11-én felbontották a társulást, a cég az eredeti név megtartása mellett Krausz Mayer egyedüli tulajdonába ment át.<sup>110</sup> Sem ezelőtt, sem ezután családon kívüli személlyel nem kezdett társas (közkereseti) vállalkozásba Krausz Mayer. Az 1876-tól magyarul is jegyzett „Besztercebányai Kőbánya Társulat Krausz Mayer és Társa” céget 1890-es eladásáig egyedül vezette és birtokolta a családfő. A nevét viselő vállalkozások jól érzékeltetik Krausz Mayer vállalkozói karakterét, üzleti életbeli aktivitását. Nem meglepő tehát, hogy egyéni, családi cégei mellett más ipari vállalkozásokban is érdekeltséggel bírt. A választmány tagja volt például az Első Újpesti Szeszfinomító Rt.-ben, amelyet 1867-ben alapítottak.<sup>111</sup>

Krausz Mayer vagyona és üzleti pozíciói jelentősen megerősödtek az 1870-es években. Az évtized közepére már három cég tulajdonosának, illetve társtulajdonosának mondhatta magát. Az Örömvölgy utcai gyárat folyamatosan fejlesztették: új gőzkazánokkal, házicsatornával<sup>112</sup> látták el. Amikor 1878-ban Krausz Mayer tűzkár ellen biztosítást kötött józsefvárosi szeszgyárára, a gyár értékeként 462 888 o.é. frt-ot tüntettek fel, 1882-re a gyár és berendezéseinek értékét már 610 606 o.é. frt-ra becsülték. A „Szesz- és élesztőgyár Krausz Mayer” cég az 1870-es évtized közepére egy kisebb angyalföldi malátagyárat is megvásárolt,

<sup>107</sup> BFL VII. 3. c. Céjegyzék, társas cégek, I. kötet, 264. lap. BFL VII. 2. e. Cg 1876/645. A szerződést három évig nem lehetett felbontani, amiből arra következtethetünk, hogy egyfajta próbaidőszakról lehetett szó. Erre utal az a tény is, hogy mikor 1875-ben Krausz Mayer a második cégébe is bevonta társként az akkor már 32 éves Lajos fiát, a felek a szerződés megkötésétől fogva felezték a cég bevételeit és kiadásait.

<sup>108</sup> BFL VII. 2. e. Cg 1876/643.

<sup>109</sup> A céget megnevezésének módosítása nélkül átvezették a társas vállalkozások közé a fiú társtulajdonossá válása után. BFL VII. 2. e. Cg 1876/643.

<sup>110</sup> BFL VII. 2. e. Cg 1876/645.

<sup>111</sup> BFL VII. 3. c. Céjegyzék, társas cégek, II. kötet, 283. lap.

<sup>112</sup> BFL Tanácsi iratok III.114/1878. és III.964/1879.

vagyis már két üzemben folytatható a termelés.<sup>113</sup> A vagyongyarapodás másik jele Krausz Mayer földbirtokossá válása. Már 1873-ban birtokosa volt négy angyalföldi ingatlan (491 923 négyszögöl területen – feltehetően a malátagyár is itt állt), 1879-ben pedig Lajos fiával közösen egy igen nagy értékű és kiterjedésű (összesen 61 ingatlant magába foglaló) Nógrád megyei birtokot, s annak minden tartozékát („korcsmáltatási”, halászati jog, malomjog) vásárolták meg 330 000 o.é. frt-ért és 500 aranyért.

Minden befektetés és látható vagyonnövekedés mellett egy üzletember tényleges piaci helyzetét ugyanakkor leginkább hitelképessége minősíti. Krausz Mayer a szeszgyár létesítése, 1870 óta igénybe vette a havi szeszadó öt éven belül egy összegben való kifizetésére jogosító szeszadóhitel intézményét. Kezdetben „csak” 80 000 o.é. frt-ig kapott hitelt, majd 1879-ben keretét 100 000 o.é. frt-ra, 1881-ben pedig 130 000 o.é. frt-ra emelték. Nemcsak a „magyar kincstárnál” nőtt jelentősen Krausz Mayer hitele, de az ország jegybankjaként működő Osztrák–Magyar Banknál is. Az 1879–1890 közötti időszakra nézve ismert az a lista, amely a bank budapesti fiókja által a „legjobb adósoknak” minősített ügyfelek nevét tartalmazza. A köztük való bekerülés nem csupán azt jelentette, hogy az illető vagyona bármikor képes megfelelő garanciaként szolgálni hitel felvételére, de minősítette az adott piaci szereplő (üzleti) megbízhatóságát is. Krausz Mayer folyamatosan szerepelt ezen a listán. Az 1879–1890 közötti időszakban miként vagyonát (1 millióról 2 millióra), úgy hitelképességét is egyre kedvezőbben ítélték meg: a kezdeti 500 000 o.é. frt-ról 1884-ben 800 000 o.é. frt-ra módosították az általa felvehetőnek tekintett összeget.<sup>114</sup>

Ilyen pénzügyi és vállalkozói háttérrel kezdett újabb vállalkozásba Krausz Mayer 1880-ban: gőzmalom alapított a két fiával közösen. Szeszgyártásból, szesz- és terménykereskedelemből, építőiparból akkumulálódott az a tőke, amely lehetőséget teremtett a Gizella gőzmalom felépítésére családi vállalkozásként.<sup>115</sup> A fiatalabb Krausz fiú, Izidor is társtulajdonos lett immár a családi terménykereskedő cégben, amelynek nevét emiatt újra módosították, ezúttal „Krausz Mayer és fiai”-ra.<sup>116</sup> (Lajos ekkor már 13 éve dolgozott együtt az apjával, Izidor 26 évesen, újoncként, vegyészmérnöki oklevél, sőt doktorátus megszerzése után került be az üzleti életbe – ez magyarázhatta a két éves „késését” a nagykorúság betöltéséhez képest.) 1880 májusában, a malom megalapításának évében töröltették

<sup>113</sup> BFL VII. 2. e. Cg 1876/643. Az angyalföldi malátagyár létezéséről a Budapesti Kereskedelmi és Ipar-kamara 1870–75-ös évkönyve is tudósított. A fejlesztés az angyalföldi gyárra is kiterjedt, átalakították például a malátaszárító épületét: BFL Tanácsi iratok III.785/1880.

<sup>114</sup> KÖVÉR 2002: 147.

<sup>115</sup> McCagg a szesziparból összegyűjtött tőkével magyarázza Krausz Mayer malomipari vállalkozását. (McCAGG 1972: 139)

<sup>116</sup> BFL VII. 2.e. Cg 1880/123.

a cégjegyzékből a „Szesz- és élesztőgyár Krausz Mayer” nevű céget, így a szeszgyártás, szesz- és terménykereskedelem, valamint a malomipari tevékenység 1880-tól egy családi cégben futott össze. Alig egy évvel korábban, 1879. július 24-én 60 000 o.é. frt készpénzért vásárolta Krausz Mayer azt a ferencvárosi ingatlant, a Soroksári út – Tinódi utca – Vaskapu utca – Ipar utca által határolt területet, amelyen 1880-ban már meg is kezdte működését az új gőzmalom. Bár az 1870-es évek végén két másik malmot is alapítottak egyéni vállalkozásként a fővárosban, a legtöbb és (főleg a) legnagyobb gőzmalomok részvénytársasági formában működtek, velük kellett tehát a Gizellának is versenyeznie. A vállalkozás kockázatát minden bizonnyal csökkentette Krausz Mayer termény- és szeszkereskedői múltja, kialakult üzleti kapcsolatai, esetleg a földbirtokainak terményei, s főleg az a vállalkozói kör, amelybe a gyerekei kiházasítása révén is belekerült, illetve mozgott. Krausz Mayer valószínűleg egész addigi üzleti tevékenységére és társadalmi kapcsolataira építette rá az új vállalkozását. S az eredmények őt igazolták: a Gizella gőzmalomban megőrölt gabona mennyisége az évek során dinamikusan növekedett, s a vállalat képes volt bekerülni a tíz legfontosabb malom élmezőnyébe, sőt lépést tartani azokkal.

### A Krausz család társadalmi presztízse

A Krausz család társadalmi kapcsolatainak kiterjedését és megerősödését érzékeltesen mutatják be a Krausz-gyerekek házasságai. A legkisebb csemete alig volt három éves, amikor a legidősebb lány férjhez ment 1859-ben. Karolina férje, Schwarz Kálmán a házassági anyakönyv szerint haszonbérelő volt.<sup>117</sup> A következő házasság 1862-ben kötöttetett a családban, Ida ment férjhez a nagykereskedő Fürst Jakabhoz, aki később a Hitelezői Védegylet alapítójaként vált ismertté. Élete végén a Kereskedelmi Múzeum igazgatója volt. Fürst Jakab 1899-ben maróthi előnévvel nemességet szerzett.<sup>118</sup> Anna első férje Weiss Bernát kereskedő lett, ők 1863-ban házasodtak össze. Férje halála után Brüll Miksához kötötte életét 1880-ban. Brüll Miksa a pesti gazdasági élet egyik ismert és sikeres alakja volt: terménykereskedő, földbirtokos, királyi főkonzul. Érdekeltségei voltak a bankéletben, sör- és gépiparban, igazgatósági tag és részvényes volt a Hengermalomban; 1882-ben domonnyi előnévvel nemességet nyert.<sup>119</sup> Lajos feleségét Dalnoky Gizellának hívták,

<sup>117</sup> Házasságukból négy gyermekük született: József, Béla, Miklós, Regina. A fiúk nevüket Surányira magyarosították, Krausz Lajos 1905-ös végrendeletében már így szerepelnek. (Regina ekkor már férje nevét viselte.)

<sup>118</sup> Ida és Fürst Jakab gyermekei: Emil-Imre (szül. 1860), Lenke/Ilona (szül. 1866), Leon-László (szül. 1867) Berthold/Bertalan (szül. 1868), Heléna, Irén. Fürst Jakabról lásd: Vörös Károly 1979 vonatkozó rész.

<sup>119</sup> Annának nem születtek gyermekei. Brüll Miksának első házasságából, Munk Franciskától volt négy gyermeke: Ödön, Móric, Zsófia, Laura. (Vörös Károly 1979: 96) Az ő karrierjében sem volt elhanyagolható jelentőségű, hogy első apósa a gazdag nagykereskedő Munk Móric volt.

de elváltak, és házasságukból nem született gyermek.<sup>120</sup> Paula első alkalommal Braun Mór dunaföldvári „gazdához” – feltehetően bérlő – ment nőül 1870-ben. 1883-as válásuk után petneházi petényi Petényi Vendel mérnök felesége lett.<sup>121</sup> Teréz 1873-ban lett dr. Keleti Gyula ügyvéd felesége, s ő – válása után – másodszor is egy ügyvédhez ment hozzá. Második férje Basch Gyula lett, Basch Fülöp terménykereskedő, vállalkozó, budapesti virilis fia.<sup>122</sup> Róza 1879-ben ment férjhez Gutmann Vilmoshoz,<sup>123</sup> akinek a családja egy a Dunántúlon meghatározó szerepet játszó, nagykanizsai kereskedő família volt. Már édesapja, Gutmann Henrik nemességet kapott gelsei előnévvel, Vilmos még egy előnevet és bárói rangot is szerzett hozzá: így lett báró gelsei belicsei Gutmann Vilmos. Jelentős földbirtokkal rendelkezett és a hiteléletben volt érdekelt. A kisebbik Krausz fiú 1883-ban a dúsgazdag Wahrmann Mór Renée nevű leányát vette nőül, házasságuk viharos válással ért véget.<sup>124</sup> A kereskedő, országgyűlési képviselő Wahrmann Mór malomipari szerepei és Krausz Izidornak e házasságból eredő pannóniabeli pozíciója és részvényei már előkerültek korábban. Izidor második felesége Brüll Hedvig lett.

A vejek között tehát bérlőt, földbirtokost, nagykereskedőt, ügyvédet, mérnököt egyaránt találunk, a menyek pedig nagykereskedő családok leszármazottai voltak. A Fürst, Brüll, Wahrmann, Gutmann, Basch családokkal való rokonság arra utal, hogy a Krausz családnév az 1880-as évekre nemcsak az üzleti életben vált elfogadottá és ismertté. Ezt a pozíciót pedig csak tovább erősítették a következő generációk házasságai, ahol Mandl, jánosi Engel, Tornay-Schossberger, Kornfeld, Madarassy-Beck, Thurn-Taxis beházasodások fordultak elő. Volt példa a rokonságon belüli házasságra is, maróthi Fürst László például nagynénje, Krausz Anna mostohalányát, Brüll Laurát vette feleségül. Krausz Róza lánya, Gutmann Stefánia pedig az unokatestvéréhez, Gutmann Arthurhoz ment hozzá.

<sup>120</sup> Krausz Lajos 1905-ben kihirdetett végrendeletében olvasható: „elvált állapotban és leszármazók hátrahagyása nélkül halt el”. (BFL VII. 2. e. Cg 1880/123) (A válás iratai megtalálhatók a Fővárosi Levéltárban. BFL VII. 170. Jeszenszky Dánó közjegyző 715/1890; VII. 2. c. 1899. V. 192)

<sup>121</sup> Krausz Lajos 1905-es halálakor Paula már nem élt, a végrendeletben viszont szerepel második férje. Paulának nem születtek gyermekei, nem szerepelnek egyik családi végrendeletben sem.

<sup>122</sup> Minden bizonnyal Teréz gyermeke volt Keleti Gyulától dr. Keleti Kornél, aki Izidor végrendeletében unokaöcsként szerepelt.

<sup>123</sup> Házasságukból született gyermekeik: Amália-Lilly (szül. 1880 vagy 1882), Anna (szül. 1881), Stefánia (szül. 1886), Sándor-Henrik (szül. 1890). Vörös Károly 1979: 137.

<sup>124</sup> Közös gyermekük: Amália-Lujza (szül. 1895), vagy ismertebb nevén Megyery Lola egy Thurn-Taxis hercegnek lett a felesége 1911-ben, miután előbb anyjával evangélikus, majd a vőlegénye kedvéért katolikus hitre tért. A viharos válásról és házasságról lásd: GYÖRFFY-TÓTH (szerk.) 1897. A levéltári iratokból jóval kevesebb információ derül ki, mint az ügyvédi beszámolóéból. (BFL VII. 2. c. 1896. V. 283; 1897. I. 1125) A válás rövid ismertetése: KLEMENT 2004: 175.

A nemesi vejek mellett a Krausz család maga is nemesítve lett, Krausz Mayer és leszármazottai 1882-ben nyerték el a nemességet megyeri előnévvel. A nemesítő oklevél indoklása a következőképpen szól:

„Magyarország iparának előnyére számos gyárt létesített s jelesül Budapesten nagyobb-szerű szesz és sajtó élesztőgyárt, Angyalföldön maláta gyárt, s ezen felül egy évenként 400 000 métermázsa búza megőrlésére képes gőzmalmot állított fel, tekintetbe véve továbbá azt, hogy nagyobb kiterjedésű birtokain okszerű gazdálkodást hozván be, a mezőgazdaság emelése körül is kiváló szolgálatokat tett, ipartelepein és birtokain mintegy 1600 embernek nyújt keresetet és jeles magaviseleténél fogva is köztiszteletben álló egyénnek jellemeztetik”.<sup>125</sup>

Nemesi előnevét Krausz Mayer általában nem szerepeltette neve mellett a cím- és névtárakban, fiai viszont annál szívesebben tüntették fel nevük előtt a megyeri előnevet, sőt Izidor 1909-ben családnevét Krauszról Megyeryre változtatta.<sup>126</sup>

246

A család presztízsét emelte az is, hogy megyeri Krausz Lajosnak sikerült politikai tőkét kovácsolnia családjá és maga gazdasági és társadalmi tőkéjéből. Az 1880-as évtizedben két ízben is megválasztották országgyűlési képviselővé: 1884-től Szentendrét, 1888-tól Dunaszerdahelyet képviselte szabadelvű párti képviselőként az alsóházban.<sup>127</sup> Országgyűlési képviselőként, a pozícióval együtt járó reprezentálásnak eleget teendő megvásárolta az Andrássy út 12. szám alatti – ma újra régi pompájában tündöklő – ingatlant, amely természetesen beruházásnak sem volt utolsó. (Az épület földszintjén bérelt üzletek működtek, a lakásokat pedig Krausz Lajos kiadta.) 1892-ben is ringbe szállt a képviselőségért, de a főváros V. kerületének képviseletéért vívott kampányban és szavazáson alulmaradt Mezey Mórral, a számtalan vállalati igazgatótanácsi pozíciót betöltő ügyvéd-del szemben, aki a malomipari jogtanácsosoknak is egy példája volt. A következő választásokon, 1897-ben már el sem indult, feltehetően a bekövetkezett családi események miatt (is).

<sup>125</sup> BFL VII. 2. e. Cg 1880/123. Az 1893-as gazdacímtár szerint Krausz Mayer nevén egy 322 kat. hold méretű angyalföldi telek volt. (BAROSS [szerk.] 1893)

<sup>126</sup> A Krauszok esetében is érvényesült tehát, hogy a rang inkább a későbbi generációk számára jelentett értéket. (Vö. HALMOS 1992b: 52)

<sup>127</sup> TOTTH 1973: 1097. tétel, itt egyébként Krausz Lajos maláta- és szeszgyárosként (Malz u. SpiritsFabr.), valamint földbirtokosként szerepel. A dualizmus kori választások költséges voltára, s a jelöltállítás körülményeire lásd GERŐ András 1988.

## A család vállalkozásai és története az 1890-es évektől

A családi cég apa és két fia társtulajdonában egy évtizedig maradt fenn. Az 1890-es évektől a két fő üzletág: a szeszipar, illetve a malomipar mentén önálló úton indult el a két Krausz-fivér. Izidor 1889-ben kilépett a „Krausz Mayer és fiai” cégből, s 1890-ben megalakította saját cégét „Krausz szesz- és élesztőgyár”<sup>128</sup> néven. Telephelyként ugyanaz a józsefvárosi ingatlan szerepelt, mint a még apja által életre keltett „Szesz- és élesztőgyár Krausz Mayer” cégnél, a kontinuitás tehát nyilvánvaló. Krausz Izidor nem csak a józsefvárosi gyárat, de apja üzleti hírnevét is útravalóul kapta, hiszen a frissen bejegyzett Krausz szesz- és élesztőgyár cég is felkerült az Osztrák–Magyar Bank „legjobb adósai” közé. 1890-től Izidor a család szeszipari érdekelttségét vitte tovább, Lajos és az apja pedig a terménykereskedelmet és a gőzmalmot.<sup>129</sup> (Lásd 12. táblázat.)

12. TÁBLÁZAT. A megyeri Krausz család cégei

A cég magyar neve	A cég német neve	Tevékenységi kör	A cég működési ideje	A cég tulajdonosai
	<i>Mayer Krausz</i>	szesz-kereskedelem	1864–1867	Krausz Mayer
<i>Krausz Mayer és fia</i>	<i>Mayer Krausz &amp; Sohn</i>	terménykereskedelem	1867–1880	Krausz Mayer, Krausz Lajos
<i>Szesz- és élesztőgyár Krausz Mayer</i>	<i>Spiritus &amp; Presshefe Fabrik Mayer Krausz</i>	szeszgyártás, szeszkereskedelem	1870–1880	Krausz Mayer, Krausz Lajos 1875-től
<i>Krausz Mayer és fiai</i>	<i>Mayer Krausz &amp; Söhne</i>	terménykereskedelem, malomipar (1880–1905) szeszkereskedelem, szeszipar (1880–1890)	1880–1905	Krausz Mayer, Krausz Lajos, Krausz Izidor 1889-ig
<i>Krausz szesz- és élesztőgyár</i>	<i>Krausz Spiritus &amp; Presshefe Fabrik</i>	szeszipar, szeszkereskedelem	1890–1917	Krausz Izidor
<i>Gizella Gőzmalom Rt.</i>	<i>Gizella Dampf-mühl-Actien-gesellschaft</i>	malomipar	1905–1948	részvényesek

<sup>128</sup> BFL VII. 2. e. Cg 1890/46.

<sup>129</sup> A cég neve Izidor kilépése után sem változott. BFL VII. 2. e. Cg 1880/123.



Krausz Mayer 80 évesen vonult vissza az üzleti élettől, eladta kőfaragó üzemét, a Krausz Mayer és fiai céget pedig Lajos fiára bízta. A vidéki kereskedőből lett kétszeres gyáros közel kétmillió forintot hagyott maga után, amikor 1894-ben „aggaszályban” (végelegyengülésben) elhunyt. A hagyatéki leltár szerint Krausz Mayer vagyona 1894-ben 1 850 698 o.é. frt. 41 krajcárra rúgott. A hagyatéki osztály alapján a Krausz-lányoknak, vagyis a már korábban elhalt Karolina után öröklő négy gyermekének együttesen, valamint Idának, Teréznek és Rózának egyenként 250 000 o.é. forintnyi, Annának 150 000 o.é. forintnyi hagyaték jutott. Lajosra 150 000 o.é. forint, a „Krausz Mayer és fiai” cég (a Gizella gőzmalommal együtti) tulajdonjoga és a Szécsény közelében fekvő Nógrád vármegyebeli pózsmegyéri birtok szállt. Izidor 150 000 o.é. forintot és a már saját nevében bejegyzett „Krausz szesz- és élesztőgyár” minden, még Krausz Mayer nevében levő ingatlanát, tartozékát kapta. Paula lett az általános örökös, vagyis a két cégen kívüli vagyon örököse, leszámítva belőle a kifizetendő örökrészeket. Az angyalföldi, kispesti és pusztaszentlőrinci (a mai Pestszentlőrinc) birtokok eladásából befolyó összeget egyenlő arányban kívánta felosztani gyermekei között a végrendelező. A hagyatékából jutott jó néhány oldalági rokonnak, és jótékonyásra is szánt Krausz Mayer 20 900 o.é. frt-ot (a vagyon 1,13%-át). Az utóbbi összeg kedvezményezettjei között a Magyar Tudományos Akadémia és a Budapesti Kereskedelmi Akadémia mellett főleg szociálpolitikai intézetek (Vakok Országos Intézete, Önkéntes Mentőtársaság, budapesti szegény gyerekek kórháza, I. Budapesti Gyermekmenhely, hajléktalanok budapesti menhelye stb.), oktatási intézmények és alapítványok szerepeltek. A hagyományozó nem tett különbséget zsidó és keresztény szervezetek között. A végrendelet végrehajtóiként két fiát, Izidort és Lajost, valamint vejét, Fürst Jakabot nevezte meg. Az ő feladatuk volt a végrendeletben előírt ingatlan- eladások lebonyolítása, a vételár elosztása, de felügyelték a vagyon felosztásának, a végrendelet végrehajtásának teljes folyamatát is.<sup>130</sup>

Krausz Mayer halála után nem változott sok minden, hiszen már 1890-re különvált a két Krausz-fiú. Lajos a „Krausz Mayer fiai” céghez tartozó Gizella gőzmalom és a terménykereskedelmet folytatta, Izidor pedig az 1890 januárjában saját nevében bejegyzett „Krausz szesz- és élesztőgyára” céget. A családon belüli kapcsolatokról, a két Krausz-cég üzleti együttműködéséről nem maradt fenn forrás. Érdekes ugyanakkor, hogy a két cég a család más-más ágából vont be résztvevőket,<sup>131</sup> a „Krausz Mayer és fiai” cégben Karolina fia, Schwarz Béla lett üzletvezető, a „Krausz szesz- és élesztőgyárban” pedig Ida fia, Fürst Bertalan. A családot Krausz Lajos 1905-ben bekövetkezett halála egyesítette újra.

<sup>130</sup> Krausz Mayer végrendelete: BFL VII. 184. Weinmann Fülöp közjegyző 97/1891. Krausz Mayer húsz évet élt özvegyen, felesége a halotti anyakönyv szerint 1874-ben himlőben halt meg.

<sup>131</sup> Mivel sem Lajosnak, sem Izidornak nem volt fiúgyermek, így unokaöcsöket vettek maguk mellé a vállalkozásaikba. BFL VII. 2. e. Cg. 1880/123; Cg. 1890/46.

Krausz Lajos 1905. április 13-án, 62 évesen halt meg. Mivel gyermeke nem volt, vagyonát testvérei között osztotta fel. Tiszta hagyatékát 2 657 445 korona 38 fillérben állapították meg.<sup>132</sup> A végrendelező vagyonának jelentős részét fordította jótékonyossági célra. 100 000 K összeggel családi alapítványt tett távoli, szegény rokonok támogatására, 500 000 K-val pedig egy, az elszegényedett fővárosi nagykereskedők és nagyiparosok befogadására szolgáló menhely felállítására hozott létre alapítványt. További 300 000 K-t zsidó, 100 000 K-t pedig keresztény jótékonyossági célokra rendelt, hasonló intézmények részére, mint azt az apja tette, ám a jótékonykodásban ő már különválasztotta a zsidó és nem zsidó intézményeket. A jótékony célok támogatása összesen 1 000 000 koronát, a végrendeletben említett vagyon több mint 37%-át tette ki. A jótékonyágok és még néhány hagyatéki kifizetés után fennmaradó vagyon 20%-át Izidorra, 16-16%-át pedig leánytestvéreire hagyta Krausz Lajos. (Karolina négy gyermeke együtt kapott 16%-ot, vagyis fejenként 4%-nyi vagyonrészt.) A hagyaték legfontosabb részét a Gizella gőzmalom képezte, mely még 1905-ben is magántulajdonú malomként tartotta a versenyt a nagy részvénytársasági malmokkal. A malomnak és tartozékainak, valamint a „Krausz Mayer és fiai” cég átvételére a végrendelet szerint Krausz Izidor, Krausz Róza (báró gelsei beliscei Gutmann Vilmosné) és maróthi Fürst Bertalan (Krausz Ida fia) volt jogosult. Mivel ők erre vonatkozó jogukkal nem kívántak élni, a végrendelet azon szakasza jutott érvényre, mely szerint a „Gizella gőzmalom tulajdonlására részvénytársaság alapíttassék”, s a felosztandó részvénytulajdon aránya feleljen meg a végrendeletben rendelt vagyonmegosztásnak.<sup>133</sup> 1905. június 30-án megszűntette tehát működését a „Krausz Mayer és fiai” cég, és elkezdődött a Gizella Gőzmalom Rt. története. 1905 júliusától 1916 februárjáig az új részvénytársaság részvényesei között szinte kizárólag a Krausz család képviselőivel találkozhatunk. A részvények megoszlásából és mozgásából a család történetének eseményei olvashatók csupán ki, de a vállalkozás alapjai az I. világháborúig nem változtak.

### A Gizella Gőzmalom Rt. – egy családi részvénytársaság

A Gizella Gőzmalom Rt. 3 200 000 K alaptőkével alakult meg 1905-ben: 4000 db egyenként 800 koronás, névre szóló részvényt bocsátottak ki. Az alapszabály szerint a közgyűlés érvényes határozathozatalához a részvények legalább felének kellett megjelennie, de mint azt a „nagyrészvényesekről” szóló részben láthattuk,

<sup>132</sup> Tekintve az 1892-ben bevezetett korona o.é. forinthez viszonyított átváltását (2 K = 1 o.é. frt), Lajos hagyatéka az apja hagyatékának durván 70%-ára rúgott.

<sup>133</sup> Krausz Lajos végrendelete: BFL VII. 184. Weinmann Fülöp közjegyző 1734/1900. Volt feleségének az eddig fizetett évjáradékot, 20.000 K-t rendelte, s ha férjhez menne, 16.000 K-t.

átlagosan ennél jóval nagyobb arányban került letételre részvény a Gizella közgyűlései előtt. Hús részvény jelentett egy szavazatot.<sup>134</sup>

Az első üzletév rendhagyó módon 1905. július 1-jétől 1906. december 31-ig tartott, az első közgyűlést 1907 februárjában hívták össze, s már ekkor letételre került 3784 db részvény. A részvények eloszlásában mutatkozó szabályosság akkor válik szembetűnővé, ha az egyes Krausz-gyerekeket közvetlen hozzátartozóikkal (férjek, gyerekek) együtt, csoportosítva szerepeltetjük. A részvényes-lista adatai szerint minden lánygyermek – hozzátartozói részvényeivel összesítve – ugyanannyi részvénnyel rendelkezett, s kizárólag Izidor részvénytulajdona emelkedett a többiek fölé. Ha a 4000 db Gizella-részvényben fejezzük ki a Krausz Lajos végrendeletében szereplő örökrészeket, a részvényes-lista részvényszámai köszönnek vissza: 4000 db részvény 20%-a 800 db, 16%-a 640 db részvény (16% egynegyede: 160 részvény). Az 1905-ös alapítási részvénykönyv nélkül is egyértelmű tehát, kik voltak és hogyan jegyezték le az alapítók a részvényeket, az elhalálozott tulajdonos akaratának megfelelően. Az egyes örökösök aztán saját hozzátartozóikkal osztoztak meg a hagyaték szerinti részvénytulajdonukon. Így Teréz férjével osztozott a 640 részvényen, Anna mostohafiával, Ida két fiával, egy vejével és egyik unokájának férjével,<sup>135</sup> Róza férjével és vejével.

13. TÁBLÁZAT. *Részvényletevők és az általuk letett részvények száma a Gizella Gőzmalom Rt.-ben, az 1907–1909. évi közgyűléseken*

	Kiszámolt részvénytulajdonosi arány Krausz Lajos végrendelete alapján	1907. febr. 2. közgyűlés	1908. febr. 10. közgyűlés	1909. febr. 10. közgyűlés
Izidor (megyeri dr. Megyery) <sup>136</sup>	800	800	800	800
Teréz (Basch Gyuláné, szül. Krausz)	640	600	600	600
Basch Gyula (férje)		40	40	40

<sup>134</sup> BFL VII. 2. e. Cg. 762/1.

<sup>135</sup> Ida és Anna 1907-re már elvesztette férjét.

<sup>136</sup> Megyeri Krausz Izidor 1909-ben családnevként felvette a Megyery nevet, így a továbbiakban már megyeri dr. Megyery Izidorként szerepeltetem a fejezetben. A Megyery családnevet néhol i-vel írták, de a következetesség, valamint a családnev és a nemesi előnév megkülönböztetése érdekében egyféleképpen, y-nal használom.

	Kiszámolt részvény- mennyiség Krausz Lajos vég- rendelete alapján	1907. febr. 2. köz- gyűlés	1908. febr. 10. köz- gyűlés	1909. febr. 10. közgyűlés
Anna (domonyi Brüll Miksné, szül. Krausz)	640	600	–	–
domonyi Domony Ödön (mostohafia)		20	–	–
Ida (maróthi Fürst Jakabné, szül. Krausz)	640	140	140	140
maróthi Fürst László (fia)		125	125	125
maróthi Fürst Bertalan (fia)		125	125	125
jánosi Engel Gyula (veje)		125	125	125
szinóbányai Kramer Leó (unokaveje)		125	125	125
Róza (br. Gutmann Vilmosné, szül. Krausz)	640	500	500	500
br. Gutmann Vilmos (férje)		100	100	100
br. Gutmann Arthur (veje)		1	1	1
Regina (Egger Gyuláné, anyja szül. Krausz)	160	160	160	160
Egger Gyula		1	1	1
József (Surányi, anyja szül. Krausz)	160	–	–	–
Béla (Surányi, anyja szül. Krausz)	160	160	160	160
Miklós (dr. Surányi, anyja szül. Krausz)	160	160	160	160
dr. Dalnoky Béla		1	1	1
dr. Keleti Kornél		1	1	1
közgyűlésen letett részvények száma		3784 db	3164 db	3164 db

Alaptőke: 3 200 000 K, összes részvény száma: 4000 db, névértéke: 800 K  
Jelmagyarázat:

dőlt számok = a részvényletevő képviselő útján vett részt a közgyűlésen;

– = nincs részvényletevő az adott évben.

A női részvényesek itt is képviselő által – férjük, fiuk, vejük személyében – vettek részt a közgyűléseken, részvényeik elosztása (eladása, elajándékozása) is a családon belül történt. Az 1907-es részvényes-listán meg nem jelenő 216 db részvényből 160 db a közgyűléstől távol maradó Surányi József (Karolina fia) tulajdonában volt, s hiányzott Róza és Anna néhány tíz részvénye. Az alapszabály értelmében 20 részvény ért 1 szavazatot a közgyűlésen, mégis szerepel a részvényes-listán néhány 1 db részvénnel bíró személy. Az ő szerepük akkor válik érthetőbbé, ha a részvényes-lista mellé a részvényletevők pozícióit felsoroló táblázatot is odaállítjuk. Az egy részvénnel rendelkezők a vállalat felügyelőbizottságának voltak tagjai, s szintén a családhoz tartoztak, hiszen Krausz Lajos elvált feleségét Dalnoky Gizellának hívták, Krausz Teréz első férjét pedig Keleti Gyulának. (14. táblázat)

1908-tól a részvényes-listákon egyetlen változás figyelhető meg: Krausz Anna és mostohafia részvényei végleg eltűntek. Az 1910. február 9-i közgyűlésen megjelenő részvényekben azonban újra fellelhetőek Anna részvényei. A magyarázat Anna halála volt, s a részvényes-névsorban felbukkanó részvények Anna hagyatékai. Mivel Krausz Lajos végakarata szerint a Krausz-hagyatékából származó vagyonának Anna csupán egynegyedét hagyhatta mostohagyermekreire, s háromnegyedét vérrokonaira, az általa eddig birtokolt 640 darab részvényt testvérei között osztotta szét: Izidor (96 db), Ida (136 db), Teréz (136 db) és Róza (136 db), valamint Karolina gyermekei (34–34 db) kaptak belőle. Izidor még így is a legnagyobb részvényes maradt, 22,4%-os részvényarány felett rendelkezett, a Krausz-lányok részesedése így közelebb került a 20%-hoz. (15. táblázat)

Az 1910-es, 1911-es, 1912-es, 1913-as, 1914-es, 1915-ös év közgyűlési jegyzőkönyvei évről évre ugyanazt a részvényes-listát tartalmazzák, minden lényeges változás nélkül. A Krausz-lányok továbbra is képviselőik útján vettek részt a közgyűléseken, és továbbra is távol maradt a közgyűlésektől Surányi József, és ekkortól Surányi Miklós is. A közvetlen családon kívüli részvényesek közül eltűnt a listákról dr. Dalnoky Béla neve, egyetlen részvénye Megyery Izidor neve mellett tűnt fel. Dalnoky részvényes-listáról való távozását megelőzte, hogy 1912 februárjától már nem volt tagja a vállalat felügyelőbizottságának: a pozícióval együtt távozott a részvényes-listákról is. (16. táblázat)

Az 1916-os részvényes-lista kisebb változásokat mutat, de ezek is csupán családon belüliek: Róza részvényeket adott át férjének, együttes részvénytárájuk azonban nem változott. A Fürst családban maróthi Fürst Bertalan részvényei kerültek felosztásra, Ida részvényátruházása mellett: a Fürstök együtt továbbra is 776 db részvényt tettek le a közgyűlés előtt. Fürst Bertalan vagy meghalt, vagy egyszerűen távozott a Gizellából, hiszen nemcsak részvényei, de a vállalatnál betöltött pozíciója is máshoz került, ugyanakkor mindkettő a Fürst családban maradt: testvére, László lett helyette igazgatósági tag, László felügyelőbizottsági tagságát pedig az eddig pozícióval nem rendelkező színóányai Krámer Leó, Bertalan veje kapta.

14. TÁBLÁZAT. A részvénytulajdonosok és a Gizella Gözmalom Rt.-ben pozícióval rendelkezők közös listája, 1905–1909  
(Compassok és közgyűlési jegyzőkönyvek alapján)

	1905–1906	1907. febr. 2-i közgyűléstől	1908. febr. 10-i közgyűléstől	1909. febr. 10-i közgyűléstől
	<i>Compassok alapján</i>			
megyeri dr. Megyery Izidor	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök
Basch Gyula (Teréz férje)	igazgatói tag	igazgatói tag	igazgatói tag	igazgatói tag
domonyi Domony Ödön (Anna mostohaafia)	igazgatói tag	igazgatói tag	–	–
maróthi Fürst László (Ida fia)	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag
maróthi Fürst Bertalan (Ida fia)	igazgatói tag	igazgatói tag	igazgatói tag	igazgatói tag
jánosi Engel Gyula (Ida veje)		felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag
br. Gutmann Vilmos (Róza férje)	igazgatói tag	igazgatói tag	ig.tag+ alelnök	ig.tag+ alelnök
br. Gutmann Arthur (Róza veje)		felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag
Egger Gyula (Regina férje)	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag
Surányi Béla	igazgatói tag	igazgatói tag	igazgatói tag	igazgatói tag
dr. Dálnoky Béla	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag
dr. Keleti Kornél	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag	felügyelőbiz. tag

Rövidítések: ig.tag = igazgatói tag; felügyelőbiz. tag = felügyelőbizottsági tag; ügyvezető/ügyvez. ig. = ügyvezető igazgató; vezérig. = vezérigazgató.

15. TÁBLÁZAT. Részvényletevők és az általuk letett részvények száma a Gizella Gözmalom Rt.-ben, az 1910–1916. évi közgyűléseken

	Anna hagyatékával emelt részvény-szám	1910. febr. 9. közgyűlés	1911. febr. 1. közgyűlés	1912. febr. 3. közgyűlés	1913. febr. 12. közgyűlés	1914. febr. 4. közgyűlés	1915. febr. 9. közgyűlés	1916. febr. 17. közgyűlés
megyeri dr. Megyery Izidor	896	896	40	896	897	897	897	896
Teréz (Basch Gyuláné)	776	736	40	736	736	736	736	742
Basch Gyula		40	40	40	40	40	40	40
Ida (maróthi Fürst Jakabné)	776	276	276	276	276	276	276	146
maróthi Fürst László		125	125	125	125	125	125	210
maróthi Fürst Bertalan		125	125	125	125	125	125	–
János Engel Gyula		125	125	125	125	125	125	210
szinóbianyai Kramer Leó		125	125	125	125	125	125	210
Róza (br. Guttmann Vilmosné)	776	636	636	636	636	636	636	146
br. Guttmann Vilmos		100	100	100	100	100	100	630
br. Guttmann Arthur		1	1	1	1	1	1	1
Regina (Egger Gyuláné)	194	194	194	194	194	194	194	193
Egger Gyula		1	1	1	1	1	1	1
József (Surányi)	194	–	–	–	–	–	–	–
Béla (Surányi)	194	194	194	194	194	194	194	194
Miklós (dr. Surányi)	194	–	–	–	–	–	–	–
dr. Dalmoky Béla		1	1	1	–	–	–	–
dr. Keleti Kornél		1	1	1	1	1	1	–
összes letett részvény		3576 db	3576 db	3576 db	3576 db	3576 db	3576 db	3619 db

Alaptőke: 3 200 000 K, összes részvény száma: 4000 db, névértéke: 800 K

Jelmagyarázat: dőlt számok = a részvényletevő képviselő újján vett részt a közgyűlésen; – = nincs részvénylettele az adott évben.

16. TÁBLÁZAT. Részvénytulajdonosok és a Gizella Gözmalom Rt.-ben pozícióval rendelkezők közös névsora, az 1910–1916. évi közgyűlési választások eredményeivel

	1910. febr. 9.	1911. febr. 1.	1912. febr. 3.	1913. febr. 12.	1914. febr. 4.	1915. febr. 9.	1916. febr. 17.
	közgyűlés	közgyűlés	közgyűlés	közgyűlés	közgyűlés	közgyűlés	közgyűlés
megyeri dr. Megyery Izidor	ig. tag + elnök	ig. tag + elnök	ig. tag + elnök	ig. tag + elnök	ig. tag + elnök	ig. tag + elnök	ig. tag + elnök
Basch Gyula (Teréz férje)	ig. tag	ig. tag	ig. tag	ig. tag	ig. tag	ig. tag	ig. tag
maróthi Fürst László	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	ig. tag
maróthi Fürst Bertalan	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	ig. tag
jánosi Engel Gyula	ig. tag	ig. tag	ig. tag	ig. tag	ig. tag	ig. tag	–
	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.
	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag
szinóbianyi Kramer Leó	–	–	–	–	–	–	felügy. biz. tag
br. Guttmann Vilmos	ig. tag + alelnök	ig. tag + alelnök	ig. tag + alelnök	ig. tag + alelnök	ig. tag + alelnök	ig. tag + alelnök	ig. tag + alelnök
br. Guttmann Arthur	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.
	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag
Egger Gyula	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	felügy. biz.	felügy. biz.	felügy. biz.
	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	elnök	elnök	elnök
Surányi Béla	ig. tag	ig. tag	ig. tag	ig. tag	ig. tag	ig. tag	ig. tag
	felügy.	felügy.	–	–	–	–	–
dr. Dalnoky Béla	biz. tag	biz. tag	–	–	–	–	–
dr. Keleti Kornél	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	felügy.	–	felügy.
	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	biz. tag	–	biz. tag

Rövidítések: ig. tag = igazgatósági tag; felügy. biz. tag = felügyelőbizottsági tag; ügyvezető/ügyvez. ig. = ügyvezető igazgató; vezérig. = vezérigazgató.



Végigtekintve az 1905 és 1916 közötti részvényes-listákon az állandóság és a részvények családon belüli megosztásának szabályossága a legszembetűnőbb. Az állandóság nemcsak a részvények megosztásában, de a pozíciók betöltőiben is megmutatkozott. A részvények gyakorlatilag hagyatékok útján kerültek el- és felosztásra a családtagok között. Megyery Izidor volt a vállalat elnöke, egyben a legtöbb részvény birtokosa. Mögötte a legnagyobb jelentősége br. Gutmann Vilmosnak lehetett, aki alelnök volt, és felesége részvényeinek állandó képviselőjeként közel 20%-os részvény mennyiség felett rendelkezett a közgyűléseken. Hasonló részvényarány állt Basch Gyula rendelkezésére is felesége részvényeinek képviseletével együtt. Ők hárman a részvények mintegy 60%-a felett diszponáltak minden közgyűlésen. A Fürst család képviselői csak együttesen közelítették meg a 20%-ot, miként Karolina gyermekei is. A közgyűléseken a család valamennyi ága rendszeresen képviseltette magát, ugyanígy a vállalat stratégiai és felügyelői pozícióiban. A változatlanlanságból úgy tűnik, a részvénytársaság a részvényesek, vagyis a család közös akarata szerint működött. A családi kapcsolatok szorosan tartása nem fakadhatott pusztán a nem családtagok iránti bizalmatlanságból, erre utal, hogy a család valamennyi hadra fogható tagja szerepet kapott a vezetésben, tulajdonlásban. Karolina négy gyermeke: József, Béla, Miklós, Regina részvénytulajdonos volt. Idának három fia közül Emil Imre 1899-ben meghalt, így ő nem szerepelhetett a részvénytársaságban, de a másik két fiú, sőt két másik családtag is szerepet kapott a vállalatban. Anna mostohagyermekéi nem részesültek a Gizella Rt. javaiból, de amíg ő élt, a domonyi Brüllök is jelen voltak benne. Paulának és Teréznek nem voltak gyermekei, és mivel a férjek csak élő feleségeik révén juthattak részvénytulajdonhoz, így Paula második férje a Gizellában nem kaphatott tulajdonrészt. (Krausz Lajos örökségéből egy nagyobb összeg viszont rá szállt.) Teréz férje, Basch Gyula ennek megfelelően éppen felesége révén lett a Gizella Gőzmalom Rt. meghatározó részvényese. Izidornak nem volt fiúgyermek, saját ágát egyedül képviselte. Rózának egyetlen fia, Sándor Henrik csak vizsgált időszakunk végén, 1914-ben vált nagykorúvá, így ő korábban ezért nem is szerepelhetett a részvényesek között. A család szinte valamennyi férfitagja aktív szerepet játszott tehát a családi részvénytársaságban. Krausz Mayer és Krausz Lajos halála után élő és az üzleti életben is működő, szoros családi kapcsolatok maradtak fenn, erre bizonyíték a Gizella Gőzmalom Rt.

### A családi részvénytársaság vége

A Gizella Gőzmalom Rt. családi részvénytársaság jellege 1916 után szűnt meg. Az 1917-es februári közgyűlésen a vállalat jövőjét alapjaiban megváltoztató határozatok születtek. A közgyűlés jelentőségét már az is mutatta, hogy – most először – mind a négyezer részvény letételre került a közgyűlés előtt, ám a részvények

eloszlása ekkor már jelentősen eltér az előző éveiktől. A korábbi közgyűlésekről ismerős Krausz családtagokon kívül új nevek bukkantak fel a részvénybirtokosok között. A „régí részvényesek” részvényei átrendeződtek, mindegyik családi ágna (Megyery Izidor, Gutmannok, Fürstök, Basch család, Eggerék, Surányi fiúk) csökkent a tulajdonhányada, s a részvények az „újakhoz” vándoroltak. Ráadásul az új szereplők rögtön vezetői pozíciókat is kaptak. Az eddig ismeretlen nevek két bank: a Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank (MLP) és az általa alapított Magyar Forgalmi Bank Rt. vezetőségének névsorából köszönnek vissza, s emellett a Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank önálló részvénybirtokosként is fel-tűnt. 1917-ben tehát elindult a Gizella Gőzmalom Rt. banki érdekkörbe kerülése.

A két bank többségi részvénytulajdonhoz jutása egy év alatt, de több lépcsőben zajlott le. Az 1917. évi februári közgyűlésen a részvényesek arról döntöttek, hogy az eddigi 800 K-s, névre szóló részvényeket felbontják 200 K-s, névre szóló részvényekre. Így a vállalat 3 200 000 K alaptőkéje a közgyűlés után már 16 ezer db 200 K-s részvényből állt. Ugyanebben az évben, júniusban összehívtak egy rendkívüli közgyűlést – az elsőt a vállalat története során –, ahol (újra) megjelent az összes (most már 16 ezer db) részvény. Láthatóan az előző közgyűlés óta gazdát cserélt néhány részvény: megfigyelhetőek Krausz családon belüli átrendeződések (Fürstök, Gutmannok, Surányiak), valamint a korábban a bankok képviselőinek letételében megjelenő részvényeket immár közvetlenül a két bank tette le a közgyűlés előtt. A bankok képviselői természetesen továbbra is ott maradtak a cég vezetésében. A rendkívüli közgyűlés megszavazta a vállalat alaptőkéjének 800 000 K-val való emelését, melyet 4000 db 200 K-s, névre szóló részvény kibocsátásával való-sítottak meg. A változások indoklását a közgyűlési jegyzőkönyv így részletezte:

„Vállalatunk történetében kimagasló esemény, hogy a velünk évtizedek óta üzleti összeköttetésben lévő Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank megszerezte *barátságos* úton részvényeink többségét és ennek folytán igazgatóságunk magát dr. Beck Lajos, Bun József, Freudenberg Rafael és Lévai Adolf urakkal kiegészítette. Egyébiránt malmunk vezetésében semmi változás nem történt és eddig bevált irányelvek továbbra is mérvadó-k lesznek – csupán, hogy malmunk, mint ezt a legtöbb fővárosi nagymalom eddig is tette, a jövőben vidéki érdekeltségeket is szándékozik megszerezni. Az első félévben megszerezte a Kabai múmalom és tárház rt.-t egészben és a Gyöngyösvideki gőzmalom rt. részvénytöbbségét, és ezzel kapcsolatban tőkét 800 000 koronával 3 200 000 koronáról 4 000 000 koronára emelte fel, egyttal eddigi 800 koronás névre szóló részvényeit négy részre, 200 koronás névre szólóra osztotta.”<sup>137</sup>

Az új részvények lejegyzésére egyébként a régi részvényeseknek elővásárlási joguk volt, négy régi részvény birtokában vásárolhattak egy új részvényt. A banki

.....  
<sup>137</sup> BFL VII. 2. e. Cg 762/1. (Kiemelés – K. J.)

partner tehát már régóta kapcsolatban állt az iparvállalattal, amit talán az is elősegített, hogy br. Gutmann Vilmos és Krausz Róza legidősebb lányát br. Madarassy-Beck Gyula, a Pesti Leszámítoló és Pénzváltó Bank ekkori vezérigazgatójának, későbbi elnökének, br. Madarassy-Beck Marcellnek a rokona vette feleségül. Ám a korábbi részvényletételek alapján kizárt, hogy bármelyik banknak is meghatározó részvénytartalma volt a birtokában. A hangsúlyozott „barátságos” részvényvásárlás arra utalhat, hogy a családtagok nem jártak rosszul a részvények eladásakor. A századfordulótól megfigyelhető volt a fővárosi malomvállalatok üzletpolitikájában a terjeszkedési, piacvásárlási szándék. Egyes malmok itt a fővárosban is tettek erre irányuló lépéseket, lásd Erzsébet–Pannónia fúzió, vagy az Első Budapesti képviselőinek megjelenése a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.-ben, a Lujza és az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben. Általános volt a vidéki gőzmalom vásárlása vagy tulajdonrész megszerzése is. Ebbe a sorba illeszkedtek a Gizella Gőzmalom 1917-es lépései is, és láthatóan ehhez volt szükség a banki közreműködésre, illetve ezért cserébe a bank tulajdonosi megjelenésére és képviselőinek beülésére a vállalat vezetőtestületeibe.

Fennmaradt az alaptőke-emelés alkalmával kiállított 1917-es részvénykönyv, így pontosan tudjuk, ki hányat jegyzett le a 20 000 db Gizella-részvényből 1917 közepén. Minden részvény lejegyzésre került, de nem a 4:1 aránynak megfelelően. A régi részvényesek részvényhányada mindenki esetében a lehetséges mérték alatt maradt, az MLP a részvények 60%-ának birtokába jutott, sőt a két bank együtt 70%-nyi részvényt jegyzett le 1917-ben, tehát abszolút többségre tettek szert. (17. táblázat)

A tulajdonosi hányad csökkenése mellett ugyanakkor a Krausz család férfitagjai a változások alatt és után is megtartották vállalaton belüli pozícióikat. Feltehetően ez is része, illetve a család részéről feltétele volt a bank „barátságos” tulajdonrész-szerzésének.

17. TÁBLÁZAT. Részvényteltetők és az általuk letett részvények száma az 1917–1918. évi közgyűléseken és a részvénykönyvben, valamint a részvényfelbontás és az új részvények lejegyzésekor a régi részvényesek elővételi joga alapján számolt részvénytommennyiségek

	1917. febr. 27. közgyűlés	négyszeres részvény-felbontás alapján számolt részvénytommennyiség	1917. jún. 6. rendkívüli közgyűlés	4:1 aránynak megfelelően lejegyezhető új részvényekkel együtt	részvénykönyv 1917	1918. febr. 27. közgyűlés
megyeri dr. Megyery Izidor	412	1648	1600	2000	1200	900
Teréz (Basch Gyuláné)	40	160	1440	1800	1080	810
Basch Gyula	330	1320	–	–	–	–
Ida (maróthi Fürst Jakabné)	275	1100	–	–	–	–
maróthi Fürst László	35	140	480	600	360	270
maróthi Fürst Bertalan	–	–	–	–	–	–
jánosi Engel Gyula	51	204	480	600	360	270
szinobányai Kramer Leó	11	44	480	600	360	270
Róza (br. Gutmann Vilmosné)	270	1080	–	–	–	–
br. Gutmann Vilmos	100	400	1488	1860	1116	837
br. Gutmann Arthur	2	8	–	–	–	–
Regina (Egger Gyuláné)	90	360	–	–	–	–
Egger Gyula	3	12	372	465	279	209

	1917. febr. 27. közgyűlés	négyszeres részvény-felbontás alapján számolt részvénytársak	1917. jún. 6. rendkívüli közgyűlés	4:1 aránynak megfelelően lejegyvezhető új részvényekkel együtt	részvénykönyv 1917	1918. febr. 27. közgyűlés
József (Surányi)	93	372	224	280	168	126
Béla (Surányi)	93	372	372	465	279	210
Miklós (dr. Surányi)	93	372	520	650	390	292
dr. Keleti Kornél	2	8	–	–	–	–
Katona Zsigmond	20	80	320	400	240	180
Kubicsek Oszkár	–	–	–	–	25	–
dr. Beck Lajos	100	400	–	–	–	–
br. Madarassy-Beck Marcell <sup>138</sup>	200	800	–	–	–	–
Bun József <sup>139</sup>	100	400	200	250	–	–
Freudenberg Rafael <sup>140</sup>	100	400	200	250	–	–
Friedländer Emil <sup>141</sup>	20	80	–	–	–	–

.....  
<sup>138</sup> Br. dr. madarasi Madarassy-Beck Marcell a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank vezérigazgatója 1917-ben. (Compass 1916/17)

<sup>139</sup> Bun József a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank igazgatóhelyettese 1917-ben. (Compass 1916/17)

<sup>140</sup> Freudenberg Rafael a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank igazgatója 1917-ben. (Compass 1916/17)

<sup>141</sup> Friedländer Emil a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank cégvezetője 1917-ben. (Compass 1916/17)

	1917. febr. 27. közgyűlés	négyzeres részvény-felbontás alapján számolt részvénytyszám	1917. jún. 6. rendkívüli közgyűlés	4:1 arálynak megfelelően lejegyezhető új részvényekkel együtt	részvény-könyv 1917	1918. febr. 27. közgyűlés
Kádár Gusztáv <sup>142</sup>	20	80	-	-	-	-
Lévai Adolf <sup>143</sup>	100	400	200	250	-	-
dr. Marton Miksa	20	80	-	-	-	-
Magyar Forgalmi Bank Rt.	-	-	3912	4890	2118	1576
Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank	1420	5680	3712	4640	12 025	5200
összes letett részvény száma	4000 db		16 000 db		20 000 db	11 500 db
alaptőke (K)	3 200 000 K		3 200 000 K		4 000 000 K	4 000 000 K
részvénytyszám	4000 db	16 000 db	16 000 db	20 000 db	20 000 db	20 000 db
névérték (korona)	800 K	200 K	200 K	200 K	200 K	200 K

*Jelmagyarázat:*

dólt számok = a részvényletevő képviselő útján vett részt a közgyűlésen;  
 - = nincs részvényletevő az adott évben.

<sup>142</sup> Kádár Gusztáv a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank cégvezetője 1917-ben. (Compass 1916/17)

<sup>143</sup> Lévai Adolf a Magyar Forgalmi Bank Rt. vezérigazgatója 1917-ben. (Compass 1916/17)

18. TÁBLÁZAT. Részvényletevők és a Gizella Gőzmalom Rt.-ben pozícióval rendelkezők közös listája, az 1917–1918. évi közgyűlések választási eredményeivel

	1917. febr. 27. közgyűlés	1918. febr. 27. közgyűlés
megyeri Dr. Megyery Izidor	igazgatósági tag + elnök	igazgatósági tag + elnök
Basch Gyula (Teréz férje)	igazgatósági tag	igazgatósági tag
maróthi Fürst László (Ida fia)	igazgatósági tag	igazgatósági tag
jánosi Engel Gyula (Ida veje)	felügyelőbizottsági tag	felügyelőbizottsági tag
szinóányai Kramer Leo (Ida unokaveje)	felügyelőbizottsági tag	felügyelőbizottsági tag
báró Gutmann Vilmos (Róza férje)	igazgatósági tag + alelnök	igazgatósági tag + alelnök
báró Gutmann Arthur (Róza veje)	felügyelőbizottsági tag	felügyelőbizottsági tag
Egger Gyula (Regina férje)	felügyelőbizottsági elnök	felügyelőbizottsági elnök
Surányi Béla	igazgatósági tag	igazgatósági tag
dr. Keleti Kornél	felügyelőbizottsági tag	felügyelőbizottsági tag
Katona Zsigmond	igazgatósági tag + vezérigazgató	igazgatósági tag +vezérigazgató
dr. Beck Lajos	igazgatósági tag	igazgatósági tag
Bun József	igazgatósági tag	igazgatósági tag
Freudenberg Rafael	igazgatósági tag	igazgatósági tag
Friedländer Emil	felügyelőbizottsági tag	felügyelőbizottsági tag
Kádár Gusztáv	felügyelőbizottsági tag	felügyelőbizottsági tag
Lévai Adolf	igazgatósági tag	igazgatósági tag
dr. Marton Miksa	felügyelőbizottsági tag	felügyelőbizottsági tag

A Gizella Gőzmalom Rt. 1905 és 1917 között családi vállalként működött: a vállalat teljes egészében a család tulajdonában volt és a cég irányításában, a stratégiai döntések meghozatalában is egyértelműen a család tagjai vettek részt. A családi részvénytársaság az 1917-es változásokkal adta át helyét egy olyan vállalati formának, amelyben a család már kisebbségi (kb. 30%-os) tulajdonossá vált, de a tíz tagú igazgatóságnak még így is a felét adta, sőt a vezérigazgatóval mint igazgatósági taggal (Katona Zsigmond), aki immár két évtizede kötődött a családhoz, többségben is voltak. Míg a nyolctagú felügyelőbizottságban öt tag került ki

a családból, így itt is többségben voltak. Mindkét testület élén családtag szerepelt: Megyery Izidor maradt a vállalat elnöke, br. Gutmann Vilmos az alelnöke, Egger Gyula pedig a felügyelőbizottság elnöke. Meghatározó döntések tehát, s itt főleg az igazgatósági tagságok érdekesek, nem születhettek a Krausz család képviselői nélkül, a döntéshozatalban bennmaradtak, de persze a bankok oldalán álló 70%-os tulajdoni arány mellett jelentőségük erősen korlátozott lehetett.

Megyery Izidor egyébként 1917-ben az addig egyéni vállalkozásként működő „Krausz szesz- és élesztőgyára” cégét részvénytársasággá alakította, szintén az MLP közreműködésével, mivel az első igazgatóság tagjai között a Gizella Gőzmalom Rt.-ből ismert banki képviselők nevei köszöntek vissza. A szeszgyár története 1918 decemberében még egy fordulatot vett, amikor a Krausz szesz- és élesztőgyár Rt. összeolvadt a nagyváradi Moskovits Mór és fia Rt.-vel, s megalakult a Krausz-Moskovits Egyesült Ipartelepek Rt.

Megyery dr. Megyery Izidor 1920. március 7-én halt meg, 66 éves korában. 1918-ban kelt végrendelete szerint birtokában volt egy 581 kat. hold területű ingatlan Esztergom közelében, Kenyérmezőn és egy ház Budapesten a VIII. kerületi Visy Imre utcában (ma is létező utcanev i-vel).<sup>144</sup> Hagyatéki leltár hiányában nem tudni, hogy mekkora lehetett Megyery Izidor vagyona, ami feltehetően jelentős részben részvényekből állt. Pesti közhiedelem szerint, amikor lánya, Lola hozzámment Thurn-Taxis Egon Miksa herceghez, az örömapa 6 millió K hozományt adott nekik 1911-ben. Bármennyi is volt az összeg valójában, az apa minden bizonnyal elegendőnek ítélte, mert végrendeletében egyetlen gyermekét a törvényileg előírt köteles részre szorította. Ráadásul Lola nem örökölhette apja vagyonának azon részéből, amely Lajos bátyja után szállt Izidorra. Megyery Krausz Lajos a felekezését elhagyó unokahúgát ugyanis egyszerűen kizárta az öröklésből. Megyery Izidor hagyatékát élő testvérei, Ida, Róza és Teréz között osztotta el. Jótekonyságra a bátyja által 15 évvel korábban hagyományozott 1 millió koronának csak a felét ajánlotta fel, ezt az 500 000 koronát pedig az elszegényedett fővárosi nagyiparosok és nagykereskedők menhelyének adta, amit bátyja, megyeryi Krausz Lajos alapított. A kenyérmezői birtokon lévő házának leltárából még annyi olvasható ki, hogy a ház ura szenvedélyes dohányos volt, vívott, lovagolt és vadászott.<sup>145</sup>

Megyery Izidor halálával a Krausz család fiágon kihalt, s ekkorra a család nevét viselő vállalkozások is eltűntek a budapesti üzleti életből. A leszármazottakkal viszont még a két világháború között is találkozhatunk a Gizella Gőzmalom Rt. igazgatóságában és felügyelőbizottságában. A malom nemcsak az I. világháborút és a két háború közötti időszak gazdasági nehézségeit élte túl, de megérte az államosítást is 1949-ben.

<sup>144</sup> BFL VII. 187. Holitscher Szigfrid közjegyző 344/1918.

<sup>145</sup> A vadászatnak feltehetően mindkét Krausz-fivér szívesen hódolt, hiszen amikor 1887-ben eladták egyik vidéki ingatlanukat, az adásvételi szerződés szerint megtartották a területen a vadászati jogot.



## 21. ÁBRA. A megyeri Krausz-családfa

1. Krausz Mayer oo Löwy Amália  
(Czikó, 1809 – Budapest, 1894. febr. 14.) (†Budapest, 1874)
- 1.1. Krausz Karolina (\*1839) oo (1859) Schwarz Kálmán (\*1835)
- 1.1.1. (Schwarz) Surányi József
- 1.1.2. (Schwarz) Surányi Béla
- 1.1.3. (Schwarz) Surányi Miklós
- 1.1.4. Schwarz Regina oo Egger Gyula
- 1.2. Krausz Ida (\*1841) oo (1862) maróthi Fürst Jakab (1836–1900)
- 1.2.1. maróthi Fürst Emil-Imre oo Mandl Irén  
(1860–1899)
- 1.2.1.1. maróthi Fürst Karla
- 1.2.1.2. maróthi Fürst Magda
- 1.2.2. maróthi Fürst Leon-László oo domonyi Brüll Laura  
(1867–1935)
- 1.2.2.1. maróthi Fürst Ferenc
- 1.2.2.2. maróthi Fürst György
- 1.2.3. maróthi Fürst Berthold (Bertalan) oo Grosz (Nagy) Josefa (Josefin)  
(\* 1868)
- 1.2.3.1. maróthi Fürst Bertalan oo Pajzs Sarolta  
(\*Budapest, 1891)
- 1.2.3.1.1. maróthi Fürst Frigyes (\*1929)
- 1.2.3.2. maróthi Fürst Károly
- 1.2.3.3. maróthi Fürst Aranka oo szinóbányai Krámer Leó
- 1.2.4. maróthi Fürst Heléna
- 1.2.5. maróthi Fürst Irén
- 1.2.6. maróthi Fürst Lenke (Ilona) oo jánosi Engel Gyula  
(1866–1938) (Pécs, 1857 – Budapest, 1934)
- 1.2.6.1. jánosi Engel Miklós oo Szendrei Sára  
(\*Pécs, 1894)
- 1.2.6.1.1. jánosi Engel Sándor (\*Budapest, 1926)
- 1.2.6.2. jánosi Engel Aurél oo Stern Paula
- 1.2.6.3. jánosi Engel Pál oo Ornstein Kitty
- 1.2.6.3.1. Engel Péter (\*Pécs, 1928)
- 1.2.6.4. jánosi Engel Ilma oo von May Róbert, dr
- 1.3. Krausz Anna (Nanette) 1. oo (1863) Weiss Bernard (\*1835)  
(\* 1842) (megözvegyült)
2. oo (1880) domonyi Brüll Miksa (\*1847)  
(Munk Franciskától, Brüll Miksa 1. feleségétől születtek)

- 1.3.1. domonyi Brüll (Domonyi) Ödön oo Machlup Flóra  
 1.3.1.1. domonyi Brüll oo (1920) br Tornyay-Schossberger  
 (Domonyi) Miksa Erzsébet  
 (\*1894) (\*1900)  
 1.3.1.1.1. domonyi Brüll (Domonyi) Katalin  
 1.3.1.1.2. domonyi Brüll (Domonyi) Erzsébet  
 1.3.1.2. domonyi Brüll (Domonyi) Ede  
 1.3.1.3. domonyi Brüll (Domonyi) Andor  
 1.3.2. domonyi Brüll (Domonyi) Móric oo (1903) br. Kornfeld Mária  
 (Bp., 1872 – Bp., 1944) (Bp., 1881 – Bp., 1939)  
 1.3.2.1. domonyi Brüll (Domonyi) Péter oo Grosz Edit  
 1.3.2.2. domonyi Brüll (Domonyi) János  
 1.3.3. domonyi Brüll Zsófia  
 1.3.4. domonyi Brüll Laura oo maróthi Fürst Leon-László (1867–1935)  
 1.3.4.1. maróthi Fürst Ferenc  
 1.3.4.2. maróthi Fürst György  
 1.4. megyeri Krausz Lajos oo Dalnok Gyizella  
 (Pest, 1843. szept. 11.–Bp., 1905. ápr. 13.) (elvált)  
 1.5. Krausz Regina (Pest, 1846. szept. 6. – Pest, 1854)  
 1.6. Krausz Paula 1. oo (1870) Braun Mór  
 (1850–1897) (elvált) (szül. 1843)  
 2. oo petneházi petényi Petényi Vendel  
 1.7. Krausz Teréz (\*1852) 1. oo (1873) dr. Keleti Gyula (\*1844)  
 (elvált)  
 2. oo Basch Gyula (1851–1928)  
 1.7.1. Keleti Kornél  
 1.7.2. Basch Róbert/Rudolf  
 1.8. megyeri dr. Krausz (Megyery) Izidor 1. oo (1883) Wahrmann Renée  
 (Pest, 1854. szept. 4. – Bp., 1920. márc. 7.) (elvált) (\*1862)  
 2. oo Brüll Hedvig  
 1.8.1. (1. oo-ból) Megyery Amália-Lujza oo (1911) hg. Thurn-Taxis Egon Miksa  
 (Lola) (\*1895) (\*Écska, 1872)  
 1.9. Krausz Róza oo(1879) br. gelsei belicsei Gutmann Vilmos  
 (Pest, 1856. márc. 1. (Nagykanizsa, 1847. máj. 10.  
 – Bp., 1932. júl. 16.) – Bp., 1921. szept. 6.)  
 1.9.1. br. gelsei belicsei  
 Gutmann Sándor-Henrik oo (1921) Lieser Margit (\*1899)  
 (\*Nagykanizsa, 1890)  
 1.9.1.1. br. gelsei belicsei Gutmann Vilmos (\*Bécs, 1921)  
 1.9.1.2. br. gelsei belicsei Gutmann Sándor (\*Budapest, 1924)



- 1.9.2. br. gelsei belicsei  
 Gutmann Amália-Lilly 1. oo (1900) br. Madarassy-Beck Gyula  
 (\*Nagykanizsa, 1880/2) (Budapest, 1872/3  
 – Budapest, 1939)  
 2. oo (1918) br. Skerlecz Iván  
 (Oroszló, 1873 – Budapest, 1951)
- 1.9.2.1. br. Madarassy-Beck Zsuzsa oo (1918) Vamoscher Ervin  
 (Budapest, 1901 – Budapest, 1957)
- 1.9.2.2. br. Madarassy-Beck Mária Tessa  
 (1904 – Budapest, 1931)
- 1.9.3. br. gelsei belicsei  
 Gutmann Anna (\*1881) oo (1902) Stern Károly
- 1.9.4. br. gelsei belicsei  
 Gutmann Stefánia oo (1904) br. Gutmann Arthur  
 (1886 – Budapest, 1941) (\*Bécs, 1874)
- 1.9.4.1. br. Gutmann Éva oo (1928) gr. Széchenyi-Erdődy Miklós  
 (\*Budapest, 1906/8) (1906–1944)



E kötetben a budapesti malomipar vállalkozóinak vizsgálatára vállalkoztam. Az elemzett csoport megnevezéseként következetesen a közgazdaságtan által kidolgozott vállalkozó fogalmát használtam, mivel a kutatás alapját a személyek gazdasági funkciója képezte. A vizsgálat kontextusát maga a fővárosi malomipar jelentette, amelynek a gazdasági jelentőségét a történetírói értékelések áttekintésén túl a Pest–Budán működött gőzmalom-vállalkozások üzleti eredményeinek, mérlegeinek, árfolyam- és osztalékadatainak feldolgozásával egészítettem ki.

A vizsgálat során összegyűjtöttem és történeti-szociológiai módszert alkalmazva elemeztem e malomvállalatok alapítóit, irányítóit, felső vezetőit, tulajdonosait, részvényeseit. A személyek összegyűjtésének kiindulási pontját a cégek jelentették, így két adatbázis jött létre. A dualizmus kori *Compassok*, pénzügyi, gazdasági évkönyvek, valamint a Fővárosi Cégbíróság cégjegyzékei alapján állt össze a pozicionális adatbázis, benne minden olyan személlyel, aki e források szerint legalább cégvezetői feladatkört töltött be 1914-ig a fővárosi malomvállalatoknál. A tulajdonosi adatbázis a cégek alapítóiból, közkereseti társaságok esetében a tulajdonosokból, részvénytársaságok esetében a részvényesekből állt össze. Az alapítók, tulajdonosok listája a fővárosi cégbírósi iratok, cégjegyzékek, vállalati irategyüttesek alapján épült fel, a részvényesek összegyűjtésére a közgyűlések alkalmával letételre került részvények listájának sorozata (Cégbíróság, okmánytár) adott lehetőséget.

A forrásokból nyert adatok alapján kiderült, hogy a malomiparban legalább cégvezetői pozícióval rendelkezők átlagosan tíz évet töltöttek el egy vállalatnál. Hasonló stabilitás jellemezte a 19. század második felében a malomvállalatok egyes pozíciótipusaiban alkalmazásban levőket is, a tisztviselőknél 8 év, operatív vezetőknél 10 év, felügyelőbizottsági tagoknál 9,5 év, stratégiai vezetőknél 9 év volt az átlag. A leghosszabb „pozícióban” eltöltött idő a malomtulajdonosokat jellemezte, ők átlagosan 15 évig maradtak gőzmalom-birtokosok.

A malomvállalatokban előforduló pozíciókat vizsgálva szembetűnő volt, mennyire nem létezett még egységes vállalati hierarchia ekkoriban. Ugyanaz a pozíciómegnevezés nem feltétlenül jelentette ugyanazt a feladatkört és felelősséget

két különböző fővárosi malomcégnél. Éppen ezért a korabeli pozíciókból csupán nagy pozíciótypusok (tisztviselő, operatív vezető, felügyelőbizottsági tag, stratégiai vezető) kialakítására volt mód, amelyek így már egyértelműen hierarchiába rendezhetőek lettek.

Az adatbázis tagjainak e pozíciótypusok közötti elmozdulását vizsgálva feltártam a malomiparban adódó karrier-lehetőségeket. Jóllehet előfordult az is, hogy az egyik malomvállalat vezérigazgatóját egy másik elcsábította, ennél jóval általánosabb, minden malomvállalkozásban előforduló jelenség volt legalább egy olyan operatív vezető alakja, akit a cég maga „nevelt ki” a posztra: aki tisztviselőként indult, és hosszú évek munkája eredményeként lépkedett előre a vállalati hierarchián a vezérigazgatói címig, sőt, pályája végén az igazgatóságba is bevásztotta a közgyűlés. Néhány esetben ezekből a valamikori cégvezetőkből a vállalat első számú, abszolút irányítói lettek: mint Burchard-Bélaváry Konrád a Hengermalomban vagy Bacher Emil a Viktória Gőzmalomban. A pozíciótypusok vizsgálata alátámasztotta a felügyelőbizottság és az igazgatóság közötti presztízsbeli különbséget, valamint ráirányította a figyelmet a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt. sajátos vezetői (alapítói) körére.

Külön csoportként vizsgáltam a pozicionális adatbázisnak azon tagjait, akik több malomvállalatban is pozícióval rendelkeztek, s rajtuk keresztül egyszerre váltak láthatóvá személyes és cégtörténetek. Az időben egymást követő, más cégbeli pozíció következtetett a cégek fúziójából, cégvásárlásból vagy lehetett egyszerűen az alkalmazotti karrier egy-egy állomása is. Jóval izgalmasabb viszont az időben egybeeső malomvállalati pozíciók kérdése, amely igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok szintjén volt megfigyelhető. Ezek a példák alkalmat adtak az *interlocking directorates* jelenségének kimutatására a fővárosi malomvállalatok között, amelyet eddig leginkább bank és iparvállalat vonatkozásában vizsgáltak. Az interlock-kapcsolat a századforduló környékétől volt megfigyelhető a vizsgált minta alapján.

A tulajdonosi adatbázis felépítésének fontos hozadéka volt a 19. századi malom-alapítók névszerinti listájának összeállítása, mely lehetővé tette egy közel ötven esztendősszakirodalmi tétel vizsgálatát. A pontosított létszámadat és az alapítók társadalmi összetételének elemzése némileg módosította az eddigi elképzeléseket. Finomította a kereskedői túlsúly toposzát, megerősítette ugyanakkor, hogy a fővárosi malomipar az ország határain belül felhalmozott tőkékből épült fel. Ilyen értelemben igaz és fontos sajátossága az ágazatnak, hogy benne hazai vállalkozók működtek hazai terepen.

A fővárosi malomvállalatok részvényeseit vizsgálva a malomipari „nagy részvényeseket” és befektetőket kerestem elsősorban. A fővárosi malomvállalatokból a közgyűlések alkalmával készült és fennmaradt részvényletételi névsorok alapján

kijelenthető, hogy a részvényes-lista korlátozott információértékkel bíró forrás, s nem csak azért, mert egy statikus állapotot mutat, vagy mert töredékesen maradt fenn, hanem elsősorban amiatt, mivel a malomipari vállalatokban a közgyűlések alkalmával átlagosan a részvényeknek alig egyharmada került letételre. Néhány cégben ez az arány akár a 80%-ot is elérhette, de ez épp ott volt jellemző, ahol egyébként is világos volt a részvények tulajdonosi köre. A részvényes-listák forrásértéke ugyanakkor – ellentétben az eddigi szakirodalmi állásponttal – időben nem mutatott lényeges változást, sőt még nőtt is valamelyest a századforduló felé és azt követően. A „nagy részvényesek” vizsgálata alapján sikerült kimutatni a tulajdonosi kör alapvető megváltozását például a Concordia Gőzmalomban 1901 után vagy a Hengermalomban 1909 után. A malomipari befektetők vizsgálatára a legalkalmasabb mintát a több malomvállalatban is részvénytulajdonnal rendelkezők köre kínálta. Jóllehet rajtuk keresztül sem mutatkoztak meg nagy mennyiségű részvénytulajdonok, de kitűnt, hogy igen gyakori volt, hogy egy személynek vagy családnak többféle malomrészvény is a kezében legyen, akár egy időben, akár időben egymást követve.

Mindkét adatbázis vizsgálata során szembetűnő volt, hogy nem ritka jelenség, amikor egy családnak több tagja is malomipari pozícióval és/vagy részvényrel rendelkezett. A családi kapcsolatok igen változatos skálája volt megfigyelhető: a vezérigazgató mellett cégvezetőként megjelenő fiútól, a testvérek között megoszló malomalapítási üzleten át az apáról fiúra, apósról vejre örökített igazgatósági, felügyelőbizottsági tagságig és részvényekig. A fővárosi malomipar vezetőinek, döntéshozóinak, alapítóinak, tulajdonosainak és részvényeseinek körét keresztül-kasul átszőtték a családi kapcsolatok. A 19. század második felének magyar kapitalizmusa jelentős részben családi alapon működött.

A malomiparban megfigyelt családi viszonyokban is segített eligazodni az adatbázisok elemzésének eredményeként felállított vállalkozó-tipológia. A történeti szociológiai vizsgálatok logikáját alapul véve olyan csoportokat alakítottam ki, amelyek malomipari szerepeikben hasonló jelleggel bírtak, s valódi csoportot képezve rámutattak bizonyos sajátos üzleti, vállalkozói lehetőségekre. Így jöttek létre a következő típusok: malomipari főtisztviselő, malomipari jogtanácsos, malomipari menedzser, malomipari gründer, malomipari kismalomrészvényes, malomalapító vállalkozói családok, malomalapítók tartós ágazati jelenléttel, vállalkozók és leszármazottaik a malomiparban, bankárok a malomiparban, a családi vállalat és a családívá lett vállalat. Minden csoport bemutatását példák sora kísérte, az utolsó két típus egy-egy reprezentánsát pedig esettanulmányként részleteiben is bemutattam. Az esettanulmányokon keresztül a szepességi szász evangélikus gyökerekkel rendelkező Fuchs–Burchard család és a Hengermalom, valamint a Tolna vármegyei izraelita eredetű, megyeri Krausz család és a Gizella gőzmalom története került bemutatásra. Az eltérő társadalmi, felekezeti háttér ellenére és a két



vállalkozás eltérő üzleti, piaci indulásától függetlenül a két család története és vállalkozói stratégiája jelentős hasonlóságokat mutatott a család vállalkozásbeli szerepét tekintve. Szemléletes példái a családi alapon működő magyarországi kapitalizmusnak a századforduló társadalmában.



## Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1202 Pest város Tanácsának iratai

VII. 2. Pesti/Budapesti Királyi Törvényszék iratai

e. Cégjegyzékek (1876-tól 1949-ig)

e. Cégbíróság (Cg)

Cg 1050/754, 755, 770, 771. Concordia Gőzmalom Rt.

Cg 1193/714, 715. Erzsébet Gőzmalom Társaság

Cg 762/1. Gizella Gőzmalom Rt.

Cg 147. Haggemacher Henrik

Cg 1877/148. Hedrich & Strauss

Cg 1529, o. 802/2315, 160. Hungária Egyesült Gőzmalom Rt.

Cg 1876/643. Krausz Mayer szesz- és élesztőgyára

Cg 1876/644. Krausz Mayer és trsa (Besztercebányai kőbánya társulat)

Cg 1876/645. Krausz Mayer és fia

Cg 1880/123. Krausz Mayer és fiai

Cg 1890/46. Krausz szesz- és élesztőgyár

Cg 1224/675, 676, 667, 668. Lujza Gőzmalom Rt.

Cg 845/1876, 5394. Pannónia Gőzmalom Társaság

Cg 1195/707, 708, 709. Pesti Hengermalom Társaság

Cg/ 712, 762, 763. Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.

Cg 1427/620, 621, 622, Cg 40986/6444, 6445. Pesti Victória Gőzmalom Rt.

Cg 27122. Schmidt és Császár

VII. 3. A Pesti Első Bíróságú Királyi Váltótörvényszék iratai

c. Cégjegyzékek (1876-ig)

VII. 8. d. V. kerületi Királyi Járásbíróság, kihirdetett végrendeletek

VII. 12. b. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság, peres és perenkívüli iratok

VII. 12. e. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság, kihirdetett végrendeletek

VII. 170. Jeszenszky Dánó közjegyző iratai

VII. 184. Weinmann Fülöp közjegyző iratai

VII. 187. Holitscher Szigfrid közjegyző iratai

XI. Gazdasági szervek

1005. Első Budapesti Gőzmalom Rt. iratai 1.d, 2.d, 5.d, 7.d

1005. Pesti Hengermalom Társaság az Első Budapesti vállalati iratanyagában 1.d, 7.d



1011. Gizella Gőzmalom Rt. 1.d, 9.d, 70. k  
 XV. 20. Mikrofilmtár, izraelita (neológ) anyakönyvek, evangélikus anyakönyvek  
 XXXIII. 1/a. II. kerületi anyakönyvek  
 Buda és Pest történeti topográfiája georeferált térképekkel. Vár, Krisztinaváros, Belváros, Lipótváros, Terézváros, Erzsébetváros, Ferencváros. DVD, Arcanum, 2007.  
 Társadalomtörténeti Adattár

Magyar Országos Levéltár (MOL) Z 40. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, projektumok, 52. cs. 957. t.

Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár  
 Budapest Székesfőváros térképe, 1908.

Burchard családi iratok: (a család tulajdonában)  
 Burchard Konrád évfordulós naptára. (Kézirat)  
 Burchard Konrád önéletrajza 1890-ből. (Kézirat)  
 Marcsek Jánosné Rajner Paula visszaemlékezése 1956, 1983. (Kézirat)

272

*Budapesti Negyed* 1999. 3.  
*Corpus Juris Hungarici*  
*Nimród* 2001. 8.  
*Pesti Hírlap* 1916. július 5.  
*Tőzsdelap: Budapesti Áru- és Értéktőzsde Hivatalos Árjegyző Lapja* 1868-tól 1914-ig  
*Turul* 1899. 3.

## ÉVKÖNYVEK, STATISZTIKÁK, LEXIKONOK, SZÓTÁRAK, NÉV- ÉS CÍMTÁRAK, GENEALÓGIÁK

BATTONYAI Ödön (szerk.) (1887): *Czégek kézikönyve – az ország területén törvényszékieleg bejegyzett kereskedelmi czégekről.* Budapest.

BAROSS Károly, bellusi (szerk.) (1893): *Magyarország földbirtokosai.* Budapest.

*A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának jelentése ... években* 1870–75, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882–83, 1884–85, 1886, 1887–88, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895–96, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906/1, 1906/2, 1907, 1908, 1909, 1910. Budapest.

*Budapesti cím- és lakjegyzék* Budapest, 1882, 1883–84, 1885–86, 1888, 1891–92, 1894, 1898, 1904–05, 1906.

*Az Eperjesi Evang. Ker. Collégium értesítvénye* 1855.

FÉNYES Elek (1851): *Magyarország geográfiai szótára.* Pest.

GERŐ József (szerk.) (1938): *A magyar királyi belügyminiszter által igazolt nemesek, 1867–1937.* Kovács-Szegedy ny., Budapest.

- GERŐ József (szerk.) (1940): *A királyi könyvek. az I. Ferenc József és IV. Károly által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Debreczeni ny., Budapest.
- GUDENUS János József (é.n.): *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. Arcanum, CD-ROM.
- GULYÁS Pál (1942): *Magyar írók élete és munkái*. IV. kötet, Budapest.
- Gutenberg nagy lexikon. *Minden ismeretek tára*. VI. kötet. (1931). A Nagy Lexikon Kiadóhivatala, Budapest.
- ILLYEFALVI I. Lajos (1935): *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- JEKELFALUSSY József (1885): *Magyarország malomipara az 1885. év elején*. (Hivatalos Statisztikai Közlemények.) Orsz. Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KEMPELEN Béla (é.n.): *Magyar zsidó családok*. (Reprint) Makkabi Kiadó, Budapest.
- KEMPELEN Béla (1911): *Magyar nemes családok*. Budapest.
- KEMPELEN Béla (1937–39): *Magyarországi zsidó és zsidóeredetű családok*. Budapest.
- KEMLEPEN Béla (1940): *Családkönyv I. Nemes családok, polgárcsaládok*. Budapest.
- KÖRÖSY József (1901): *Die Finanzielle Ergebnisse der Actiengesellschaften (1874–1898)*. Berlin.
- Lakásvizonyok (1932): *Az 1930. évi népszámlálás eredményei Budapesten*. II. rész. *Lakásvizonyok*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- LELKES György (szerk.) (1992): *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest.
- Libri Regii. Királyi Könyvek 1527–1918*. (2006). Magyar Országos Levéltár – Arcanum, DVD-ROM.
- Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdasági évkönyv...* az 1873. évi kötettől az 1914/1915. évi kötetig. (Szerk.: MIHÓK Sándor, majd AMBRUSTER Jakab, G. NAGY Sándor) Budapest.
- A M. Kor. Országainak mezőgazdasági statisztikája. II. kötet Gazdacímtár* (1897). Budapest.
- A Magyar Korona országainak gyáripara az 1898. évben*: I. kötet, 14–17. füzet (1901): Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása. 1. Malomipar (Szerk.: SZTERÉNYI József). Keresk. min., Budapest.
- A magyar szent korona országainak malomipara az 1906. évben* (1909): A magyar kir. kereskedelemügyi miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 26. kötet). Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság, Budapest.
- Magyarország címeres könyve (Liber armorum Hungariae) I.* (1913). Budapest.
- Magyarország malomipara 1894-ben* (1896): A kereskedelemügyi magyar kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal (Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam XIII. kötet). Atheneum Rt. könyvnyomdája, Budapest.
- Magyarország Tiszti Cím- és Névtára 1873–1944*. (2011) Arcanum, Budapest.
- Mai enciklopédia* (1941). (Szerk.: CSETÉNYI József, ERDŐDY Elek, GÁSPÁR Zoltán.) k. n., h. n.
- A Napkelet lexikona* (1927). (Szerk.: Kornis Gyula et al.) Magyar Irodalmi Társulat, Budapest.
- Országgyűlési Almanach* (1887). (Szerk.: Halász Sándor.) Budapest.
- Országgyűlési Almanach* (1897–1901). (Szerk: Sturm Albert.) Budapest.
- Pester Lloyd Kalender* (1862, 1863, 1865, 1866, 1868). Druck. Müller, Pest.
- Pesther und Ofner Wegweiser* (1838, 1839, 1840). Buda.



*A Pesti Hírlap lexikona, a mindennapi élet és az összes ismeretek kézikönyve egy kötetben A–Z.* (1937). Pesti Hírlap, Budapest.

*A Pesti Kereskedelmi Akadémia értesítője az 1872. tanév végén.*

*A Pesti Kereskedelmi Akadémia értesítője az 1873. tanév végén.*

*Report 1880: Report on the production of agriculture as returned at the tenth census* (June 1, 1880). Department of the Interior, Census Office. Embracing general statistics and monographs on cereal production, flour-milling, tobacco culture, manufacture and movement of tobacco, meat production. Government Printing Office, Washington, 1883.

*Révai Nagy Lexikona.* III. kötet. (1911). Révai Testvérek, Budapest.

*A selmeczi m. kir. Bányász- és Erdészakadémia évszázados fennállásának emlékkönyve 1770–1870.* (1871). Selmecz.

*Siebmacher's Wappenbuch. Der Adel von Ungarn* (1894) Nürnberg.

*Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye. 1800–1893.* (1895) Budapest.

SZINNYEI József (é.n.): *Magyar írók élete és munkái.* Arcanum, CD-ROM.

SZUPPÁN Vilmos (1907): *A budapesti Kereskedelmi Akadémia 1857–1907. Emlékkönyv.* Budapest.

*Új idők lexikona.* III. kötet. (1936). Singer – Wolfner, Budapest.

*Társadalmi lexikon* (1928). (Szerk.: MADZSAR József.) Népszava, Budapest.

*Zsidó lexikon* (1929). (Szerk.: ÚJVÁRI Péter.) Budapest.



# HIVATKOZOTT IRODALOM

275

- BACHER Emil (1911): *A magyar malomipar*. Budapest.
- BÁCSKAI Vera (1986): Adalékok az 1840-es évek gabonakereskedelmének történetéhez. *Agrártörténeti Szemle* (28.) 1–2. 262–272.
- BÁCSKAI Vera (1989): *A vállalkozók előfutárai*. Magvető Kiadó, Budapest.
- BÁCSKAI Vera (2001): „Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva.” A „self-made manek” világa. *Aetas* 3–4. 159–181. (Újraközölve: In: BÁCSKAI Vera: *Városok és polgárok Magyarországon*. BFL, Budapest, 2007. II. kötet, 605–627.)
- BÁCSKAI Vera (2006): A régi polgárságról. In: KÖVÉR György (szerk.): *Zsombékok. Középszintű és iskolázott Magyarországon*. Századvég Kiadó, Budapest, 15–37.
- BARANYI Béla (1970): *Gondolatok az uralkodó elitről a debreceni virilizmus kapcsán 1870–1940*. (Studium 1.) KLTE, Debrecen.
- BARANYI Béla (1972): Gondolatok az uralkodó elitről, valamint a helyi elit történetéről a debreceni virilizmus kapcsán. In: *Magyar Történeti Tanulmányok* 5. KLTE, Debrecen, 4–68.
- BÁRCZAY Gusztáv (1894): A Burchard-Bélaváry család. *Turul* (12. évf.) 1. 34–38.
- BAROSS Károly, belussi (1894): *A román búza és a malmok*. Budapest.
- BAUMOLL, William J. (1994): A vállalkozás produktív, improduktív és destruktív formái. *Replika* 15–16. 13–35.
- BENDA Gyula (1991): A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég* 2–3. 169–176.
- BENDA Kálmán (1941): Györffy István: Nagykunskági Krónika. *Társadalomtudomány* (21.) 3. 335–344.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György (1955): *Magyarországgyáripara 1900–1914*. Szikra, Budapest.
- BEREND T. Iván (1965): Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztiipar kérdéséhez. *Történelmi Szemle* (8.) 2–3. 275–284.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György (1966): Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon (1867–1914). *Történelmi Szemle* (9.) 2. 187–202.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György (1968): Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-, Délkelet-Európában. *Századok* (102.) 1–2. 35–78.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György (1973): A magyar társadalom a két világháború között. *Új Írás* (13.) 10. 92–106; (13.) 11. 107–114.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György (1984): A magyar társadalom a két világháború között. In: RÁNKI György (főszerk.): *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. (Magyarország története tíz kötetben 8/2. kötet) Akadémiai Kiadó, Budapest, 765–809.

- BERGER, Brigitte (1998): A modern vállalkozás kultúrája. *Replika* 29. 171–185.
- BERGHOFF, Hartmut (2004): *Moderne Unternehmensgeschichte*. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich.
- BERLÁSZ Jenő (1957): A Ganz-gyár első félszázada, 1845–1895. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XII*. BTM, Budapest, 349–458.
- BÉRDI György (1977): Pécs legnagyobb adófizetői. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1975–76*. (20–21.) 113–125.
- BOGNÁR Bulcsu (2004): A gazdasági elit hatalmának stabilitása a dualizmus kori Szombathelyen. *Vasi Szemle* (LVIII) 5. 601–614.
- BOGNÁR Bulcsu (2005): A legvagyonosabb szombathelyi polgárok tőkekoncentrációjának változásai a dualizmus időszakában. *Vasi Szemle* (LIX) 2. 213–225.
- BOROVSKY Samu (szerk.) (é.n.): *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. Budapest.
- BOURDIEU, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Business History* (1993). Nr. 4. Special Issue on Family Capitalism (JONES, Geoffrey – ROSE, Mary B. ed.)
- BURCHARD-BÉLAVÁRY, Marcel (1906): *Notre Famille./Récits de Famille/* Nancy.
- BURCHARD-BÉLAVÁRY, Marcel (1908a): *Chez les Turcs. /Récits de Famille II./* Nancy.
- BURCHARD-BÉLAVÁRY, Marcel (1908b): *Ryba. /Récits de Famille III./* Nancy.
- CAMERON, Rondo (1998): *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Maecenas Kiadó, Budapest.
- DIEDERIKS, H. A. et al. (1995): *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- CASSIS, Youssef (ed.) (1994): *Business Elites*. Edward Elgar Pub, Aldershot – Brookfield.
- CASSIS, Youssef (1995): Wirtschaftselite und Bürgertum. England, Frankreich und Deutschland um 1900. In: KOCKA, Jürgen (Hrsg.): *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Band 2. Wirtschaftsbürger und Bildungsbürger*. Göttingen, 9–33.
- CASSON, Mark (2001): Der Unternehmer. Versuch einer historisch-teoretischen Deutung. *Geschichte und Gesellschaft* 4. 524–544.
- CASSON, Mark (2003): *The Entrepreneur. An Economic Theory*. (2. edition) Edward Elgar Pub., Cheltenham – Northampton.
- CHANDLER, Alfred D. (2002): *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*. Belknap, Cambridge – London.
- COLEMAN, James S. (2001): Társadalmi tőke. In: LENGYEL György – SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. (3. kiadás) Aula, Budapest, 99–129.
- COLLI, Andrea (2003): *The history of Family Business, 1850–2000*. University Press, Cambridge.
- CZÓCH Gábor (2009): Hogyan határozható meg a város területe? Az 1843/44. évi városi törvény vitái. In: uő: „A városok szíverek”. *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 39–54.
- N. CZAGA Viktória – HALMOS Károly (1989): A budapesti cégbíróság levéltára (Vázlatos ismertetés). In: ERDMANN Gyula (szerk.): *Kutatás – módszertan*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) HIK, Gyula, 125–132.

- CSITE András (1997): Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle* (7.) 3. 117–137.
- DREIZEL, Hans P. (1962): *Elitebegriff und Sozialstruktur. Eine soziologische Begriffsanalyse.* (Göttinger Abhandlungen zur Soziologie, Band 6.) Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart.
- DÓKA Klára (1989): A Somogy megyei vízimalmok történetéből (1885–1944). In: *Somogy Megye Múltjából* (Levéltári Évkönyv 20.). Kaposvár, 163–210.
- EDDIE, Scott M. (1982): Mit bizonyítanak az 1882–1913-as exportstatisztikai adatok: Magyarország valóban csak a Monarchia éléskamrája volt? *Történelmi Szemle* (25.) 3. 416–426.
- EDDIE, Scott M. (1996): *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába.* Csokonai Kiadó, Debrecen.
- EMLÉKIRAT (1890): *Emlékirat a Pesti Hengermalom-Társaság fennállásának félévszázados évfordulója alkalmából.* Budapest.
- ERDEI Ferenc (1980): A magyar társadalom a két háború között. In: *uő: A magyar társadalomról.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 293–345.
- ERDŐSI Ferenc (1986): A mezőgazdaság szerepe a magyar vasúthálózat kialakulásában. *Agrártörténeti Szemle* (28.) 1–2. 56–133.
- ERTL, Karl Hans (1940): *Eduard Glatz (1812–1889). Beiträge zu den Anfängen der deutschen Bewegung in Ungarn.* (Veröffentlichungen des Südostinstituts München. Nr. 22.) München.
- FARKAS, Franz (1913): Die ungarische Mühlenindustrie. In: *Magyar közgazdaság és kultúra.* A Budapesten 1913. augusztus 11–30. megtartott 7. nemzetközi közgazdasági tanfolyam előadásai. Budapest, 13. tanulmány, 1–16.
- FEKETE Ignác (1900): *Az őrlési forgalom.* Budapest.
- FENYVES Katalin (2010): *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe.* Corvina Kiadó, Budapest.
- FERBER Katalin (1979): A mérlegelemzés szerepe a tőkés vállalatok vagyoni helyzetének vizsgálatában. In: INCZE Miklós (szerk.): *Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 247–256.
- FLANDREAU, Marc (2006): The logic of compromise: Monetary bargaining in Austro-Hungary, 1867–1913. *European Review of Economic History* 10. (Apr.) 3–33.
- FÜZES János (1996): *Patak- és hajómalmok Mohácsnál.* Mohács.
- Ganz-Danubius (1928): *A hengersizék fejlődése és a malomipar történetének rövid vázlat.* Athenaeum Kiadó, Budapest.
- GÄRTNER Henrik (1910): A budapesti malmok jövedelmezősége és az őrlési forgalom. *Közgazdasági Szemle* 775–795.
- GELLÉRI Mór (1887): *A magyar ipar úttörői. Élet- és jellemrajzok.* Budapest.
- GERŐ András (1988): *Az elsőprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországn.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- GERSCHEKRON, Alexander (1984): A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. In: *uő: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. Tanulmányok.* Gondolat Kiadó, Budapest, 35–67.
- GOOD, David F. (1984): *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914.* University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.

- GUNST Péter (1987): A magyar mezőgazdasági kivitel 1850–1914. *Agrártörténeti Szemle* (29.) 3–4. 262–291.
- GUNST Péter (1995): Az Osztrák–Magyar Monarchia mezőgazdasága a századfordulón. *Századok* (129.) 6. 1219–1250.
- GUNST Péter (1996): Az agrártermékek piaca. In: OROSZ István (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest, 319–340.
- GUSTAVSON, Heino (1994): Magyar gyógyszerészdinasztia Tallinban. In: Észtország a fordulat után. *Folia Estonica*. Tomus II. Szombathely, 68–70.
- GYÁNI Gábor (1974): *Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői 1888–1941*. (Studium 5.) KLTE, Debrecen.
- GYÁNI Gábor (1997): Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég* 7. Tél, 30–45.
- GYÁNI Gábor (1998): Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 169–356.
- GYÁNI Gábor (2001): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (2.) 3–4. Tavasz–nyár, 221–231.
- GYÁNI Gábor (2002): A polgárosodás történeti problémája. In: uő: *Történezdiskurzusok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 98–115.
- GYÖRFFY Gyula – TÓTH Gáspár (szerk.) (1897): *Információ megyeri dr. Krausz Izidorné sz. Wahrmann Renéének megyeri dr. Krausz Izidor ellen indított bontóperében*. Budapest.
- D. GYAPAY Miklós (1932): *Portrék gazdasági és társadalmi életünk előkelőségeiről*. Budapest.
- HABERMAS, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég Kiadó – Gondolat Kiadó, Budapest.
- HALMOS Károly (1986): Vergleich der Geschichte von zwei Unternehmerfamilien aus dem 19. Jahrhundert. In: BÁCSKAI, Vera (Hrsg.): *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. Akademisches Forschungszentrum, Budapest, 285–334.
- HALMOS Károly (1987): Vállalkozói csoportok a századfordulón Magyarországon. *Szociológia* 3. 433–440.
- HALMOS Károly (1991): Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég* 2–3. 131–166.
- HALMOS Károly (1992a): Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn – Grenzland und Peripherie. In: STEKL, Hannes et al. (Hrsg.): *„Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit.”* Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 180–192.
- HALMOS Károly (1992b): Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: GYIMESI Sándor (szerk.): *Gazdaság, politika, kultúra*. Budapest, 41–62.
- HALMOS Károly (1992c): Lánczy Leó. *Valóság* (35.) 1. 49–54.
- HALMOS Károly (2002): *A polgárok polgárosodása. A magyarországi nagyvállalkozók és a magyar társadalmi összeilleszkedés a 19. században*. (Előszó a függelékhez.) Doktori értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- HALMOS Károly (2003): „A nagyvállalkozás történeti elmélete”. A. D. Chandler Jr. három munkája. *Korall* 14. 117–134.

- HALMOS Károly (2004a): Haggenmacher Henrik és Károly. Malomipar és serfőzés. In: SEBŐK Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából.* (HVG Könyvek) HVG – KFKI, Budapest, 72–83.
- HALMOS Károly (2004b): A Hatvany-Deutsch dinasztia. Nagyvállalkozók és befektetők nemzedékei. In: SEBŐK Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából.* (HVG Könyvek) HVG – KFKI, Budapest, 84–97.
- HALMOS Károly (2004c): A Neuschlosz család. Egy építő- és kereskedődinasztia rövid története. In: SEBŐK Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából.* (HVG Könyvek) HVG – KFKI, Budapest, 196–211.
- HALMOS Károly (2006): Beszitzbürgertum Magyarországon. A virilizmus. In: KÖVÉR György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig.* Századvég Kiadó, Budapest, 161–194.
- HALMOS Károly (2008): *Családi kapitalizmus.* (Habsburg Történeti Monográfiák 4.) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- HALMOS Károly (2010): A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két világháború között című tanulmány negyedik része. *Szociológiai Szemle* (20.) 4. 4–11.
- HANÁK Péter – HANÁK Katalin (1962): *A magyar pamutipar története.* PNYV, Budapest.
- HANÁK Péter (1962a): A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság* (5.) 3. 23–39.
- HANÁK Péter (1962b): Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. *Történelmi Szemle* (5.) 2. 210–245.
- HANÁK Péter (1973): Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában. I. *Valóság* (16.) 12. 16–25.
- HANÁK Péter (1974): Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában. II. *Valóság* (17.) 12. 11–28.
- HANÁK Péter (1978): Magyarország társadalma a századforduló idején. In: HANÁK Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918.* (Magyarország története tíz kötetben 7/1. kötet.) 403–516.
- HANÁK Péter (1982): A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig. *Századok* 3. 577–583.
- HANÁK Péter (1997): Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle* (40.) 2. 159–177.
- HARMAI Gábor (é.n.): *A Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank érdekeltégei 1910–1917 között.* OTDK dolgozat, Közgazdaságtud. Egyetem.
- HERTZ-EICHENRODE, Dieter (2002): Die Feudalisierungsthese – ein Rückblick. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Band 89.) 3. 265–287.
- HETTLING, Manfred (2000): Bürgerliche Kultur – Bürgerlichkeit als kulturelles System. In: LUNDGREEN, Peter (Hrsg.): *Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs (1986–1997).* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 319–339.
- HÖNICH Henrik (1917): *A budapesti malomipar a háború előtt és a háború után.* Egynéhány megjegyzés. A szerző kiadása, Budapest.
- INCZE Miklós (szerk.) (1979): *Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.



- HORVÁTH Zoltán (1993): *A soproni és sopronbánfalvi molnárcsaládok és malmaik története (1767–1950)*. Sopron.
- JAEGGI, Urs (é.n.): *Die gesellschaftliche Elite. Eine Studie zum Problem der sozialen Macht*. (Berner Beiträge zur Soziologie, Band 3. Ausgabe 2.) Verlag Paul Haupt, Bern – Stuttgart.
- JÁNOSSY Ferenc (1979): *Az akkumulációs lavina megindulása*. Magvető Kiadó, Budapest.
- k. z. (1942): Könyvismertetés Schanz András: Nagyvállalataink mérlegeinek elemzése (Kassa, 1942.) című művéről. *Közgazdasági Szemle* (66.) 367.
- JOLY, Hervé (2003): Ende des Familienkapitalismus? Das Überleben der Unternehmerfamilien in den deutschen Wirtschaftseliten des 20. Jahrhunderts. In: BERGHAHN, Volker R. – UNGER, Stefan – ZIEGLER, Dieter (Hrsg.): *Die deutsche Wirtschaftselite im 20. Jahrhundert. Kontinuität und Mentalität*. (Bochumer Schriften zur Unternehmens- und Industriegeschichte. Band 11.) Klartext Verlag, Essen, 75–91.
- KAELBLE, Hartmut (1982): Hosszú távú változások a gazdasági elit kiválasztódásában. Németország összehasonlítása az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal az ipari forradalomtól napjainkig. In: LENGYEL György (összeáll., bev.): *A vállalkozó. Történeti gazdaszociológiai válogatás* (Szociológiai füzetek 28.) Művelődési Minisztérium, Budapest, 75–103.
- KAELBLE, Hartmut (1988): Französisches und deutsches Bürgertum 1870–1914. In: KOCKA, Jürgen (Hrsg.): *Bürgertum im 19. Jahrhundert*. München, 107–139.
- KAPOSI Zoltán (2002): *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- KATUS László (1967): A kelet-európai iparosodás és az önálló tőkés fejlődés kérdéséhez. *Történelmi Szemle* (10.) 1. 1–43.
- KATUS László (1978): Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914). In: HANÁK Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. (Magyarország története tíz kötetben 7/1. kötet.) 263–402.
- KATUS László (1979a): A tőkés gazdasági fejlődés a kiegyezés után. In: KOVÁCS Endre (főszerk.): *Magyarország története 1848–1890*. (Magyarország története tíz kötetben 6/2. kötet.) 913–1038.
- KATUS László (1979b): A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai. In: KOVÁCS Endre (főszerk.): *Magyarország története 1848–1890*. (Magyarország története tíz kötetben 6/2. kötet.) 1119–1164.
- KATUS László (1989): A Monarchia közös piaca. *Magyar Tudomány* (u.f. 34.) 10–11. 808–820.
- KATUS László (1996): Szállítási forradalom Magyarországon a 19. században. In: LENGVÁRI István (szerk.): *In Memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Pécs, 385–393.
- KATUS László (2007): „Meghallani a sokszólamú zenét, az emberi történelmet.” Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Katus Lászlóval. *Századvég* (ú.f.) 45. (3.) 123–172.
- KELEMEN Katalin (1999): Tallózás a vállalkozó fogalmának elméletéből. *Műhely* 1. 67–74.
- KELETI Károly (1887a): *Magyarország népességének élelmezési statistikája physiologiai alapon*. Athenaeum, Budapest.
- KELETI Károly (1887b): Magyarország élelmezése. *Nemzetgazdasági Szemle* (11.) V.

- KIRSCH János (1986): Malomipar. In: KIRSCH János et al. (szerk.): *A magyar élelmiszeripar története*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 91–154.
- KIRSCH János (1995): A tőkés malomipar kialakulása a 19. században. In: ENDREI Walter (szerk.): *Műszaki innovációk Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 95–109.
- KLEMENT Judit (2000): Egy családi részvénytársaság a századelőn. Gizella Gőzmalom Rt. 1905–1917. *Korall* (1.) 2. Tél 61–80. [Rövidített újraközlés: FARAGÓ Tamás – KÖVÉR György (főszerk.): *Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII–XX. század*. Aula Kiadó, Budapest, 2003. 320–324.]
- KLEMENT Judit (2004): Krausz Mayer és fiai. A szeszkereskedelem és malomipar felvirágzása. In: SEBŐK Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. (HVG Könyvek) HVG – KFKI, Budapest, 166–179.
- KLEMENT Judit (2005): Apák és fiúk gazdasági stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században. *Aetas* (20.) 1–2. 69–92.
- KLEMENT Judit (2006): Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi csoport meghatározásának lehetőségeiről. In: KÖVÉR György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég Kiadó, Budapest, 193–230.
- KLEMENT Judit (2007): Nagypolgár famíliák a 19. századi Pest-Budán és Budapesten. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XXXIII. 2006–2007. BTM, Budapest, 25–37.
- KLEMENT Judit (2008a): Egy gőzmalom-igazgató az árvaszéki iratokban. In: CZOCH Gábor – HORVÁTH Gergely Krisztián – POZSGAI Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán tiszteletére*. Korall, Budapest, 261–269.
- KLEMENT Judit (2008b): Bécs és Budapest: a Glatz család két nemzedékének párhuzamos története. In: LÁCZAY Magdolna – GYÁNI Gábor (szerk.): *Generációk a történelemben*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 21.) Hajnal István Kör – Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 189–200.
- KLEMENT Judit (2009): A 19. századi budapesti gőzmalmok üzleti eredményei a mérlegek alapján. In: HALMOS Károly – KLEMENT Judit – POGÁNY Ágnes – TOMKA Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest, 382–398.
- KLEMENT Judit (2010): *Gőzmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században*. Holnap Kiadó, Budapest.
- KLEMENT Judit (2011): Válság egy húzóágazatban – a 19. századi malomipar példája. In: KATONA Csaba (szerk.): *Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században*. Mediawave Közalapítvány – Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 79–90.
- KOCKA, Jürgen (1975): *Unternehmer in der deutschen Industrialisierung*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- KOCKA, Jürgen (2000): Bürgertum und Sonderweg. In: LUNDGREEN, Peter (Hrsg.): *Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs (1986–1997)*. (Bürgertum. Beiträge zur europäischen Gesellschaftsgeschichte. Band 18.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 93–110.
- KOMLOS, John (1983): Az osztrák–magyar „közös piac” gazdasági fejlődése. *Valóság* (26.) 5. 79–89.

- KOMLOS, John (1990): *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században*. Maecenas Kiadó, Budapest.
- KONCZ, E. Katalin (1986): Vergleich der Unternehmungsstrategien von zwei Grossunternehmerfamilien. In: BÁCSKAI, Vera (Hrsg.): *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. Akademisches Forschungszentrum, Budapest, 335–418.
- KONKOLY THEGE Pál (1931): *A részvénytársaságok belső tartalékai. Üzemgazdasági tanulmány a részvénytársasági reform köréből*. Budapest.
- KOROKNAI Ákos (1979): A magyarországi tőkés vállalkozók típusai. In: INCZE Miklós (szerk.): *Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 137–171.
- KÓSA Miklós (1922): *A pénz urai. Indiszkrét arcképek a magyar pénzvilágból*. 1–2. Budapest.
- KÓSA Miklós (1927): *Arany-emberek. Fény- és árnyképek a magyar pénzvilágból*. Budapest.
- KÓSA Miklós (1940): *Közgazdasági képeskönyv*. Budapest.
- KOVÁCH Imre (2011): Gazdasági elitcsoportok és vállalataik. In: uő. (szerk.): *Eliték a válság korában. Magyarországi eliték, kisebbségi magyar eliték*. MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum Kiadó, Budapest, 207–229.
- KOVÁCS András (1991): Két kiegészítés. In: *Bibó-émlékkönyv II. Századvég Kiadó, Budapest, 118–139*.
- KOVÁCS Éva (1989): A gyáriparosok sajtója, „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elitje” 1900–1944. *Társadalomkutatás* 1. 106–119.
- KÖVÉR György (1982): *Iparosodás agrárországban*. (Magyar História.) Gondolat Kiadó, Budapest.
- KÖVÉR György (1986): 1873. *Egy krach anatómiája*. (Az én világom.) Kozmosz Könyvek, Budapest.
- KÖVÉR György (1989): A részvényesek névjegyzéke mint társadalomtörténeti forrás. In: ERDMANN Gyula (szerk.): *Kutatás – módszertan*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) HIK, Gyula, 118–124.
- KÖVÉR György (1992a): A magyar gazdaságtörténet-írás régi útjai. *BUKSZ* 2. 179–183.
- KÖVÉR György (1992b): A dualizmus-kori tőkeimportszámítások historiográfiai és módszertani kérdései. *Aetas* (7.) 4. 5–18.
- KÖVÉR György (1997a): Centripetális és centrifugális gazdasági erők az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: NAGY Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 309–316.
- KÖVÉR György (1997b): A pesti kereskedő-bankár másodvirágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében. *Replika* 25. Március, 47–56.
- KÖVÉR György (1998a): A reformkortól az első világháborúig. In: HONVÁRI János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Aula Kiadó, Budapest, 245–313.
- KÖVÉR György (1998b): A piacgazdaság kiteljesedése. In: GERGELY András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Korona Kiadó, Budapest, 343–374.
- KÖVÉR György (1999): Budapest „legjobb adósai” (1879–1890). In: GYÁNI Gábor – PAJKOSSY Gábor (szerk.): *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 125–137.

- KÖVÉR György (2002): *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- KÖVÉR György (2003): „Deutsch Ig és fia”. In: HORVÁTH László (szerk.): *A Hatvanyak emlékezete*. Hatvan, 13–21.
- KÖVÉR György (2005): Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905). *Aetas* (20.) 1–2. 93–114.
- KÖVÉR György (2006a): A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: uő. (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég Kiadó, Budapest, 77–160.
- KÖVÉR György (2006b): „Wahrman és fia”. In: FRANK Tibor (szerk.): *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrman Mór 1831–1892*. Argumentum, Budapest, 79–90.
- KÖVÉR György (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. In: GERŐ András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 44–72.
- KRAIS, Beate (2003): Begriffliche und theoretische Zugänge zu den 'oberen Rängen' der Gesellschaft. In: HRADIL, Stefan – IMBUSCH, Peter (Hrsg.): *Oberschichten – Eliten – Herrschende Klassen*. Leske – Budrich, Opladen, 35–54.
- KRAUSZ Simon (1991): *A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete*. Budapest.
- KUNCZ Ödön (1922): *A magyar kereskedelmi- és váltó jog vázlatja*. Budapest.
- KUNCZI Tibor (1998): Vállalkozói kultúra – az életutak finalitása. *Replika* 29. 157–170.
- KÜGYI VIRÁG László (1930): *A City urai. Portré-gyűjtemény*. Budapest.
- KÜGYI VIRÁG László (1931): *A City urai*. Budapest.
- KÜGYI VIRÁG László (1934): *A City urai*. Budapest.
- LACKÓ Miklós (1980): Budapest társadalmi a két világháború között. In: HORVÁTH Mihály (szerk.): *Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 415–465.
- LAKI Mihály – SZALAI Júlia (2004): *Vállalkozók vagy polgárok?* Osiris Kiadó, Budapest.
- LAMOTTE Károly (1941): *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1841–1941. Száz esztendő emlékei*. PMKB, Budapest.
- LENGYEL György (1989a): A két világháború közötti magyar gazdasági elit összetételének egyes kérdéseiről. *Társadalomkutatás*, (7.) 1. 97–105.
- LENGYEL György (1989b): *Vállalkozók, bankárok kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Magvető Kiadó, Budapest.
- LENGYEL György (1993): *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. (Történeti Elitkutatások.) ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- LENGYEL György (2007): *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LENGYEL György – SZÁNTÓ Zoltán (szerk.) (1998): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula, Budapest.
- LEOPOLD Lajos ifj. [1917] (1988): Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc* 2–3. 321–355.
- Malomipari Múzeum*. (Tájak korok múzeumok kiskönyvtára, 305.) (1988). Budapest.
- MACFARLANE, Alan (1993): *Az angol individualizmus eredete*. Századvég – HIK, Budapest.
- MAIER György (1942): Gróf Széchenyi István és a 100 éves Pesti Hengermalom. (Malomipari Szakismeretek Gyűjteménye.) Budapest.

- MAKAI Ödön (1916): *Részvénytársasági tartalékpolitika és mérleganalízis*. Budapest.
- MAKKAI János [1942]: *Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája*. Singer – Wolfner, Budapest.
- MARKOS György (1947): *Ötven család és cselédei*. Szikra, Budapest.
- MARX, Karl [1867] (1978): *A tőke*. I–III. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- MATLEKOVICS Sándor (1898): *Az ezredéves kiállítás eredménye*. 8. Budapest.
- MCCAGG, William O., Jr. (1972): *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Columbia U. P., New York.
- MÉRŐ Katalin (1987): Részvényárfolyamok alakulása a budapesti értéktőzsdén, 1864–1943. *Statisztikai Szemle* (65.) 12. 1239–1259.
- MOLNÁRFI Tibor (1970): A malomipar történeti-statisztikai feldolgozásának elméleti és gyakorlati kérdései. In: ACSÁDY György et al. (szerk.): *Történeti Statisztikai Évkönyv 1967–1968*. KSH–Országos Levéltár, Budapest, 291–339.
- MOSSER, Alois (1980): *Die Industrieaktiengesellschaft in Österreich 1880–1913. Versuch einer historischen Bilanz- und Betriebsanalyse*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- NEUBAUER Gyula (1941): A magyar társadalom osztálytagozódása. *Társadalomtudomány* (21.) 102–111.
- NÖTEL Rudolf (1943): Zur Wirtschaftsgeschichte der deutschen Unternehmung (Könyvismertetés). *Közgazdasági Szemle* (LXVII.) 86. 3. 242–244.
- OROSZ István (1979): Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: KOVÁCS Endre (főszerk.): *Magyarország története 1848–1890*. (Magyarország története tíz kötetben 6/2. kötet.) 1039–1118.
- ORTEGA Y GASSET, José [1926] (2003): *A tömegek lázadása*. Nagyvilág Kiadó, Budapest.
- PAMMER, Michael (1998): Austrian private investment in Hungary. *European Review of Economic History* 2. 141–169.
- PEKÁR Zsuzsa (2002): *A túlélés epizódjai. Család- és kortörténet az 1945–1950-es évekről egy nagypolgár családtag önvallomásában*. Püski Kiadó, Budapest.
- PÉNZES István (1967): Hagenmacher Károly. In: SZŐKE Béla (szerk.): *Műszaki nagyjaink*. I. kötet, Gépipari Tud. Egyesület, Budapest, 463–496.
- PERREN, Richard (1990): Structural change and market growth in the food industry: flour milling in Britain, Europe, and America, 1850–1914. *Economic History Review* (2nd ser. XLIII.) 3. 420–437.
- POGÁNY Ágnes (1997): Bankárok és üzletfelek. A Magyar Általános Hitelbank és vállalati ügyfelei a két világháború között. *Replika* 25. Március, 55–66.
- POGÁNY Ágnes (2003): A Pesti Victoria Gőzmalom összeomlása. *Korall* (4.) 14. 98–116.
- POGÁNY Ágnes (2005): Kartellek és menedzserek. Vállalati együttműködés a vas- és acéliparban (1886–1931). *Aetas* (20.) 1–2. 144–159.
- POHL, Hans (2001): Eliten in Wirtschaft und Gesellschaft aus historiker Perspektive. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (88.) 1. 48–69.
- POLÁNYI Károly [1946] (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest.
- PÓLYA Jakab (1892): *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötvenéves fennállásának története*. PMKB, Budapest.

- PONGRÁCZ Pál (1967): *Régi malomépítészet*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- RADNÓTI József (1923): *Akikről a pénz beszél*. Budapest.
- RADNÓTI József (1925): *Pöröly és pult. 25 portré az ipar és kereskedelmi életből*. Budapest.
- RADNÓTI József (1929): *Pesti pénzoligarchák*. Budapest.
- RÁNKI György (1968): Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez. *Valóság* (11.) 5. 28–37.
- RÁNKI György (1988): John Komlos: The Habsburg Monarchy as a custom union: economic development in Austro-Hungary in the 19th century. *Századok* 3. 509–511.
- RÁNKI György (1990): A budapesti polgárság. *Tér és Társadalom* (4.) 3–4. 57–65. (Ugyanez a tanulmány rövidített formában megjelent a *História* 1991. évi 1. számában is.)
- RÁNKI György (1995) [1988]: Die Entwicklung des ungarischen Bürgertums vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert. In: KOCKA, Jürgen (Hrsg.): *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. (Eine Auswahl)* Band 1. *Einheit und Vielfalt Europas*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 230–248.
- REDLICH, Fritz (1964): *Der Unternehmer. Wirtschafts- und Sozialgeschichtliche Studien*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- REDLICH, Fritz (1982): A vállalatvezető az elméletben és a valóságban. In: LENGYEL György (összeáll., bev.): *A vállalkozó. Történeti gazdaszociológiai válogatás* (Szociológiai füzetek 28.) Művelődési Minisztérium, Budapest, 59–75.
- REITMAYER, Morten (1999): „Bürgerlichkeit” als Habitus. Zur Lebensweise deutscher Großbankiers im Kaiserreich. *Geschichte und Gesellschaft* (25.) 1. 66–93.
- RIMLER Judit (1998): Kreativitás és vállalkozás. *Közgazdasági Szemle* 4. 353–369.
- ROMSICS Gergely (2000): A kettős társadalom, és ami utána következik. Gyáni Gábor „Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban” című művéről. *Korall* (1.) 1. 180–184.
- ROSTOW, W. W. (1963): A gazdasági növekedés szakaszai. In: SZAKOLCZAI György (szerk.): *A gazdasági fejlődés feltételei*. KJK Kiadó, Budapest, 329–346.
- RUHLAND Gusztáv (1904): *A papirosbúza hatása a gabonaárakra*. OMGE, Budapest.
- SÁNDOR Vilmos (1954): *Nagyipari fejlődés Magyarországon. 1867–1900*. Szikra, Budapest.
- SÁNDOR Vilmos (1958): Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. *Történelmi Szemle* (1.) 1–2. 91–114.
- SÁNDOR Vilmos (1959): A budapesti nagymalomipar kialakulása 1839–1880. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XIII*. BTM, Budapest, 315–423.
- SCHULZE, Max-Stephan (2000): Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History*. 4. (Dec.) 311–340.
- SCHUMPETER, Joseph (1982): A vállalkozó. In: LENGYEL György (összeáll., bev.): *A vállalkozó. Történeti gazdaszociológiai válogatás* (Szociológiai füzetek 28.). Művelődési Minisztérium, Budapest, 29–59.
- SEBŐK Marcell (szerk.) (2004): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. (HVG Könyvek) HVG – KFKI, Budapest.
- SOMBART, Werner [1924] (1998): A kapitalizmus természete és létrejötte. In: LENGYEL György – SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. (2. kiadás) Aula, Budapest, 49–61.

- SOMBART, Werner [1929]: Vállalkozó. In: *Közgazdasági Enciklopédia* IV. kötet, Athenaeum, Budapest, 1260–1270.
- SOMBART, Werner (1982): A régi típusú burzsoá. In: LENGYEL György (összeáll., bev.): *A vállalkozó. Történeti gazdaságszociológiai válogatás* (Szociológiai füzetek 28.). Művelődési Minisztérium, Budapest, 15–29.
- SCHULEK Tibor (1943): Tükördarabok a Schulek-család múltjából I. In: *Új Magyar Múzeum*. III. kötet, II. füzet, Kassa, 3–11.
- SZALAI Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula Kiadó, Budapest.
- SZŰCS Ernő (1978): *A debreceni István Gőzmalom története*. (Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 12.) Debrecen.
- SZŰCS Ernő (1989): Debrecen malomiparának 100 éve (1848–1948). In: *Üzemtörténeti Értesítő* 1–14.
- TAKÁCS Tibor (2008): *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- TAKÁTS Rózsa (1988): A hajómalomtól a gőzmalomig. (A kéziratot tanulmányt sajtó alá rendezte GAJÁRY István.) In: *Esettanulmányok a főváros gazdaságtörténetéből*. (FONDOS írások 1.) BFL, Budapest, 5–44.
- THERNESZ Vilmos (1995): Magyar malomipar helyzete a 20. század első felében. In: ENDREI Walter (szerk.): *Műszaki innovációk Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 109–133.
- TILLY, Richard (1978): Das Wachstum industrieller Großunternehmen in Deutschland 1880–1911. In: KELLENBENZ, Hermann (Hrsg.): *Wirtschaftliche Wachstum, Energie und Verkehr vom Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert*. Stuttgart – New York.
- TÍMÁR Attila (1998): Kulturális asszimiláció és kettős identitás: a birminghami ipari elit dzsentrifkációja. *Világtörténet* Tavasz–Nyár, 3–21.
- TÍMÁR Attila (2003): „A sznobság, tudja... az volt a hibás.” Gyárosok és úriemberek: brit dzsentrifkáció és oral history. *Korall* 14. 184–198.
- TÍMÁR Eszter – VERESS Éva (1970): A kenyérfogyasztás statisztikai becslése. (Keleti Károly élelmezési statisztikájának néhány gazdaságtörténeti tanulsága.) In: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. 1969–1970. 237–255.
- TOLNAI György (1963): A tőkés iparfejlődés kettős iránya és az 1848–49-es Magyarország útjai. *Valóság* (VI.) 4. 25–41.
- TOLNAI György (1981): Az élelmiszeripar szerepe Magyarország 19–20. századi tőkés fejlődésében. *Történelmi Szemle* (24.) 4. 686–702.
- TOMKA Béla (1997): Személyi összefonódás (interlocking directorates) bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. *Replika* 25. Március, 37–46.
- TOMKA Béla (1999): *Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon, 1892–1913*. Multiplex Media–DUP, Debrecen.
- TOMKA Béla (2003): A magyar malomipar finanszírozása (1895–1913). *Korall* (4.) 14. 79–97.
- TOTH, Adalbert (1973): *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–92*. München.
- TÓTH Zoltán (1991): A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* (ú.f.) 2–3. 75–130.
- TÓVÁRI Judit (1997): *Az elit Miskolc város társadalmában 1872–1917*. Nyíregyháza.

- TÖNNIES, Ferdinand [1887] (1983): *Közösség és társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- VARGA László (1981a): A pénz urai. *História* (3.) 2. 17–19.
- VARGA László (1981b): *A csepeli gyáróriás kialakulásának története*. A Budapesti Műszaki Egyetem Mérnöki Továbbképző Intézete, Budapest.
- VARGA László (1983): A hazai burzsoázia történetéből. *Valóság* (26.) 3. 75–88.
- VÁRI András (2009): *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Argumentum Kiadó, h.n.
- VASS Gergely (2003): Bankárok és menedzserek: a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914). *Korall* 14. 135–158.
- VÉCSEY Miklós (1931): *Száz értékes magyar*. Budapest.
- VINCZE László (1982): Egy dunántúli tőkés nagybirtok. *Agrártörténeti Szemle* 1–2. 149–183.
- VOIT Krisztina (2000): *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- VÖRÖS Antal (1976): A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján 1849–1890. In: *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században 1849–1949*. (Agrártörténeti tanulmányok 4.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÖRÖS Károly (1963): Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemtől 1850–1881. *Arrabona: Múzeumi Közlemények*. Győr.
- VÖRÖS Károly (1978): A polgári társadalom kiteljesedése. In: uő. (szerk.): *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. IV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 419–459.
- VÖRÖS Károly (1979): *Budapest legnagyobb adófizetői, 1873–1917*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÖRÖS Károly (1991): A magyar burzsoázia. *História* (13.) 1. 11–13.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WALLERSTEIN, Immanuel (2010): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- WEBER, Max [1904/1905] (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- WEIS István (1930): *A mai magyar társadalom*. (A Magyar Szemle könyvei 2.) Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- WEIS István (1942): *Hazánk társadalomrajza*. (Nemzetnevelők könyvtára I. Nemzetismeret 7.) Orsz. Közoktatási Tanács, Budapest.
- WELLHÖNER, Volker (1989): *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaften, Band 85.) Göttingen.
- ZENTAY Dezső (1936): *Az utolsó félszázad. Bevallott jövedelmek és vagyonok*. (Beszélő számok IV.) Budapest.
- ZENTAY Dezső (1941): *Bevallott jövedelmek és vagyonok*. (Beszélő számok IX.) Budapest.
- ZENTAY Dezső (1943): *A legnagyobb jövedelmek*. (Beszélő számok XII.) Budapest.
- ZIEGLER, Dieter (Hrsg.) (2000): *Großbürger und Unternehmen. Die deutsche Wirtschaftselite im 20. Jahrhundert*. (Bürgertum. Beiträge zur europäischen Gesellschaftsgeschichte. Band 17.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- ZORN, Wolfgang (1972): Das Unternehmertum in Ungarn im 19. Jahrhundert. *Tradition* (17.) 1. 1–7.



# ÁBRÁK, TÉRKÉPEK, TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

## ÁBRÁK A FEJEZETEK BEN

288

1. ábra	A budapesti malomrészvények árfolyama 1868–1879	40
2. ábra	A fővárosi malom-részvénytársaságok nyereségessége 1874–1913 között	43
3. ábra	A liszt éves átlagára lisztfajtánként o.é. forintban Budapesten 1872 és 1889 között	44
4. ábra	A fővárosi malom-részvénytársaságok belső felhalmozása (1): a tartalékok-leírások és az állótőke aránya 1874–1913 között	45
5. ábra	A fővárosi malom-részvénytársaságok belső felhalmozása (2): a tartalékok-leírások és az alaptőke aránya 1874–1913 között	46
6. ábra	A fővárosi malom-részvénytársaságok eladósodottsága (1): az idegen tőke a saját tőke arányában 1874–1913 között	47
7. ábra	A fővárosi malom-részvénytársaságok eladósodottsága (2): a hitelezők aránya az állótőkéhez 1874–1913 között	48
8. ábra	A fővárosi malom-részvénytársaságok belső finanszírozási képességének alakulása 1874–1913 között	49
9. ábra	A budapesti malomrészvények árfolyama 1880–1889 között	50
10. ábra	A budapesti gőzmalmok összesített termelési eredményei 1875–1910 között	51
11. ábra	A budapesti malomrészvények árfolyama 1890–1899 között	52
12. ábra	A budapesti malomrészvények árfolyama 1900–1914 között	53
13. ábra	A fővárosi malomvállalatok által fizetett osztalék mértéke 1864–1879 között	54
14. ábra	A fővárosi malomvállalatok által fizetett osztalék mértéke 1880–1913 között	54
15. ábra	A fővárosi malmok és tulajdonosaik az időben	67

16. ábra	Az átlagnál (10 évnél) több időt egy malomban, pozícióban eltöltő személyek eloszlása	114
17. ábra	A pozíció típusokban átlagnál több időt eltöltő személyek eloszlása	117
18. ábra	A fővárosi malomvállalatokban fennmaradt részvényletelteli íveken megjelenő részvénytartalék az adott évi összes részvény százalékában	167
19. ábra	Burchard-Bélaváry-családfa	238
20. ábra	Fuchs-családfa	239
21. ábra	A megyeri Krausz-családfa	264

## TÉRKÉPEK A FEJEZETEK BEN

I. térkép	A budapesti gőzmalmok telephelyének áttekintő térképe	58
II. térkép	Lipótvárosi térképrészlet 1895-ből	59
III. térkép	Ferencvárosi térképrészlet 1908-ból	60

## TÁBLÁZATOK A FEJEZETEK BEN

1. táblázat	Malomvállalatok Budapesten telephely szerint 1839-től	61
2. táblázat	A budapesti részvénytársasági malmok esetében hány évből maradt fenn részvényletelteli lista és a közgyűlési jelenlétről lista 1914/15-ig	76
3. táblázat	A 30 évnél több ideig egy malomcégnél, illetve egy pozíció típusban maradó személyek listája a Compassok és cégjegyzékek alapján (1914-ig)	126
4. táblázat	Lehetséges magyarázatok egy család több tagjának jelenlétére a pozicionális adatbázisban	154
5. táblázat	A fővárosi malomalapítók foglalkozás/társadalmi állás szerint	158
6. táblázat	A részvényes-listákon megjelent részvények mennyisége	165
7. táblázat	15%-os részvényhányadot meghaladó maximum részvényleteltellel rendelkezők a fővárosi részvénytársasági malmokban 1914/15-ig	172

8. táblázat	Részvényesek legalább 5%-nyi maximum részvényletételei, illetve részvénybirtokkal, továbbá 20%-nyi letételi gyakoriságot meghaladó jelenléttel 1914/15-ig a fővárosi részvénytársasági malmokban	176
9. táblázat	A Fuchs–Burchard család részvényletételei a Hengermalom közgyűlései előtt, 1881–1903	228
10. táblázat	A Fuchs–Burchard család részvényletételei a Hengermalom közgyűlései előtt, 1909–1914	233
11. táblázat	Fuchs–Burchard család pozíciói a Hengermalomban 1900 után	234
12. táblázat	A megyeri Krausz család cégei	247
13. táblázat	Részvényletevők és az általuk letett részvények száma a Gizella Gőzmalom Rt.-ben, az 1907–1909. évi közgyűléseken	250
14. táblázat	A részvényletevők és a Gizella Gőzmalom Rt.-ben pozícióval rendelkezők közös listája, 1905–1909	253
15. táblázat	Részvényletevők és az általuk letett részvények száma a Gizella Gőzmalom Rt.-ben, az 1910–1916. évi közgyűléseken	254
16. táblázat	Részvényletevők és a Gizella Gőzmalom Rt.-ben pozícióval rendelkezők közös névsora, az 1910–1916. évi közgyűlési választások eredményeivel	255
17. táblázat	Részvényletevők és az általuk letett részvények száma az 1917–1918. évi közgyűléseken és a részvénykönyvben, valamint a részvényfelbontás és az új részvények lejegyzésekor a régi részvényesek elővételi joga alapján számolt részvénymennyiségek	259
18. táblázat	Részvényletevők és a Gizella Gőzmalom Rt.-ben pozícióval rendelkezők közös listája, az 1917–1918. évi közgyűlések választási eredményeivel	262

## MELLÉKLETEK

1. táblázat	A fővárosi malom-részvénytársaságok elemzett mérlegképletei és kiszámolt mutatói a Mihók-féle <i>Compass</i> kötetei alapján a kiválasztott mintaévekben vállalkozásonként	292
2. táblázat	A fővárosi malom-részvénytársaságok részvényárfolyamai a névérték arányában a <i>Tőzsdelap</i> alapján számolva	306

3. táblázat	A budapesti gőzmalmokban megőrölt gabona mennyisége métermázsában 1875 és 1910 között	314
4. táblázat	A fővárosi malomvállalatok által fizetett osztalék mértéke 1864–1913 között	318
5. táblázat	Pozíciók megnevezése a <i>Compassok</i> és a cégjegyzékek alapján	322
6. táblázat	Teljes pozicionális adatbázis név és malomvállalatok szerint, az egy malomcégnél, pozícióban eltöltött teljes idő a <i>Compassok</i> és a cégjegyzékek alapján (1914-ig)	326
7. táblázat	Az egy malomvállalatnál, pozícióban eltöltött átlagos időt meghaladó személyek listája a <i>Compassok</i> és cégjegyzékek alapján (1914-ig)	351
8. táblázat	Az egy malomvállalatnál és az egy pozíciótypusban átlagnál több időt eltöltők összehasonlító táblázata <i>Compassok</i> és cégjegyzékek alapján (1914-ig)	360
9. táblázat	Több malomvállalatnál is pozícióval rendelkezők a malomcégnél eltöltött összes idő szerint a <i>Compassok</i> és a cégjegyzékek alapján (1914-ig)	384
10. táblázat	Azonos családnevű személyek a pozicionális adatbázisból a <i>Compassok</i> és cégjegyzékek alapján	392
11. táblázat	A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora a lehetséges forrásokat egybevetve	406
12. táblázat	A legalább három fővárosi malom-részvénytársaságban, malomban részvénnel bírók névsora 1914/15-ig	430
13. táblázat	A malomalapítói mintából azok, akik az 1870-es években már nincsenek jelen a fővárosi malomiparban, malmok szerint csoportosítva	435
1. ábra	A teljes pozicionális adatbázis eloszlása	350
2. ábra	Osztalékfizetés a Pesti Hengermalom Rt.-ben (1839–1916)	438

# MELLÉKLETEK

292

1. TÁBLÁZAT. A fővárosi malom-részvénytársaságok elemzett mérlegtételei és kiszámolt mutatói a Mihók-féle Compass kötetei alapján a kiválasztott mintaévekben vállalkozásonként

## Gizella Gőzmalom Rt.

	1906	1910	1913
idegen tőke/saját tőke	173,28%	193,10%	205,67%
hitelezők/állótőke	251,81%	214,33%	200,46%
belső finanszírozás	3,79%	9,88%	11,78%
tartalékok/állótőke	7,33%	27,20%	35,32%
tartalékok/alaptőke	5,63%	34,38%	56,25%
nyereség/saját tőke	5,30%	4,53%	0,00%
	<b>Korona</b>		
állótőke	2 456 189	4 043 395	5 095 957
alaptőke	3 200 000	3 200 000	3 200 000
tartalékok	180 000	1 100 000	1 800 000
nyereség	189 342	204 035	0
hitelezők	6 185 028	8 666 184	10 215 430
mérlegfőösszeg (teher)	9 754 370	13 201 219	15 283 696

Királymalom Hedrich & Strauss Rt.

	1906	1910	1913
idegen tőke/saját tőke	97,52%	133,85%	125,66%
hitelezők/állótőke	141,49%	179,49%	169,94%
belső finanszírozás	3,28%	7,02%	7,74%
tartalékok/állótőke	2,46%	16,20%	24,25%
tartalékok/alaptőke	1,75%	14,11%	21,16%
nyereség/saját tőke	4,84%	4,63%	0,00%
<b>Korona</b>			
állótőke	2 845 589	3 484 535	3 489 974
alaptőke	4 000 000	4 000 000	4 000 000
tartalékok	70 000	564 378	846 284
nyereség	206 822	221 411	0
hitelezők	4 026 112	6 254 405	5 930 806
mérlegfőösszeg (teher)	8 447 503	11 191 427	10 935 953

Pannónia Gőzmalom Rt.

	1876	1879	1882	1886	1889	1892
idegen tőke/ saját tőke	94,47%	52,70%	82,80%	85,82%	66,08%	55,15%
hitelezők/állótőke	141,24%	109,36%	179,51%	136,22%	109,63%	84,82%
belső finanszírozás	12,43%	23,84%	17,61%	14,72%	18,55%	17,14%
tartalékok/állótőke	14,48%	38,23%	41,95%	44,06%	51,19%	41,02%
tartalékok/alaptőke	12,55%	28,93%	28,29%	37,65%	43,64%	35,23%
nyereség/saját tőke	14,65%	18,01%	13,01%	0,00%	0,60%	0,74%
<b>o.é. forint</b>						
állótőke	1 057 018	923 110	822 536	1 042 355	1 040 071	1 047 715
alaptőke	1 220 000	1 220 000	1 220 000	1 220 000	1 220 000	1 220 000
tartalékok	153 056	352 941	345 086	459 297	532 361	429 785
nyereség	235 726	345 428	234 011	0	10 644	12 352
hitelezők	1 492 927	1 009 488	1 476 496	1 419 900	1 140 252	888 641
mérlegfőösszeg (teher)	3 128 600	2 929 307	3 288 712	3 120 497	2 927 947	2 578 818

## Concordia Gőzmalom Rt.

	1874	1876	1879	1882	1886	1889
idegen tőke/ saját tőke	135,85%	213,63%	129,27%	97,20%	87,27%	70,78%
hitelzők/állótőke	159,93%	252,39%	156,29%	135,44%	116,31%	98,03%
belső finanszírozás	7,58%	6,37%	9,15%	8,84%	13,56%	18,98%
tartalék+leírás/ állótőke	16,10%	17,64%	11,27%	9,22%	33,83%	44,86%
tartalék+leírás/ alaptőke	16,62%	18,48%	11,77%	8,01%	33,91%	47,83%
nyereség/saját tőke	4,22%	5,21%	11,69%	10,82%	0,09%	0,09%
<b>o.é. forint</b>						
állótőke	1 290 387	1 204 850	1 200 569	999 360	1 152 872	1 226 094
alaptőke	1 250 000	1 150 000	1 150 000	1 150 000	1 150 000	1 150 000
tartalékok	1 806	60 000	75 304	92 128	390 000	550 000
leírások	206 000	152 500	60 000			
nyereség	64 249	74 856	170 096	150 719	1 336	1 600
hitelzők	2 063 667	3 040 916	1 876 392	1 353 546	1 340 950	1 201 952
mérlegfőösszeg (teher)	3 589 831	4 507 947	3 336 756	2 746 756	2 886 404	2 906 060

294

## Első Budapesti Gőzmalom Rt.

	1874	1876	1879	1882	1886
idegen tőke/ saját tőke	37,31%	93,71%	38,15%	35,92%	51,82%
hitelzők/állótőke	53,13%	154,63%	99,43%	87,97%	86,95%
belső finanszírozás	28,04%	21,01%	43,51%	37,59%	34,08%
tartalékok/állótőke	17,55%	30,41%	77,79%	74,57%	85,53%
tartalékok/alaptőke	14,87%	29,78%	74,33%	60,66%	100,86%
nyereség/saját tőke	29,36%	23,04%	30,46%	21,42%	3,05%

	1892	1896	1899	1902	1906	1910	1913
	89,55%	151,57%	101,45%	162,31%	211,28%	194,89%	191,63%
	121,19%	200,42%	130,95%	151,79%	202,63%	266,15%	230,48%
	17,77%	10,46%	12,20%	12,11%	6,18%	14,77%	16,36%
	45,60%	32,43%	31,75%	29,71%	18,29%	49,69%	54,39%
	50,77%	33,28%	32,60%	46,54%	23,61%	64,45%	84,85%
	0,00%	1,79%	0,00%	0,00%	0,19%	7,18%	3,34%
	o.é. forint			Korona			
	1 280 364	1 282 667	1 283 473	3 133 246	2 582 309	2 593 926	3 119 906
	1 150 000	1 250 000	1 250 000	2 000 000	2 000 000	2 000 000	2 000 000
	583 874	416 005	407 440	930 889	472 220	1 288 943	1 696 933
	0	30 333	0	0	4 623	254 386	127 797
	1 551 690	2 570 723	1 680 752	4 756 020	5 232 543	6 903 713	7 190 766
	3 286 568	4 267 540	3 338 941	7 687 880	7 710 005	10 449 044	11 153 964

	1889	1892	1896	1899	1902	1906	1910	1913
	41,01%	43,54%	63,71%	86,43%	97,19%	92,51%	88,49%	81,81%
	69,17%	93,24%	134,87%	162,61%	209,98%	266,13%	267,75%	313,50%
	37,40%	43,31%	27,99%	24,96%	26,93%	25,91%	27,77%	28,27%
	84,75%	115,26%	85,01%	84,40%	105,51%	133,72%	145,55%	187,45%
	98,52%	126,79%	62,96%	73,42%	91,80%	80,15%	85,98%	86,26%
	6,17%	14,19%	11,71%	7,28%	10,03%	9,69%	11,36%	9,47%



## Első Budapesti Gőzmalom Rt.

	1874	1876	1879	1882	1886
	<b>o.é. forint</b>				
állótőke	847 351	979 231	955 581	813 498	1 179 286
alaptőke	1 000 000	1 000 000	1 000 000	1 000 000	1 000 000
tartalékok	148 737	297 830	743 349	606 633	1 008 643
nyereség	477 420	388 565	763 768	437 984	63 201
hitelezők	450 185	1 514 215	950 092	715 595	1 025 355
mérlegfőösszeg (teher)	2 232 864	3 266 633	3 463 565	2 779 122	3 145 433

296

## Erzsébet Gőzmalom Rt.

	1874	1876	1879	1882	1886
idegen tőke/ saját tőke	149,19%	116,41%	91,57%	103,99%	93,61%
hitelezők/állótőke	143,99%	156,95%	176,83%	168,02%	139,15%
belső finanszírozás	6,52%	11,51%	19,29%	15,22%	18,56%
tartalékok/állótőke	6,14%	13,42%	31,63%	23,96%	46,75%
tartalékok/alaptőke	6,92%	13,22%	25,92%	21,43%	48,48%
nyereség/saját tőke	10,44%	14,97%	20,61%	16,28%	4,88%
	<b>o.é. forint</b>				
állótőke	677 038	591 355	491 648	804 706	933 377
alaptőke	600 000	600 000	600 000	900 000	900 000
tartalékok	41 537	79 342	155 514	192 841	436 316
nyereség	74 777	119 643	196 149	212 470	68 516
hitelezők	974 856	928 104	869 379	1 352 062	1 298 820
mérlegfőösszeg (teher)	1 784 951	1 729 089	1 823 069	2 662 733	2 719 912

	1889	1892	1896	1899	1902	1906	1910	1913
	o.é. forint				Korona			
	1 162 487	1 100 011	1 111 047	1 304 883	2 610 211	2 697 366	2 990 352	2 991 179
	1 000 000	1 000 000	1 500 000	1 500 000	3 000 000	4 500 000	5 062 500	6 500 000
	985 153	1 267 855	944 447	1 101 292	2 754 051	3 606 904	4 352 562	5 607 031
	130 542	375 133	324 263	204 140	641 819	870 007	1 206 215	1 266 366
	804 143	1 025 692	1 498 427	2 121 916	5 480 873	7 178 531	8 006 640	9 377 406
	2 983 387	3 793 748	4 532 590	5 230 028	12 611 892	17 281 354	20 019 858	24 314 197

	1889	1892	1896	1899	1902	1906	1910	1913
	39,70%	50,08%	130,08%	120,26%	117,78%	234,08%	166,05%	195,10%
	63,91%	85,82%	175,37%	152,96%	149,38%	258,18%	216,22%	224,44%
	35,36%	37,88%	20,74%	20,91%	22,75%	12,18%	16,85%	16,07%
	74,59%	98,53%	59,78%	61,71%	62,23%	48,80%	60,00%	59,10%
	80,92%	119,87%	81,66%	85,27%	87,37%	68,23%	74,95%	90,16%
	8,45%	5,14%	5,02%	0,05%	5,46%	0,24%	3,50%	0,00%
	o.é. forint				Korona			
	976 417	1 094 907	1 844 123	1 865 426	3 790 632	3 775 323	3 372 989	4 118 628
	900 000	900 000	1 350 000	1 350 000	2 700 000	2 700 000	2 700 000	2 700 000
	728 317	1 078 855	1 102 353	1 151 162	2 358 964	1 842 314	2 023 713	2 434 265
	150 381	107 195	129 635	1 191	292 268	10 976	171 118	0
	623 999	939 608	3 234 001	2 853 268	5 662 413	9 746 983	7 293 106	9 243 657
	2 484 884	3 130 812	5 940 632	5 511 692	11 654 099	15 211 552	13 022 506	15 150 994

## Pesti Hengermalom Rt.

	1876	1879	1882	1886
idegen tőke/ saját tőke	91,61%	77,24%	141,15%	106,81%
hitelvezők/állótőke	126,81%	161,85%	389,13%	199,02%
belső finanszírozás	6,92%	11,53%	10,11%	7,70%
tartalékok/állótőke	15,72%	26,71%	41,27%	30,37%
tartalékok/alaptőke	12,92%	15,82%	19,57%	18,93%
nyereség/saját tőke	2,04%	7,85%	9,59%	0,00%
<b>o.é. forint</b>				
állótőke	970 208	639 757	474 080	623 176
alaptőke	1 180 000	1 080 000	1 000 000	1 000 000
tartalékok	152 470	170 885	195 673	189 274
nyereség	27 816	106 582	126 834	0
hitelvezők	1 230 340	1 035 419	1 844 806	1 240 263
mérlegfőösszeg (teher)	2 606 442	2 406 039	3 189 184	2 459 489

298

## Lujza Gőzmalom Rt.

	1874	1876	1879	1882	1886
idegen tőke/ saját tőke	111,33%	96,48%	86,65%	98,97%	84,44%
hitelvezők/állótőke	163,92%	178,99%	232,67%	183,11%	149,32%
belső finanszírozás	8,67%	14,52%	23,56%	20,88%	26,23%
tartalékok/állótőke	5,83%	15,31%	59,95%	39,88%	78,64%
tartalékok/alaptőke	4,85%	11,51%	39,85%	36,87%	86,14%
nyereség/saját tőke	14,37%	20,30%	21,65%	19,99%	3,92%
<b>o.é. forint</b>					
állótőke	465 272	421 025	372 229	517 730	613 446
alaptőke	560 000	560 000	560 000	560 000	560 000
tartalékok	27 140	64 453	223 139	206 481	482 402
nyereség	98 491	159 081	216 358	191 550	42 537
hitelvezők	762 688	753 599	866 061	947 992	916 019
mérlegfőösszeg (teher)	1 448 955	1 539 502	1 865 578	1 906 193	2 001 018

	1889	1892	1896	1899	1902	1906	1910	1913
	68,46%	142,61%	188,33%	215,98%	267,93%	170,61%	185,45%	171,78%
	225,62%	260,97%	346,40%	317,54%	294,37%	201,78%	185,26%	110,38%
	12,17%	10,60%	9,20%	5,87%	1,72%	16,13%	14,32%	17,33%
	65,47%	39,37%	45,37%	35,68%	8,94%	54,56%	37,13%	31,52%
	24,24%	28,30%	26,31%	22,78%	6,76%	77,48%	57,48%	83,41%
	1,22%	4,71%	7,21%	0,00%	0,00%	0,00%	6,91%	2,99%
	o.é. forint				Korona			
	370 341	574 998	463 832	510 640	1 209 936	2 129 936	3 715 040	6 351 012
	1 000 000	800 000	800 000	800 000	1 600 000	1 500 000	2 400 000	2 400 000
	242 449	226 366	210 449	182 207	108 152	1 162 177	1 379 467	2 001 775
	15 384	50 710	78 508	0	0	0	280 637	135 482
	835 561	1 500 549	1 606 725	1 621 475	3 561 724	4 297 799	6 882 484	7 010 286
	2 118 998	2 613 054	3 139 814	3 103 545	6 284 888	7 204 062	11 589 519	12 331 388

	1889	1892	1896	1899	1902	1906	1910	1913
	79,84%	70,96%	97,34%	70,57%	85,13%	162,80%	104,09%	93,55%
	145,64%	125,62%	124,68%	92,83%	109,23%	179,06%	143,26%	131,16%
	27,79%	31,31%	19,16%	23,12%	20,44%	13,60%	24,67%	28,15%
	83,96%	91,98%	43,42%	51,89%	45,48%	39,32%	65,94%	78,48%
	91,97%	111,78%	54,51%	65,10%	57,02%	55,64%	94,46%	112,40%
	3,99%	1,59%	3,92%	0,00%	2,40%	0,00%	3,44%	3,32%
	o.é. forint				Korona			
	613 446	680 561	1 757 610	1 756 381	3 510 550	3 962 153	4 010 842	4 010 311
	560 000	560 000	1 400 000	1 400 000	2 800 000	2 800 000	2 800 000	2 800 000
	515 038	625 954	763 145	911 434	1 596 467	1 557 926	2 644 767	3 147 304
	44 624	19 145	88 312	0	107 991	0	193 682	204 424
	893 445	854 924	2 191 424	1 630 526	3 834 445	7 094 694	5 745 958	5 260 045
	2 013 587	2 060 183	4 443 006	3 942 629	8 339 008	11 452 842	11 507 446	11 906 517

## Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalma Rt.

	1874	1876	1879	1882	1886
idegen tőke/ saját tőke	83,69%	71,63%	57,13%	86,30%	71,87%
hitelzők/állótőke	134,37%	132,42%	100,78%	144,86%	123,15%
belső finanszírozás	18,35%	22,46%	21,00%	22,84%	27,34%
tartalékok/állótőke	13,94%	41,14%	31,58%	38,96%	68,25%
tartalékok/alaptőke	12,42%	35,06%	26,29%	39,69%	72,61%
nyereség/saját tőke	25,48%	17,00%	19,80%	19,75%	8,51%
<b>o.é. forint</b>					
állótőke	534 676	511 278	749 220	916 778	957 479
alaptőke	600 000	600 000	900 000	900 000	900 000
tartalékok	74 534	210 361	236 601	357 178	653 513
nyereség	230 644	166 014	206 480	309 311	144 572
hitelzők	718 433	677 021	755 038	1 328 019	1 179 097
mérlegfőösszeg (teher)	1 662 698	1 675 762	2 110 380	2 918 362	2 918 581

300

## Viktória Gőzmalom Rt.

	1874	1876	1879	1882	1886
idegen tőke/ saját tőke	86,17%	105,15%	57,32%	72,71%	190,93%
hitelzők/állótőke	128,85%	160,54%	124,95%	143,11%	174,52%
belső finanszírozás	4,49%	11,52%	25,81%	22,34%	8,86%
tartalékok/állótőke	9,10%	12,35%	51,20%	52,22%	23,95%
tartalékok/alaptőke	6,60%	10,52%	38,94%	42,36%	34,72%
nyereség/saját tőke	2,32%	15,59%	17,48%	12,58%	0,00%
<b>o.é. forint</b>					
állótőke	756 600	674 406	577 949	592 085	1 043 655
alaptőke	1 044 000	791 800	760 000	730 000	720 000
tartalékok	68 882	83 287	295 914	309 205	250 000
nyereség	26 420	161 665	223 711	149 535	0
hitelzők	974 852	1 082 714	722 150	847 354	1 821 337
mérlegfőösszeg (teher)	2 121 048	2 126 859	2 013 152	2 053 099	2 821 989

	1889	1892	1896	1899	1902	1906	1910	1913
	67,03%	75,47%	117,10%	87,35%	86,00%	138,80%	91,37%	123,45%
	116,18%	142,40%	167,72%	129,85%	126,55%	178,25%	152,25%	176,62%
	30,62%	30,86%	20,94%	25,88%	25,80%	17,71%	29,91%	25,46%
	84,22%	99,83%	63,92%	70,53%	75,04%	55,97%	98,41%	89,66%
	91,17%	107,96%	78,11%	86,74%	92,28%	71,01%	124,85%	123,67%
	6,60%	4,64%	2,84%	3,80%	0,00%	1,31%	3,86%	3,57%
	o.é. forint				Korona			
	974 253	973 308	1 099 909	1 106 825	2 213 652	2 283 647	2 283 647	2 482 943
	900 000	900 000	900 000	900 000	1 800 000	1 800 000	1 800 000	1 800 000
	820 562	971 652	703 027	780 651	1 661 082	1 278 248	2 247 365	2 226 100
	121 491	91 029	46 842	66 301	0	40 822	162 331	149 206
	1 131 841	1 386 024	1 844 805	1 437 179	2 801 399	4 070 611	3 476 778	4 385 471
	3 076 852	3 443 997	3 581 794	3 272 982	6 437 751	7 448 459	8 055 938	9 329 633

	1889	1892	1896	1899	1902	1906	1910	1913
	109,38%	151,03%	100,23%	156,65%	111,92%	94,40%	192,68%	210,85%
	141,50%	194,93%	198,35%	267,01%	216,60%	220,74%	451,07%	495,93%
	17,77%	17,89%	19,35%	12,69%	21,82%	30,04%	20,97%	14,65%
	42,48%	44,29%	80,94%	45,86%	70,11%	131,14%	135,19%	93,80%
	50,12%	60,58%	63,25%	38,03%	63,07%	124,96%	139,44%	70,11%
	5,73%	11,52%	0,00%	6,92%	12,34%	6,42%	7,50%	7,35%
	o.é. forint				Korona			
	849 539	1 230 893	937 766	995 018	2 158 840	2 286 907	2 475 457	2 690 923
	720 000	900 000	1 200 000	1 200 000	2 400 000	2 400 000	2 400 000	3 600 000
	360 867	545 211	759 006	456 358	1 513 654	2 999 104	3 346 602	2 524 072
	65 749	188 193	0	123 226	551 081	370 655	465 958	485 935
	1 202 098	2 399 396	1 860 062	2 656 748	4 676 033	5 048 061	11 166 156	13 344 977
	2 400 765	4 100 317	3 922 426	4 567 313	9 461 851	11 216 507	18 183 046	20 547 128

Magyar Általános Hitelbank egyesült gőzmalmai 1897-ig  
 Hungária Egyesült Gőzmalom Rt. 1897-től  
 (1874-ben és 1892-ben nem közöltek mérleget a *Compassban*)

	1874	1876	1879	1882	1886
idegen tőke/ saját tőke					
hitelzők/állótőke		192,41%	199,29%	211,50%	213,75%
belső finanszírozás		7,34%	9,14%	16,79%	15,59%
tartalékok/állótőke			8,03%	25,42%	39,47%
tartalékok/alaptőke					
nyereség/saját tőke					
<b>o.é. forint</b>					
állótőke		1 335 468	1 286 972	1 021 175	1 026 536
alaptőke					
tartalékok	n.a.	n.a.	103 328	259 596	405 125
nyereség	n.a.	203 460	154 663	176 134	0
hitelzők	n.a.	2 569 517	2 564 743	2 159 800	2 194 234
mérlegfőösszeg (teher)	n.a.	2 772 977	2 822 734	2 595 530	2 599 359

302

A vizsgált vállalkozásokból nyert mérlegadatok átlagai

	1874	1876	1879	1882	1886
idegen tőke/saját tőke átlaga	100,59%	110,39%	73,75%	89,88%	96,57%
idegen tőke/saját tőke átlaga (- Heng.)	100,59%	113,07%	73,26%	82,56%	95,11%
idegen tőke/saját tőke átlaga (-Heng., Conc., Vikt.)	95,38%	94,54%	65,24%	81,60%	77,51%
hitelzők/állótőke átlaga	130,70%	166,26%	151,27%	182,52%	148,71%
hitelzők/állótőke átlaga (- Heng.)	130,70%	171,20%	149,95%	156,69%	142,42%
hitelzők/állótőke átlaga (- Heng., Vikt.)	131,07%	177,96%	160,88%	155,15%	138,11%
belső finanszírozás átlaga	12,28%	12,67%	20,76%	19,14%	18,51%
belső finanszírozás átlaga (- Első Bp.)	9,12%	11,63%	17,91%	16,83%	16,57%

	1889	1892	1896	1899	1902	1906	1910	1913
				147,05%	129,53%	129,63%	136,37%	143,53%
	196,55%		238,51%	136,57%	132,47%	161,56%	138,49%	142,34%
	17,94%		17,34%	3,78%	8,44%	11,39%	16,09%	18,10%
	37,36%		44,01%	6,28%	14,04%	24,09%	33,01%	45,01%
				7,12%	17,03%	26,18%	48,40%	72,92%
				2,89%	5,65%	6,83%	8,04%	3,30%
	o.é. forint			Korona				
	1 026 536		516 923	1 360 316	3 085 544	3 259 750	4 764 639	5 264 941
				1 200 000	2 544 000	3 000 000	3 250 000	3 250 000
	383 490	n.a.	227 514	85 388	433 288	785 269	1 572 933	2 370 000
	57 454	n.a.	31 161	38 302	178 272	277 560	421 586	191 522
	2 017 617	n.a.	1 232 897	1 857 728	4 087 332	5 266 463	6 598 488	7 493 959
	2 458 561	n.a.	1 491 572	3 270 195	7 242 892	9 329 292	12 396 597	14 152 835

	1889	1892	1896	1899	1902	1906	1910	1913
	67,79%	84,80%	121,19%	123,22%	132,22%	150,49%	148,63%	154,30%
	67,69%	76,54%	110,00%	109,97%	112,84%	148,26%	144,54%	152,36%
	58,73%	59,04%	102,06%	102,33%	103,13%	146,95%	130,47%	138,39%
	129,58%	138,62%	198,29%	173,79%	173,80%	206,16%	221,43%	219,52%
	117,58%	121,15%	177,13%	153,25%	156,57%	206,65%	225,45%	231,65%
	114,91%	113,66%	173,59%	134,29%	146,57%	204,89%	197,24%	198,62%
	24,06%	25,85%	18,15%	16,18%	17,50%	14,02%	18,22%	18,39%
	22,40%	23,35%	16,74%	14,92%	16,16%	12,70%	17,16%	17,29%



## A vizsgált vállalkozásokból nyert mérlegadatok átlagai

	1874	1876	1879	1882	1886
belső finanszírozás átlaga (- Első Bp., Erzs.)	9,77%	11,65%	17,72%	17,06%	16,29%
tartalék+leírás/állótőke átlaga	11,44%	20,06%	37,38%	38,61%	50,09%
tartalék+leírás/állótőke átlaga (- Első Bp.)	10,22%	18,58%	32,33%	34,11%	45,67%
tartalék+leírás/állótőke átlaga (- Első Bp., Vikt.)	10,50%	19,62%	29,63%	31,52%	48,77%
tartalék+leírás/alaptőke átlaga	10,38%	18,01%	32,73%	32,11%	54,16%
tartalék+leírás/alaptőke átlaga (- Első Bp.)	9,48%	16,32%	26,79%	28,03%	47,49%
tartalék+leírás/alaptőke átlaga (- Első Bp., Vikt. Pesti Moln.)	9,46%	13,74%	24,46%	22,83%	45,02%
nyereségesség átlaga	14,36%	14,10%	18,44%	15,43%	2,56%
nyereségesség átlaga (- Első Bp.)	11,36%	12,83%	16,73%	14,57%	2,49%

	1889	1892	1896	1899	1902	1906	1910	1913
	20,54%	20,93%	16,08%	13,92%	15,06%	12,77%	17,20%	17,45%
	63,21%	71,99%	56,86%	48,51%	51,38%	51,57%	66,83%	69,90%
	60,51%	65,80%	52,84%	43,39%	43,65%	42,44%	58,09%	56,84%
	63,09%	69,39%	48,16%	42,97%	39,24%	31,35%	48,45%	52,22%
	66,05%	80,16%	57,15%	51,38%	57,73%	53,46%	73,85%	80,12%
	61,41%	73,50%	56,19%	48,23%	52,87%	50,50%	72,50%	79,44%
	57,72%	69,19%	48,94%	42,57%	42,94%	36,93%	55,46%	74,45%
	4,11%	5,32%	4,64%	2,62%	4,49%	3,48%	6,09%	3,33%
	3,81%	4,05%	3,46%	1,95%	3,69%	2,79%	5,51%	2,65%

2. TÁBLÁZAT. A fővárosi malom-részvénytársaságok részvényárfolyamai  
a névérték arányában a Tőzsdelap alapján számolva

	1868. júl. 15.	1868. dec. 31.	1869. júl. 15.	1869. dec. 31.	1870
Concordia	134%	128%	119%	78%	
Első Budapesti	132%	139%	123%	82%	
Erzsébet					
Lujza	129%	123%	118%	79%	
Pannónia	148%	140%	113%	63%	
Hengermalom	235%	254%	265%	185%	
Pesti Molnárok			105%	80%	
Viktória	107%	93%	98%	67%	
átlag	147,51%	146,24%	134,35%	90,58%	
átlag (- Első Bp., Heng.)	129,51%	121,11%	110,49%	73,41%	

(1870-ből nincs adat.)

	1874. júl. 15.	1874. dec. 31.	1875. júl. 15.	1875. dec. 31.	1876. júl. 15.
Concordia	46%	38%	30%	30%	39%
Első Budapesti	127%	120%	130%	136%	144%
Erzsébet	49%	56%	66%	59%	70%
Lujza	74%	60%	65%	66%	74%
Pannónia	45%	39%	50%	55%	61%
Hengermalom	140%	134%	147%	156%	143%
Pesti Molnárok	98%	104%	122%	134%	137%
Viktória	32%	28%	43%	58%	59%
átlag	76,24%	72,21%	81,72%	86,70%	90,86%
átlag (- Első Bp., Heng.)	57,15%	53,95%	62,79%	66,94%	73,34%

	1871. júl. 15.	1871. dec. 31.	1872. júl. 15.	1872. dec. 31.	1873. júl. 15.	1873. dec. 31.
	87%	66%	59%	67%	75%	48%
	100%	90%	95%	107%	105%	116%
	58%	0%	58%	48%	54%	48%
	81%	59%	69%	77%	81%	78%
	55%	0%	48%	44%	41%	34%
	149%	130%	134%	147%	137%	146%
	85%	73%	93%	94%	79%	94%
	58%	0%	38%	33%	33%	29%
	83,99%	52,23%	74,14%	76,98%	75,62%	74,10%
	70,49%	32,98%	60,68%	60,31%	60,49%	55,14%

	1876. dec. 30.	1877. júl. 16.	1877. dec. 31.	1878. júl. 15.	1878. dec. 31.	1879. júl. 15.	1879. dec. 31.
	78%	68%	75%	77%	96%	114%	108%
	172%	172%	184%	188%	257%	300%	300%
	100%	90%	100%	109%	130%	148%	145%
	107%	99%	111%	130%	161%	191%	183%
	93%	81%	99%	108%	147%	155%	145%
	154%	120%	120%	128%	144%	164%	150%
	159%	148%	160%	154%	175%	174%	168%
	90%	87%	99%	107%	150%	168%	172%
	118,97%	108,01%	118,56%	125,02%	157,42%	176,68%	171,22%
	104,29%	95,34%	107,41%	114,03%	143,06%	158,24%	153,30%

KLEMENT JUDIT

308

	1880. júl. 15.	1880. dec. 31.	1881. júl. 15.	1881. dec. 31.	1882. júl. 15.
Concordia	111%	92%	96%	87%	107%
Első Budapesti	314%	278%	240%	230%	238%
Erzsébet	143%	95%	105%	81%	110%
Lujza	140%	128%	118%	96%	110%
Pannónia	171%	124%	133%	121%	155%
Hengermalom	135%	102%	103%	92%	115%
Pesti Molnárok	174%	160%	162%	159%	170%
Viktória	161%	138%	142%	120%	139%
átlag	169%	140%	137%	123%	143%
átlag (- Első Bp., Heng.)	143%	113%	116%	99%	123%

	1885. júl. 15.	1885. dec. 31.	1886. júl. 15.	1886. dec. 31.	1887. júl. 15.
Concordia	119%	118%	98%	91%	80%
Első Budapesti	255%	263%	235%	210%	178%
Erzsébet	132%	131%	119%	115%	100%
Lujza	126%	130%	120%	111%	100%
Pannónia	189%	195%	184%	175%	133%
Hengermalom	114%	104%	80%	75%	65%
Pesti Molnárok	225%	219%	194%	190%	163%
Viktória	122%	107%	92%	66%	70%
átlag	160%	158%	140%	129%	111%
átlag (- Első Bp., Pesti Moln.)	133%	131%	115%	105%	91%

	1882. dec. 30.	1883. júl. 14.	1883. dec. 31.	1884. júl. 15.	1884. dec. 31.
	109%	117%	117%	118%	116%
	240%	252%	249%	262%	266%
	110%	129%	123%	125%	123%
	115%	133%	119%	121%	117%
	157%	180%	183%	188%	195%
	115%	130%	124%	119%	103%
	179%	190%	195%	222%	234%
	150%	157%	150%	145%	128%
	147%	161%	157%	163%	160%
	126%	141%	136%	136%	130%

	1887. dec. 31.	1888. júl. 14.	1888. dec. 31.	1889. júl. 15.	1889. dec. 31.
	86%	81%	108%	87%	87%
	196%	174%	213%	175%	170%
	109%	118%	141%	138%	143%
	100%	100%	117%	116%	119%
	147%	143%	164%	153%	147%
	74%	71%	91%	73%	74%
	174%	175%	196%	195%	208%
		85%	109%	99%	110%
	126%	118%	142%	130%	132%
	103%	99%	122%	111%	113%

	1890. júl. 15.	1890. dec. 31.	1891. júl. 15.	1891. dec. 31.	1892
Concordia	97%	99%	100%	117%	
Első Budapesti	205%	213%	221%	248%	
Erzsébet	162%	185%	209%	232%	
Hengermalom	130%	133%	140%	139%	
Lujza	174%	169%	186%	197%	
Pannónia	85%	87%	95%	99%	
Pesti Molnárok	215%	225%	220%	235%	
Viktória	147%	165%	171%	170%	
átlag	152%	159%	168%	179%	
átlag (- Első Bp.)	144%	152%	160%	170%	

(1892-ből nincs adat.)

	1896. júl. 15.	1896. dec. 31.	1897. júl. 31.	1897. dec. 31.
Concordia	61%	71%	76%	73%
Első Budapesti	120%	140%	131%	140%
Erzsébet	128%	156%	124%	127%
Lujza	166%	153%	145%	168%
Pannónia	100%	114%	91%	98%
Hengermalom				
Pesti Molnárok	125%	135%	125%	110%
Viktória	97%	100%	87%	87%
átlag	114%	124%	111%	114%
átlag (- Első Bp.)	113%	122%	108%	110%

	1893. júl. 15.	1893. dec. 30.	1894. júl. 15.	1894. dec. 31.	1895. júl. 15.	1895. dec. 31.
	120%	125%	103%	90%	90%	90%
	356%	380%	434%	440%	432%	410%
	230%	240%	219%	210%	180%	163%
	145%	151%	188%	175%	190%	185%
	191%	229%	153%	147%	153%	138%
	93%	90%	71%	64%		
	225%	234%	210%	198%	170%	162%
	215%	197%	185%	167%	155%	133%
	197%	206%	195%	186%	196%	183%
	174%	181%	161%	150%	156%	145%

	1898. júl. 30.	1898. dec. 31.	1899. júl. 31.	1899. dec. 30.
	79%	75%	63%	58%
	142%	140%	130%	124%
	144%	144%	128%	100%
	153%	150%	141%	125%
	106%	113%	100%	84%
	118%	119%	114%	100%
	91%	93%	92%	93%
	119%	119%	110%	98%
	115%	116%	106%	93%



KLEMENT JUDIT

	1900. júl. 31.	1900. dec. 31.	1901. júl. 31.	1901. dec. 31.	1902. júl. 31.
Concordia	56%	11%	100%	98%	85%
Első Budapesti	198%	203%	191%	189%	198%
Erzsébet	114%	104%	104%	105%	100%
Hengermalom	118%	118%	108%	108%	99%
Hungária					
Lujza	73%	64%	67%	67%	66%
Pesti Molnárok	109%	99%	101%	101%	100%
Viktória	85%	103%	103%	102%	103%
átlag	107%	100%	111%	110%	107%
átlag (- Első Bp., Vikt.)	94%	79%	96%	96%	90%

312

	1906. júl. 31.	1906. dec. 31.	1907. júl. 31.	1907. dec. 31.	1908. júl. 31.
Concordia	83%	93%	85%	93%	88%
Első Budapesti	209%	224%	301%	314%	282%
Erzsébet	78%	88%	89%	85%	80%
Hengermalom	53%	127%	120%	117%	105%
Hungária					
Lujza			75%	81%	87%
Pesti Molnárok				90%	85%
Viktória	187%	213%	212%	208%	208%
átlag	122%	149%	147%	141%	134%
átlag (- Első Bp., Vikt.)	71%	102%	92%	93%	89%

	1902. dec. 31.	1903. júl. 31.	1903. dec. 31.	1904. júl. 30.	1904. dec. 31.	1905. júl. 31.	1905. dec. 30.
	95%	78%	90%	90%	88%	75%	83%
	205%	212%	257%	220%	245%	206%	209%
	104%	101%	113%	108%	108%	93%	85%
	95%	83%	89%	100%	99%	89%	91%
	67%	69%	75%	69%	69%		
	98%	99%	105%	94%	94%		
	120%	126%	154%	157%	157%	150%	150%
	112%	110%	126%	120%	123%	122%	123%
	92%	86%	95%	92%	91%	85%	86%

	1908. dec. 31.	1909. júl. 31.	1909. dec. 31.	1910. júl. 31.	1910. dec. 31.	1911. júl. 31.	1911. dec. 31.
	105%	125%	138%	153%	158%	225%	230%
	300%	300%	300%	328%	328%	366%	338%
	75%	88%	99%	108%	106%	110%	113%
	113%	122%	117%	107%	110%	136%	131%
						146%	145%
	87%	94%	94%	114%	114%	117%	123%
	89%	84%	84%				
	203%	192%	208%	310%	313%	304%	303%
	139%	143%	148%	186%	188%	201%	198%
	94%	102%	106%	120%	122%	147%	148%

	1912. júl. 31.	1912. dec. 31.	1913. júl. 31.	1913. dec. 31.	1914. júl. 25.
Concordia	220%	175%	185%	178%	150%
Első Budapesti	354%	330%	306%	285%	256%
Erzsébet	113%	113%	98%	98%	98%
Hengermalom	125%	120%	112%	110%	102%
Hungária	144%	135%	110%	115%	98%
Lujza	122%	122%	117%	117%	113%
Pesti Molnárók					
Viktória	257%	233%	203%	208%	175%
átlag	191%	175%	162%	159%	141%
átlag (- Első Bp., Vikt.)	145%	133%	124%	123%	112%

3. TÁBLÁZAT. A budapesti gőzmalmokban megőrölt gabona mennyisége métermázsában 1875 és 1910 között

	1875*	1876*	1877*	1878*	1879	1880
Concordia	367 471	439 552	528 080	513 632	539 422	459 610
Első Budapesti	401 458	374 263	527 477	688 390	712 856	621 000
Erzsébet	252 599	209 509	208 495	290 732	341 053	218 982
Gizella	0	0	0	0	0	115 000
Haggenmacher	220 000	227 000	307 000	352 709	500 000	300 000
Hengermalom	450 000	377 000	400 000	460 000	418 571	326 000
Lujza	229 126	192 500	250 575	276 300	286 499	194 964
MÁH / Hungária	325 562	372 000	393 000	393 000	414 000	331 800
Pannónia	378 995	388 400	501 917	562 081	511 563	434 346
Pesti Molnárók	244 939	259 962	316 081	232 629	294 192	358 824
Viktória	277 967	317 771	348 800	378 143	361 070	312 468
összesen	3 148 117	3 157 957	3 781 425	4 147 616	4 399 226	3 672 994
összesen (- Első Bp.)	2 746 659	2 783 694	3 253 948	3 459 226	3 666 370	3 051 994

	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887
	458 000	485 037	576 675	572 567	570 419	419 277	439 391
	604 000	625 000	663 750	720 000	788 000	730 000	665 145
	260 923	316 399	369 179	395 101	389 222	313 795	422 438
	212 123	295 100	375 693	415 000	535 169	406 769	446 200
	328 000	450 000	630 000	598 000	600 000	422 400	511 573
	313 000	497 000	635 000	550 000	515 000	476 000	535 000
	311 069	347 555	355 782	372 000	382 385	376 318	354 286
	420 600	435 300	494 100	469 800	524 100	456 000	433 200
	432 437	535 997	613 881	566 660	624 900	507 141	547 745
	437 013	440 565	485 910	472 476	547 254	535 706	539 908
	304 772	334 480	326 960	274 800	337 526	381 032	354 050
	4 081 937	4 762 433	5 526 930	5 406 397	5 813 975	5 024 733	5 248 936
	3 477 937	4 137 433	4 863 180	4 686 404	5 025 975	4 294 438	4 583 791

	1888	1889	1890	1891	1892	1893
Concordia	533 522	454 000	552 802	542 235	491 505	612 700
Első Budapesti	854 408	753 206	795 853	935 660	1 010 330	1 245 000
Erzsébet	483 336	437 517	453 255	476 890	493 391	500 052
Gizella	618 100	648 150	612 000	578 400	576 000	672 600
Haggenmacher	569 339	506 000	635 278	640 715	605 483	686 141
Hengermalom	570 000	480 000	446 000	390 000	624 000	653 000
Lujza	368 706	376 196	379 936	382 568	365 656	420 786
MÁH / Hungária	445 580	590 000	552 000	474 000	430 000	445 000
Pannónia	629 242	571 000	536 204	577 386	256 773	645 642
Pesti Molnárok	671 056	643 216	603 551	548 496	589 501	649 993
Viktória	477 810	456 100	495 100	551 600	626 400	621 000
összesen	6 222 099	5 915 385	6 061 979	6 097 950	6 069 039	7 176 914
összesen (- Első Bp.)	5 366 691	5 162 179	5 266 126	5 162 290	5 058 709	5 906 914

	1901	1902	1903	1904
Concordia	642 754	378 308	715 868	666 131
Első Budapesti	1 386 935	1 197 724	1 394 101	1 342 009
Erzsébet	902 864	923 990	1 071 980	965 332
Gizella	813 300	789 000	870 850	827 400
Haggenmacher	524 688	468 095	501 277	899 239
Hengermalom	776 000	770 000	812 703	800 000
Lujza	743 140	741 418	747 291	574 290
MÁH / Hungária	472 000	410 500	468 000	444 600
Pannónia	0	0	0	0
Pesti Molnárok	600 783	530 762	594 538	586 618
Viktória	932 878	768 295	880 054	862 500
összesen	7 795 342	6 948 092	8 056 662	7 567 519
összesen (- Első Bp.)	6 408 407	5 780 368	6 662 561	6 626 110

Megjegyzés: \* 1875, 1876, 1877, 1878. évi adatok forrása az 1894-es malomipari statisztika (*Magyarország malomipara 1894-ben: 45\**), a többi adat forrása: *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának jelentése 1870-75-től 1910-ig.*

MELLÉKLETEK

	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900
	600 111	679 878	651 264	583 569	544 981	591 488	492 702
	1 138 317	1 344 893	1 304 389	1 153 488	956 928	1 238 067	1 380 327
	537 268	541 043	1 231 945	901 698	786 067	797 429	873 663
	875 000	873 600	921 200	802 200	644 200	778 400	901 250
	645 411	710 178	667 000	567 600	502 385	422 199	383 593
	711 000	731 000	772 000	712 000	672 000	686 500	766 000
	408 600	710 186	820 323	590 991	578 705	602 807	702 976
	450 000	463 000	457 000	379 600	312 605	384 400	465 400
	683 271	567 934	0	0	0	0	0
	519 000	668 475	775 953	592 908	554 702	599 229	580 626
	610 200	658 571	668 700	608 684	523 057	780 401	925 250
	7 178 203	7 948 758	8 269 874	6 892 738	6 075 630	6 880 920	7 471 787
	6 039 861	6 603 865	6 965 385	5 739 250	5 118 702	5 642 853	6 091 460

	1905	1906	1907	1908	1909	1910
	678 751	729 914	746 713	678 115	726 232	900 500
	1 289 940	1 074 129	1 294 903	1 073 686	1 005 193	1 055 566
	823 954	1 009 421	944 101	730 998	584 009	675 747
	801 900	987 000	939 500	848 000	763 000	925 600
	527 748	573 387	586 959	508 781	505 352	492 607
	685 200	812 000	825 000	723 000	642 200	784 000
	862 299	867 999	871 131	705 184	533 143	750 320
	426 000	468 000	478 000	436 000	438 400	372 783
	0	0	0	0	0	0
	453 542	583 658	560 914	492 575	444 545	486 138
	834 650	955 800	875 700	858 531	827 020	779 038
	7 373 934	8 367 808	8 123 121	7 054 800	6 489 094	7 222 299
	6 094 044	6 987 179	6 828 018	5 981 184	5 463 901	6 166 733

## 4. TÁBLÁZAT. A fővárosi malomvállalatok által fizetett osztalék mértéke 1864–1913 között

Forrás: Compass kötetek,

BFL VII. 2. e. Cg (malmok cégbírósági iratai), Emlékirat 1890. és Körösy 1901.

	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870
Concordia							
Első Budapesti	4,80%	23,00%	25,00%	25,00%	7,00%	0,00%	15,00%
Erzsébet							
Hengermalom	16,00%	24,00%	40,00%	40,00%	44,00%	10,00%	15,00%
Lujza					11,25%	0,00%	
Pesti Molnárok							15,00%
Viktória							8,00%
Pannónia	12,50%			20,00%			
átlag	11,10%	23,50%	32,50%	28,33%	20,75%	3,33%	13,25%

318

	1880	1881	1882	1883	1884
Concordia	0%	0%	10%	10%	8%
Első Budapesti	20%	0%	24%	24%	20%
Erzsébet	0%	0%	10%	10%	10%
Hengermalom	5%	0%	12%	8%	10%
Hungária					
Gizella					
Királymalom					
Lujza	0%	6%	22%	20%	15%
Pannónia	8%	0%	15%	10%	5%
Pesti Molnárok	13%	11%	18%	20%	15%
Viktória	15%	5%	17%	13%	5%
átlag	7,50%	2,82%	15,88%	14,42%	11,00%
átlag (- Első Bp.)	5,71%	3,23%	14,72%	13,05%	9,71%
átlag (- Első Bp., Vikt.)	4,17%	2,88%	14,40%	13,00%	10,50%

	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879
			5,00%	0,00%	0,00%	6,00%	10,00%	12,00%	12,00%
	5,00%	20,00%	25,00%	20,00%	20,00%	20,00%	25,00%	36,00%	40,00%
			5,00%	6,00%	10,00%	15,00%	15,00%	15,00%	20,00%
	0,00%	25,00%	25,00%	20,00%	20,00%	0,00%	10,00%	15,00%	10,00%
		12,50%	11,25%	0,00%	12,50%	18,75%	22,50%	25,00%	25,00%
			25,00%	20,00%	22,50%	20,00%	20,00%	22,50%	25,00%
	0,00%	0,00%	0,00%	4,00%	10,00%	16,667%	20,00%	24,00%	25,00%
			0,00%	4,00%	10,00%	15,00%	20,00%	25,00%	20,00%
	1,67%	14,38%	12,03%	9,25%	13,13%	13,93%	17,81%	21,81%	22,13%

	1885	1886	1887	1888	1889
	8%	0%	5%	6%	0%
	18%	10%	10%	10%	10%
	10%	5%	8%	12%	10%
	8%	0%	5%	5%	0%
	16%	6%	0%	6%	6%
	0%	0%	3%	3%	0%
	15%	10%	13%	16%	12%
	0%	0%	0%	7%	8%
	9,33%	3,91%	5,38%	8,11%	5,78%
	8,09%	3,04%	4,71%	7,85%	5,18%
	9,44%	3,54%	5,50%	8,04%	4,71%



## A fővárosi malomvállalatok által fizetett osztalék mértéke 1864–1913 között

	1890	1891	1892	1893	1894
Concordia	6%	8%	0%	5%	0%
Első Budapesti	15%	20%	20%	25%	20%
Erzsébet	18%	18%	10%	11%	6%
Hengermalom	11%	5%	5%	8%	6%
Hungária					
Gizella					
Királymalom					
Lujza	14%	10%	6%	13%	6%
Pannónia	5%	6%	0%	0%	0%
Pesti Molnárok	18%	13%	10%	10%	5%
Viktória	15%	13%	13%	12%	8%
átlag	12,69%	11,54%	8,04%	10,44%	6,41%
átlag (- Első Bp.)	12,36%	10,33%	6,33%	8,36%	4,46%
átlag (- Első Bp., Vikt.)	11,92%	9,83%	5,17%	7,75%	3,88%

320

	1900	1901	1902	1903	1904	1905
Concordia	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Első Budapesti	12%	10%	12%	12%	12%	12%
Erzsébet	6%	5%	5%	5%	5%	5%
Hengermalom	5%	4%	0%	4%	4%	0%
Hungária	6%	0%	6%	5%	5%	4%
Gizella						
Királymalom						
Lujza	3%	0%	3%	2%	0%	0%
Pannónia						
Pesti Molnárok	8%	0%	4%	0%	0%	0%
Viktória	8%	7%	9%	9%	9%	9%
átlag	5,95%	3,21%	4,77%	4,60%	4,42%	3,79%
átlag (- Első Bp.)	5,09%	2,24%	3,74%	3,55%	3,33%	2,62%
átlag (- Első Bp., Vikt.)	4,60%	1,50%	2,92%	2,58%	2,33%	1,50%

	1895	1896	1897	1898	1899
	0%	0%	5%	0%	0%
	12%	14%	12%	16%	10%
	6%	6%	6%	6%	0%
	4%	8%	8%	4%	0%
				0%	0%
	4%	5%	6%	8%	0%
	0%				
	5%	5%	5%	8%	6%
	4%	0%	0%	5%	7%
	4,38%	5,43%	5,95%	5,82%	2,83%
	3,29%	4,00%	4,94%	4,37%	1,81%
	3,17%	4,80%	5,93%	4,21%	1,00%

	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
	0%	4%	5%	7%	8%	10%	10%	5%
	12%	16%	16%	16%	16%	20%	20%	14%
	0%	5%	0%	5%	5%	0%	0%	0%
	0%	6%	6%	6%	6%	6%	6%	4%
	5%	6%	6%	6%	7%	8%	8%	5%
	5%	5%	3%	5%	5%	6%	5%	0%
	4%	5%	5%	5%	4%	5%	4%	0%
	0%	4%	4%	4%	4%	5%	5%	4%
	0%	5%	5%	5%	5%	6%	6%	6%
	10%	12%	12%	12%	13%	13%	10%	10%
	3,60%	6,78%	6,19%	7,08%	7,31%	7,93%	7,37%	4,79%
	2,67%	5,75%	5,10%	6,08%	6,34%	6,59%	5,97%	3,76%
	1,75%	4,97%	4,23%	5,34%	5,47%	5,74%	5,46%	2,98%

5. TÁBLÁZAT. Pozíciók megnevezése a Compassok és a cégjegyzékek (BFL VII. 2. e és VII. 3. c.) alapján

Compassokban		
Pozíció	+ pozíció	Alternatív megnevezések a Compassokban
igazgatósági tag	elnök, alelnök	
felügyelőbizottsági tag felügyelőbizottsági póttag	elnök	
vezérigazgató		
műszaki igazgató		műszaki vezető
kereskedelmi igazgató		kereskedelmi ügyvezető
igazgató		ügyvezető, ügyvezető igazgató
igazgatóhelyettes		
főtisztviselő		
főmérnök		
főkönyvelő		
irodafőnök		
fiókigazgató		
üzletvezető		
levelezési főnök		

Pozíció típusa hierarchiába rendezve (K. J.)	Cégjegyzékben	
	Pozíció (Cg)	+ pozíció (Cg)
tulajdonos	tulajdonos*	
tulajdonos	társtulajdonos*	
stratégiai vezető	választmányi tag, bizottmányi tag, igazgató- választmányi tag**	elnök, alelnök/ elnökhelyettes
stratégiai vezető	igazgatósági tag	elnök, alelnök/ elnökhelyettes
stratégiai vezető	felszámolóbizottsági tag, leszámolóbizottsági tag	elnök
felügyelőbizottság	vizsgáló***	
felügyelőbizottság		
felügyelőbizottság		
operatív vezető	vezérigazgató, vezénylő igazgató	
operatív vezető	műszaki és kereske- delmi igazgató	
operatív vezető	műszaki igazgató	
operatív vezető	kereskedelmi igazgató	
operatív vezető	igazgató	
vezető magántisztvis.	igazgatóhelyettes	
vezető magántisztvis.	helyettes kereske- delmi igazgató	
vezető magántisztvis.	főtisztviselő	
vezető magántisztvis.		
vezető magántisztvis.	főkönyvelő	
vezető magántisztvis.	irodafőnök	
vezető magántisztvis.		
vezető magántisztvis.		

<i>Compassokban</i>		
Pozíció	+ pozíció	Alternatív megnevezések a <i>Compassokban</i>
főpénztárnok		
titkár		
búzávásárló		
disponens		
jogtanácsos		ügyész
cégvezető****		
intéző		
pénztárnok		
könyvelő*****		
levelező		

\* egyéni vagy társas cégek esetében

\*\* részvénytársaságokban a stratégiai vezetők 1876 előtt

\*\*\* kb. a felügyelőbizottság 1876 előtt

\*\*\*\* gyakran egymás szinonimájaként fordul elő a társasági tisztviselő és cégjegyző, mindkettő tulajdonképpen közelebről nem kifejtett pozíció, vannak alsóbb és vannak felsőbb tisztviselők is közöttük; a cégvezetőknek jellemzően van cégjegyzési joga

\*\*\*\*\* van, ahol nincs főkönyvelő, csak könyvelő, tehát ez is lehet akár vezető beosztás is

A hierarchia tisztázatlansága miatt a pozíciónevek alapján nem lehet általános érvényű különbséget tenni vezető magántisztviselők és tisztviselők között!

Pozíció típusa hierarchiába rendezve (K. J.)	Cégjegyzékben	
	Pozíció (Cg)	+ pozíció (Cg)
vezető magántisztvis.		
vezető magántisztvis.	titkár	
vezető magántisztvis.		
vezető magántisztvis.		
vezető magántisztvis.		
magántisztviselő	cégvezető****	
magántisztviselő	társasági tisztviselő	
magántisztviselő		
magántisztviselő		
magántisztviselő	könyvelő*****	
magántisztviselő	helyettes könyvelő	
magántisztviselő		

6. TÁBLÁZAT. Teljes pozicionális adatbázis név és malomvállalatok szerint, az egy malomcégnél, pozícióban eltöltött teljes idő a Compassok és a cégjegyzékek alapján (1914-ig)

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
1	Adler Károly	Concordia	6
2	Adler Lajos	Viktória	28
3	Adler Mór	Pannónia	1
4	Adler Mór	Erzsébet	34
5	Aebly Frigyes	Hengermalom	12
6	Aich György	Erzsébet	3
7	Alpár Henrik	Gizella Rt.	7
8	Altmann Károly	Lujza	24
9	Altschul Simon	Erzsébet	16
10	Altstädter Rudolf	Budai Gyárudvar Rt.	12
11	Andorffy Károly	Blum-féle Gőzmalom Rt.	5
12	Andreae Emil	Viktória	n.a.>11
13	Antal Zoltán	Lujza	1
14	Arkauer József	Pesti Molnárok és Sütők	26
15	Auer Róbert, alsóterényi	Hungária	13
16	Augenstein J.	Budai Gyárudvar Rt.	1
17	Auspitz Vilmos	Hedrich & Strauss malma	2
18	Auspitz Vilmos	Királymalom	6
19	Bacher Emil	Viktória	28
20	Bachrach Vilmos	MÁH-malmok	1
21	Bakonyi Miksa	Budai Gyárudvar Rt.	1
22	Bakonyi Miksa	Unió	4
23	Bakonyi Miksa	Pannónia	19
24	Balass János	Unió	n.a.
25	Balogh Nándor	Haggenmacher malmai	n.a.
26	Barber F. H. Ágoston	Barber-Klusemann-malom	18
27	Barcza Károly	MÁH-malmok	6
28	Barcza Károly	Hungária	16

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
29	Bárdosi Vilmos	Erzsébet	4
30	Bárkány Leo	MÁH-malmok	7
31	Bárkány Leo	Hungária	17
32	Barna János	Erzsébet	3
33	Baron Benedek	Unió	n.a.
34	Basch Fülöp I.	Erzsébet	1
35	Basch Fülöp I.	Első Budapesti	36
36	Basch Gyula	Gizella Rt.	10
37	Basch Gyula	Első Budapesti	11
38	Basch Manó	Budai Király Gőzmalom Rt.	2
39	Basch Róbert	Gizella Rt.	1
40	Basch Rudolf	Gizella Rt.	1
41	Bauer Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	24
42	Baumann József	Pesti Molnárok és Sütők	n.a.
43	Baumgarten Fülöp A.	Hengermalom	1
44	Baumgarten Ignác	Erzsébet	10
45	Baumgarten Lajos	Pannónia	1
46	Baumgarten Lajos	Erzsébet	30
47	Beck Nándor	Pannónia	7
48	Becker Károly	Pesti Molnárok és Sütők	31
49	Beer Salamon	Első Budapesti	27
50	Beimel Sándor	Lujza	23
51	Benedek Elemér	Hungária	10
52	Benes Vince	Budai Gyárudvar Rt.	4
53	Benkő Ármin	Concordia	8
54	Bereznay István, von	Erzsébet	16
55	Bergauer Ferenc	Királymalom	9
56	Bergner Norbert	Hungária	10
57	Bernát István, korlátközi, dr.	Hungária	14
58	Bernfeld Adolf	Hungária	13



	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
59	Biermann Gusztáv	Pannónia	14
60	Birkl Julius	Pannónia	2
61	Birnbaum Imre	Lujza	10
62	Birnbaum Miksa	Lujza	1
63	Bischitz Arthur	Pesti Molnárok és Sütők	10
64	Bischitz Dávid	Budai Gyárudvar Rt.	2
65	Bischitz Hermann	Budai Király Gőzmalom Rt.	n.a.
66	Bischitz Lajos	Erzsébet	19
67	Bischitz Mór	Pesti Molnárok és Sütők	1
68	Bischitz Mór	Budai Gyárudvar Rt.	4
69	Bischitz Mór	Unió	4
70	Blau M. P.	Unió	8
71	Blum János	Blum-féle Gőzmalom Rt.	3
72	Blum János	Blum-féle malom	n.a.
73	Bock Máté	Pannónia	1
74	Bock Máté	Erzsébet	31
75	Boschán József	Gizella Rt.	8
76	Boschán József	Gizella	13
77	Bölcskey Adolf	Budai Gyárudvar Rt.	4
78	Broza Alajos	MÁH-malmok	7
79	Brüll Dávid	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.
80	Brüll Gusztáv	Budai Király Gőzmalom Rt.	2
81	Brüll Hermann Ármin	Hungária	2
82	Brüll Ignác	Unió	3
83	Brüll Ignác, dr.	Concordia	3
84	Brüll Lipót	MÁH-malmok	19
85	Brüll Lipót	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.>2
86	Brüll Miksa, lovag	Hengermalom	16
87	Bucher Leonhard	Hengermalom	n.a.
88	Bun József	Lujza	23

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
89	Burchard-Bélaváry Andor, dr.	Hengermalom	6
90	Burchard-Bélaváry Konrád	Hengermalom	45
91	Burchard-Bélaváry Rezső, dr.	Hengermalom	7
92	Burghardt József	Budai Gyárudvar Rt.	1
93	Büchler Sándor	Budai Király Gőzmalom Rt.	1
94	Châtel Vilmos, de	Hengermalom	8
95	Cunradi Jenő	Hungária	13
96	Czаметzer Ignác	Pannónia	13
97	Csányi Ágoston	Concordia	18
98	Császár Jenő	Schmidt & Császár	27
99	Cséry Lajos	Erzsébet	6
100	Dalnoky Béla, dr.	Gizella Rt.	7
101	Dauer György	Viktória	6
102	Déry Izidor	Első Budapesti	4
103	Déry Izidor	Lujza	37
104	Deutsch Antal, kemenes-mihályfalvai	Viktória	35
105	Deutsch Bernát	Concordia	23
106	Deutsch Dávid	Viktória	1
107	Deutsch József	Concordia	1
108	Deutsch József	Első Budapesti	19
109	Deutsch Károly	Budai Király Gőzmalom Rt.	6
110	Deutsch Károly, hatvani, br.	Concordia	14
111	Deutsch Lajos	Pannónia	1
112	Deutsch Lajos	Erzsébet	3
113	Deutsch Mór	Árpád	1
114	Deutsch Sándor	Erzsébet	1
115	Deutsch Sándor	Concordia	10
116	Deutsch Sándor	Lujza	10
117	Deutsch Sándor, halmi	Pesti Molnárak és Sütők	3

	Név	Malom	Egy malom- ban eltöltött összes idő
118	Deutsch Sándor, halmi	Első Budapesti	24
119	Deutsch Simon	Concordia	34
120	Deutsch Zsigmond	Királymalom	9
121	Dietl Emil	Pesti Molnárok és Sütők	20
122	Domony Ödön, domonyi	Gizella Rt.	3
123	Doswald József	Hengermalom	n.a.
124	Dus Károly	Árpád	1
125	Dus Károly	Erzsébet (Temesvár)	8
126	Dux Lipót	Viktória	3
127	Ebner Nep. János	Első Budai	2
128	Ebner Nep. János	Első Budapesti	4
129	Egger Gyula	Gizella Rt.	10
130	Eisenstädter József	Budai Gyárudvar Rt.	5
131	Elek Pál	Hengermalom	3
132	Elischer Vilmos, dr.	Hengermalom	4
133	Engel Gyula, jánosi	Gizella Rt.	8
134	Engel Pál	Hengermalom	5
135	Engel Samu	Pannónia	4
136	Engl Antal	Hungária	11
137	Engl Antal	MÁH-malmok	12
138	Erber Emil	Első Budapesti	8
139	Erdődy István, gr.	Unió	2
140	Ertner Zsigmond	Viktória	3
141	Escher Alfréd	Királymalom	8
142	Feigl Ede	Viktória	12
143	Feigl Zsigmond	Viktória	13
144	Feldmann Lajos	Első Budapesti	1
145	Fellner Henrik	Első Budapesti	8
146	Fellner Henrik	Lujza	11
147	Figdor Zsigmond	Árpád	1

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
148	Figdor Zsigmond	Budai Gyárudvar Rt.	4
149	Fink Henrik	Pannónia	15
150	Fischbacher Konrád	Árpád	4
151	Fischbán Henrik	Viktória	10
152	Fischer Félix	Concordia	2
153	Fischer G.	Árpád	1
154	Fischer Károly	Lujza	n.a.
155	Fischer Samu	Lujza	3
156	Fischl Béla	Hengermalom	5
157	Fischl Gusztáv	Concordia	6
158	Fischl Károly	Első Budai	2
159	Fischl Károly	Első Budapesti	2
160	Fleischl S. Dávid	Budai Gyárudvar Rt.	1
161	Fleischl S. Dávid	Árpád	2
162	Flesch Mór	Első Budapesti	32
163	Fluck E.	Hengermalom	1
164	Fochs Antal	Pannónia	11
165	Forrai Henrik	Viktória	15
166	Förster Gyula	Első Budapesti	13
167	Frank Antal	MÁH-malmok	19
168	Frank Frigyes	Erzsébet	3
169	Freiszleder Nándor	Pesti Molnárok és Sütők	38
170	Freund Ferenc, tószögi	Concordia	2
171	Freund Fülöp	Concordia	4
172	Freund Miklós	Hungária	1
173	Freund W.	Árpád	1
174	Friedländer Jenő	Királymalom	2
175	Friedrich Győző	Concordia	17
176	Fröhlich Frigyes	Hengermalom	4
177	Fuchs Gusztáv	Hengermalom	14

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
178	Fuchs Lajos	Árpád	n.a.
179	Fuchs Rudolf	Hengermalom	25
180	Fürst Bertalan, maróthi	Gizella Rt.	10
181	Fürst László, maróthi	Gizella Rt.	10
182	Gebauer J.	Erzsébet	6
183	Gerisch Lajos	Erzsébet	3
184	Gerisch Lajos	Lujza	4
185	Gerisch Lajos	Első Budapesti	17
186	Glatz Erich, dr.	Hengermalom	9
187	Gold Zsigmond	Budai Gyárudvar Rt.	5
188	Gold Zsigmond	Pannónia	25
189	Goldberger Gusztáv Sándor	Hengermalom	3
190	Gozsdu Manó	Concordia	n.a.
191	Görgey István	Hengermalom	17
192	Görgey Vince	Hengermalom	3
193	Gräfl József	Pesti Molnárók és Sütők	1
194	Grau Lajos	Hengermalom	40
195	Greguss Lajos	Concordia	24
196	Gross Henrik	Concordia	3
197	Grötschel Imre	Hengermalom	4
198	Grötzingér Károly	Első Budapesti	1
199	Grünzweig Ottó	Királymalom	1
200	Gschwindt Mihály	Concordia	24
201	Guda Döme	Hengermalom	19
202	Gutmann Arthur, br.	Gizella Rt.	8
203	Guttman Emil, dr.	Viktória	1
204	Guttman Károly	Viktória	28
205	Gutmann Vilmos, br.	Gizella Rt.	10
206	Györfy B. Károly	Pesti Molnárók és Sütők	34
207	Haas Jakab	Lujza	9

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
208	Haberl Ferenc	Budai Király Gőzmalom Rt.	n.a.
209	Hacker Bertalan	Hungária	16
210	Hafner József	Pesti Molnárok és Sütők	27
211	Haggenmacher Árpád Pál	Haggenmacher malmai	24
212	Haggenmacher Géza Sándor	Haggenmacher malmai	6
213	Haggenmacher Henrik	Pesti Molnárok és Sütők	2
214	Haggenmacher Henrik	Haggenmacher malmai	n.a.>50
215	Haggenmacher Károly	Első Budai	2
216	Haggenmacher Károly	Erzsébet	3
217	Haggenmacher Károly	Lujza	11
218	Haggenmacher Károly	Pesti Molnárok és Sütők	11
219	Haggenmacher Károly	Első Budapesti	48
220	Haggenmacher Róbert Gáspár	Haggenmacher malmai	n.a.>20
221	Hajduschka M. L.	Árpád	6
222	Hajós József	Erzsébet	16
223	Halász Frigyes, dr.	Gizella Rt.	1
224	Halperson Ede	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.
225	Hannover Miksa Max	Pannónia	n.a.>12
226	Harkányi F.	Erzsébet	1
227	Harsányi Sándor	Concordia	7
228	Hazay Ernő	Unió	3
229	Heckt Benedek	Első Budapesti	12
230	Hedrich Hugó	Hedrich & Strauss malma	22
231	Hedrich Ödön	Hedrich & Strauss malma	12
232	Heinrich Béla, dr.	Concordia	1
233	Heinrich Béla, dr.	Hungária	9
234	Heinrich István	Concordia	23
235	Heinrich Lajos	Hengermalom	9
236	Heller Gábor	Viktória	31

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
237	Herczog Péter, csetei	Viktória	44
238	Herczog Rudolf	Viktória	20
239	Hermann Albert	Budai Gyárudvar Rt.	4
240	Herodek István	Pesti Molnárok és Sütők	4
241	Herodek István	Első Budapesti	5
242	Herz Ármin	Hungária	5
243	Herz Hermann	Lujza	7
244	Herz Salamon	Budai Gyárudvar Rt.	2
245	Herzfelder Adolf	Budai Király Gőzmalom Rt.	n.a.
246	Herzfelder Frigyes	Pannónia	1
247	Herzfelder Frigyes	Erzsébet	14
248	Herzfelder Lajos	Erzsébet	1
249	Herzfelder Lajos	Unió	4
250	Herzfelder Vilmos	Pannónia	7
251	Herzl D. Antal	Első Budai	2
252	Herzl D. Antal	Első Budapesti	n.a.
253	Herzl József	Első Budapesti	1
254	Herzl Tivadar	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.>8
255	Herzog Antal	Viktória	6
256	Herzog Zsigmond	Viktória	3
257	Hevesy Lajos	Erzsébet	6
258	Hirsch	Árpád	1
259	Hirsch Albert, dr.	Concordia	7
260	Hirsch Bernát	Unió	n.a.
261	Hirsch Ignác	Viktória	4
262	Hirsch Jakab	Árpád	3
263	Hirsch Manó	Budai Gyárudvar Rt.	1
264	Hirsch Manó	Árpád	4
265	Hirschel S. H.	Budai Király Gőzmalom Rt.	6
266	Hirschler Ede	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.>8

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
267	Hirschler Frigyes	Pannónia	4
268	Hirschler Frigyes	Lujza	14
269	Hirschler Henrik, dr.	Hungária	7
270	Hirschler Marcell	Lujza	33
271	Hoffmann Frigyes	Concordia	n.a.
272	Hoffmann Jakab, lőrinczi	Viktória	28
273	Hoffmann Károly	MÁH-malmok	7
274	Holitscher B. Lipót	Pannónia	12
275	Holitscher Fülöp	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.>4
276	Holitscher M. I.	Viktória	n.a.>7
277	Holitscher Manó	Budai Gyárudvar Rt.	1
278	Holitscher Manó	Árpád	8
279	Holl Albert	Hengermalom	3
280	Holl Béla	Hengermalom	4
281	Holländer B.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	5
282	Holzer Ede	Erzsébet	1
283	Höfler J.	Árpád	1
284	Hönich Henrik	Első Budapesti	1
285	Hönich Henrik	Erzsébet	1
286	Hönich Henrik	Concordia	14
287	Humayer Károly	Concordia	24
288	Hungmayer János	Lujza	16
289	Huszár Adolf	Hungária	7
290	Hürsch Ágoston	Első Budapesti	30
291	Igl Antal	Pesti Molnárók és Sütők	31
292	Immendörfer Ágoston	Viktória	3
293	Immendörfer Ágoston	Hengermalom	15
294	Jaensch Gusztáv	Árpád	1
295	Jaensch Gusztáv	Erzsébet	26
296	Jakabffy Győző	Pesti Molnárók és Sütők	14



	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
297	Jálics Kálmán	Első Budapesti	27
298	Jankovich János, dr.	Lujza	25
299	Jeney Lajos	Erzsébet	14
300	Jónás Lajos	Hungária	1
301	Jurenák Károly	Budai Király Gőzmalom Rt.	5
302	Kalan Henrik	Budai Gyárudvar Rt.	1
303	Kalan Henrik	Werther Frigyes malma	1
304	Kanitz Gábor	Viktória	6
305	Kann A.	Hengermalom	1
306	Kap Izidor	Pannónia	6
307	Kapy Ede	Hengermalom	11
308	Karlovszky Zsigmond	Hengermalom	n.a.>18
309	Karpeles Albert	Viktória	29
310	Karpeles Ignác	Viktória	16
311	Karpeles Vilmos	Árpád	4
312	Karsai Sándor, dr.	Concordia	3
313	Kauders Siegfried	Concordia	4
314	Kelemen Gyula, dr.	Concordia	14
315	Kelemen Lajos	Viktória	1
316	Kelen Frigyes, dr.	Gizella Rt.	5
317	Keleti Kornél, dr.	Gizella Rt.	10
318	Kell Izsó	MÁH-malmok	4
319	Kell Izsó	Hungária	17
320	Kell Jenő	Hungária	1
321	Keppich Hermann	Árpád	1
322	Keppich Hermann	Erzsébet	5
323	Keppich József	Királymalom	1
324	Kerényi Adolf	Viktória	11
325	Kéri Jenő	Lujza	8
326	Kern Albert	Budai Gyárudvar Rt.	4

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
327	Kern Ernő	Hungária	16
328	Kern Jakab	Pannónia	2
329	Kern Leo	Árpád	1
330	Kern Leo	Pannónia	5
331	Kern Vilmos	Pannónia	2
332	Kerstinger István	Budai Gyárudvar Rt.	1
333	Kerstinger István	Blum-féle Gőzmalom Rt.	2
334	Kilényi Béla	Erzsébet	18
335	Killias Vilmos	Hengermalom	12
336	Kiss Péter	Hengermalom	10
337	Klein Ferdinánd	Unió	4
338	Klein Gyula	Hungária	4
339	Klein Gyula	Első Budapesti	5
340	Kleinmann Samu	Concordia	19
341	Klerum A.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.>4
342	Klusemann Károly	Lujza	2
343	Klusemann Károly	Barber-Klusemann-malom	18
344	Knorr Elek	Első Budapesti	4
345	Kobek István	Unió	3
346	Kochmeister Frigyes	Hengermalom	n.a >30
347	Koechlin E.	Lujza	2
348	Kohen Ignác Izidor	Első Budapesti	4
349	Kohler J. C.	Pesti Molnárók és Sütők	18
350	Kohn Adolf	Budai Gyárudvar Rt.	3
351	Kohn József	Viktória	34
352	Kohner Adolf, dr.	Erzsébet	4
353	Kohner Ágoston	Pannónia	7
354	Kohner Károly	Erzsébet	24
355	Kohner Zsigmond	Pannónia	1
356	Kohner Zsigmond	Erzsébet	14

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
357	Kolisch Ede	Hengermalom	6
358	Kollár Lajos, dr.	Hengermalom	4
359	Koller Béla	Hengermalom	11
360	Koppél L. M.	Concordia	26
361	Kornfeld Zsigmond	Hungária	12
362	Kornfeld Zsigmond	MÁH-malmok	23
363	Kovács Adolf	Első Budapesti	1
364	Kovács Pál, dr.	Pesti Molnárok és Sütők	15
365	Kovácshegyi Kálmán	Lujza	1
366	Kovácshegyi Kálmán	Első Budapesti	11
367	Kovácsy Sándor, dr.	Pannónia	9
368	Kovácsy Sándor, dr.	Erzsébet	16
369	Kölber Ferenc	Első Budapesti	39
370	König Lajos	Pannónia	2
371	König Lajos	MÁH-malmok	7
372	König Lajos	Erzsébet	18
373	König Lajos (más)	Hengermalom	20
374	König Lipót	Pannónia	5
375	König Tivadar	Erzsébet	2
376	Kövér János	Unió	3
377	Kövesdy Ignác	Concordia	7
378	Králik József	Concordia	1
379	Kramer I.	Árpád	n.a.
380	Krassó Albert	Lujza	14
381	Krauss J.	Erzsébet	1
382	Krausz Izidor, megyeri, dr.	Pannónia	3
383	Krausz Izidor, megyeri, dr.	Gizella	8
384	Krausz Izidor, megyeri, dr.	Gizella Rt.	10
385	Krausz Lajos, megyeri	Gizella	25
386	Krausz Mayer, megyeri	Gizella	15

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
387	Krausz Miksa	Gizella Rt.	8
388	Krausz Zsigmond	Gizella Rt.	9
389	Krausz Zsigmond	Gizella	10
390	Kubics Gusztáv	Hungária	15
391	Kumainer Antal	Schmidt & Császár	n.a.
392	Kunig József	Első Budapesti	24
393	Kutrer Arthur	Erzsébet	12
394	Küszler S.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.
395	Laehne Hugó, kőszegfalvi	Hungária	6
396	Lakatos Lajos	Unió	n.a.
397	Lánczy Leó	Erzsébet	1
398	Lánczy Leó	Első Budapesti	20
399	Láng Alajos	Hengermalom	1
400	Lang Ernő	MÁH-malmok	6
401	Lang Jakab	Erzsébet	1
402	Lang Jakab	Lujza	1
403	Lang Jakab	Pesti Molnárok és Sütők	1
404	Lang Jakab	Első Budapesti	24
405	Langfelder Ede	Erzsébet	2
406	Langfelder Ede	Lujza	10
407	Langfelder Ede	Pesti Molnárok és Sütők	10
408	Langfelder Ede	Első Budapesti	24
409	Lányi Jakab, lovag	Pannónia	17
410	Latinovits György	Unió	n.a.
411	Lederer József	Concordia	38
412	Lederer Sándor, lovag, br.	Hengermalom	8
413	Leinwatter Mátyás	Lujza	3
414	Leipzigier Vilmos	Erzsébet	1
415	Leipzigier Vilmos	Első Budapesti	15
416	Lencz Ágoston	Első Budapesti	12

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
417	Lengl Illés	Pesti Molnárok és Sütők	5
418	Leopold Ignác	Árpád	1
419	Leopold Ignác	Budai Gyárudvar Rt.	3
420	Lévay H.	Erzsébet	1
421	Leyer Emil	Hungária	13
422	Lill Tivadar	Lujza	4
423	Linhardt Rudolf	Első Budapesti	14
424	Lipp Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	4
425	Loisch Ede	Budai Gyárudvar Rt.	2
426	Lord Samu	Viktória	3
427	Lorsch F.	Budai Gyárudvar Rt.	1
428	Lövényi Lajos	Unió	1
429	Löwenberg Mór	Blum-féle Gőzmalom Rt.	1
430	Löwenstein Béla, dr.	Hedrich & Strauss malma	1
431	Löwenstein Béla, dr.	Királymalom	9
432	Löwy Miksa	Budai Gyárudvar Rt.	2
433	Löwy Miksa	Lujza	11
434	Löwy Miksa	Első Budapesti	45
435	Lubelszky Frigyes	Gizella Rt.	5
436	Lubich Emil	Hengermalom	20
437	Luby Boldizsár	Hengermalom	4
438	Luczenbacher Pál, id.	Concordia	3
439	Lukács József, szegedi	Viktória	5
440	Lukátsovits B.	Hengermalom	10
441	Machlup Adolf	Blum-féle Gőzmalom Rt.	5
442	Machlup Adolf	Lujza	20
443	Machlup Ede	Blum-féle Gőzmalom Rt.	1
444	Machlup Ede	Pannónia	13
445	Máday Izidor	Lujza	4
446	Maerle Márk	Viktória	n.a. >7

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
447	Maerle Vilmos	Viktória	15
448	Mandello Károly, dr.	Pannónia	27
449	Mandl Antal	Concordia	25
450	Mandl Ignác I.	Blum-féle Gözmalom Rt.	1
451	Mandl Ignác I.	Concordia	28
452	Mangold József	Budai Gyárudvar Rt.	n.a. >4
453	Mannaberg Mihály	Viktória	8
454	Mannaberg Mihály, ifj.	Viktória	16
455	Mannheimer Leo	Concordia	3
456	Mannheimer Leo	Lujza	7
457	Mauthner Zsigmond	MÁH-malmok	14
458	Mauthner Zsigmond	Unió	n.a.
459	May Andor Henrik	Gizella	13
460	Mayer Félix	Haggenmacher malmai	15
461	Mayer Ottó	Erzsébet	3
462	Mayer Ottó	Lujza	8
463	Mayer Ottó	Pesti Molnárok és Sütők	8
464	Mayer Ottó	Első Budapesti	9
465	Medecz József	Első Budai	2
466	Medecz József	Első Budapesti	4
467	Mehnert Ernő	Hengermalom	11
468	Mehnert Gyula	Barber-Klusemann-malom	6
469	Mehnert Gyula	Lujza	6
470	Meinhart Gusztáv	Hungária	3
471	Mekler Károly	Kiráymalom	9
472	Merker Hermann	Erzsébet	3
473	Mlady Antal	Pannónia	3
474	Moravec Lajos	Erzsébet	2
475	Morvay István	Hengermalom	2
476	Müller Henrik	Pesti Molnárok és Sütők	37

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
477	Müller Vilmos	Viktória	28
478	Naeff Ferenc	Erzsébet	24
479	Nagel Hermann	Árpád	2
480	Nasztl Mór	Viktória	1
481	Neugebauer László, aszódi	Hungária	6
482	Neuhofer János, dr.	Első Budapesti	15
483	Neuman Frigyes, gárdonyi	Lujza	33
484	Neuman J.	Erzsébet	6
485	Neuman Miksa, királyhalmi	Hengermalom	16
486	Neuschloss E.	Erzsébet	1
487	Neuschloss Ödön	Hengermalom	9
488	Neuwelt Ármin	Unió	n.a.
489	Nyiri Josa	Unió	n.a.
490	Obláth Gyula	Lujza	4
491	Oesterreicher Ignác	Erzsébet	4
492	Oesterreicher Samu, dr.	Erzsébet	3
493	Oppenheim I I.	Árpád	5
494	Ormai Mór	Pannónia	13
495	Ormódy Vilmos	Erzsébet	18
496	Ossoinack Lajos	Hungária	8
497	Ottlik Lajos	Királymalom	9
498	Pallavichini Ede, őgr.	MÁH-malmok	12
499	Pauer Leo	Első Budapesti	16
500	Payr Ede	Viktória	18
501	Pekár Imre, rosznyói	Hengermalom	2
502	Pekár Imre, rosznyói	Pannónia	8
503	Perlmutter Jakab	Concordia	6
504	Pfeiffer Ignác	Blum-féle Gőzmalom Rt.	7
505	Pick Illés	Concordia	4
506	Piller M.	Első Budapesti	1

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
507	Pittel Gyula, br.	Unió	n.a.
508	Planer Miksa, dr.	Hengermalom	4
509	Pollák Adolf	Concordia	1
510	Pollák Adolf	Budai Király Gőzmalom Rt.	2
511	Pontzen Ágoston	Lujza	6
512	Popper I. István	Lujza	15
513	Porges Henrik	Viktória	1
514	Pucher József, bagosi	Első Budapesti	3
515	Radivojevits Antal	Unió	n.a.
516	Rajner Kálmán	Hengermalom	23
517	Rajz Béla	Erzsébet	1
518	Rechnitz Henrik	Budai Gyárudvar Rt.	11
519	Rédei József	Hungária	9
520	Reisz Alfréd	Erzsébet (Temesvár)	4
521	Reitter Nándor	Erzsébet	4
522	Reitz Emil, dr.	MÁH-malmok	5
523	Renschler Rezső	Erzsébet	3
524	Renschler Rezső	Első Budapesti	13
525	Reusz Henrik, ráthonyi	Pesti Molnárok és Sütők	4
526	Reusz Henrik, ráthonyi	Első Budapesti	33
527	Reusz Károly	Erzsébet	n.a.
528	Richetti Ödön, de Terralba	Királymalom	6
529	Riedle Miksa	Hengermalom	14
530	Rieger Géza	Viktória	4
531	Riegler György	Blum-féle malom	1
532	Riegler György	Viktória	47
533	Riesz Tivadar	Első Budapesti	12
534	Roeszner F. M.	Pannónia	7
535	Róna Zsigmond	Hungária	16
536	Rosenberg Bódog Félix	Hungária	17



	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
537	Rosenberg Miksa	Királymalom	9
538	Rosenfeld Ferd.	Budai Gyárudvar Rt.	n.a.
539	Rosenfeld Károly	Concordia	14
540	Rosenfeld Nándor	Budai Gyárudvar Rt.	1
541	Rosenfeld Nándor	Unió	4
542	Rózsa Lajos	Első Budai	1
543	Rózsa Lajos	Első Budapesti	26
544	Rózsavölgyi Manó, dr.	Viktória	20
545	Rötzer Ferenc	Concordia	23
546	Rudnyánszky F.	Erzsébet	1
547	Ruhmann Móricz	Blum-féle Gőzmalom Rt.	2
548	Russó Illés	Hungária	16
549	Rust Bernát	Budai Király Gőzmalom Rt.	6
550	Sachs Simon	Pesti Molnárok és Sütők	18
551	Schiff L.	Pesti Molnárok és Sütők	n.a.
552	Schlackner A. József	Concordia	13
553	Schlatter Károly	Árpád	1
554	Schlatter Károly	Hengermalom	11
555	Schlesinger I.	Árpád	n.a.>7
556	Schlesinger Pál	Hungária	3
557	Schmidt József	Schmidt & Császár	36
558	Schmidt József, ifj., dr.	Schmidt & Császár	11
559	Schmidt Richárd	Schmidt & Császár	12
560	Schmiedlechner György	Pesti Molnárok és Sütők	18
561	Schmiedlechner Károly	Pesti Molnárok és Sütők	39
562	Schnetzer Ágoston	Concordia	20
563	Schopper Jenő Ágoston	Concordia	13
564	Schön József	Pesti Molnárok és Sütők	26
565	Schön József (más)	Lujza	12
566	Schrecker Izidor	Pannónia	1

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
567	Schrecker Izidor	Concordia	22
568	Schuk Jakab	Pesti Molnárok és Sütők	2
569	Schuk Jakab	Első Budapesti	8
570	Schulek Alfréd, dr.	Hengermalom	4
571	Schuller Antal Ernő	Pesti Molnárok és Sütők	4
572	Schwaltz Károly	Pesti Molnárok és Sütők	24
573	Schwarz Ármin	Pannónia	1
574	Schwarz Ármin	Erzsébet	30
575	Schwarz Béla	Gizella	8
576	Schwarz Béla	Gizella Rt.	10
577	Schwarz Benő	Viktória	14
578	Schwarz Lipót	Hedrich & Strauss malma	2
579	Schwarz Lipót	Királymalom	9
580	Schwarz Tivadar	Erzsébet	30
581	Schweiger Adolf	Árpád	8
582	Schweiger Henrik	Gizella Rt.	4
583	Schweiger Márton	Budai Gyárudvar Rt.	3
584	Schwimmer Sándor	Concordia	11
585	Seidl Aurél, magyarádi	Hengermalom	4
586	Seidl Jenő	Hengermalom	3
587	Sicher Simon	Concordia	4
588	Sidwers Ede	Concordia	20
589	Sigmund Vilmos, dr.	Viktória	3
590	Sigray Pál, dr.	Pesti Molnárok és Sütők	20
591	Silberstein Zsigmond	Blum-féle Gőzmalom Rt.	4
592	Simon Izidor, dr.	Concordia	36
593	Simon Jakab	Pannónia	1
594	Simon Jakab	Hungária	2
595	Simon Jakab	Királymalom	9
596	Simon Jakab	Erzsébet	24

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
597	Singer Sámuel	Viktória	6
598	Sonnenberg Imre	Pannónia	1
599	Sonnenberg Imre	Erzsébet	21
600	Spitzer Adolf, dr.	Pannónia	6
601	Spitzer Albert	Erzsébet	13
602	Spitzer Gerzson	Budai Király Gőzmalom Rt.	2
603	Spitzer Simon	Első Budapesti	4
604	Stalperson L.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.
605	Steden I.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.>3
606	Steiger Gyula, v.	Pannónia	17
607	Steiger Ödön	Hengermalom	24
608	Stein József	Első Budapesti	2
609	Stein József	Lujza	6
610	Steinacker Arthur	Hungária	17
611	Steinbach Vilmos	Blum-féle Gőzmalom Rt.	6
612	Steiner Henrik	Erzsébet	4
613	Steiner Miksa	Viktória	3
614	Stern B.	Árpád	2
615	Stern Ignác	Blum-féle Gőzmalom Rt.	5
616	Stern Károly, dr.	Gizella Rt.	2
617	Stern S.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	3
618	Stesser József	Hengermalom	14
619	Strasser Alajos	Pannónia	24
620	Strasser Imre, dr.	Concordia	8
621	Strasser Ödön	Concordia	1
622	Strasser Richard, kispábi	Concordia	4
623	Strasser Róbert	Lujza	11
624	Strasser Sándor, kispábi	Pannónia	7
625	Strasser Sándor, kispábi	Concordia	14
626	Strasser Zsigmond	Lujza	32

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
627	Strauss Emil	Királymalom	9
628	Strauss Emil	Hedrich & Strauss malma	28
629	Strauss Mór	Királymalom	9
630	Strauss Mór	Hedrich & Strauss malma	13
631	Strauss Rezső	Hedrich & Strauss malma	2
632	Strausz Ráfáel	Concordia	1
633	Strobencz Alajos	Concordia	14
634	Stumpf Károly	Hengermalom	9
635	Stux Sándor	Pesti Molnárok és Sütők	5
636	Sucher József	Első Budapesti	3
637	Sváb Gyula	Concordia	19
638	Szabó József	Blum-féle Gőzmalom Rt.	1
639	Széchenyi Béla, gr., v.b.t.t.	Hengermalom	16
640	Széchenyi Viktor, gr.	Hengermalom	8
641	Szelke József, dr.	Pesti Molnárok és Sütők	23
642	Szénássy Károly	Erzsébet	7
643	Szende Károly	Királymalom	9
644	Szirmai Oszkár	MÁH-malmok	7
645	Szokoly Gyula	Viktória	8
646	Szvetenay Miklós, dr.	Hengermalom	11
647	Tafler József	Viktória	9
648	Tallián Lajos	Pesti Molnárok és Sütők	4
649	Täschler I. I.	Árpád	1
650	Taussig Hugó	Budai Gyárudvar Rt.	3
651	Tedesco Ármin	Concordia	4
652	Tolnay Lajos	Hengermalom	16
653	Tóth Béla, dr.	Pesti Molnárok és Sütők	8
654	Török Béla, dr.	Hengermalom	9
655	Treichlinger József	Concordia	24
656	Trueb H. G.	Hengermalom	1

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
657	Tschögl János	Blum-féle Gőzmalom Rt.	5
658	Uhl Sándor	Viktória	11
659	Ullmann Adolf	MÁH-malmok	6
660	Ullmann Emil, baranyavári	Lujza	21
661	Ullmann Károly József	Pannónia	23
662	Ullmann M. G. Mór(ic) György, baranyavári	Lujza	31
663	Ullmann Ödön	Lujza	1
664	Ullmann Pál, dr.	Lujza	14
665	Unger József	Pesti Molnárok és Sütők	n.a.
666	Urbanek Károly	Lujza	3
667	Valatin József	Pesti Molnárok és Sütők	n.a.
668	Vamberger A.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	1
669	Vécsey Sándor, von	Pannónia	7
670	Végh Arthur	Erzsébet	10
671	Veigelsberg Hugó	Concordia	3
672	Vetter János	Hengermalom	7
673	Volny József	Viktória	2
674	Wahrmann Mór	Pannónia	29
675	Wahrmann Sándor	Lujza	32
676	Waigand Ferenc	Első Budapesti	10
677	Waigand Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	40
678	Waigand József, dr.	Pesti Molnárok és Sütők	6
679	Walder Gyula	Concordia	6
680	Walthier Gyula	Hungária	15
681	Weinberger K.	Erzsébet	10
682	Weiner Samu	Hungária	4
683	Weisenbacher Endre	Első Budapesti	7
684	Weisenbacher Endre	Lujza	7
685	Weisz Ármin	Viktória	11

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
686	Weisz B. Adolf	Budai Gyárudvar Rt.	1
687	Weisz B. Adolf	Első Budapesti	n.a.>8
688	Weisz B. Arnold	Erzsébet	n.a. > 5
689	Weisz Bertold	Budai Király Gőzmalom Rt.	4
690	Weisz Bertold	Concordia	7
691	Weisz Fülöp	Erzsébet	7
692	Weisz Fülöp	Királymalom	9
693	Weisz János	Unió	n.a.
694	Weisz Mór	Budai Király Gőzmalom Rt.	4
695	Weiszmaier Izidor	Concordia	1
696	Weiszmaier Izidor	Pannónia	2
697	Wellisch Lajos	Viktória	6
698	Weninger Vince	MÁH-malmok	4
699	Werkner Zsigmond	Erzsébet	19
700	Werther Alvin	Werther Frigyes malma	n.a.
701	Werther Frigyes, numvári	Werther Frigyes malma	n.a.
702	Wickenburg Márk, gr.	Hungária	2
703	Wiedenkeller Dávid H.	Concordia	14
704	Wiener Ede	Budai Gyárudvar Rt.	n.a.
705	Winter Jakab	Viktória	n.a.
706	Winterberg Gyula	Viktória	40
707	Wodianer Albert	Concordia	1
708	Wodianer Béla	Unió	n.a.
709	Wohlheim Ernő	Unió	4
710	Wolfeiger Adolf	Lujza	1
711	Wolfeiger A(dolf)	Budai Gyárudvar Rt.	n.a.> 4
712	Wolfner Gyula	Lujza	8
713	Zala Adolf	Királymalom	8
714	Zichy Nándor, ifj., gr.	Hungária	4
715	Zorn Antal	Pesti Molnárok és Sütők	n.a.

	Név	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
716	Zückler Adolf	Első Budapesti	25
717	Zwickl József	Pesti Molnárok és Sütők	24

Összes pozicionális minta: 717 item, 602 fő.

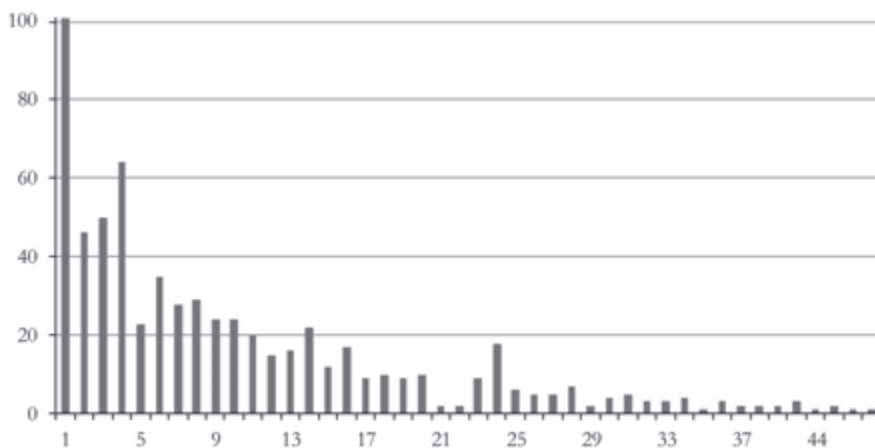
n.a. = nincs adat, illetve nem határozható meg a kétféle forrás alapján a malomban töltött idő;

n.a.>szám = nincs pontos adat, de egy minimum időtartam meghatározható a malombeli jelenlétről

Egy malomnál, pozícióban eltöltött átlagos idő 657 item alapján, vagyis ahol közelítőleg pontos időtartam meghatározható: kb. 10 év (pontosabban 10,045 év).

350

1. ÁBRA. A teljes pozicionális adatbázis eloszlása  
( $x$  = egy malomvállalatnál eltöltött idő;  $y$  = az időtartam gyakorisága)



A teljes pozicionális adatbázis eloszlása – a diagram alapjául szolgáló táblázat

Egy malomban eltöltött idő	Az időtartam gyakorisága	Egy malomban eltöltött idő	Az időtartam gyakorisága	Egy malomban eltöltött idő	Az időtartam gyakorisága
1	101	16	17	31	5
2	46	17	9	32	3
3	50	18	10	33	3
4	64	19	9	34	4
5	23	20	10	35	1
6	35	21	2	36	3
7	28	22	2	37	2
8	29	23	9	38	2
9	24	24	18	39	2
10	24	25	6	40	3
11	20	26	5	44	1
12	15	27	5	45	2
13	16	28	7	47	1
14	22	29	2	48	1
15	12	30	4		

7. TÁBLÁZAT. Az egy malomvállalatnál, pozícióban eltöltött átlagos időt meghaladó személyek listája a Compassok és cégjegyzékek alapján (1914-ig)

	Tíz évnél több időt egy malomban pozícióban eltöltők neve	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
1	Adler Lajos	Viktória	28
2	Adler Mór	Erzsébet	34
3	Aebly Frigyes	Hengermalom	12
4	Altmann Károly	Lujza	24
5	Altschul Simon	Erzsébet	16
6	Altstädter Rudolf	Budai Gyárudvar Rt.	12
7	Andreae Emil	Viktória	n.a.>11
8	Arkauer József	Pesti Molnárok és Sütők	26



	Tíz évnél több időt egy malomban pozícióban eltöltők neve	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
9	Auer Róbert, alsóterényi	Hungária	13
10	Bacher Emil	Viktória	28
11	Bakonyi Miksa	Pannónia	19
12	Barber F. H. Ágoston	Barber–Klusemann-malom	18
13	Barcza Károly	Hungária	16
14	Bárkány Leo	Hungária	17
15	Basch Fülöp I.	Első Budapesti	36
16	Basch Gyula	Első Budapesti	11
17	Bauer Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	24
18	Baumgarten Lajos	Erzsébet	30
19	Becker Károly	Pesti Molnárok és Sütők	31
20	Beer Salamon	Első Budapesti	27
21	Beimel Sándor	Lujza	23
22	Bereznay István, von	Erzsébet	16
23	Bernát István, korlátkői, dr.	Hungária	14
24	Bernfeld Adolf	Hungária	13
25	Biermann Gusztáv	Pannónia	14
26	Bischitz Lajos	Erzsébet	19
27	Bock Máté	Erzsébet	31
28	Boschán József	Gizella	13
29	Brüll Lipót	MÁH-malmok	19
30	Brüll Miksa, lovag	Hengermalom	16
31	Bun József	Lujza	23
32	Burchard-Bélaváry Konrád	Hengermalom	45
33	Cunradi Jenő	Hungária	13
34	Czametzer Ignác	Pannónia	13
35	Csányi Ágoston	Concordia	18
36	Császár Jenő	Schmidt & Császár	27
37	Déry Izidor	Lujza	37

	Tíz évnél több időt egy malomban pozícióban eltöltők neve	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
38	Deutsch Antal, kemenes-mihályfalvai	Viktória	35
39	Deutsch Bernát	Concordia	23
40	Deutsch József	Első Budapesti	19
41	Deutsch Károly, hatvani, br.	Concordia	14
42	Deutsch Sándor, halmi	Első Budapesti	24
43	Deutsch Simon	Concordia	34
44	Dietl Emil	Pesti Molnárok és Sütők	20
45	Engl Antal	Hungária	11
46	Engl Antal	MÁH-malmok	12
47	Feigl Ede	Viktória	12
48	Feigl Zsigmond	Viktória	13
49	Fellner Henrik	Lujza	11
50	Fink Henrik	Pannónia	15
51	Flesch Mór	Első Budapesti	32
52	Fochs Antal	Pannónia	11
53	Forrai Henrik	Viktória	15
54	Förster Gyula	Első Budapesti	13
55	Frank Antal	MÁH-malmok	19
56	Freiszleder Nándor	Pesti Molnárok és Sütők	38
57	Friedrich Győző	Concordia	17
58	Fuchs Gusztáv	Hengermalom	14
59	Fuchs Rudolf	Hengermalom	25
60	Gerisch Lajos	Első Budapesti	17
61	Gold Zsigmond	Pannónia	25
62	Görgey István	Hengermalom	17
63	Grau Lajos	Hengermalom	40
64	Greguss Lajos	Concordia	24
65	Gschwindt Mihály	Concordia	24
66	Guda Döme	Hengermalom	19

	Tíz évnél több időt egy malomban pozícióban eltöltők neve	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
67	Guttman Károly	Viktória	28
68	Györfy B. Károly	Pesti Molnárok és Sütők	34
69	Hacker Bertalan	Hungária	16
70	Hafner József	Pesti Molnárok és Sütők	27
71	Haggenmacher Árpád Pál	Haggenmacher malmai	24
72	Haggenmacher Henrik	Haggenmacher malmai	n.a.>50
73	Haggenmacher Károly	Lujza	11
74	Haggenmacher Károly	Pesti Molnárok és Sütők	11
75	Haggenmacher Károly	Első Budapesti	48
76	Haggenmacher Róbert Gáspár	Haggenmacher malmai	n.a.>20
77	Hajós József	Erzsébet	16
78	Hannover Miksa Max	Pannónia	n.a.>12
79	Heckt Benedek	Első Budapesti	12
80	Hedrich Hugó	Hedrich & Strauss malma	22
81	Hedrich Ödön	Hedrich & Strauss malma	12
82	Heinrich István	Concordia	23
83	Heller Gábor	Viktória	31
84	Herczog Péter, csetei	Viktória	44
85	Herczog Rudolf	Viktória	20
86	Herzfelder Frigyes	Erzsébet	14
87	Hirschler Frigyes	Lujza	14
88	Hirschler Marcell	Lujza	33
89	Hoffmann Jakab, lőrinczi	Viktória	28
90	Holitscher B. Lipót	Pannónia	12
91	Hönich Henrik	Concordia	14
92	Humayer Károly	Concordia	24
93	Hungmayer János	Lujza	16
94	Hürsch Ágoston	Első Budapesti	30
95	Igl Antal	Pesti Molnárok és Sütők	31

	Tíz évnél több időt egy malomban pozícióban eltöltők neve	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
96	Immendorfer Ágoston	Hengermalom	15
97	Jaensch Gusztáv	Erzsébet	26
98	Jakabffy Győző	Pesti Molnárók és Sütők	14
99	Jálics Kálmán	Első Budapesti	27
100	Jankovich János, dr.	Lujza	25
101	Jeney Lajos	Erzsébet	14
102	Kapy Ede	Hengermalom	11
103	Karlovsky Zsigmond	Hengermalom	n.a.>18
104	Karpeles Albert	Viktória	29
105	Karpeles Ignác	Viktória	16
106	Kelemen Gyula, dr.	Concordia	14
107	Kell Izsó	Hungária	17
108	Kerényi Adolf	Viktória	11
109	Kern Ernő	Hungária	16
110	Kilényi Béla	Erzsébet	18
111	Killias Vilmos	Hengermalom	12
112	Kleinmann Samu	Concordia	19
113	Klusemann Károly	Barber–Klusemann-malom	18
114	Kochmeister Frigyes	Hengermalom	n.a >30
115	Kohler J. C.	Pesti Molnárók és Sütők	18
116	Kohn József	Viktória	34
117	Kohner Károly	Erzsébet	24
118	Kohner Zsigmond	Erzsébet	14
119	Koller Béla	Hengermalom	11
120	Koppél L. M.	Concordia	26
121	Kornfeld Zsigmond	Hungária	12
122	Kornfeld Zsigmond	MÁH-malmok	23
123	Kovács Pál, dr.	Pesti Molnárók és Sütők	15
124	Kovácshegyi Kálmán	Első Budapesti	11
125	Kovácsy Sándor, dr.	Erzsébet	16

	Tíz évnél több időt egy malomban pozícióban eltöltők neve	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
126	Kölber Ferenc	Első Budapesti	39
127	König Lajos	Erzsébet	18
128	König Lajos (más)	Hengermalom	20
129	Krassó Albert	Lujza	14
130	Krausz Lajos, megyeri	Gizella	25
131	Krausz Mayer, megyeri	Gizella	15
132	Kubics Gusztáv	Hungária	15
133	Kunig József	Első Budapesti	24
134	Kutrer Arthur	Erzsébet	12
135	Lánczy Leó	Első Budapesti	20
136	Lang Jakab	Első Budapesti	24
137	Langfelder Ede	Első Budapesti	24
138	Lányi Jakab, lovag	Pannónia	17
139	Lederer József	Concordia	38
140	Leipziger Vilmos	Első Budapesti	15
141	Lencz Ágoston	Első Budapesti	12
142	Leyer Emil	Hungária	13
143	Linhardt Rudolf	Első Budapesti	14
144	Löwy Miksa	Lujza	11
145	Löwy Miksa	Első Budapesti	45
146	Lubich Emil	Hengermalom	20
147	Machlup Adolf	Lujza	20
148	Machlup Ede	Pannónia	13
149	Maerle Vilmos	Viktória	15
150	Mandello Károly, dr.	Pannónia	27
151	Mandl Antal	Concordia	25
152	Mandl Ignác I.	Concordia	28
153	Mannaberg Mihály, ifj.	Viktória	16
154	Mauthner Zsigmond	MÁH-malmok	14
155	May Andor Henrik	Gizella	13

	Tíz évnél több időt egy malomban pozícióban eltöltők neve	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
156	Mayer Félix	Haggenmacher malmai	15
157	Mehnert Ernő	Hengermalom	11
158	Müller Henrik	Pesti Molnárók és Sütők	37
159	Müller Vilmos	Viktória	28
160	Naeff Ferenc	Erzsébet	24
161	Neuhofer János, dr.	Első Budapesti	15
162	Neuman Frigyes, gárdonyi	Lujza	33
163	Neuman Miksa, királyhalmi	Hengermalom	16
164	Ormai Mór	Pannónia	13
165	Ormódy Vilmos	Erzsébet	18
166	Pallavichini Ede, örgr.	MÁH-malmok	12
167	Pauer Leo	Első Budapesti	16
168	Payr Ede	Viktória	18
169	Popper I. István	Lujza	15
170	Rajner Kálmán	Hengermalom	23
171	Rechnitz Henrik	Budai Gyárudvar Rt.	11
172	Renschler Rezső	Első Budapesti	13
173	Reusz Henrik, ráthonyi	Első Budapesti	33
174	Riedle Miksa	Hengermalom	14
175	Riegler György	Viktória	47
176	Riesz Tivadar	Első Budapesti	12
177	Róna Zsigmond	Hungária	16
178	Rosenberg Bódog Félix	Hungária	17
179	Rosenfeld Károly	Concordia	14
180	Rózsa Lajos	Első Budapesti	26
181	Rózsavölgyi Manó, dr.	Viktória	20
182	Rötzer Ferenc	Concordia	23
183	Russó Illés	Hungária	16
184	Sachs Simon	Pesti Molnárók és Sütők	18
185	Schlackner A. József	Concordia	13

	Tíz évnél több időt egy malomban pozícióban eltöltők neve	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
186	Schlatter Károly	Hengermalom	11
187	Schmidt József	Schmidt & Császár	36
188	Schmidt József, ifj., dr.	Schmidt & Császár	11
189	Schmidt Richárd	Schmidt & Császár	12
190	Schmiedlechner György	Pesti Molnárok és Sütők	18
191	Schmiedlechner Károly	Pesti Molnárok és Sütők	39
192	Schnetzer Ágoston	Concordia	20
193	Schopper Jenő Ágoston	Concordia	13
194	Schön József	Pesti Molnárok és Sütők	26
195	Schön József (más)	Lujza	12
196	Schrecker Izidor	Concordia	22
197	Schwaltz Károly	Pesti Molnárok és Sütők	24
198	Schwarz Ármin	Erzsébet	30
199	Schwarz Benő	Viktória	14
200	Schwarz Tivadar	Erzsébet	30
201	Schwimmer Sándor	Concordia	11
202	Sidwers Ede	Concordia	20
203	Sigray Pál, dr.	Pesti Molnárok és Sütők	20
204	Simon Izidor, dr.	Concordia	36
205	Simon Jakab	Erzsébet	24
206	Sonnenberg Imre	Erzsébet	21
207	Spitzer Albert	Erzsébet	13
208	Steiger Gyula, v.	Pannónia	17
209	Steiger Ödön	Hengermalom	24
210	Steinacker Arthur	Hungária	17
211	Stesser József	Hengermalom	14
212	Strasser Alajos	Pannónia	24
213	Strasser Róbert	Lujza	11
214	Strasser Sándor, kisbábi	Concordia	14
215	Strasser Zsigmond	Lujza	32

	Tíz évnél több időt egy malomban pozícióban eltöltők neve	Malom	Egy malomban eltöltött összes idő
216	Strauss Emil	Hedrich & Strauss malma	28
217	Strauss Mór	Hedrich & Strauss malma	13
218	Strobencz Alajos	Concordia	14
219	Sváb Gyula	Concordia	19
220	Széchenyi Béla, gr., v.b.t.t.	Hengermalom	16
221	Szelke József, dr.	Pesti Molnárok és Sütők	23
222	Szvetenay Miklós, dr.	Hengermalom	11
223	Tolnay Lajos	Hengermalom	16
224	Treichlinger József	Concordia	24
225	Uhl Sándor	Viktória	11
226	Ullmann Emil, baranyavári	Lujza	21
227	Ullmann Károly József	Pannónia	23
228	Ullmann M. G. Mór(ic) György, baranyavári	Lujza	31
229	Ullmann Pál, dr.	Lujza	14
230	Wahrman Mór	Pannónia	29
231	Wahrman Sándor	Lujza	32
232	Waigand Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	40
233	Walthier Gyula	Hungária	15
234	Weisz Ármin	Viktória	11
235	Werkner Zsigmond	Erzsébet	19
236	Wiedenkeller Dávid H.	Concordia	14
237	Winterberg Gyula	Viktória	40
238	Zückler Adolf	Első Budapesti	25
239	Zwick József	Pesti Molnárok és Sütők	24



8. TÁBLÁZAT. Az egy malomvállalatnál és az egy pozíció típusban átlagnál több időt eltöltők összehasonlító táblázata Compassok és cégjegyzékek alapján (1914-ig)

Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban	
28	Viktória	Adler Lajos	1
34	Erzsébet	Adler Mór	2
12	Hengermalom	Aebly Frigyes	3
24	Lujza	Altmann Károly	4
16	Erzsébet	Altschul Simon	5
12	Budai Gyárudvar Rt.	Altstädter Rudolf	6
n.a.>11	Viktória	Andreae Emil	7
26	Pesti Molnárok és Sütők	Arkauer József	8
13	Hungária	Auer Róbert, alsóterényi	9
28	Viktória	Bacher Emil	10
19	Pannónia	Bakonyi Miksa	11
18	Barber-Klusemann-malom	Barber F. H. Ágoston	12
16	Hungária	Barcza Károly	13
17	Hungária	Bárkány Leo	14
36	Első Budapesti	Basch Fülöp I.	15
			16
11	Első Budapesti	Basch Gyula	
24	Pesti Molnárok és Sütők	Bauer Ferenc	17
			18
30	Erzsébet	Baumgarten Lajos	19
31	Pesti Molnárok és Sütők	Becker Károly	20
27	Első Budapesti	Beer Salamon	21

	Átlagnál több időt eltöltők egy pozíció típusban	Malomvállalat	Pozíció típus	Összes idő a pozícióban
	Adler Lajos	Viktória	stratégiai vezető	28
	Adler Mór	Erzsébet	stratégiai vezető	34
	Aebly Frigyes	Hengermalom	stratégiai vezető	12
	Altmann Károly	Lujza	stratégiai vezető	24
	Altschul Simon	Erzsébet	stratégiai vezető	14
	Altstädter Rudolf	Budai Gyárudvar Rt.	stratégiai vezető	12
	Andreae Emil	Viktória	stratégiai vezető	n.a.>11
	Arkauer József	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	15
	Arkauer József	Pesti Molnárok és Sütők	operatív vezető	12
	Auer Róbert, alsóterényi	Hungária	stratégiai vezető	13
	Bacher Emil	Viktória	stratégiai vezető	11
	Bacher Emil	Viktória	operatív vezető	26
	Bakonyi Miksa	Pannónia	operatív vezető	11
	Barber F. H. Ágoston	Barber–Klusemann-malom	tulajdonosi pozíció	18
	Barcza Károly	Hungária	stratégiai vezető	16
	Bárkány Leo	Hungária	operatív vezető	15
	Basch Fülöp I.	Első Budapesti	stratégiai vezető	36
	Basch Gyula	Gizella Rt.	stratégiai vezető	10
	Basch Gyula	Első Budapesti	felügyelőség	11
	Bauer Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	24
	Baumgarten Ignác	Erzsébet	stratégiai vezető	10
	Baumgarten Lajos	Erzsébet	stratégiai vezető	30
	Becker Károly	Pesti Molnárok és Sütők	felügyelőség	24
	Beer Salamon	Első Budapesti	stratégiai vezető	27

Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban	
23	Lujza	Beimel Sándor	22
			23
16	Erzsébet	Bereznay István, von	24
			25
14	Hungária	Bernát István, korlátközi, dr.	26
13	Hungária	Bernfeld Adolf	27
14	Pannónia	Biermann Gusztáv	28
			29
			30
19	Erzsébet	Bischitz Lajos	31
31	Erzsébet	Bock Máté	32
13	Gizella	Boschán József	33
19	MÁH-malmok	Brüll Lipót	34
16	Hengermalom	Brüll Miksa, lovag	35
23	Lujza	Bun József	36
45	Hengermalom	Burchard-Bélaváry Konrád	37
13	Hungária	Cunradi Jenő	38
13	Pannónia	Czametzer Ignác	39
18	Concordia	Csányi Ágoston	40
27	Schmidt & Császár	Császár Jenő	41
37	Lujza	Déry Izidor	42

	Átlagnál több időt eltöltők egy pozíciótípusban	Malomvállalat	Pozíciótípus	Összes idő a pozícióban
	Beimel Sándor	Lujza	stratégiai vezető	21
	Benedek Elemér	Hungária	tisztviselő	10
	Bereznay István, von	Erzsébet	felügyelőség	15
	Bergner Norbert	Hungária	tisztviselő	10
	Bernát István, korlátkői, dr.	Hungária	stratégiai vezető	14
	Bernfeld Adolf	Hungária	tisztviselő	13
	Biermann Gusztáv	Pannónia	tisztviselő	14
	Birnbaum Imre	Lujza	felügyelő	10
	Bischitz Arthur	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	10
	Bischitz Lajos	Erzsébet	felügyelőség	19
	Bock Máté	Erzsébet	stratégiai vezető	10
	Bock Máté	Erzsébet	operatív vezető	15
	Bock Máté	Erzsébet	tisztviselő	14
	Boschán József	Gizella	tisztviselő	13
	Brüll Lipót	MÁH-malmok	tisztviselő	19
	Brüll Miksa, lovag	Hengermalom	stratégiai vezető	16
	Bun József	Lujza	stratégiai vezető	13
	Bun József	Lujza	felügyelőség	10
	Burchard-Bélaváry Konrád	Hengermalom	stratégiai vezető	38
	Burchard-Bélaváry Konrád	Hengermalom	operatív vezető	15
	Cunradi Jenő	Hungária	stratégiai vezető	13
	Czametzer Ignác	Pannónia	tisztviselő	13
	Csányi Ágoston	Concordia	stratégiai vezető	18
	Császár Jenő	Schmidt & Császár	tulajdonosi pozíció	27
	Déry Izidor	Lujza	stratégiai vezető	12
	Déry Izidor	Lujza	operatív vezető	23

Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban		
35	Viktória	Deutsch Antal, kemenes-mihályfalvai	43	
23	Concordia	Deutsch Bernát	44	
19	Első Budapesti	Deutsch József	45	
14	Concordia	Deutsch Károly, hatvani, br.	46	
			47	
			48	
24	Első Budapesti	Deutsch Sándor, halmi		
34	Concordia	Deutsch Simon	49	
20	Pesti Molnárok és Sütők	Dietl Emil	50	
			51	
12	MÁH-malmok	Engl Antal	52	
12	Hungária	Engl Antal		
12	Viktória	Feigl Ede	53	
13	Viktória	Feigl Zsigmond	54	
11	Lujza	Fellner Henrik	55	
15	Pannónia	Fink Henrik	56	
32	Első Budapesti	Flesch Mór	57	
11	Pannónia	Fochs Antal	58	
15	Viktória	Forrai Henrik	59	
13	Első Budapesti	Förster Gyula	60	
19	MÁH-malmok	Frank Antal	61	
38	Pesti Molnárok és Sütők	Freiszleder Nándor	62	
17	Concordia	Friedrich Győző	63	

Átlagnál több időt eltöltők egy pozíció típusban	Malomvállalat	Pozíció típus	Összes idő a pozícióban
Déry Izidor	Lujza	tisztviselő	12
Deutsch Antal, kemenesmihályfalvai	Viktória	stratégiai vezető	11
Deutsch Antal, kemenesmihályfalvai	Viktória	felügyelőség	24
Deutsch Bernát	Concordia	stratégiai vezető	22
Deutsch József	Első Budapesti	stratégiai vezető	19
Deutsch Károly, hatvani, br.	Concordia	stratégiai vezető	14
Deutsch Sándor	Concordia	stratégiai vezető	10
Deutsch Sándor, halmi	Lujza	felügyelőség	10
Deutsch Sándor, halmi	Első Budapesti	stratégiai vezető	24
Deutsch Simon	Concordia	stratégiai vezető	34
Dietl Emil	Pesti Molnárok és Sütők	felügyelőség	20
Egger Gyula	Gizella Rt.	felügyelőség	10
Engl Antal	MÁH-malmok	tisztviselő	12
Feigl Ede	Viktória	tisztviselő	12
Feigl Zsigmond	Viktória	tisztviselő	13
Fellner Henrik	Lujza	stratégiai vezető	11
Fink Henrik	Pannónia	tisztviselő	15
Flesch Mór	Első Budapesti	stratégiai vezető	32
Fochs Antal	Pannónia	stratégiai vezető	11
Forrai Henrik	Viktória	felügyelőség	15
Förster Gyula	Első Budapesti	tisztviselő	13
Frank Antal	MÁH-malmok	tisztviselő	19
Freiszleder Nándor	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	38
Freiszleder Nándor	Pesti Molnárok és Sütők	operatív vezető	23
Friedrich Győző	Concordia	tisztviselő	17

Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban	
14	Hengermalom	Fuchs Gusztáv	64
25	Hengermalom	Fuchs Rudolf	65
			66
			67
17	Első Budapesti	Gerisch Lajos	68
25	Pannónia	Gold Zsigmond	69
17	Hengermalom	Görgey István	70
40	Hengermalom	Grau Lajos	71
24	Concordia	Greguss Lajos	72
24	Concordia	Gschwindt Mihály	73
19	Hengermalom	Guda Döme	74
28	Viktória	Guttmann Károly	75
34	Pesti Molnárok és Sütők	Györfy B. Károly	76
16	Hungária	Hacker Bertalan	77
27	Pesti Molnárok és Sütők	Hafner József	78
24	Haggenmacher malmai	Haggenmacher Árpád Pál	79
n.a.>50	Haggenmacher malmai	Haggenmacher Henrik	80
11	Lujza	Haggenmacher Károly	81
11	Pesti Molnárok és Sütők	Haggenmacher Károly	
48	Első Budapesti	Haggenmacher Károly	
n.a.>20	Haggenmacher malmai	Haggenmacher Róbert Gáspár	82

	Átlagnál több időt eltöltők egy pozíciótypusban	Malomvállalat	Pozíciótypus	Összes idő a pozícióban
	Fuchs Gusztáv	Hengermalom	stratégiai vezető	14
	Fuchs Rudolf	Hengermalom	stratégiai vezető	25
	Fürst Bertalan, maróthi	Gizella Rt.	stratégiai vezető	10
	Fürst László, maróthi	Gizella Rt.	felügyelőség	10
	Gerisch Lajos	Első Budapesti	tisztviselő	17
	Gold Zsigmond	Pannónia	stratégiai vezető	25
	Görgey István	Hengermalom	stratégiai vezető	17
	Grau Lajos	Hengermalom	tisztviselő	40
	Greguss Lajos	Concordia	tisztviselő	24
	Gschwindt Mihály	Concordia	stratégiai vezető	24
	Guda Döme	Hengermalom	felügyelőség	19
	Guttman Károly	Viktória	felügyelőség	28
	Gutman Vilmos, br.	Gizella Rt.	stratégiai vezető	10
	Gyórfy B. Károly	Pesti Molnárok és Sütők	tisztviselő	34
	Hacker Bertalan	Hungária	felügyelőség	16
	Hafner József	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	11
	Hafner József	Pesti Molnárok és Sütők	operatív vezető	23
	Haggenmacher Árpád Pál	Haggenmacher malmi	tisztviselő	15
	Haggenmacher Henrik	Haggenmacher malmi	tulajdonosi pozíció	n.a.>50
	Haggenmacher Károly	Lujza	stratégiai vezető	11
	Haggenmacher Károly	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	11
	Haggenmacher Károly	Első Budapesti	stratégiai vezető	38
	Haggenmacher Károly	Első Budapesti	operatív vezető	17
	Haggenmacher Róbert Gáspár	Haggenmacher malmi	tulajdonosi pozíció	n.a.>20



Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban	
16	Erzsébet	Hajós József	83
n.a.>12	Pannónia	Hannover Miksa Max	84
12	Első Budapesti	Heckt Benedek	85
22	Hedrich & Strauss malma	Hedrich Hugó	86
12	Hedrich & Strauss malma	Hedrich Ödön	87
23	Concordia	Heinrich István	88
31	Viktória	Heller Gábor	89
44	Viktória	Herczog Péter, csetei	90
20	Viktória	Herczog Rudolf	91
14	Erzsébet	Herzfelder Frigyes	92
14	Lujza	Hirschler Frigyes	93
33	Lujza	Hirschler Marcell	94
28	Viktória	Hoffmann Jakab Iórczi	95
12	Pannónia	Holitscher B. Lipót	96
14	Concordia	Hönich Henrik	97
24	Concordia	Humayer Károly	98
16	Lujza	Hungmayer János	99
30	Első Budapesti	Hürsch Ágoston	100
31	Pesti Molnárok és Sütők	Igl Antal	101
15	Hengermalom	Immendörfer Ágoston	102
26	Erzsébet	Jaensch Gusztáv	103
14	Pesti Molnárok és Sütők	Jakabffy Győző	104
27	Első Budapesti	Jálics Kálmán	105
25	Lujza	Jankovich János, dr.	106
14	Erzsébet	Jeney Lajos	107
11	Hengermalom	Kapy Ede	108

Átlagnál több időt eltöltők egy pozíció típusban	Malomvállalat	Pozíció típus	Összes idő a pozícióban
Haggenmacher Róbert Gáspár	Haggenmacher malmai	tisztviselő	19
Hannover Miksa Max	Pannónia	stratégiai vezető	n.a.>5 (+13?)
Hedrich Hugó	Hedrich & Strauss malma	tulajdonosi pozíció	22
Heinrich István	Concordia	stratégiai vezető	22
Heller Gábor	Viktória	stratégiai vezető	31
Herczog Péter, csetei	Viktória	stratégiai vezető	44
Herczog Rudolf	Viktória	stratégiai vezető	20
Herzfelder Frigyes	Erzsébet	stratégiai vezető	14
Hirschler Frigyes	Lujza	operatív vezető	14
Hirschler Marcell	Lujza	tisztviselő	30
Hoffmann Jakab, lórincai	Viktória	stratégiai vezető	28
Hönich Henrik	Concordia	operatív vezető	14
Humayer Károly	Concordia	felügyelőség	24
Hungmayer János	Lujza	stratégiai vezető	16
Hürsch Ágoston	Első Budapesti	stratégiai vezető	30
Igl Antal	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	31
Immendörfer Ágoston	Hengermalom	felügyelőség	15
Jaensch Gusztáv	Erzsébet (Temesvár)	tisztviselő	22
Jakabffy Győző	Pesti Molnárok és Sütők	tisztviselő	14
Jálics Kálmán	Első Budapesti	stratégiai vezető	27
Jankovich János, dr.	Lujza	felügyelőség	22
Jeney Lajos	Erzsébet	felügyelőség	14
Kapy Ede	Hengermalom	felügyelőség	11

Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban	
n.a.>18	Hengermalom	Karlovszky Zsigmond	109
29	Viktória	Karpeles Albert	110
16	Viktória	Karpeles Ignác	111
14	Concordia	Kelemen Gyula, dr.	112
			113
17	Hungária	Kell Izsó	114
11	Viktória	Kerényi Adolf	115
16	Hungária	Kern Ernő	116
18	Erzsébet	Kilényi Béla	117
12	Hengermalom	Killias Vilmos	118
			119
19	Concordia	Kleinmann Samu	120
18	Barber-Klusemann- malom	Klusemann Károly	121
n.a >30	Hengermalom	Kochmeister Frigyes	122
18	Pesti Molnárok és Sütők	Kohler J. C.	123
34	Viktória	Kohn József	124
24	Erzsébet	Kohner Károly	125
14	Erzsébet	Kohner Zsigmond	126
11	Hengermalom	Koller Béla	127
26	Concordia	Koppél L. M.	128
12	Hungária	Kornfeld Zsigmond	129
23	MÁH-malmok	Kornfeld Zsigmond	
15	Pesti Molnárok és Sütők	Kovács Pál, dr.	130
11	Első Budapesti	Kovácshegyi Kálmán	131
16	Erzsébet	Kovácsy Sándor, dr.	132
39	Első Budapesti	Kölber Ferenc	133
18	Erzsébet	König Lajos	134

	Átlagnál több időt eltöltők egy pozíció típusban	Malomvállalat	Pozíció típus	Összes idő a pozícióban
	Karlovsky Zsigmond	Hengermalom	stratégiai vezető	16
	Karpeles Albert	Viktória	stratégiai vezető	29
	Karpeles Ignác	Viktória	stratégiai vezető	16
	Kelemen Gyula, dr.	Concordia	stratégiai vezető	14
	Keleti Kornél, dr.	Gizella Rt.	felügyelőség	10
	Kell Izsó	Hungária	operatív vezető	14
	Kell Izsó	Hungária	tisztviselő	16
	Kerényi Adolf	Viktória	tisztviselő	11
	Kern Ernő	Hungária	felügyelő	16
	Kilényi Béla	Erzsébet	felügyelőség	18
	Killias Vilmos	Hengermalom	stratégiai vezető	12
	Kiss Péter	Hengermalom	felügyelőség	10
	Kleinmann Samu	Concordia	tisztviselő	15
	Klusemann Károly	Barber-Klusemann-malom	tulajdonosi pozíció	18
	Kochmeister Frigyes	Hengermalom	stratégiai vezető	30
	Kohler J. C.	Pesti Molnárók és Sütők	felügyelőség	18
	Kohn József	Viktória	tisztviselő	34
	Kohner Károly	Erzsébet	stratégiai vezető	24
	Kohner Zsigmond	Erzsébet	stratégiai vezető	14
	Koller Béla	Hengermalom	tisztviselő	11
	Koppél L. M.	Concordia	stratégiai vezető	25
	Kornfeld Zsigmond	Hungária	stratégiai vezető	12
	Kornfeld Zsigmond	MÁH-malmok	tisztviselő	23
	Kovács Pál, dr.	Pesti Molnárók és Sütők	felügyelőség	15
	Kovácshegyi Kálmán	Első Budapesti	tisztviselő	11
	Kovácsy Sándor, dr.	Erzsébet	felügyelőség	13
	Kölber Ferenc	Első Budapesti	felügyelőség	39
	König Lajos	Erzsébet	tisztviselő	13

Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban	
20	Hengermalom	König Lajos (más)	135
14	Lujza	Krassó Albert	136
			137
25	Gizella	Krausz Lajos, megyeri	138
15	Gizella	Krausz Mayer, megyeri	139
			140
15	Hungária	Kubics Gusztáv	141
24	Első Budapesti	Kunig József	142
12	Erzsébet	Kutrer Arthur	143
20	Első Budapesti	Lánczy Leó	144
24	Első Budapesti	Lang Jakab	145
24	Első Budapesti	Langfelder Ede	146
17	Pannónia	Lányi Jakab, lovag	147
38	Concordia	Lederer József	148
15	Első Budapesti	Leipziger Vilmos	149
12	Első Budapesti	Lencz Ágoston	150
13	Hungária	Leyer Emil	151
14	Első Budapesti	Linhardt Rudolf	152
11	Lujza	Löwy Miksa	153
45	Első Budapesti	Löwy Miksa	
20	Hengermalom	Lubich Emil	154
			155
20	Lujza	Machlup Adolf	156

	Átlagnál több időt eltöltők egy pozíció típusban	Malomvállalat	Pozíció típus	Összes idő a pozícióban
	König Lajos (más)	Hengermalom	tisztviselő	13
	Krassó Albert	Lujza	tisztviselő	14
	Krausz Izidor, megyeri, dr.	Gizella Rt.	stratégiai vezető	10
	Krausz Lajos, megyeri	Gizella	tulajdonosi pozíció	25
	Krausz Zsigmond	Gizella	tisztviselő	10
	Kubics Gusztáv	Hungária	stratégiai vezető	15
	Kunig József	Első Budapesti	stratégiai vezető	24
	Kutrer Arthur	Erzsébet (Temesvár)	tisztviselő	12
	Lánczy Leó	Első Budapesti	stratégiai vezető	20
	Lang Jakab	Első Budapesti	operatív vezető	24
	Langfelder Ede	Első Budapesti	stratégiai vezető	14
	Langfelder Ede	Első Budapesti	operatív vezető	14
	Langfelder Ede	Első Budapesti	tisztviselő	9
	Langfelder Ede	Lujza	stratégiai vezető	10
	Langfelder Ede	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	10
	Lányi Jakab, lovag	Pannónia	stratégiai vezető	17
	Lederer József	Concordia	felügyelőség	38
	Leipziger Vilmos	Első Budapesti	stratégiai vezető	15
	Leyer Emil	Hungária	tisztviselő	13
	Linhardt Rudolf	Első Budapesti	tisztviselő	14
	Löwy Miksa	Lujza	felügyelőség	11
	Löwy Miksa	Első Budapesti	felügyelőség	39
	Lubich Emil	Hengermalom	felügyelőség	20
	Lukátsovits B.	Hengermalom	tisztviselő	10
	Machlup Adolf	Lujza	stratégiai vezető	10
	Machlup Adolf	Lujza	felügyelőség	10

Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban	
13	Pannónia	Machlup Ede	157
15	Viktória	Maerle Vilmos	158
27	Pannónia	Mandello Károly, dr.	159
25	Concordia	Mandl Antal	160
28	Concordia	Mandl Ignác I.	161
16	Viktória	Mannaberg Mihály, ifj.	162
14	MÁH-malmok	Mauthner Zsigmond	163
13	Gizella	May Andor Henrik	164
15	Haggenmacher malmai	Mayer Félix	165
11	Hengermalom	Mehnert Ernő	166
37	Pesti Molnárok és Sütők	Müller Henrik	167
28	Viktória	Müller Vilmos	168
24	Erzsébet	Naeff Ferenc	169
15	Első Budapesti	Neuhofer János, dr.	170
33	Lujza	Neuman Frigyes, gárdonyi	171
16	Hengermalom	Neuman Miksa, királyhalmi	172
13	Pannónia	Ormai Mór	173
18	Erzsébet	Ormódy Vilmos	174
21	MÁH-malmok	Pallavichini Ede, őgr.	175
16	Első Budapesti	Pauer Leo	176
18	Viktória	Payr Ede	177
15	Lujza	Popper I. István	178
23	Hengermalom	Rajner Kálmán	179

Átlagnál több időt eltöltők egy pozíciótypusban	Malomvállalat	Pozíciótypus	Összes idő a pozícióban
Machlup Ede	Pannónia	stratégiai vezető	13
Maerle Vilmos	Viktória	tisztviselő	15
Mandello Károly, dr.	Pannónia	stratégiai vezető	10
Mandello Károly, dr.	Pannónia	felügyelőség	17
Mandl Antal	Concordia	stratégiai vezető	25
Mandl Ignác I.	Concordia	stratégiai vezető	27
Mannaberg Mihály, ifj.	Viktória	stratégiai vezető	16
Mauthner Zsigmond	MÁH-malmok	tisztviselő	14
May Andor Henrik	Gizella	tisztviselő	13
Mayer Félix	Haggenmacher malmai	tisztviselő	15
Mehnert Ernő	Hengermalom	stratégiai vezető	11
Müller Henrik	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	37
Müller Vilmos	Viktória	stratégiai vezető	28
Naeff Ferenc	Erzsébet	stratégiai vezető	12
Naeff Ferenc	Erzsébet	operatív vezető	12
Neuhofer János, dr.	Első Budapesti	tisztviselő	15
Neuman Frigyes, gárdonyi	Lujza	stratégiai vezető	23
Neuman Frigyes, gárdonyi	Lujza	felügyelőség	23
Neuman Miksa, királyhalmi	Hengermalom	stratégiai vezető	16
Ormódy Vilmos	Erzsébet	felügyelőség	17
Pallavichini Ede, őgr.	MÁH-malmok	tisztviselő	21
Pauer Leo	Első Budapesti	felügyelőség	16
Payr Ede	Viktória	tisztviselő	18
Popper I. István	Lujza	operatív vezető	13
Rajner Kálmán	Hengermalom	stratégiai vezető	13



Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban	
12	Budai Gyárudvar Rt.	Rechnitz Henrik	180
			181
13	Első Budapesti	Renschler Rezső	182
33	Első Budapesti	Reusz Henrik, ráthonyi	183
14	Hengermalom	Riedle Miksa	184
47	Viktória	Riegler György	185
12	Első Budapesti	Riesz Tivadar	186
16	Hungária	Róna Zsigmond	187
17	Hungária	Rosenberg Bódog Félix	188
			189
14	Concordia	Rosenfeld Károly	190
26	Első Budapesti	Rózsa Lajos	191
20	Viktória	Rózsavölgyi Manó, dr.	192
23	Concordia	Rötzer Ferenc	193
16	Hungária	Russó Illés	194
18	Pesti Molnárok és Sütők	Sachs Simon	195
13	Concordia	Schlackner A. József	196
11	Hengermalom	Schlatter Károly	197
36	Schmidt & Császár	Schmidt József	198
11	Schmidt & Császár	Schmidt József, ifj., dr.	199
12	Schmidt & Császár	Schmidt Richárd	200
18	Pesti Molnárok és Sütők	Schmiedlechner György	201
39	Pesti Molnárok és Sütők	Schmiedlechner Károly	202
20	Concordia	Schnetzer Ágoston	203

	Átlagnál több időt eltöltők egy pozíció típusban	Malomvállalat	Pozíció típus	Összes idő a pozícióban
	Rajner Kálmán	Hengermalom	operatív vezető	12
	Rajner Kálmán	Hengermalom	tisztviselő	9
	Rechnitz Henrik	Budai Gyárudvar Rt.	stratégiai vezető	12
	Rédei József	Hungária	tisztviselő	9
	Renschler Rezső	Első Budapesti	tisztviselő	13
	Reusz Henrik, ráthonyi	Első Budapesti	felügyelőség	33
	Riedle Miksa	Hengermalom	stratégiai vezető	14
	Riegler György	Viktória	stratégiai vezető	17
	Riegler György	Viktória	operatív vezető	30
	Riesz Tivadar	Első Budapesti	felügyelőség	12
	Róna Zsigmond	Hungária	felügyelőség	16
	Rosenberg Bódog Félix	Hungária	stratégiai vezető	17
	Rosenberg Miksa	Királymalom	tisztviselő	9
	Rosenfeld Károly	Concordia	stratégiai vezető	14
	Rózsa Lajos	Első Budapesti	stratégiai vezető	26
	Rózsavölgyi Manó, dr.	Viktória	felügyelőség	20
	Rötzer Ferenc	Concordia	felügyelőség	23
	Russó Illés	Hungária	stratégiai vezető	10
	Sachs Simon	Pesti Molnárok és Sütők	felügyelőség	18
	Schlackner A. József	Concordia	stratégiai vezető	13
	Schlatter Károly	Hengermalom	tisztviselő	11
	Schmidt József	Schmidt & Császár	tulajdonosi pozíció	36
	Schmiedlechner György	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	18
	Schmiedlechner Károly	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	39
	Schnetzer Ágoston	Concordia	tisztviselő	13

Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban	
13	Concordia	Schopper Jenő Ágoston	204
26	Pesti Molnárok és Sütők	Schön József	205
12	Lujza	Schön József (más)	206
22	Concordia	Schrecker Izidor	207
24	Pesti Molnárok és Sütők	Schwartz Károly	208
30	Erzsébet	Schwarz Ármin	209
			210
14	Viktória	Schwarz Benő	211
			212
30	Erzsébet	Schwarz Tivadar	213
11	Concordia	Schwimmer Sándor	214
20	Concordia	Sidwers Ede	215
20	Pesti Molnárok és Sütők	Sigray Pál, dr.	216
36	Concordia	Simon Izidor, dr.	217
24	Erzsébet	Simon Jakab	218
21	Erzsébet	Sonnenberg Imre	219
13	Erzsébet	Spitzer Albert	220
17	Pannónia	Steiger Gyula, v.	221
24	Hengermalom	Steiger Ödön	222
17	Hungária	Steinacker Arthur	223
14	Hengermalom	Stesser József	224
24	Pannónia	Strasser Alajos	225
11	Lujza	Strasser Róbert	226
14	Concordia	Strasser Sándor, kisbábi	227

	Átlagnál több időt eltöltők egy pozíció típusban	Malomvállalat	Pozíció típus	Összes idő a pozícióban
	Schopper Jenő Ágoston	Concordia	stratégiai vezető	13
	Schön József	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	26
	Schön József (más)	Lujza	tisztviselő	12
	Schrecker Izidor	Concordia	stratégiai vezető	10
	Schrecker Izidor	Concordia	operatív vezető	21
	Schwaltz Károly	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	24
	Schwarz Ármin	Erzsébet	stratégiai vezető	14
	Schwarz Ármin	Erzsébet	operatív vezető	20
	Schwarz Ármin	Erzsébet	tisztviselő	9
	Schwarz Béla	Gizella Rt.	stratégiai vezető	10
	Schwarz Benő	Viktória	tisztviselő	14
	Schwarz Lipót	Királymalom	tisztviselő	9
	Schwarz Tivadar	Erzsébet	tisztviselő	30
	Schwimmer Sándor	Concordia	tisztviselő	10
	Sidwers Ede	Concordia	tisztviselő	20
	Sigray Pál, dr.	Pesti Molnárok és Sütők	felügyelőség	20
	Simon Izidor, dr.	Concordia	felügyelőség	15
	Simon Izidor, dr.	Concordia	tisztviselő	36
	Simon Jakab	Erzsébet	stratégiai vezető	23
	Sonnenberg Imre	Erzsébet	stratégiai vezető	21
	Spitzer Albert	Erzsébet	stratégiai vezető	13
	Steiger Gyula, v.	Pannónia	stratégiai vezető	13
	Steiger Ödön	Hengermalom	tisztviselő	24
	Steinacker Arthur	Hungária	stratégiai vezető	17
	Stesser József	Hengermalom	felügyelőség	14
	Strasser Alajos	Pannónia	stratégiai vezető	24
	Strasser Róbert	Lujza	felügyelőség	11
	Strasser Sándor, kisbábi	Concordia	stratégiai vezető	14

Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban	
32	Lujza	Strasser Zsigmond	228
28	Hedrich & Strauss malma	Strauss Emil	229
13	Hedrich & Strauss malma	Strauss Mór	230
14	Concordia	Strobencz Alajos	231
			232
19	Concordia	Sváb Gyula	233
16	Hengermalom	Széchenyi Béla, gr., v.b.t.t.	234
23	Pesti Molnárok és Sütők	Szelke József, dr.	235
11	Hengermalom	Szvetenay Miklós, dr.	236
16	Hengermalom	Tolnay Lajos	237
24	Concordia	Treichlinger József	238
11	Viktória	Uhl Sándor	239
21	Lujza	Ullmann Emil, baranyavári	240
23	Pannónia	Ullmann Károly József	241
31	Lujza	Ullmann M. G. Mór(ic) György, baranyavári	242
14	Lujza	Ullmann Pál, dr.	243
			244
29	Pannónia	Wahrmann Mór	245
32	Lujza	Wahrmann Sándor	246
40	Pesti Molnárok és Sütők	Waigand Ferenc	247
15	Hungária	Walthier Gyula	248
			249
11	Viktória	Weisz Ármin	250
			251

	Átlagnál több időt eltöltők egy pozíció típusban	Malomvállalat	Pozíció típus	Összes idő a pozícióban
	Strasser Zsigmond	Lujza	stratégiai vezető	32
	Strauss Emil	Hedrich & Strauss malma	tulajdonosi pozíció	28
	Strobencz Alajos	Concordia	stratégiai vezető	14
	Stumpf Károly	Hengermalom	tisztviselő	9
	Sváb Gyula	Concordia	stratégiai vezető	19
	Széchenyi Béla, gr., v.b.t.t.	Hengermalom	stratégiai vezető	16
	Szelke József, dr.	Pesti Molnárok és Sütők	tisztviselő	23
	Szvetenay Miklós, dr.	Hengermalom	felügyelőség	11
	Tolnay Lajos	Hengermalom	stratégiai vezető	16
	Treichlinger József	Concordia	felügyelőség	24
	Ullmann Emil, baranyavári	Lujza	stratégiai vezető	16
	Ullmann Károly József	Pannónia	operatív vezető	16
	Ullmann M. G. Mór(ic) György, baranyavári	Lujza	stratégiai vezető	31
	Ullmann Pál, dr.	Lujza	tisztviselő	14
	Végh Arthur	Erzsébet	felügyelőség	10
	Wahrman Mór	Pannónia	stratégiai vezető	29
	Wahrman Sándor	Lujza	stratégiai vezető	32
	Waigand Ferenc	Első Budapesti	stratégiai vezető	10
	Waigand Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	operatív vezető	11
	Waigand Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	tisztviselő	27
	Walthier Gyula	Hungária	stratégiai vezető	15
	Weinberger K.	Erzsébet	tisztviselő	10
	Weisz Ármin	Viktória	felügyelőség	11
	Weisz B. Adolf	Első Budapesti	stratégiai vezető	n.a.>8

Összes idő egy malomban	Malomvállalat	Az átlagnál több időt eltöltők egy malomban		
19	Erzsébet	Werkner Zsigmond	252	
14	Concordia	Wiedenkeller Dávid H.	253	
40	Viktória	Winterberg Gyula	254	
25	Első Budapesti	Zückler Adolf	255	
24	Pesti Molnárok és Sütők	Zwickl József	256	
<b>10,059</b>		Átlag idő egy malomban		

Átlagnál több időt eltöltők egy pozíciótípusban	Malomvállalat	Pozíciótípus	Összes idő a pozícióban
Werkner Zsigmond	Erzsébet	felügyelőség	19
Wiedenkeller Dávid H.	Concordia	operatív vezető	13
Winterberg Gyula	Viktória	stratégiai vezető	40
Zückler Adolf	Első Budapesti	operatív vezető	20
Zwickl József	Pesti Molnárok és Sütők	stratégiai vezető	19
Átlag idő tulajdonosként			15,29
Átlag idő stratégiai vezetőként			8,98
Átlag idő felügyelő-bizottsági pozícióban			9,51
Átlag idő operatív vezetőként			10,23
Átlag idő tisztviselőként			7,99



9. TÁBLÁZAT. Több malomvállalatnál is pozícióval rendelkezők a malomcégnél eltöltött összes idő szerint a Compassok és a cégjegyzékek alapján (1914-ig)

	Név	Malomcég	A malomnál eltöltött összes idő	Értelmezési típus
1	Adler Mór	Pannónia	1	II
	Adler Mór	Erzsébet	34	
2	Auspitz Vilmos	Hedrich & Strauss malma	2	I
	Auspitz Vilmos	Királymalom	6	
3	Bakonyi Miksa	Budai Gyárudvar Rt.	1	III
	Bakonyi Miksa	Unió	4	
	Bakonyi Miksa	Pannónia	19	
4	Barcza Károly	MÁH-malmok	6	I
	Barcza Károly	Hungária	16	
5	Bárkány Leo	MÁH-malmok	7	I
	Bárkány Leo	Hungária	17	
6	Basch Fülöp I.	Erzsébet	1	II
	Basch Fülöp I.	Első Budapesti	36	
7	Basch Gyula	Első Budapesti	11	III
	Basch Gyula	Gizella Rt.	10	
8	Baumgarten Lajos	Pannónia	1	II
	Baumgarten Lajos	Erzsébet	30	
9	Bischitz Mór	Budai Gyárudvar Rt.	4	IV
	Bischitz Mór	Unió	4	
	Bischitz Mór	Pesti Molnárók és Sütők	1	
10	Blum János	Blum-féle malom	n.a.	I
	Blum János	Blum-féle Gőzmalom Rt.	3	
11	Bock Máté	Pannónia	1	II
	Bock Máté	Erzsébet	31	

	Név	Malomcég	A malomnál eltöltött összes idő	Értelme- zési típus
12	Boschán József	Gizella	13	I
	Boschán József	Gizella Rt.	8	
13	Brüll Lipót	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.>2	I
	Brüll Lipót	MÁH-malmok	19	
14	Déry Izidor	Első Budapesti	4	II
	Déry Izidor	Lujza	37	
15	Deutsch József	Első Budapesti	19	IV
	Deutsch József	Concordia	1	
16	Deutsch Lajos	Pannónia	1	II
	Deutsch Lajos	Erzsébet	3	
17	Deutsch Sándor	Lujza	10	(?)
	Deutsch Sándor, halmi	Erzsébet	1	
	Deutsch Sándor, halmi	Pesti Molnárok és Sütők	3	
	Deutsch Sándor, halmi	Első Budapesti	24	
18	Dus Károly	Árpád	1	III
	Dus Károly	Erzsébet (Temesvár)	8	
19	Ebner Nep. János	Első Budai	2	I
	Ebner Nep. János	Első Budapesti	4	
20	Engl Antal	MÁH-malmok	12	I
	Engl Antal	Hungária	11	
21	Fellner Henrik	Első Budapesti	8	II
	Fellner Henrik	Lujza	11	
22	Figdor Zsigmond	Árpád	1	IV
	Figdor Zsigmond	Budai Gyárudvar Rt.	4	
23	Fischl Károly	Első Budai	2	I
	Fischl Károly	Első Budapesti	2	
24	Fleischl S. Dávid	Budai Gyárudvar Rt.	1	IV
	Fleischl S. Dávid	Árpád	2	

	Név	Malomcég	A malomnál eltöltött összes idő	Értelme- zési típus
25	Gerisch Lajos	Első Budapesti	17	II
	Gerisch Lajos	Erzsébet	3	
	Gerisch Lajos	Lujza	4	
26	Gold Zsigmond	Budai Gyárudvar Rt.	5	IV
	Gold Zsigmond	Pannónia	25	
27	Haggenmacher Henrik	Haggenmacher malmai	n.a.>50	IV
	Haggenmacher Henrik	Pesti Molnárok és Sütők	2	
28	Haggenmacher Károly	Első Budai	2	I
	Haggenmacher Károly	Első Budapesti	48	
	Haggenmacher Károly	Erzsébet	3	II
	Haggenmacher Károly	Lujza	11	
	Haggenmacher Károly	Pesti Molnárok és Sütők	11	
29	Heinrich Béla, dr.	Concordia	1	IV
	Heinrich Béla, dr.	Hungária	9	
30	Herodek István	Pesti Molnárok és Sütők	4	III
	Herodek István	Első Budapesti	5	
31	Herzfelder Frigyes	Pannónia	1	II
	Herzfelder Frigyes	Erzsébet	14	
32	Herzfelder Lajos	Unió	4	IV
	Herzfelder Lajos	Erzsébet	1	
33	Herzl D. Antal	Első Budai	2	I
	Herzl D. Antal	Első Budapesti	n.a.	
34	Hirsch Manó	Budai Gyárudvar Rt.	1	IV
	Hirsch Manó	Árpád	4	
35	Hirschler Frigyes	Pannónia	4	III
	Hirschler Frigyes	Lujza	14	

	Név	Malomcég	A malomnál eltöltött összes idő	Értelme- zési típus
36	Holitscher Manó	Budai Gyárudvar Rt.	1	IV
	Holitscher Manó	Árpád	8	
37	Hönich Henrik	Első Budapesti	1	III
	Hönich Henrik	Erzsébet	1	
	Hönich Henrik	Concordia	14	
38	Immendörfer Ágoston	Viktória	3	III
	Immendörfer Ágoston	Hengermalom	15	
39	Jaensch Gusztáv	Árpád	1	III
	Jaensch Gusztáv	Erzsébet	26	
40	Kalan Henrik	Werther Frigyes malma	1	I
	Kalan Henrik	Budai Gyárudvar Rt.	1	
41	Kell Izsó	MÁH-malmok	4	I
	Kell Izsó	Hungária	17	
42	Keppich Hermann	Árpád	1	IV
	Keppich Hermann	Erzsébet	5	
43	Kern Leo	Pannónia	7	IV
	Kern Leo	Árpád	1	
44	Kerstinger István	Blum-féle Gózmalom Rt.	2	IV
	Kerstinger István	Budai Gyárudvar Rt.	1	
45	Klein Gyula	Hungária	4	II
	Klein Gyula	Első Budapesti	5	
46	Klusemann Károly	Barber-Klusemann- malom	18	I
	Klusemann Károly	Lujza	2	
47	Kohner Zsigmond	Pannónia	1	II
	Kohner Zsigmond	Erzsébet	14	
48	Kornfeld Zsigmond	MÁH-malmok	23	I
	Kornfeld Zsigmond	Hungária	12	

	Név	Malomcég	A malomnál eltöltött összes idő	Értelme- zési típus
49	Kovácshegyi Kálmán	Első Budapesti	11	II
	Kovácshegyi Kálmán	Lujza	1	
50	Kovácsy Sándor, dr.	Pannónia	9	III (I)
	Kovácsy Sándor, dr.	Erzsébet	16	
51	König Lajos	MÁH-malmok	7	III (I)
	König Lajos	Pannónia	2	
	König Lajos	Erzsébet	18	
52	Krausz Izidor, megyeri, dr.	Pannónia	3	IV
	Krausz Izidor, megyeri, dr.	Gizella	8	
	Krausz Izidor, megyeri, dr.	Gizella Rt.	10	
53	Krausz Zsigmond	Gizella	10	I
	Krausz Zsigmond	Gizella Rt.	9	
54	Lánczy Leó	Első Budapesti	20	II
	Lánczy Leó	Erzsébet	1	
55	Lang Jakab	Erzsébet	1	II
	Lang Jakab	Lujza	1	
	Lang Jakab	Pesti Molnárok és Sütők	1	
	Lang Jakab	Első Budapesti	24	
56	Langfelder Ede	Erzsébet	2	II
	Langfelder Ede	Lujza	10	
	Langfelder Ede	Pesti Molnárok és Sütők	10	
	Langfelder Ede	Első Budapesti	24	
57	Leipziger Vilmos	Erzsébet	1	II
	Leipziger Vilmos	Első Budapesti	15	
58	Leopold Ignác	Budai Gyárudvar Rt.	3	IV
	Leopold Ignác	Árpád	1	

	Név	Malomcég	A malomnál eltöltött összes idő	Értelmezési típus
59	Löwenstein Béla, dr.	Hedrich & Strauss malma	1	I
	Löwenstein Béla, dr.	Királymalom	9	
60	Löwy Miksa	Budai Gyárudvar Rt.	2	IV
	Löwy Miksa	Első Budapesti	45	
	Löwy Miksa	Lujza	11	II
61	Machlup Adolf	Blum-féle Gőzmalom Rt.	5	IV
	Machlup Adolf	Lujza	20	
62	Machlup Ede	Blum-féle Gőzmalom Rt.	1	IV
	Machlup Ede	Pannónia	13	
63	Mandl Ignác I.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	1	IV
	Mandl Ignác I.	Concordia	28	
64	Mannheimer Leo	Lujza	7	III
	Mannheimer Leo	Concordia	3	
65	Mauthner Zsigmond	Unió	n.a.	II
	Mauthner Zsigmond	MÁH-malmok	14	
66	Mayer Ottó	Erzsébet	3	II
	Mayer Ottó	Lujza	8	
	Mayer Ottó	Pesti Molnárrok és Sütők	8	
	Mayer Ottó	Első Budapesti	9	
67	Medecz József	Első Budai	2	I
	Medecz József	Első Budapesti	4	
68	Mehnert Gyula	Barber-Klusemann-malom	6	I
	Mehnert Gyula	Lujza	6	
69	Pekár Imre, rosznyói	Pannónia	8	II
	Pekár Imre, rosznyói	Hengermalom	2	

	Név	Malomcég	A malomnál eltöltött összes idő	Értelme- zési típus
70	Renschler Rezső	Erzsébet	3	II
	Renschler Rezső	Első Budapesti	13	
71	Reusz Henrik, ráthonyi	Pesti Molnárok és Sütők	4	II
	Reusz Henrik, ráthonyi	Első Budapesti	33	
72	Riegler György	Blum-féle malom	min. 1	III
	Riegler György	Viktória	47	
73	Rosenfeld Nándor	Unió	4	IV
	Rosenfeld Nándor	Budai Gyárudvar Rt.	1	
74	Rózsa Lajos	Első Budai	1	I
	Rózsa Lajos	Első Budapesti	26	
75	Schlatter Károly	Árpád	1	III
	Schlatter Károly	Hengermalom	11	
76	Schrecker Izidor	Pannónia	1	III
	Schrecker Izidor	Concordia	22	
77	Schuk Jakab	Első Budapesti	8	II
	Schuk Jakab	Pesti Molnárok és Sütők	2	
78	Schwarz Ármin	Erzsébet	30	II
	Schwarz Ármin	Pannónia	1	
79	Schwarz Béla	Gizella	8	I
	Schwarz Béla	Gizella Rt.	10	
80	Schwarz Lipót	Hedrich & Strauss malma	2	I
	Schwarz Lipót	Királymalom	9	
81	Simon Jakab	Hungária	2	IV
	Simon Jakab	Királymalom	9	
	Simon Jakab	Erzsébet	24	
	Simon Jakab	Pannónia	1	

	Név	Malomcég	A malomnál eltöltött összes idő	Értelmezési típus
82	Sonnenberg Imre	Erzsébet	21	II
	Sonnenberg Imre	Pannónia	1	
83	Stein József	Első Budapesti	2	IV
	Stein József	Lujza	6	
84	Strasser Sándor, kisbábi	Pannónia	7	IV
	Strasser Sándor, kisbábi	Concordia	14	
85	Strauss Emil	Hedrich & Strauss malma	28	I
	Strauss Emil	Királymalom	9	
86	Strauss Mór	Hedrich & Strauss malma	13	I
	Strauss Mór	Királymalom	9	
87	Waigand Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	40	II
	Waigand Ferenc	Első Budapesti	10	
88	Weisenbacher Endre	Lujza	7	III
	Weisenbacher Endre	Első Budapesti	7	
89	Weisz B. Adolf	Budai Gyárudvar Rt.	1	IV
	Weisz B. Adolf	Első Budapesti	n.a.>8	
90	Weisz Bertold	Budai Király Gőzmalom Rt.	4	IV
	Weisz Bertold	Concordia	7	
91	Weisz Fülöp	Erzsébet	7	II
	Weisz Fülöp	Királymalom	9	
92	Weiszmaier Izidor	Pannónia	2	III
	Weiszmaier Izidor	Concordia	1	

*Jelmagyarázat:*

I. értelmezési típus: előd–utód cégben viselt pozíció;

II. értelmezési típus: vállalati együttműködésre utaló személyi átfedés (*interlocking directorship*);

III. értelmezési típus: malomcégek közötti karrierutak;

IV. értelmezési típus: stratégiai vezető egymást követően több malomcégnél



10. TÁBLÁZAT. Azonos családnevű személyek a pozicionális adatbázisból a Compassok és cégjegyzékek alapján (az egy malomban eltöltött összes idő szerint 1914-ig)

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
1	X	Adler Károly	Concordia	6
2	?	Adler Lajos	Viktória	28
3	?	Adler Mór	Pannónia	1
		Adler Mór	Erzsébet	34
4	1	Basch Fülöp I.	Erzsébet	1
		Basch Fülöp I.	Első Budapesti	36
5		Basch Gyula [megyeri Krausz]	Gizella Rt.	10
		Basch Gyula	Első Budapesti	11
6		Basch Róbert (Rudolf)	Gizella Rt.	1
		Basch Rudolf	Gizella Rt.	1
7	?	Basch Manó	Budai Király Gózmalom Rt.	2
8	2	Baumgarten Fülöp A.	Hengermalom	1
9		Baumgarten Ignác	Erzsébet	10
10		Baumgarten Lajos	Pannónia	1
		Baumgarten Lajos	Erzsébet	30
11	?	Birnbaum Imre	Lujza	10
12	?	Birnbaum Miksa	Lujza	1
13	3	Bischitz Arthur	Pesti Molnárok és Sütők	10
14		Bischitz Dávid	Budai Gyárudvar Rt.	2
15		Bischitz Lajos	Erzsébet	19
16		Bischitz Mór	Pesti Molnárok és Sütők	1
		Bischitz Mór	Budai Gyárudvar Rt.	4
		Bischitz Mór	Unió	4

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
17	?	Bischitz Hermann	Budai Király Gőzmalom Rt.	n.a.
18	4	Brüll Gusztáv	Budai Király Gőzmalom Rt.	2
19		Brüll Ignác	Unió	3
20	?	Brüll Dávid	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.
21	?	Brüll Hermann /Ármin	Hungária	2
22	?	Brüll Ignác, dr.	Concordia	3
23	X	Brüll Lipót	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.>2
	X	Brüll Lipót	MÁH-malmok	19
24	X	Brüll Miksa, lovag (domonyi)	Hengermalom	16
25	5	Burchard-Bélaváry Andor, dr.	Hengermalom	6
26		Burchard-Bélaváry Konrád	Hengermalom	45
27		Burchard-Bélaváry Rezső, dr.	Hengermalom	7
28	6	Deutsch Bernát	Concordia	23
29		Deutsch József	Concordia	1
30		Deutsch Károly hatvani br.	Concordia	14
31		Deutsch Sándor	Concordia	10
32	X	Deutsch Simon	Concordia	34
33	7	Deutsch József	Első Budapesti	19
34		Deutsch Sándor (halmi?)	Erzsébet	1
		Deutsch Sándor, halmi	Lujza	10
		Deutsch Sándor, halmi	Pesti Molnárok és Sütők	3
		Deutsch Sándor, halmi	Első Budapesti	24
35	?	Deutsch Antal, kemesmihályfalvai	Viktória	35

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
36	?	Deutsch Dávid	Viktória	1
37	?	Deutsch Lajos	Pannónia	1
	?	Deutsch Lajos	Erzsébet	3
38	?	Deutsch Mór	Árpád	1
39	?	Deutsch Károly	Budai Király Gőzmalom Rt.	6
40	?	Deutsch Zsigmond	Királymalom	9
41	?	Engel Gyula, jánosi	Gizella Rt.	8
42	?	Engel Pál	Hengermalom	5
43	?	Engel Samu	Pannónia	4
44	8	Feigl Ede	Viktória	12
45		Feigl Zsigmond	Viktória	13
46	?	Fischer Félix	Concordia	2
47	?	Fischer G.	Árpád	1
48	?	Fischer Károly	Lujza	n.a.
49	?	Fischer Samu	Lujza	3
50	9	Fischl Béla [Brüll Miksa]	Hengermalom	5
51		Fischl Károly	Első Budai	2
		Fischl Károly	Első Budapesti	2
52	?	Fischl Gusztáv	Concordia	6
53	?	Frank Antal	MÁH-malmok	19
54	?	Frank Frigyes	Erzsébet	3
55	10	Freund Ferenc, tószögi	Concordia	2
56		Freund Fülöp	Concordia	4
57	?	Freund Miklós	Hungária	1
58	?	Freund W.	Árpád	1
59	11	Fuchs Gusztáv	Hengermalom	14

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
60		Fuchs Rudolf [Burchard Konrád]	Hengermalom	25
61	X	Fuchs Lajos	Árpád	n.a.
62	12	Fürst Bertalan, maróthi [megyeri Krausz]	Gizella Rt.	10
63		Fürst László, maróthi [megyeri Krausz]	Gizella Rt.	10
64	?	Görgey István	Hengermalom	17
65	?	Görgey Vince	Hengermalom	3
66	13	Gutmann Arthur, br. [megyeri Krausz]	Gizella Rt.	8
67		Gutmann Vilmos, br. [megyeri Krausz]	Gizella Rt.	10
68	14	Guttmann Emil, dr. [Mannaberg Mihály]	Viktória	1
69		Guttmann Károly [Mannaberg Mihály]	Viktória	28
70	15	Haggenmacher Árpád Pál	Haggenmacher malmai	24
71		Haggenmacher Géza Sándor	Haggenmacher malmai	6
72		Haggenmacher Henrik	Pesti Molnárok és Sütők	2
		Haggenmacher Henrik	Haggenmacher malmai	n.a.>50
73		Haggenmacher Róbert Gáspár	Haggenmacher malmai	n.a.>20
74		Haggenmacher Károly	Első Budai	2
		Haggenmacher Károly	Erzsébet	3
		Haggenmacher Károly	Lujza	11

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
		Haggenmacher Károly	Pesti Molnárok és Sütők	11
		Haggenmacher Károly	Első Budapesti	48
75	16	Hedrich Hugo (Hugó)	Hedrich & Strauss malma	22
76		Hedrich Eugen (Ödön)	Hedrich & Strauss malma	12
77	?	Heinrich Béla, dr.	Concordia	1
		Heinrich Béla, dr.	Hungária	9
78	?	Heinrich István	Concordia	23
79	?	Heinrich Lajos	Hengermalom	9
80	?	Herz Ármin	Hungária	5
81	?	Herz Hermann	Lujza	7
82	?	Herz Salamon	Budai Gyárudvar Rt.	2
83	17	Herzfelder Adolf	Budai Király Gőzmalom Rt.	n.a.
84		Herzfelder Lajos	Erzsébet	1
		Herzfelder Lajos	Unió	4
85	?	Herzfelder Vilmos	Pannónia	7
86	?	Herzfelder Frigyes	Pannónia	1
	?	Herzfelder Frigyes	Erzsébet	14
87	18	Herzl D. Antal	Első Budai	2
		Herzl D. Antal	Első Budapesti	n.a.
88		Herzl József	Első Budapesti	1
89	?	Herzl Tivadar	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.>8
90	19	Herczog Péter, csetei	Viktória	44
91		Herczog Rudolf	Viktória	20
92	?	Herczog Antal	Viktória	6

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
93	?	Herzog Zsigmond	Viktória	3
94	X	Hirsch Albert, dr. [hatvani Deutsch]	Concordia	7
95	?	Hirsch Bernát	Unió	n.a.
96	?	Hirsch Ignác	Viktória	4
97	?	Hirsch Jakab	Árpád	3
	?	Hirsch	Árpád	1
98	?	Hirsch Manó	Árpád	4
	?	Hirsch Manó	Budai Gyárudvar Rt.	1
99	X	Hürsch (Hirsch ?) Ágoston	Első Budapesti	30
100	?	Hirschler Ede	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.>8
101	?	Hirschler Frigyes	Pannónia	4
		Hirschler Frigyes	Lujza	14
102	?	Hirschler Marcell	Lujza	33
103	?	Hirschler Henrik, dr.	Hungária	7
104	?	Hoffmann Frigyes	Concordia	n.a.
105	?	Hoffmann Jakab, lórincki	Viktória	28
106	?	Hoffmann Károly	MÁH-malmok	7
107	20	Holitscher Fülöp	Blum-féle Gőzmalom Rt.	n.a.>4
108		Holitscher M. I.	Viktória	n.a.>7
109	?	Holitscher Manó	Budai Gyárudvar Rt.	1
		Holitscher Manó	Árpád	8
110	?	Holitscher B. Lipót	Pannónia	12
111	?	Holl Albert	Hengermalom	3
112	?	Holl Béla	Hengermalom	4

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
113	?	Humayer (Hungmayer?) Károly	Concordia	24
114	?	Hungmayer János	Lujza	16
115	21	Karpeles (Karsai) Albert	Viktória	29
116		Karpeles (Karsai) Ignác	Viktória	16
117	?	Karpeles (Karsai) Vilmos	Árpád	4
118	?	Karsai Sándor, dr.	Concordia	3
119	?	Kelemen Gyula, dr.	Concordia	14
120	?	Kelemen Lajos	Viktória	1
121	?	Kell Izsó	MÁH-malmok	4
		Kell Izsó	Hungária	17
122	?	Kell Jenő	Hungária	1
123	?	Keppich Hermann	Árpád	1
		Keppich Hermann	Erzsébet	5
124	?	Keppich József	Királymalom	1
125	?	Kern Albert	Budai Gyárudvar Rt.	4
126	?	Kern Ernő	Hungária	16
127	22	Kern Jakab	Pannónia	2
128		Kern Leo	Árpád	1
		Kern Leo	Pannónia	5
129		Kern Vilmos	Pannónia	2
130	?	Klein Ferdinánd	Unió	4
131	?	Klein Gyula	Hungária	4
	?	Klein Gyula	Első Budapesti	5
132	?	Kohn Adolf	Budai Gyárudvar Rt.	3
133	?	Kohn József	Viktória	34
134	23	Kohner Adolf, dr.	Erzsébet	4

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
135		Kohner Ágoston	Pannónia	7
136		Kohner Károly	Erzsébet	24
137		Kohner Zsigmond	Pannónia	1
		Kohner Zsigmond	Erzsébet	14
138	24	Koppél L. M.	Concordia	26
139		Harkányi (Koppél) F. (Fülöp)	Erzsébet	4
140	?	Kovács Adolf	Első Budapesti	1
141	?	Kovács Pál, dr.	Pesti Molnárok és Sütők	15
142	?	König Lajos	Pannónia	2
		König Lajos	MÁH-malmok	7
		König Lajos	Erzsébet	18
143	?	König Lajos	Hengermalom	20
144	?	König Lipót	Pannónia	5
145	?	König Tivadar	Erzsébet	2
146	25	Krausz Izidor, megyeri, dr.	Pannónia	3
		Krausz Izidor, megyeri, dr.	Gizella	8
		Krausz Izidor, megyeri, dr.	Gizella Rt.	10
147		Krausz Lajos, megyeri	Gizella	25
148		Krausz Mayer, megyeri	Gizella	15
149	?	Krausz Miksa	Gizella Rt.	8
150	?	Krausz Zsigmond	Gizella Rt.	9
		Krausz Zsigmond	Gizella	10
151	?	Lang Ernő	MÁH-malmok	6
152	?	Lang Jakab	Erzsébet	1
		Lang Jakab	Lujza	1
		Lang Jakab	Pesti Molnárok és Sütők	1



		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
		Lang Jakab	Első Budapesti	24
153	?	Lederer József	Concordia	38
154	?	Lederer Sándor, lovag, br.	Hengermalom	8
155	26	Machlup Adolf	Blum-féle Gőzmalom Rt.	5
		Machlup Adolf	Lujza	20
156		Machlup Ede	Blum-féle Gőzmalom Rt.	1
		Machlup Ede	Pannónia	13
157	27	Maerle Márk [Karpeles]	Viktória	n.a. >7
158		Maerle Vilmos	Viktória	15
159	28	Mandl Antal	Concordia	25
160		Mandl Ignác I.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	1
		Mandl Ignác I.	Concordia	28
161	?	Máday (Mandl) Izidor	Lujza	4
162	?	Mayer Félix	Haggenmacher malmai	15
163	?	Mayer Ottó	Erzsébet	3
		Mayer Ottó	Lujza	8
		Mayer Ottó	Pesti Molnárok és Sütők	8
		Mayer Ottó	Első Budapesti	9
164	?	Mehnert Ernő	Hengermalom	11
165	?	Mehnert Gyula	Barber-Klusemann- malom	6
		Mehnert Gyula	Lujza	6
166	?	Müller Henrik	Pesti Molnárok és Sütők	37

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
167	?	Müller Vilmos	Viktória	28
168	?	Neuman Frigyes, gárdonyi	Lujza	33
169	?	Neuman J.	Erzsébet	6
170	?	Neuman Miksa, királyhalmi	Hengermalom	16
171	29	Neuschloss E. (Emil)	Erzsébet	1
172		Neuschloss Ödön	Hengermalom	9
173	?	Oesterreicher Ignác	Erzsébet	4
174	?	Oesterreicher Samu, dr.	Erzsébet	3
175	?	Pollák	Concordia	1
176	?	Pollák Adolf	Budai Király Gőzmalom Rt.	2
177	30	Reusz Henrik, ráthonyi	Pesti Molnárók és Sütők	4
		Reusz Henrik, ráthonyi	Első Budapesti	33
178		Reusz Károly	Erzsébet	n.a.
179	31	Rieger (Riegler) Géza	Viktória	4
180		Rieger György	Blum-féle malom	1
		Rieger György	Viktória	47
181	?	Rosenberg Bódog Félix	Hungária	17
182	?	Rosenberg Miksa	Királymalom	9
183	?	Rosenfeld Károly	Concordia	14
184	?	Rosenfeld Ferd.	Budai Gyárudvar Rt.	n.a.
		Rosenfeld Nándor	Budai Gyárudvar Rt.	1
		Rosenfeld Nándor	Unió	4
185	?	Schlesinger I.	Árpád	n.a.>7
186	?	Schlesinger (Sándor) Pál	Hungária	3
187	32	Schmidt József	Schmidt & Császár	36
188		Schmidt József, ifj., dr.	Schmidt & Császár	11

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
189		Schmidt Richárd	Schmidt & Császár	12
190	33	Schmiedlechner György	Pesti Molnárok és Sütők	18
191		Schmiedlechner Károly	Pesti Molnárok és Sütők	39
192	?	Schön József	Pesti Molnárok és Sütők	26
193	?	Schön József	Lujza	12
194	?	Schwarz Ármin	Pannónia	1
195	?	Schwarz Ármin	Erzsébet	30
196	X	Schwarz Béla [megyeri Krausz]	Gizella	8
		Schwarz Béla	Gizella Rt.	10
197	?	Schwarz Benő	Viktória	14
198	?	Schwarz Lipót	Hedrich & Strauss malma	2
		Schwarz Lipót	Királymalom	9
199	?	Schwarz Tivadar	Erzsébet	30
200	34	Schweiger Adolf	Árpád	8
201		Schweiger Márton	Budai Gyárudvar Rt.	3
202	?	Schweiger Henrik	Gizella Rt.	4
203	?	Seidl Aurél, magyarádi	Hengermalom	4
204	?	Seidl Jenő	Hengermalom	3
205	35	Simon Izidor, dr.	Concordia	36
206		Simon Jakab	Pannónia	1
		Simon Jakab	Hungária	2
		Simon Jakab	Királymalom	9
		Simon Jakab	Erzsébet	24
207	?	Spitzer Adolf, dr.	Pannónia	6

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
208	?	Spitzer Albert	Erzsébet	13
209	X	Spitzer Gerzson [Weiss Mór]	Budai Király Gőzmalom Rt.	2
210	?	Spitzer Simon	Első Budapesti	4
211	?	Steiger Gyula, v.	Pannónia	17
212	?	Steiger Ödön	Hengermalom	24
213	?	Steiner Henrik	Erzsébet	4
214	?	Steiner Miksa	Viktória	3
215	?	Stern B.	Árpád	2
216	?	Stern Ignác	Blum-féle Gőzmalom Rt.	5
217	?	Stern Károly, dr.	Gizella Rt.	2
218	?	Stern S. (Zsigmond)	Blum-féle Gőzmalom Rt.	3
219	36	Strasser Alajos	Pannónia	24
220		Strasser Imre, dr.	Concordia	8
221		Strasser Ödön	Concordia	1
222		Strasser Richard, kisbábi	Concordia	4
223		Strasser Róbert	Lujza	11
224		Strasser Sándor, kisbábi	Pannónia	7
		Strasser Sándor, kisbábi	Concordia	14
225		Strasser Zsigmond	Lujza	32
226	37	Strauss Emil	Királymalom	9
		Strauss Emil	Hedrich & Strauss malma	28
227		Strauss Mór	Királymalom	9
		Strauss Mór	Hedrich & Strauss malma	13

		Név	Malomcég	Egy malomban eltöltött összes idő
228		Strauss Rezső	Hedrich & Strauss malma	2
229	38	Széchenyi Béla, gr., v.b.t.t.	Hengermalom	16
230		Széchenyi Viktor, gr.	Hengermalom	8
231	39	Ullmann Adolf	MÁH-malmok	6
232		Ullmann Emil, baranyavári	Lujza	21
233		Ullmann M .G. Mór(ic) György, baranyavári	Lujza	31
234		Ullmann Ödön	Lujza	1
235		Ullmann Pál, dr.	Lujza	14
236	X	Ullmann Károly József	Pannónia	23
237	40	Wahrmann Mór	Pannónia	29
238		Wahrmann Sándor	Lujza	32
239	41	Waigand Ferenc	Első Budapesti	10
		Waigand Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	40
240		Waigand József, dr.	Pesti Molnárok és Sütők	6
241	42	Weisz B. Adolf	Budai Gyárudvar Rt.	1
		Weisz B. Adolf	Első Budapesti	n.a.>8
242		Weisz B. Arnold	Erzsébet	n.a. > 5
243		Weisz Bertold	Budai Király Gőzmalom Rt.	4
		Weisz Bertold	Concordia	7
244	X	Weisz Fülöp	Erzsébet	7
		Weisz Fülöp	Királymalom	9
245	X	Weisz Ármin	Viktória	11
246	X	Weisz János	Unió	n.a.

		Név	Malomcég	Egy malom- ban eltöltött összes idő
247	X	Weisz Mór [Spitzer Gerzson]	Budai Király Gőzmalom Rt.	4
248	43	Werther Alvin	Werther Frigyes malma	n.a.
249		Werther Frigyes, numvári	Werther Frigyes malma	n.a.
250	44	Wodianer Albert	Concordia	1
251		Wodianer Béla	Unió	n.a.
252	?	Wolfeiger Adolf	Lujza	1
		Wolfeiger A. (Adolf?)	Budai Gyárudvar Rt.	n.a.> 4

*Jelmagyarázat:*

? = nincs adat az adott családhoz tartozásra, nem azonosítható a rokonság

X = nem az adott családhoz tartozik

11. TÁBLÁZAT. A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora a lehetséges forrásokat egybevetve (Cégbirósági vállalati iratok, Cégjegyzékek, SÁNDOR Vilmos 1959)

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
1	Adler Mór	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
2	Altmann Károly	Lujza	
3	Altstädter Rudolf	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
	Altstädter Rudolf	Viktória	1867, alapító
X	Andrea Emil	Viktória	
4	Appiano József	Hengermalom	5 000 forint
5	Arkauer József	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
6	Auspitz Vilmos	Királymalom	nincs vállalati irat
7	Balass János	Unió	nincs vállalati irat
X	Barber Ágoston	Barber és fiai, Barber és Klusemann malom	nincs vállalati irat
8	Barber Ágoston	Erzsébet	
9	Barkoczy J., gr.	Hengermalom	5 000 forint
10	Báron Benedek	Unió	nincs vállalati irat
11	Basch Fülöp	Első Budai	nincs vállalati irat
	Basch Fülöp	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
	Basch Fülöp	Pannónia	1863, alapító
12	Basch Gyuláné	Gizella Rt.	1905, alapító
13	Basch Manó	Budai Király Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
X	Batthyány Lajos	Hengermalom	2 000 forint (Kappel F. teszi le a nevében)
14	Bauer Ferenc	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
15	Baumann József	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója

Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
1868, első választmány, üzletvezető bizottság	1869. jún. választmány	„Adler Ádám és fia” cég - alapító	
1867, első választmány	1867. okt. választmány		
nincs vállalati irat	1866. márc. választmány		
1867, első választ- mány (kilép)			
1867, első választmány	1867. jún. választmány		bizonytalan
1839, első választmány	(első bejegyzés: 1864.)	alapító	
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány		
nincs vállalati irat	1906. máj. igazgatóság		
nincs vállalati irat	1868. márc. választmány		
<i>nincs vállalati irat</i>	<i>cégtulajdonos, 1854-től</i>	<i>gőzmalom- tulajdonos Budán</i>	<i>nem igazolt, hogy ker. gőzmalom</i>
1868, első választmány		alapító	
1839, első választmány	(első bejegyzés 1864.)	alapító	
nincs vállalati irat	1868. márc. választmány		
nincs vállalati irat		alapító	
	1866. dec. választmány	alapító	
		alapító	
	Basch Gyula - 1905. jún. ig.		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
	(első bejegyzés 1864.)	alapító	<i>nem vál.tag</i>
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány		
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány	alapító	



## A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
16	Baumgarten Ignác	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
17	Becker Károly	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
X	Berger Lajos	Berger-malom	nincs vállalati irat
18	Bischitz Dávid	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
19	Bischitz Hermann	Budai Király Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
20	Blau M. P.	Unió	nincs vállalati irat
X	Blum János	Blum János	nincs vállalati irat
21	Bölcskey Adolf	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
22	Brachfeld Gyula	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
X	Breitner Frigyes	Pesti Molnárok és Sütők	
23	Brüll Ármin/Hermann	Hungária	1897, alapító
24	Brüll Ignác	Unió	nincs vállalati irat
X	Brüll Miksa	Első Budai	nincs vállalati irat
X	Brüll Miksa	Első Budapesti	
25	Brüll Miksáné, domonyi	Gizella Rt.	1905, alapító
26	Burgmann Károly	Hengermalom	5 000 frt
27	Cunradi Jenő, Fiume	Hungária	1897, alapító
28	Császár Jenő	Schmidt & Császár	cégtulajdonos
29	Cséry Lajos	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
30	Deutsch A. és fia	Concordia	1866, alapító
31	Deutsch Dávid	Viktória	1867, alapító

Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
1868, első választmány, üzletvezető bizottmány	1869. jún. választmány	Baumgarten család - alapító	
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány	alapító	
<i>nincs vállalati irat</i>	<i>Első Budai Gőzmalom Rt. átveszi a malmát</i>	<i>gőzmalom- tulajdonos Budán</i>	<i>nem igazolt, hogy ker. gőzmalom</i>
nincs vállalati irat	1866. márc. választmány		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
nincs vállalati irat	1868. márc. választmány		
<i>nincs vállalati irat</i>	<i>gőzmalom-tulajdonos Budán</i>	<i>gőzmalom- tulajdonos Budán</i>	<i>nem igazolt, hogy ker. gőzmalom</i>
nincs vállalati irat	1866. márc. választmány		
		alapító	bizonytalan
1897, első igazgatóság	1897. jún. ig.		
nincs vállalati irat	1868. márc. választmány		
nincs vállalati irat		vezetőség	bizonytalan
		alapító	bizonytalan
	Domony Ödön - 1905. jún. ig.		
1839, első választmány	(első bejegyzés 1864.)	alapító	
1897, első igazgatóság	1897. jún. ig.		
	köleskása-gyáros 1872-től		
1868, első választmány, üzletvezető bizottmány	1869. jún. választmány	alapító	
1867, alapító	Deutsch Simon - 1867. nov. választmány	alapító	
1867, első választmány	1867. dec. választmány		

## A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
32	Deutsch Ig. és fia	Concordia	1866, alapító
33	Deutsch József	Első Budai	nincs vállalati irat
	Deutsch József	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
34	Deutsch Károly	Budai Király Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
35	Dux Lipót	Viktória	1867, alapító
36	Ebner Nep. János	Első Budai	nincs vállalati irat
	Ebner Nep. János	Első Budapesti	
37	Egger Gyuláné	Gizella Rt.	1905, alapító
38	Erdődy István, gr.	Unió	nincs vállalati irat
39	Ertner Zsigmond	Viktória	1867, alapító
40	Figdor Zsigmond	Árpád	nincs vállalati irat
X	Figdor Zsigmond	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
41	Fischl Gusztáv	Concordia	1866, alapító
42	Fischl Károly	Első Budai	nincs vállalati irat
	Fischl Károly	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
	Fischl Károly	Erzsébet	
43	Fiumei Hitelbank Rt. képviselői: Steinacker Arthur és Rosenberg Bódog	Hungária	1897, alapító
44	Fleischl S. D.	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
	Fleischl S. D.	Árpád	nincs vállalati irat
45	Flesch Mór	Első Budai	nincs vállalati irat
	Flesch Mór	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
	Flesch Mór	Pannónia	1863, alapító

Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
1867, alapító	Deutsch Bernát - 1867. nov. választmány	alapító	
nincs vállalati irat		vezetőség tagja	
	1866. dec. választmány		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
1867, első választmány	1867. dec. választmány		
nincs vállalati irat	1864. dec. vezérő választmány	vezetőség	
	1866. dec. választmány		
nincs vállalati irat	1868. márc. választmány	alapító	
1867, első választmány	1867. jún. választmány		
nincs vállalati irat	1867. jún. választmány	alapító	
nincs vállalati irat		alapító	bizonytalan 1868. vál.tag (cégjegyzék)
1867, alapító	1866. nov. választmány		
nincs vállalati irat	1864. dec. vezérő választmány		
	1866. dec. választmány		
1868, első választmány			
nincs vállalati irat	1866. márc. választmány	alapító	
nincs vállalati irat	1867. jún. választmány	alapító	
nincs vállalati irat		vezetőség	
	1866. dec. választmány	alapító	
		alapító	

## A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
X	Fochs Antal	Pannónia	
46	Freiszleder Nándor	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
X	Fuchs Gusztáv	Első Budai	nincs vállalati irat
47	Fürst Jakabné, maróthi	Gizella Rt.	1905, alapító
48	Gold Zsigmond	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
X	Gomperl Alajos	Pesti Molnárok és Sütők	
49	Gorove István	Erzsébet	
50	Gozsdu Manó	Concordia	1866, alapító
51	Gruber Jakab és társa	Concordia	1866, alapító
52	Gschwindt Mihály	Concordia	1866, alapító
	Gschwindt Mihály	Viktória	1867, alapító
53	Gutmann Vilmosné, br.	Gizella Rt.	1905, alapító
54	Haggenmacher Henrik	Haggenmacher malom	gőzmalom-tulajdonos, Pest
	Haggenmacher Henrik	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
55	Haggenmacher Károly	Első Budai	nincs vállalati irat
56	Hajós József	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
57	Halbauer J. G.	Hengermalom	5 000 frt
58	Halperson Ede	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
X	Hannover Miksa	Pannónia	
59	Hazay Ernő	Unió	nincs vállalati irat
60	Hedrich Eugen	Hedrich & Strauss	1877-től gőzmalmi üzlettulajdonos

Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
1863, első választmány	1864. választmány		bizonytalan
1868, első igazgatóság nincs vállalati irat	1868. jún. választmány	alapító vezetőség	bizonytalan
nincs vállalati irat	Fürst Bertalan - 1905. jún. ig. 1866. márc. választmány	alapító alapító	bizonytalan
1868, első választmány			
1867, alapító	1867. nov. választmány		
1867, alapító	1867. nov. választmány		
1867, első választ- mány (kilép)		választmány	
	Gutmann Vilmos - 1905. jún. ig. gőzmalom-tulajdonos, Pest		
1868, első igazgatóság nincs vállalati irat	1868. jún. választmány 1864. dec. vezérő választmány	alapító	
1868, első választmány	1869. jún. választmány	alapító	
1839, első választmány nincs vállalati irat	(első bejegyzés: 1864.) 1867. máj. választmány	alapító - Halperson és Lewy	
1863, első választmány nincs vállalati irat	1864. választmány 1868. márc. választmány		bizonytalan
	1877-től gőzmalmi üzlettulajdonos		

## A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
61	Hedrich Hugo	Hedrich & Strauss	1877-től gőzmalmi üzlettulajdonos
62	Heiduschka M. L.	Árpád	nincs vállalati irat
63	Heinrich Béla, dr.	Hungária	1897, alapító
X	Herczog M. L.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
64	Herczog Rudolf	Viktória	1867, alapító
X	Hermann A.	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
65	Herz Ármin	Hungária	
X	Herz Hermann	Lujza	
66	Herz Salamon	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
67	Herzfelder Adolf	Budai Király Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
68	Herzfelder Lajos	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
69	Herzfelder Vilmos	Pannónia	1863, alapító
	Gyömrői Vilmos	Lujza	1867, alapító
70	Herzl D. Antal	Első Budai	nincs vállalati irat
	Herzl D. Antal	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
71	Herzl Theodor	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
72	Hürsch Ágoston	Első Budai	nincs vállalati irat
	Hirsch Ágoston	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
73	Hirschel S. H.	Budai Király Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
74	Hirschler Ede	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat

Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
	1877-től gőzmalmi üzlettulajdonos		
nincs vállalati irat	1867. jún. választmány		
1897. első igazgatóság	1897. jún. ig.		
nincs vállalati irat		alapító	bizonytalan
1867. első választmány	1867. jún. választmány	választmány - Herzog család	
nincs vállalati irat		alapító	bizonytalan 1867. vál. tag (cégjegyzék)
1897. első igazgatóság	1897. jún. ig.		
1867. első választmány	1867. okt. választmány		bizonytalan
nincs vállalati irat	1866. márc. választmány		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
1868. első választmány		alapító	
1863. első választmány	1864. választmány (Gyömöri)	alapító	
		alapító - Gyömrei	
nincs vállalati irat	1864. dec. vezérő választmány	alapító - Herzl A.	
	1866. dec. választmány		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
nincs vállalati irat		vezetőség	
	1866. dec. választmány		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány	alapító - Hirschler Leon és társa	



## A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
75	Hirschler Frigyes	Pannónia	1863, alapító
76	Hoffmann Frigyes	Concordia	1866, alapító
77	Holitscher Manó	Árpád	nincs vállalati irat
	Holitscher Manó	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
78	Holländer B.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
79	Holzhammer J. A. cég	Hengermalom	100 000 frt
X	Igl Antal	Pesti Molnárok és Sütők	
80	Jurenák Károly	Budai Király Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
X	Kanitz Ármin	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
81	Kanitz Gábor	Viktória	1867, alapító
82	Kappel Frigyes	Hengermalom	5 000 frt
83	Keppich H.	Árpád	nincs vállalati irat
84	Kern Albert	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
X	Kern Jakab	Pannónia	
85	Kern Leó	Pannónia	1863, alapító
	Kern S. Enoch fiai	Lujza	1867, alapító
86	Kiss Péter	Concordia	1866, alapító
X	<i>Klopfinger János</i>	<i>Hengermalom</i>	<i>2 000 frt</i>
X	<i>Klusemann Károly</i>	<i>Barber és Klusemann malom</i>	<i>nincs vállalati irat</i>
87	Klusemann Károly	Lujza	
88	Kobek István	Unió	nincs vállalati irat

Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
1863, első választmány	1864. választmány	alapító	
1867, alapító	1867. nov. választmány	alapító	
nincs vállalati irat	1867. jún. választmány	alapító	
nincs vállalati irat	1866 márc. választmány		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
		alapító	
1868, első igazgatóság, de csak póttag	1868. jún. választmány, póttag		bizonytalan
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
nincs vállalati irat		alapító	bizonytalan
1867, első választmány	1867. dec. választmány		
1839, első választmány	(első bejegyzés: 1864.)	alapító	
nincs vállalati irat	1867. jún. választmány		
nincs vállalati irat	1866. márc. választmány	alapító	
1863, első választmány	1864. választmány		bizonytalan
1863, első választmány	1864. választmány	alapító	
		alapító	
	(első bejegyzés: 1864.)	alapító	nem vál.tag
nincs vállalati irat	cégtulajdonos, 1854-től	gőzmalom- tulajdonos Budán	nem igazolt, hogy ker. gőzmalom
1867, első választmány	1867. okt. választmány	választmány	a malom előző tulajdonosa, valószínű, hogy részvénnel (is) fizették a vételárat
nincs vállalati irat	1868. márc. választmány	alapító	

## A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
89	Kohen I. I.	Első Budai	nincs vállalati irat
	Kohen Ignác Izidor	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
90	Kohen testvérek	Concordia	1866, alapító
91	Kohn József	Viktória	1867, alapító
92	Kohner Károly	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
93	Koppél L. M.	Concordia	1866, alapító
94	(Koppél) Har- kányi Fülöp	Erzsébet	
95	Kornfeld Zsigmond	Hungária	1897, alapító
X	Köchlin E.	Lujza	
X	König Lipót	Pannónia	
96	Kövér János	Unió	nincs vállalati irat
97	Kramer I.	Árpád	nincs vállalati irat
98	Krausz Izidor, megyeri	Gizella Rt.	1905, alapító
99	Krausz Lajos, megyeri	Gizella	gőzmalom-tulajdonos, Pest
100	Krausz Mayer, megyeri	Gizella	gőzmalom-tulajdonos, Pest
101	Kuhner Illés és fia	Concordia	1866, alapító
X	Kunig József	Első Budai	nincs vállalati irat
X	Kunig József	Első Budapesti	
102	Lakatos Lajos	Unió	nincs vállalati irat
103	Lányi Jakab	Lujza	1867, alapító
	Lányi Jakab	Pannónia	1863, alapító
104	Lengl Illés	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
105	Leopold I.	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat

Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
nincs vállalati irat	1866. dec. választmány	alapító	
1867, első választmány	1867. jún. választmány		
1868, első választmány		Kohner család - alapító	
1867, alapító	1867. nov. választmány	alapító	
1868, első választmány		Koppély Fri- gyes - alapító	
1897, első igazgatóság	1897. jún. ig.		
1867, első választmány	1867. okt. választmány		bizonytalan
1863, első választmány	1864. választmány		bizonytalan
nincs vállalati irat	1868. márc. választmány	alapító - Kövér Lajos	
nincs vállalati irat	1867. jún. választmány	alapító	
	1905. jún. ig.		
	gőzmalom-tulajdonos, Pest		
	gőzmalom-tulajdonos, Pest		
nincs vállalati irat		alapító	bizonytalan
		alapító	bizonytalan 1868. vál.tag (cégjegyzék)
nincs vállalati irat	1868. márc. választmány		
		alapító	
1863, első választmány	1864. választmány	alapító	
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány	alapító	
nincs vállalati irat	1866. márc. választmány	alapító	

## A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
X	Leopold I.	Árpád	
106	Lévay Henrik	Concordia	1866, alapító
	Lévay Henrik	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
X	<i>Lord Sámuel</i>	<i>Lord-malom</i>	<i>nincs vállalati irat</i>
107	Lord Sámuel	Viktória	1867, alapító
108	Lövényi Lajos	Unió	nincs vállalati irat
109	Löwenstein Béla	Királymalom	nincs vállalati irat
110	Luczenbacher János	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
111	Machlupp Adolf	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
112	Machlupp Ede	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
113	Maerle Márk	Viktória	1867, alapító
X	<i>Malvieux Keresztély</i>	<i>Hengermalom</i>	<i>5 000 frt</i>
114	Mandl Antal	Concordia	1866, alapító
115	Mandl Ignác	Concordia	1866, alapító
116	Mannaberg Mihály	Viktória	1867, alapító
X	Manno István	Pesti Molnárok és Sütők	
117	Medecz József	Első Budai	nincs vállalati irat
	Medetz József	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
X	Mehnert Gyula	Lujza	
X	Munk Móric	Pesti Molnárok és Sütők	
118	Nagel Hermann	Árpád	nincs vállalati irat
119	Nasztl Mór	Viktória	1867, alapító

Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
		alapító	bizonytalan 1869. jún. vál.tag. (cégjegyzék)
1868, első választmány		alapító	
<i>nincs vállalati irat</i>			<i>nem igazolt, hogy ker. gőzmalom</i>
1867, első választmány	1867. dec. választmány	választmány	
nincs vállalati irat	1868. márc. választmány		
nincs vállalati irat	1906. máj. igazgatóság		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány	alapító	
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
1867, első választmány	1867. jún. választmány (első bejegyzés: 1864.)	alapító	nem vál.tag
1867, alapító	1867. nov. választmány	alapító - Mandell Antal	
1867, alapító	1867. nov. választmány	alapító	
1867, első választmány	1867. jún. választmány	alapító	
		alapító	bizonytalan
nincs vállalati irat	1864. dec. vezérlő választmány	vezetőség	
	1866. dec. választmány	alapító	
1867, első választmány	1867. okt. választmány		bizonytalan
		alapító	bizonytalan
nincs vállalati irat	1867. jún. választmány		
1867, első választmány	1867. jún. választmány		

## A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
120	Neuschloss Emil	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
121	Neuwelt Ármin	Unió	nincs vállalati irat
122	Nyiri Jósa	Unió	nincs vállalati irat
123	Oppenheim I. I.	Árpád	nincs vállalati irat
124	Ossoinack Lajos, Fiume	Hungária	1897, alapító
125	Perlmutter Jakab	Concordia	1866, alapító
X	Pesti Iparbank	Pesti Molnárok és Sütők	
126	Pittel Gyula, br.	Unió	nincs vállalati irat
127	Pollák Adolf	Budai Király Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
128	Rechnitz H.	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
129	Reusz Károly	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
130	Roeszner F. M.	Lujza	1867, alapító
X	Roeszner F. M.	Pannónia	
131	Rosenberg Bódog, Fiume	Hungária	1897, alapító
X	Rosenfeld A.	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
132	Rosenfeld Károly	Concordia	1866, alapító
133	Rózsa (Rósa) Lajos	Első Budai	nincs vállalati irat
	Rózsa (Rósa) Lajos	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
X	Römer Gyula	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
134	Rudnyánszky Ferenc	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
135	Ruhmann Móricz	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
136	Rust Bernát	Budai Király Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
137	Schlesinger I.	Árpád	nincs vállalati irat

	Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
	1868, első választmány		Neuschloss család - alapító	
	nincs vállalati irat	1868. márc. választmány		
	nincs vállalati irat	1868. márc. választmány		
	nincs vállalati irat	1867. jún. választmány		
	1897, első igazgatóság	1897. jún. ig.		
	1867, alapító	1866. nov. választmány	alapító	
			alapító	bizonytalan
	nincs vállalati irat	1868. márc. választmány	alapító	
	nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
	nincs vállalati irat	1866. márc. választmány	alapító	
	1868, első választmány, üzletvezető bizottmány	1869. jún. választmány		
			alapító - Röszner Félix	
	1863, első választmány	1864. választmány		bizonytalan
	1897, első igazgatóság	1897. jún. ig.		
	nincs vállalati irat		alapító	
	1867, alapító	1866. nov. választmány		
	nincs vállalati irat	1864. dec. vezérő választmány		
		1866. dec. választmány	alapító	
	nincs vállalati irat		alapító	
	1868, első választmány		alapító	
	nincs vállalati irat	1867. máj. választmány	alapító	
	nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
	nincs vállalati irat	1867. jún. választmány		



## A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
138	Schmidt József	Schmidt & Császár	nincs vállalati irat
139	Schmiedlechner György	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
140	Schopper Jenő Ágoston	Concordia	1866, alapító
141	Schön József	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
142	Schwartz Károly	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
143	Schwarz Béla	Gizella Rt.	1905, alapító
144	Schwarz József	Gizella Rt.	1905, alapító
145	Schwarz Miklós, dr.	Gizella Rt.	1905, alapító
146	Schweiger A.	Árpád	nincs vállalati irat
X	Schweiger Márton	Árpád	
147	Schweiger Márton	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
148	Semmler Frigyes	Concordia	1866, alapító
149	Silberstein Zsigmond	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
150	Simon Jakab	Hungária	1897, alapító
	Simon Jakab	Királymalom	nincs vállalati irat
151	Sina Simon	Hengermalom	5 000 forint
152	Singer Sámuel	Viktória	1867, alapító
153	Spitzer Albert	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
154	Spitzer Gerzson	Budai Király Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
155	Spitzer Simon	Első Budai	nincs vállalati irat
	Spitzer Simon	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
156	Stein József	Első Budapesti	1865, alapító részvényesek
X	Stein József	Lujza	
157	Steinacker Arthur, Fiume	Hungária	1897, alapító
158	Steiner Miksa	Viktória	1867, alapító
159	Stern Ignác	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat

Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
nincs vállalati irat	köleskása-gyáros 1872-től		
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány	alapító	
1867, alapító	1866. nov. választmány	alapító	
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány		
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány		
	Surányi Béla - 1905. jún. ig.		
nincs vállalati irat	1867. jún. választmány		
		alapító	bizonytalan
nincs vállalati irat	1866. márc. választmány		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
1897, első igazgatóság	1897. jún. ig.		
nincs vállalati irat	1906. máj. igazgatóság		
1839, első választmány	(első bejegyzés: 1864.)		
1867, első választmány	1867. jún. választmány		
1868, első választmány, üzletvezető bizottmány	1869. jún. választmány		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány	alapító	
nincs vállalati irat		vezetőség	
	1866. dec. választmány		
	1866. dec. választmány		
1867, első választmány	1867. okt. választmány		bizonytalan
1897, első igazgatóság	1897. jún. ig.		
1867, első választmány	1867. jún. választmány		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		

## A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
160	Stern S. (Zsigmond / Simon ?)	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
161	Stettner László	Hungária	1897, alapító
162	Strasser & König	Lujza	1867, alapító
163	Strauss Emil	Hedrich & Strauss	1877-től gőzmalmi üzlettulajdonos
	Strauss Emil	Királymalom	nincs vállalati irat
164	Strauss Mór	Királymalom	nincs vállalati irat
165	Strobencz Alajos	Concordia	1866, alapító
166	Szabó József	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
167	Széchenyi István, gr.	Hengermalom	20 000 forint
X	Tige, Ludwig, gr.	Hengermalom	5 000 forint
168	Tschögl János	Blum-féle Gőzmalom Rt.	nincs vállalati irat
169	Tüköry József	Hengermalom	10 000 forint
170	Ullmann Károly József	Pannónia	1863, alapító
X	Ullmann M. G.	Concordia	
X	Ullmann M. G.	Lujza	
171	Unger József	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
172	Valatin József	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
173	Valero Antal	Hengermalom	10 000 forint
174	Wahrmann és fia	Lujza	1867, alapító
175	Wahrmann Mór	Pannónia	1863, alapító
176	Walthier Gyula	Hungária	1897, alapító
177	Weiss Fülöp	Királymalom	nincs vállalati irat
178	Weisz B. Adolf	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
X	Weisz B. Adolf	Első Budai	nincs vállalati irat
X	Weisz B. Adolf	Első Budapesti	

Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány	alapító - Stern Zsigmond	
Strasser Zsigmond - 1867, első választmány	1867. okt. választmány  1877-től gőzmalmi üzlettulajdonos	alapító	
nincs vállalati irat	1906. máj. igazgatóság		
nincs vállalati irat	1906. máj. igazgatóság		
1867, alapító	1866. nov. választmány		
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány		
1839, első választmány	(első bejegyzés: 1864.)	alapító	<i>nem vál.tag</i>
nincs vállalati irat	1867. máj. választmány	alapító	
1839, első választmány	(első bejegyzés: 1864.)	alapító	
	1864. ker. ig.	alapító	
		alapító	bizonytalan
1867, első választmány	1867. okt. választmány	választmány	bizonytalan
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány		
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány		
1839, első választmány	(első bejegyzés: 1864.)	alapító	
Wahrmann Sándor - 1867, első választmány	1867. okt. választmány	alapító	
1863, első választmány	1864. választmány	alapító	
1897, első igazgatóság	1897. jún. ig.		
nincs vállalati irat	1906. máj. igazgatóság		
nincs vállalati irat	1866. márc. választmány		
nincs vállalati irat		vezetőség	bizonytalan
	1866. dec. választmány		bizonytalan

## A pest-budai/budapesti malomalapítók névsora

	Név	Malom	Alapítói listák (Cg vállalati iratok)*
179	Weisz B. Arnold	Erzsébet	1868, alapító, részleges lista
X	Weisz Bertold	Budai Király Gőzmalom Rt.	
X	Wenckheim	Hengermalom	2 000 frt
X	Werther Frigyes	Werther Frigyes kir. kiv. gyár udvara	nincs vállalati irat
180	Wiener Ede	Budai Gyárudvar Rt.	nincs vállalati irat
X	Winter Jakab	Viktória	
181	Wodianer Albert	Concordia	1866, alapító
182	Wodianer Béla	Unió	nincs vállalati irat
183	Wodianer Rudolf	Hengermalom	10 000 frt
X	Wolfner Gyula	Lujza	
X	Zichy J (Joseph ifj. ?)	Hengermalom	1 000 frt (Kappel F. teszi le a nevében) Zichy Eugen - 2 500 frt (Kappel F.) Zichy Edmund - 500 frt (Széchenyi I.)
184	Zorn Antal	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója
X	Zwack	Első Budai	nincs vállalati irat
185	Zwickl József	Pesti Molnárok és Sütők	első alapszabály aláírója

## Jelmagyarázat:

\* = A Hengermalom esetében a részvényes-listát használtam és idézem.

Világosabb kiemelés = bizonytalan, hogy valóban alapító volt-e a malomban, mert nem támasztja ezt alá elég forrás.

Sötétebb kiemelés = bizonytalan, hogy valóban alapító volt-e a malomban, mert van alapítói lista, s azon nem szerepel, de az első választmánynak tagja.

Dőlt kiemelés = a malom nem volt igazolhatóan kereskedelmi gőzmalom; illetve a Hengermalom esetében az illető nem volt tagja az első választmánynak.

Első választmány/ igazgatóság tagja (Cg vállalati iratok)	(Első) választmány/ igazgatóság tagja (Cégjegyzék alapján)	SÁNDOR 1959 szerint alapító	Megjegyzés
1868, első választmány, üzletvezető bizottmány	1869. jún. választmány	alapító	
		alapító	bizonytalan 1869. vál.tag (cégjegyzék)
	(első bejegyzés: 1864.)	alapító	nem vál.tag
nincs vállalati irat			nem igazolt, hogy ker. gőzmalom
nincs vállalati irat	1866. márc. választmány	alapító	
1867, első választmány	1867. dec. választmány		bizonytalan
nincs vállalati irat	1868. márc. választmány	alapító	
1839, első választmány	(első bejegyzés: 1864.)	alapító	
1867, első választmány		alapító, választmány	bizonytalan
	(első bejegyzés: 1864.)	alapító	nem vál.tag
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány		
nincs vállalati irat		alapító	bizonytalan
1868, első igazgatóság	1868. jún. választmány		

12. TÁBLÁZAT. A legalább három fővárosi malom-részvénytársaságban, malomban részvénnel bírók névsora 1914/15-ig

	Részvénybirtokos	Malom rövid neve
1	Adler Lajos	Erzsébet
	Adler Lajos	Viktória
	Adler Lajos	Első Budapesti
2	Adler Mór	Erzsébet
	Adler Mór	Viktória
	Adler Mór	Pannónia
	Adler Ádám fia	Erzsébet
	Adler Ádám fia	Első Budapesti
3	Basch Gyula	Gizella Rt.
	Basch Gyula	Első Budapesti
	Basch Gyula	Lujza
	Basch Gyula	Pesti Molnárok és Sütők
4	Bischitz Lajos	Pannónia
	Bischitz Lajos	Pesti Molnárok és Sütők
	Bischitz Lajos	Első Budapesti
5	Brüll Gusztáv	Concordia
	Brüll Gusztáv	Lujza
	Brüll Gusztáv	Pannónia
	Brüll Gusztáv	Első Budapesti
6	Brüll Miksa	Hengermalom
	Brüll Miksa	Pannónia
	Brüll Miksa	Első Budapesti
7	Deutsch Bernát	Concordia
	Deutsch Bernát	Első Budapesti
	Deutsch Ig. és fia	Concordia
	Deutsch Ig. és fia	Hungária
8	Deutsch Gyula	Concordia
	Deutsch Gyula	Lujza
	Deutsch Gyula	Első Budapesti

	Részvénybirtokos	Malom rövid neve
9	Deutsch Sándor, halmi	Lujza
	Deutsch Sándor, halmi	Pesti Molnárók és Sütők
	Deutsch Sándor, halmi	Első Budapesti
10	Eisen Eduard	Concordia
	Eisen Eduard	Viktória
	Eisen Eduard	Lujza
	Eisen Eduard	Pannónia
11	Glatz Henrik	Hengermalom
	Glatz Henrik	Pesti Molnárók és Sütők
	Glatz Henrik	Első Budapesti
12	Grün Ignác	Concordia
	Grün Ignác	Pannónia
	Grün Ignác	Első Budapesti
13	Gschwindt György, dr	Első Budapesti
	Gschwindt György, dr.	Concordia
	Gschwindt György, dr.	Hengermalom
	Gschwindt György, dr.	Pesti Molnárók és Sütők
14	Haggenmacher Károly	Első Budapesti
	Haggenmacher Károly	Erzsébet
	Haggenmacher Károly	Lujza
	Haggenmacher Károly	Pesti Molnárók és Sütők
15	Herz Ármin	Hungária
	Herz Ármin	Első Budapesti
	Herz H.	Concordia
	Herz Hermann	Erzsébet
16	Holitscher B. Lipót	Lujza
	Holitscher B. Lipót	Első Budapesti
	Holitscher B. Lipót	Pannónia
17	Holitscher Manó	Lujza
	Holitscher Manó	Pannónia
	Holitscher Manó	Első Budapesti



*A legalább három fővárosi malomban résztvevő bírók névsora*

	Részvénybirtokos	Malom rövid neve
18	Jankovich János, dr.	Viktória
	Jankovich János, dr.	Lujza
	Jankovich János, dr.	Pesti Molnárók és Sütők
19	Kálnoky & Simon	Lujza
	Kálnoky Izidor	Concordia
	Kálnoky Izidor	Viktória
20	Kálnoky Izidor	Lujza
	Kapy Ede	Hengermalom
	Kapy Ede	Pannónia
21	Kapy Ede	Első Budapesti
	Kern Leó	Pannónia
	Kern Leó	Lujza
22	Kern S. Enoch fiai	Első Budapesti
	Klein Gyula	Hungária
	Klein Gyula	Lujza
?	Klein Gyula	Pesti Molnárók és Sütők
	Klein Gyula (I.)	Viktória
	Kohner Zsigmond	Erzsébet
23	Kohner Zsigmond	Pannónia
	Kohner Zsigmond	Első Budapesti
	Kollerich Pál	Concordia
24	Kollerich Pál	Erzsébet
	Kollerich Pál	Viktória
	Kollerich Pál	Lujza
	Kollerich Pál	Pesti Molnárók és Sütők
	Kollerich Pál	Első Budapesti
	Kollerich Pál és fia	Lujza
	Kölber Ferenc	Lujza
25	Kölber Ferenc	Pesti Molnárók és Sütők
	Kölber Ferenc	Első Budapesti

	Részvénybirtokos	Malom rövid neve
26	Krausz Izidor, megyeri	Gizella Rt.
	Krausz Izidor, megyeri	Pannónia
	Krausz Izidor, megyeri	Első Budapesti
27	Kreische Antal	Viktória
	Kreische Antal	Pannónia
	Kreische Antal	Pesti Molnárok és Sütők
	Kreische Antal	Első Budapesti
28	Lánczy Leó	Lujza
	Lánczy Leó	Pesti Molnárok és Sütők
	Lánczy Leó	Első Budapesti
29	Löwy Miksa	Első Budapesti
	Löwy Miksa	Lujza
	Löwy Miksa	Pesti Molnárok és Sütők
30	Munk Móric	Pannónia
	Munk Móric	Hengermalom
	Munk Móric	Első Budapesti
31	Nasztl Mór	Pannónia
	Nasztl Mór	Pesti Molnárok és Sütők
	Nasztl Mór	Concordia
32	Nickl Mihály	Hengermalom
	Nickl Mihály	Pesti Molnárok és Sütők
	Nickl Mihály	Első Budapesti
	Nickl Mihály	Lujza
?	Nickl Miklós	Hengermalom
33	Reusz Henrik, ráthonyi	Lujza
	Reusz Henrik, ráthonyi	Pesti Molnárok és Sütők
	Reusz Henrik, ráthonyi	Első Budapesti
34	Schwarz Ármin	Pannónia
	Schwarz Ármin	Viktória
	Schwarz Ármin	Lujza
35	Simon Jakab	Concordia

*A legalább három fővárosi malomban résztvevő bírók névsora*

	Részvénybirtokos	Malom rövid neve
	Simon Jakab	Viktória
	Simon Jakab	Hengermalom
	Simon Jakab	Lujza
	Simon Jakab	Pannónia
	Simon Jakab	Hungária
36	Strasser Alajos	Lujza
	Strasser Alajos	Pannónia
	Strasser és König	Pannónia
	Strasser és König	Pesti Molnárok és Sütők
37	Wahrmann Mór	Lujza
	Wahrmann Mór	Pannónia
	Wahrmann Mór	Első Budapesti
	Wahrmann és fia	Pannónia
	Wahrmann és fia	Lujza
38	Wechselmann Ignác	Lujza
	Wechselmann Ignác	Pannónia
	Wechselmann Ignác	Első Budapesti
39	Weisz Bertold	Lujza
	Weisz Bertold	Pannónia
	Weisz Bertold	Első Budapesti
	Weisz Bertold	Concordia
40	Werkner Zsigmond	Concordia
	Werkner Zsigmond	Lujza
	Werkner Zsigmond	Pannónia

13. TÁBLÁZAT. A malomalapítói mintából azok, akik az 1870-es években már nincsenek jelen a fővárosi malomiparban  
(A személyek malmok szerint csoportosítva szerepelnek a táblázatban, de az azonos személy azonos sorszámot kapott.)

	Név	Malom	Megjegyzés
1	Figdor Zsigmond	Árpád	vállalatot felszámolták
2	Fleischl S. D.	Árpád	vállalatot felszámolták
3	Heiduschka M. L.	Árpád	vállalatot felszámolták
4	Oppenheim I. I.	Árpád	vállalatot felszámolták
5	Halperson Ede	Blum-féle Gőzmalom Rt.	vállalatot felszámolták
6	Herzl Theodor	Blum-féle Gőzmalom Rt.	vállalatot felszámolták
7	Ruhmann Móricz	Blum-féle Gőzmalom Rt.	vállalatot felszámolták
8	Silberstein Zsigmond	Blum-féle Gőzmalom Rt.	vállalatot felszámolták
9	Tschögl János	Blum-féle Gőzmalom Rt.	vállalatot felszámolták
10	Bölcskey Adolf	Budai Gyárudvar Rt.	vállalatot felszámolták
2	Fleischl S. D.	Budai Gyárudvar Rt.	vállalatot felszámolták
11	Kern Albert	Budai Gyárudvar Rt.	vállalatot felszámolták
12	Leopold I	Budai Gyárudvar Rt.	vállalatot felszámolták
13	Rechnitz H.	Budai Gyárudvar Rt.	vállalatot felszámolták
14	Wiener Ede	Budai Gyárudvar Rt.	vállalatot felszámolták
15	Basch Manó	Budai Király Gőzmalom Rt.	vállalatot felszámolták
16	Bischitz Hermann	Budai Király Gőzmalom Rt.	vállalatot felszámolták
17	Hirschel S. H.	Budai Király Gőzmalom Rt.	vállalatot felszámolták
18	Jurenák Károly	Budai Király Gőzmalom Rt.	vállalatot felszámolták
19	Rust Bernát	Budai Király Gőzmalom Rt.	vállalatot felszámolták

## Az 1870-es évekre a malomiparból eltűnt malomalapítók

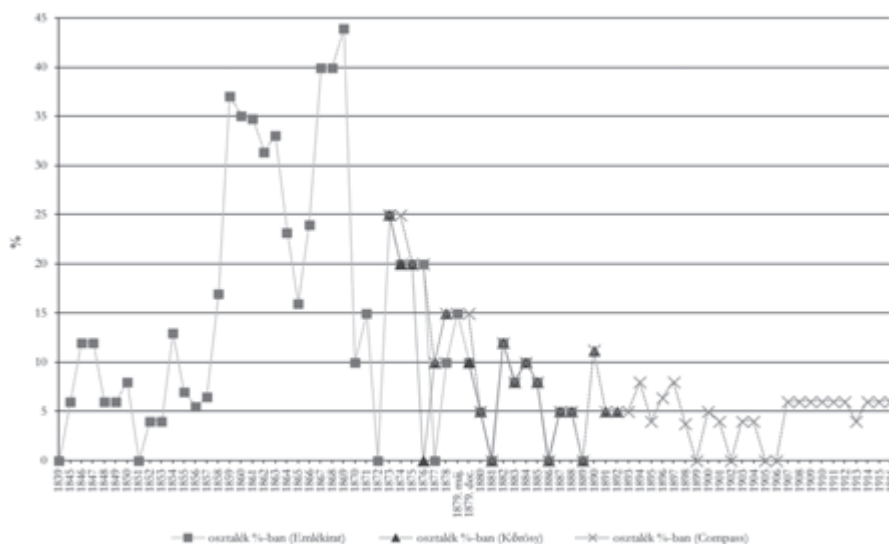
	Név	Malom	Megjegyzés
20	Spitzer Gerzson	Budai Király Gőzmalom Rt.	vállalatot felszámolták
21	Balass János	Unió	vállalatot felszámolták
22	Báron Benedek	Unió	vállalatot felszámolták
23	Erdődy István, gr.	Unió	vállalatot felszámolták
24	Hazay Ernő	Unió	vállalatot felszámolták
25	Kobek István	Unió	vállalatot felszámolták
26	Kövér János	Unió	vállalatot felszámolták
27	Lakatos Lajos	Unió	vállalatot felszámolták
28	Lövényi Lajos	Unió	vállalatot felszámolták
29	Nyiri Jósa	Unió	vállalatot felszámolták
30	Pittel Gyula, br.	Unió	vállalatot felszámolták
31	Wodianer Béla	Unió	vállalatot felszámolták
32	Appiano József	Hengermalom	1839-es alapítású
33	Barkoczy J., gr.	Hengermalom	1839-es alapítású
34	Burgmann Károly	Hengermalom	1839-es alapítású
35	Kappel Frigyes	Hengermalom	1839-es alapítású
36	Sina Simon	Hengermalom	1839-es alapítású
37	Tüköry József	Hengermalom	1839-es alapítású
38	Valero Antal	Hengermalom	1839-es alapítású
39	Wodianer Rudolf	Hengermalom	1839-es alapítású
40	Fischl Gusztáv	Concordia	VII.3.c.T I/244. Leopold Fischl et Sohn, terményker.
41	Hoffmann Frigyes	Concordia	terményker.
42	Kohen testvérek	Concordia	VII.3.c. T I/110, nagyker.-k
43	Kuhner Illés és fia	Concordia	VII.3.c. E I/86. Kuhner Dávid terményker.
44	Lévay Henrik	Concordia	Első Magyar Ált. Biztosító Társ.
45	Perlmutter Jakab	Concordia	sörgyáros, háztulajdonos VII.3.c. E III/1
46	Semmler Frigyes	Concordia	?

	Név	Malom	Megjegyzés
47	Wodianer Albert	Concordia	terményker. VII.3.c. E I/98, földbirtokos
48	Ebner Nep. János	Első Budai	háztulajdonos, kereskedő
49	Medecz József	Első Budai	VII.3.c. E I/86, dohányker. nagyker.
50	Brachfeld Gyula	Első Budapesti	VII.3.c. T I/61. Brachfeld Ármin és fia terményker.
48	Ebner Nep. János	Első Budapesti	háztulajdonos, kereskedő
49	Medetz József	Első Budapesti	VII.3.c. E I/86, dohányker. nagyker.
51	Stein József	Első Budapesti	?
52	Barber Ágoston	Erzsébet	gyáros, volt gőzmalom tulajdonos
44	Lévay Henrik	Erzsébet	Első Magyar Ált. Biztosító Társ.
53	Reusz Károly	Erzsébet	terményker. ker.
54	Gyömrői Vilmos	Lujza	D. Herzfelder Sohn termény- és váltóüzlet, ház- és földbirtokos
55	Roeszner F. M.	Lujza	terményker. VII. 3.c. E I/21
54	Herzfelder Vilmos	Pannónia	D. Herzfelder Sohn termény- és váltóüzlet, ház- és földbirtokos
56	Baumann József	Pesti Molnárók és Sütők	?
57	Lengl Illés	Pesti Molnárók és Sütők	?
58	Unger József	Pesti Molnárók és Sütők	vasker., Unger Antal fia, háztulajdonos
59	Valatin József	Pesti Molnárók és Sütők	lisztkereskedő VII.3.c.E I/95
60	Zorn Antal	Pesti Molnárók és Sütők	?
61	Deutsch Dávid	Viktória	terményker. VII.3.c. E I/132.
62	Dux Lipót	Viktória	Nádor u. 17. ügynök

Az 1870-es évekre a malomiparból eltűnt malomalapítók

	Név	Malom	Megjegyzés
63	Ertner Zsigmond	Viktória	Váci út 6. terménykereskedő
64	Kanitz Gábor	Viktória	terményker. VII.3.c. E I/135
65	Lord Sámuel	Viktória	faker., fafeldolg., gőzfűrész, gőzmalom
66	Singer Sámuel	Viktória	Nádor u. 18. kereskedő

2. ÁBRA. Osztalékfizetés a Pesti Hengermalom Rt.-ben (1839–1916)  
(Az adott év részvénytértékének százalékában.)



Források: Emlékirat 1890; KŐRÖSY 1901; Compass kötetek.

A  
TÁLENTUM SOROZAT  
KORÁBBAN  
MEGJELENT  
KÖTETEI  
ISSN 2063-3718

1. KUTASI ZSUZSANNA: *A ló a középkori arab irodalomban*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 210 oldal. ISBN 978 963 312 088 0
2. *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8.* Szerk. PARAPATICS ANDREA. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 266 oldal. ISBN 978 963 312 097 2
3. EMESE EGEDI-KOVÁCS: *La «morte vivante» dans le récit français et occitan du Moyen Âge*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 260 oldal. ISBN 978 963 312 110 8
4. VARGA ORSOLYA: *Párhuzamos fordítórাজok. Műfordítás-szemlélet Magyarországon és Hollandiában, a 20. század első felében*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 214 oldal. ISBN 978 963 312 103 0
5. *Os Descobrimentos Portugueses e a Mitteleuropa*. Organizadores CLARA RISO e ISTVÁN RÁKÓCZI. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 158 oldal. ISBN 978 963 312 112 2
6. *Cognition and Culture. The Role of Metaphor and Metonymy*. Edited by SONJA KLEINKE, ZOLTÁN KÖVECSES, ANDREAS MUSOLFF and VERONIKA SZELID. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 228 oldal. ISBN 978 963 312 115 3
7. HELTAI GYÖNGYI: *Az operett metamorfózisai (1945–1956). A „kapitalista giccs”-től a „haladó mimuszjáték”-ig*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 268 oldal. ISBN 978 963 312 109 2
8. *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Szerk. SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN – SZŰCS ZOLTÁN GÁBOR. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 229 oldal. ISBN 978 963 312 120 7
9. *La Joie de Cours – Études médiévales et humanistes*. Red.: KRISZTINA HORVÁTH. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 242 oldal. ISBN 978 963 312 111 5
10. GERA JUDIT: *Az alávetettség struktúrái a holland prózában*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 276 oldal. ISBN 978 963 312 123 8



11. *Oirad and Kalmyk Linguistic Essays*. Edited by ÁGNES BIRTALAN. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó. 212 oldal. ISBN 978 963 312 116 0
12. DÁNIEL SZABÓ: *Étapes de l'urbanisation au coeur de l'oppidum de Bibracte : étude du mobilier céramique des fouilles hongroises de l'Îlot des Grandes Forges*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó. 422 oldal. ISBN 978 963 312 122 1
13. *Tudomány és ideológia között – Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Szerk. ERŐS VILMOS – TAKÁCS ÁDÁM. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 168 oldal. ISBN 978 963 312 121 4
14. KELLER MÁRKUS: *Indokolt lakásszükséglet – A lakáspolitikai az 1950-es években*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 98 oldal. ISBN 978 963 312 126 9